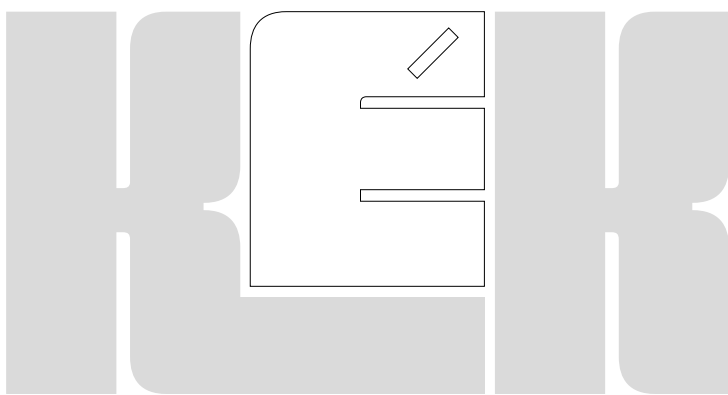

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Nézőpontok

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

LUXBOX

A lap megjelenését támogatta a Magyar Kultúraért Alapítvány és a Petőfi Kulturális Ügynökség Nonprofit ZRt.

Számunk összeállítása Tibori Timea és [A. Gergely András](#) munkája.

Számunk képanyagához köszönettel használtuk Mózes Katalin és Turcsányi Antal festőművész alkotásainak reprodukcióit, a Hungart Vizuális Művészek Közös Jogkezelő Társasága Egyesület H-121/2023. engedélyével 4 fotót Tarr Béla *Werckmeister harmóniák* című filmjéből a LUXBOX jóváhagyásával. © 2000 Franz Goëss - Paul Saadoun - Miklós Szita - Joachim Vietinghoff. A borítón Mózes Katalin: Átkelés, 2002 képe szerepel.

Főszerkesztő: Tibori Timea

Főszerkesztő-helyettes: [A. Gergely András](#)

A szerkesztőbizottság tagjai: [A. Gergely András](#), Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Artila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, [Szabó Ildikó DSc](#), [Szilágyi Erzsébet CSc](#), Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail-címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

In memoriam dr. Krisztián Béla DOI 10.35402/kek.2023.3.1	5
A Kultúra és Közösség szerkesztőségének jubileumi felhívása DOI 10.35402/kek.2023.3.2	7
TANULMÁNYOK	
P. Szabó Dénes: <i>Szegyenérzet a rombolás után</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.3	9
Bakony Alexa: <i>Eric Rohmer filmnyelve</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.4	17
Pintér-Szövényi Eszter: <i>Kreativitás és generativitás kulturális közösségekben</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.5	27
Ábrahám Nóra: <i>A falukutató hatása a városi tánc kultúrában</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.6	39
S. Nagy Katalin: <i>Látogatóban – házaspárok műtermeiben 2.</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.7	59
MŰHELY	
Fónai Mihály – R. Fedor Anita: <i>A prekariátus hazai recepciójának néhány vonása</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.8	65
Ürmösy Anna: <i>Az algoritmus útjai kifürkészhetetlenek?</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.9	89
Balog Iván: <i>Apokaliptikus víziók és technooptimizmus: a bizonytalanság kezelése a késő modernitásban</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.10	101
Bajusz Orsolya: <i>Vizionáriusok vs. szakértők</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.11	105
Beke Ottó – Simonyi Gabriella: <i>Kígyó és hazugság</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.12	117
Vámos Gabriella: <i>A „kulturált szórakozás” lehetőségei az 1950-es években</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.13	125
Kiss Nóra: <i>„A zalai zsellérből gyorsabban lesz jó szakmunkás”</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.14	139
Mikulics Ádám: <i>„...jó, ha valami megszületik”</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.15	149
Somogyvári Mihály: <i>Drug use characteristics of convicts - in the light of traditional and new psychoactive substances</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.16	159
SZEMLE	
Almadi Sejla: <i>Hurrá, populizmus!</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.17	169
A. Gergely András: <i>Vágyak felől a pszichózis felé – a művészerzelem pszichiátriája</i> DOI 10.35402/kek.2023.3.18	181
Szerzőink.....	185

IN MEMORIAM DR. KRISZTIÁN BÉLA

DOI 10.35402/kek.2023.3.1

Dr. Krisztián Béla (1929–2023)

Életének 94. évében elhunyt dr. Krisztián Béla, a Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának címzetes egyetemi tanára.

A Tanár úr, ahogy a legtöbben szólítottuk, a Mecseki Szénbányák Vállalattól 1986-ban ment nyugdíjba, ezt követően lépett az egyetemi oktatás világába. A rendszerváltás után elindult személyügyi szervező és humánszervező, illetve művelődésszervező képzések meghatározó tanáregyenisége volt, kollégái és tanítványai őszinte megbecsüléssel, tisztelettel és szeretettel emlékeznek rá. Habár már néhány éve nem tanított, mindig számíthattunk iránymutatásaira és tanácsaira. Több szakmai-tudományos szervezet és testület tagja volt, ezek közül kiemelkedő a Humán Szakemberek Országos Szövetsége, a Nemzeti Szakképzési Társaság, a Magyar Pedagógiai Társaság, a Magyar Robbantástechnikai

Egyesület, a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szervezete, az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület és a Neumann János Számítógéptudományi Társaság Multimédia az Oktatásban Szakosztálya.

Munkája elismeréseképpen megkapta a Bányász Szolgálati Érdemérem összes fokozatát, a „Multimédia az oktatásban” gyűrű életműdíjat, az Apáczai Csere Jánosról, Comeniusról, Makarenkóról elnevezett díjakat, a Humán Szakemberek Országos Szövetségének Szakmai Életműdíját, a Grastyán-díjat, az Eötvös József-díjat, a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét.

Márciusi telefonos beszélgetésünkben azon elmélkedett, hogy valamelyik volt diákját megkéri, hogy csináljon neki e-mailes elérhetőséget.

Április 4-i halála pótolhatatlan veszteséget jelent.

Ménes András

A KULTÚRA ÉS KÖZÖSSÉG SZERKESZTŐSÉGÉNEK JUBILEUMI FELHÍVÁSA

DOI 10.35402/kek.2023.3.2

Folyóiratunk fennállásának 50. évfolyama indul most. A jubileumi számok tervezett anyagában szívesen szerepeltetnénk – rendszeres szerzőinken túl – olyanok írásait, fotóit, visszaemlékezéseit, vagy akár újraközlésre érdemesültnék tetsző írást is, amely hozzájárul e kerek évforduló emlékeztetéssé válásához. Bizonyos, hogy többen vannak, akik ebben társaink vagy kollégáink lehetnének, de vélhetően akadnak számosan, akiknek okkal vagy életútkanaryok miatt nem maradt meg állandósult kapcsolata a KÉK-kel, most azonban készséggel emlékezőpartnerre válhatnak. Nem kívánjuk persze mindenki minden apró feljegyzését közrebocsátani, ezért igyekeztünk tematikai fogódzókat nyújtani néhány témajavaslattal. Kiemelten érdekes lehet példaképpen a Népművelési Intézet és a Művelődéskutató nagy témaköreiből az amatőr művészeti mozgalmak kérdése, a Balázs Béla Stúdió filmjeinek és rendezőinek, a korabeli kultúrpolitikai viták kérdéskörének számos leágazása, eddig esetleg nem ismert tartalma, mint amilyenek a kultúra áruvá válása, az ízlés változása, a táncház és mozgalmak, a beat és korszakai, az ifjúság és „problémái”, a tömegkultúra egykori (és mai) viszonyrendszere a kultúra egészén belül, valamint a kor jelentős, kiemelt kutatási témakörei, melyek Hankiss Elemér, Pataki Ferenc, Almási Miklós, Márkus István, S. Nagy Katalin, Beke László vizsgálataihoz kapcsolódtak, az amatőr színházak, a filmnyelvi kísérletek, a kortárs képzőművészet új korszaka, az olvasáskutatás,

a zenei-zeneiskolai intézmények működése, a helyi kultúra ápolásának tárgykörével, kísérleti pedagógiai, kultúragazdaságtani, alternatív egyházi kezdeményezések kutatásaival kapcsolatos értelmezési tárgykörök. Pedagógiai (állandó) rovatunk okán figyelemre érdemesítenénk a népművelő/művelődésszervező/andragógusképzés dilemmáit taglaló, a távoktatásnak és az online képzés kialakuló rendszerének, a vírusválsággal összefüggő kulturális és kommunikációs jelenségeknek elemző bemutatását, valamint az oktatás és ifjúságkutatás rész kérdéseivel kapcsolatos problematikák elemzését is.

A várt szerzői művekhez előzetesen nem formáltunk szűkítő kritériumokat, de a Szerkesztőség fenntartja a válogatás jogát, a lektorálás szokását, várja ugyanakkor a rövid magyar és angol absztrakt elkészítését és a Szerző rövid bemutatását (születési hely és év, tudományos státusz, szakterület). Megítélésünk szerint a KÉK néhány könyvtárban még elérhető régi példányai, több adatbázis digitalizált anyaga, valamint az OSZK hozzáférhető oldalai elegendő alapot kínálnak e részben feltáró történeti, részben emlékező, együttesen is az évforduló közös és közösségi ünneplésének célját elérni hivatott kezdeményezésnek.

A jeles évfordulóra a Szerkesztőség kezdeményezi Jubileumi Emlékbizottság létrehozását, melynek elnökéül a folyóirat kezdeti időszakában is már aktív dr. Koncz Gábort kéri föl, további tagok szűk körét a mai szerkesztők köréből jelöljük ki.

Turcsányi Antal – Torzó I. (2017)

SZÉGYENÉRZET A ROMBOLÁS UTÁN¹

A lét semmisségének bemutatása Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája*
és Tarr Béla *Werckmeister harmóniák* című művei alapján

DOI 10.35402/kek.2023.3.3

Absztrakt

A szégyen motívuma meghatározó szereppel bír Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája* című regényében, illetve annak adaptációjában, Tarr Béla *Werckmeister harmóniák* filmjében is. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan alakítja át a szégyen érzete a két főszereplőnek és a tömegnek a tudatát. Noha a történet egy városi közösség eseményeire fókuszál, a társadalmi realitás természetéről fogalmaz meg állításokat, szélesebb értelemben pedig a fenomenológiai valóságról.

Kulcsszavak: szégyen, érzékelés, társadalmi valóság, fenomenológiai valóság, tudásszociológia.

Abstract

The motif of shame plays a decisive role in László Krasznahorkai's novel *The Melancholy of Resistance*, respectively in its adaptation, Béla Tarr's film *Werckmeister Harmonies*. In my study, I examine how the feeling of shame transforms the consciousness of the two protagonists and the crowd. Although the story focuses on the events of an urban community, it makes statements about the nature of social reality and in a broader sense about phenomenological reality.

Keywords: shame, perception, social reality, phenomenological reality, sociology of knowledge.

Bár fikatív alkotásnak számít Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája* című regénye, illetve annak középső, tárgyalás részéből készült Tarr Béla-film, a *Werckmeister harmóniák*, mégis mindkettő egy tudásszociológiai szempontból lényeges tény mutat be. Mégpedig azt, hogyan hat a tudás a tapasztalásra, amely alapján értelmezzük a látottakat. Ahogy Scheler fogalmaz, „a tudás megelőzi a személyes tapasztalást, és beágyazza a

társadalmilag adott értelmi rendbe”, mely rend az egyén számára, mint természetes világ lesz hozzáférhető (Berger–Luckmann 1998, 21). Hasonló gondolattal találkozunk a fikatív történetben is, melynek két főszereplője, Valuska János, a postás és barátja, Eszter György, a zenetudós is egy-egy adott koncepció alapján fogja fel a környező valóságot.

A tudat és a valóságérzékelés szerepe tehát meghatározó Tarr Béla és Krasznahorkai László műveiben, hiszen a két főhős határozott képpel rendelkezik a valóságról, melyet rendezettnek, logikusnak lát, a körülöttük lévő társadalmi realitást – vagyis a történet helyszínül szolgáló falu közegét – pedig egy szabályok szerint működő térként élük meg. A történet során azonban mindkettejük világba vetett hite megváltozik, melyet a városban elindult társadalmi változások döntenek meg. Valuska és Eszter úr percepciójában azonban nem pusztán az események szemlélése és azok értelmezése vált ki fordulatot, de az általuk érzett szégyenérzet is, amely miatt felül kell vizsgálniuk a korábban felépített valóságképüket.

A két főhős mellett szintén meghatározó szerepet játszik a történetben megjelenő tömeg, mely kulcsfontosságú a filmben és a regényben is. A befogadó azonban a tömegről lényegesen kevesebbet tud, hiszen nem ismeri tagjainak kifejezett gondolatait, érzéseit, mégis a destruktív cselekedeteikből következtethet a lelkiállapotukra. A történet végén ők is változáson esnek át, a világ egészéről alkotott képük feltételezhetően átalakul, mely folyamatban a szégyen szintén meghatározó szereppel bír.

A tanulmányban a szégyennek a tudatra mért hatását fogom megvizsgálni, melyhez párhuzamosan elemzem Tarr Béla filmjét és Krasznahorkai László regényét is. Azoknál a szövegrészeknél, melyek után nem szerepelnek adatok, a filmből idézek.

Érdeemes továbbá megemlíteni, hogy noha a két mű egy-egy fikatív történetet mond el, a rombolásról szóló témájuk idővel valósággá vált. Erről Tarr Béla beszélt egy 2021-es interjúban a *Werckmeister harmóniák* huszadik évfordulója kapcsán:

¹ A tanulmány a szerző doktori disszertációja egy alfejezetének kiegészített változata, amely előadás formájában is elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészstudományi Karának A szégyen reprezentációi című konferenciáján 2021. március 20-án.

„A *Werckmeister* az apokalipszis eljövételének egy lehetséges módját meséli el. Figyelmeztetésnek szántatok a filmet?

Senkit nem akartunk figyelmeztetni, nem profetikus látomásnak szántuk a filmet. Anynyit akartunk elmondani, hogy ez a destruktív erő bennünk van. Nem tölt el örömmel, hogy bekövetkezett az, amiről filmet csináltunk. Jó lett volna, ha megmarad mesének.”²

A rendről alkotott képzet

Mielőtt a szégyennek mint központi motívumnak a tudatra kifejtett hatását elemezzük, érdemes első körben közelebből megvizsgálni a történet terét, valamint azokat a rendszereket, amelyeket a két főhős alkot a valóságról.

A *Werckmeister harmóniák*, akárcsak a *Sátántangó*, egy feltételezhetően alföldi településen játszódik, és bár egy nagyobb közösséget mutat be, a történet ezúttal is csak pár szereplő sorsára fókuszál. A közeg továbbá szintén kelet-európai hangulatot sugall, így kijelenthető, hogy a *Werckmeister harmóniák*ban, akárcsak Tarr 1987-es *Kárhozat* című filmjében, a miliő erős társadalmi és történelmi képzetársítást kelt (Kovács 2013, 130).

A történet központi szála egy rendkívüli eseményhez köthető: a kisvárosba egy kamion érkezik, mely egy világraszóló attrakciót, egy bálnát szállít, melyet bárki megcsodálhat a kisvárosban, aki kifizeti a belépőjegy árát. Hamarosan azonban kiderül, hogy a kamion köré gyűlt tömeget nem a bálna érdekli, hanem egy, a kamionban található misztikus alak, a Herceg, akitől, mint később kiderül, az emberek utasításokat várnak. Az új jövevény érkezése így hatással lesz a város közegére, szűkebb értelemben pedig a két főhősre is, akiknek tudati változásába mélyebb betekintést nyerünk.

Valuska és Eszter úr ugyanis a maguk sajátos logikájával egy-egy rendszert állítanak fel a valóságról mint olyanról, mely párhuzamba állítható a filmben és a regényben megjelenített társadalmi realitással is. Valuska, a falu bolond postása a világról alkotott képzetét már a történet eleji kocsmajelenetben megfogalmazza, és egy szeánsz keretében

szemlélteti, hogyan működik a Naprendszer. Ehhez a férfi a lokál egyes vendégeit bolygóknak jelöli ki, hogy imitálják az égitestek mozgását, és ha szükséges, a saját tengelyük körüli forgást is. Valuska világszemléletét a rend uralja, melyben a világ egy határtalan tér, ahol „az állandóság, a nyugalom és a béke, a végtelen üresség az úr”. Idővel azonban a rend állapotát megszakítja a napfogyatkozás, melyet ismét a visszatérő fény vált fel. A világképre tehát egyfajta rend, ciklikusság és ezekből adódóan kiszámíthatóság lesz jellemző. Valuska szemlélete noha egyszerű, a letisztultsága okán párhuzamba állítható Empedoklész filozófiájával. A preszókratikus gondolkodó szerint a történések mozgatórugója a szeretet és a gyűlölet, melyek közül előbbi vonzza az elemeket, utóbbi taszítja. A két erő a világ négy alkotóelemét ezáltal összetereleli, máskor szétválasztja (Störig 2005, 104–105). A Valuska által elképzelt rend azonban csupán egy pszeudorend, mellyel saját magát akarja meggyőzni a világ racionális és kiszámítható voltáról. Az emberi megismerésnek erre a hibás voltára figyelmeztet Nietzsche is, aki szerint az égitestpályákban megfigyelhető törvényszerűségek azokkal a tulajdonságokkal azonosak, melyeket az emberek maguk vetítenek a dolgokra, az általuk használt metaforák pedig a korábban megállapított idő-, tér- és számviszonyok utánzásán alapulnak (Nietzsche 1992, 11–12).

Valuskához hasonlóan a történet másik főszereplője, Eszter úr is megfogalmazza a rendről vallott nézeteit, noha, ő már a történet elején felülbírája azt. A zenekutató a saját rendszerét a zenei hangzásból vezeti le, de felismeri, hogy az csaláson, hamisításon alapul, így felmerül a kérdés, hogy a zenei remekműveknek létezik-e egyáltalán harmonikus rendje. Az erről szóló jelenet azonban nemcsak a zenei hangzás harmóniájának problémáját veti fel, de általánosságban a rendről, mint olyanról is szól – ezt támasztja alá, amikor Eszter úr a dilemma kapcsán megjegyzi: „nem technikai, hanem jellegzetesen filozófiai kérdéstről van szó”. A tudós kifejti, hogy az ókorban Püthagorasz és Arisztótelész még megelégedett azzal, hogy hangszerreiken csak néhány hangnemben játszottak, ők tudták, hogy „az isteni harmónia az isteneké”, így emberként nem vágytak elérni azt. Püthagorasz filozófiája kapcsán érdemes továbbá megjegyezni, hogy számára a számok nemcsak a racionális harmóniát, hanem a kozmoszt is azokkal magyarázta (Delius–Gatzemeier–Sertcan–Wünscher 2008, 7). Eszter úr tehát levezeti, hogy a későbbi évszázadok alatt

² Varga Dénes 2022 Tarr Béla: Jó lett volna, ha megmarad mesének. *Werckmeister harmóniák* 20 <https://magyar.film.hu/filmhu/magazin/tarr-bela-jo lett-volna-ha-megmarad-mesenek.html>
Letöltve: 2022. május 21., 18:56

*Valuska világról alkotott képzetét a rend, a ciklikusság és a kiszámíthatóság uralja
(Tarr Béla: Werckmeister harmóniák. © 2000 Franz Goëss – Paul Saadoun – Miklós Szita –
Joachim von Vietinghoff, HUNGART, 2023 – a Luxbox jóvoltából)*

egyes alkotók – „Pretoriusok, Salinasok”, majd Andreas Werckmeister – csakis csalással tudták létrehozni a tökéletes hangzást.³

„A felháborító, a vérlázító, a megszügyenítő helyzetet ugyanis, döbbsent meg Eszter, azt történetesen, hogy ama gyönyörűség összecsendés, a zengésnek az a szépsége, mely az igénytelenség ragályos mocsarában ez idáig megtartotta őt »épp a velejénél hamis«, ott, ahol több évszázad remekműveinek minden egyes hangzatából egy valahogy mégiscsak

létező birodalom volt sejthető.” (Krasznahorkai 2014, 130)

Mindebből következik, hogy ha a mesterségesen létrehozott zenei hangzásban nem teremthető meg a tökéletes, harmonikus rend, akkor a valóságban sincsen rá lehetőség, melyet Eszter úr konkrétan is megfogalmaz:

„A világ, szögezte le Eszter, mindössze »egy közömbös erő, és csupa keserű fordulat«, illesztetetlen dolgai széttartanak, és túl nagy benne a zaj, kolompolás és karattyolás, a küszködés félrevert harangja, nem más, ez minden, amire ráébredhetünk.« (Krasznahorkai 2014, 131)

A *Werckmeister harmóniák* második felében látni fogjuk, hogy Eszter úr és Valuska rendről vallott gondolatai szembeállíthatók a misztikus Herceg által tett kijelentésekkel, melyek hatására fizikálisan is bebizonyosodik, hogy a világot a káosz uralja: miután a Herceg az őt hallgató tömegnek kifejti a gondolatait, az emberek útnak indulnak, hogy pusztítsanak a kisváros épületeiben és bántalmazzák egy kórház lakóit. A *Werckmeister harmóniák* narratívája tehát folyamatosan, és különösen a Herceg megszólalásától, azt az üzenetet sugallja, amit többek közt Nietzsche is leírt *A vidám tudomány* egyik passzusában, miszerint „a világ összkaraktere” mindig is a káosz volt, melyből hiányzott a „rend, tagoltság, forma, szépség, bölcsesség”, tehát a világra

³ Ahogy a filmben elhangzik: „A zavaros fennhéjázás ugyanis szerette volna az isteni harmóniát egészében kisa-játítani. És a maga módján úgy ahogy sikerrel is járt. A kérdést technikusokra bízta, a Pretoriusokra és Salina-sokra, végül pedig Andreas Werckmeisterre, aki a feladatot úgy oldotta meg, hogy az oktáv isteni rendszerét egyszerűen tizenkét egyenlő, lebegésmentes részre osztotta. Két félhangból egyet hamisított, ötöt használt csu-pán tíz fekete billentyű helyett, és ezzel meg is pecsételte a helyzetet... És vissza kell állítanunk a természetes hangolás jogát. Gondosan ki kell javítanunk a werckmeisteri mű hibáit. Az a hét hang a sorban, ez az, amivel nekünk dolgunk lesz. De ezeket nem úgy kell felfognunk, mint valamely oktávnyi egység részeit, hanem hét önálló, külön minőségként, mint hét testvércsillagot az égbolton. Ez lesz a teendőnk még akkor is, ha tisztában vagyunk, hogy ennek a természetes hangolásnak korlátja van.”

nem vonatkoztak sem az esztétikai, sem a morális ítéletek (Nietzsche 1997, 137–139). Krasznahorkai regényének világában a káosz ráadásul állandósult állapotban van, hiszen már az első fejezetben is arról olvashatunk, hogy „az elmúlt hónapokban mind gyakoribbá és ijesztőbbé váló rendkívüli események” történnek, melyek előjelei egy „közelgő katasztrófának” (Krasznahorkai 2014, 11), míg a középső részben Eszter úr az események kapcsán a következőt állítja:

„Az emberek (...), ha hinni lehet Harrerné locsogásának, földindulásról és végítéletéről beszélnek, mert nem tudják, hogy nem lesz se végítélet, se földindulás... teljesen fölösleges ugyanis, úgymint tönkremegy minden magától, tönkremegy, hogy aztán induljon az egész előről újra, és így menjen tovább szakadatlanul, mert nyilván úgy van ez – emelte föl a menyhnyezetre a tekintetét –, mint tehetetlen körözésünkkel az űrben: ha egyszer elkezdődött, nem lehet leállítani már” (Krasznahorkai 2014, 116)

A káosz felismerése ellenére az emberben mégis belső igényként lép fel, hogy a dolgokat eleve adott formában fogja fel és számokkal írja le, hogy értelmezni tudja a maga valóságát – ahogy azt Valuska és Eszter úr kapcsán is láttuk, de akiknek idővel felül kell vizsgálniuk az ontológiai és a szociális valóságról vallott nézetüket (Nietzsche 1992, 11).

A Semmi felismerése

A történetben a fordulópontot a Herceg feltűnése hozza el, akinek intellemei Valuska és Eszter úr eredeti nézeteinek az ellentétét képezik. A főtéren várakozó tömeg a kamionban tartózkodó Hercegtől ráadásul iránymutatást vár, hiszen ahogy később kiderül, az ő hatására indulnak el a városban pusztítani. A Herceg ebből a szempontból hasonlít a *Sátántangó* Irimiásához, aki szintén kívül áll azon a közösségen, melyhez megérkezik, és aki beszédével ugyancsak manipulálja annak tagjait. Míg azonban Irimiásnak közvetlen célja csupán az, hogy a telep lakóinak megvezetésével átmenetileg meggazdagodjon, addig a Herceg már egy konkrét filozófiát és/vagy ideológiát akar a városban valóra váltani.

Gondolatait és intelmeit rövid, filozofikus hangvételű mondatokban adja közre, amelyek Valuska és Eszter úr elképzeléseikhez hasonlóan szintén az egészről fogalmazznak meg állításokat. Beszédében először saját magát prezentálja, és mint vezetőt a tömeg fölé pozicionálja: kiderül, hogy személye „mindenek fölött áll”, vagyis rá nem érvényesek a társadalom szabályai, ő „egymagában átlátja az Egészet”, melyről azt vallja, hogy: „Az Egész nincsen. Teljesen rom.” A továbbiakban egy ellentmondásos filozófiát fejt ki:

*Eszter úr a saját rendszerét a zenei hangzásból vezeti le
(Tarr Béla: Werckmeister harmóniák. © 2000 Franz Goëss – Paul Saadoun – Miklós Szita – Joachim von Vietinghoff, HUNGART, 2023 – a Luxbox jóvoltából)*

„...amit felépítenek, és amit fel fognak építeni, amit tesznek és amit tenni fognak, az csalódás és hazugság. Az építkezésben minden csak félig van kész, de a romban teljes az Egész.”

A Herceg tehát a híveinek közvetetten azt tanácsolja, hogy romboljanak, hiszen csakis így érhető el a kívánt, utópisztikus állapot, mivel a rombolás aktusa által lehet teljessé, befejezetté tenni az Egészet. Ha azonban visszatérünk a Herceg első állításához – miszerint „Az Egész nincsen. Teljesen rom” –, úgy rögtön fény derül a rombolás aktusának értelmetlenségére, melyre a későbbiekben – a saját kárukon – az emberek is kénytelenek ráismézni. Mikor ugyanis a kamion körül összegyűlt sokaság elindul, hogy a Herceg tanítása szerint romboljon, azt követően tagjai a szégyenérzettől rádöbbennek, hogy cselekedetüknek nem lett eredménye, a rombolás által nem az Egésszel találták magukat szembe, hanem annak ellentettjével, a Semmivel:

„...görcs állt a karjukba, ha feljűk (kórházi betegek) nyúltak, lábaikban egy rűgásnyi erő nem maradt, s így, mintegy annak árulkodó jeleként, hogy pusztító indulatuk többé a tárgyat nem leli meg, tehetetlenségűk egyre nyilvánvalóbb, rombolásuk egyre nevetségesebb lett.” (Krasznahorkai 2014, 237)

A romboló tömeg, akárcsak a *Sátántangó*ban a kastélyba érkező csoport, felismeri cselekedetének

értelmetlen voltát, így a kórházi pusztítást követően elhagyja az épületet. A Herceg tehát, akárcsak egy politikai vezető, a tömeg számára meghatározással válaszol az élet mint olyan meghatározatlansága helyett, de paradox módon nem rendet teremt a káoszban, hanem a káosznak enged utat, így döbbsentve rá az embereket saját létűk semmisségére (Csepeli 2013, 124). Krasznahorkai regényében a Herceg segédje, a Mindenés a következőképpen tolmácsolja vezetője gondolatait, mely előrevetíti a hívek későbbi csalódását és a rombolás utáni szégyenérzetét:

„Hívek romot fognak csinálni, mert ők értik helyesen, amit ő lát. Hívek értik: minden dologban csalódás van, de ők nem tudják, minek. Herceg tudja: mert az egész – nincsen.” (Krasznahorkai 2014: 179)

A Herceg tehát vezetőként, kvázi diktátorként viselkedik, a tömeg számára ugyanis egy elérendő távlati célt jelöl meg, és kialakítja bennűk az utópikus tudatot. Utóbbi jelentése Mannheim szerint az olyan tudat, „amely az őt körülvevő »léttel« *nincs* fedésben”, vagyis olyan tényezőkhöz akar ragaszkodni – jelen esetben a romboláshoz, a romok létrehozásához –, amely a lét még nem megvalósult részeinek számítanak. Utópikusnak tekinthető az az orientáció, „amely – cselekvésé is válva – részben vagy egészben szétfeszíti a mindenkor fennálló létrendet” (Mannheim 1996, 221).

*A főtéren várakozó tömeg a kamionban tartózkodó Hercegtől iránymutatást vár
(Tarr Béla: Werckmeister harmóniák. © 2000 Franz Goëss – Paul Saadoun – Miklós Szita –
Joachim von Vietinghoff, HUNGART, 2023 – a Luxbox jóvoltából)*

A Herceg célja tehát, hogy utópikus üzenetével a tömeg érzelmeit felkorbácsolja, cselekedeteit manipulálja. Ennek eléréséhez pedig nemcsak utasításokat ad, mint a *Sátántangóban* Irimiás, hanem ideológiát fogalmaz meg, mely azonban nem a rációra, hanem az érzelmekre hat:

„Amit az emberek gondolnak, és amit gondolni fognak, nevetséges, mivel az emberek azért gondolkodnak, mert félnek. Aki fél, az nem tud semmit.”

Ha Valuskához hasonlóan a Herceg gondolait is egy preszókratikus filozófus állításához hasonlítjuk, akkor milétozi Anaximandrosz következő tételét idézhetjük fel: „Amiből a dolgok létrejönnek, abba kell belepusztulniuk”, másrészt „az Egész” nem-léte kapcsán Hérakleitosz juthat az eszünkbe, aki magát a létet tagadta (Nietzsche 1988, 73–80). Az epheszoszi gondolkodó szerint a létezésben nincsen állandóság, mivel az folyamatosan pusztul, újjászülnek, tehát konstans változáson megy át:

„Semmi mást nem látok, csak keletkezést. Ne hagyjátok becsapni magatokat! Rövidlátások, nem pedig a dolgok lényege az oka, ha valahol a keletkezés és pusztulás tengerében szilárd talajt véltek látni. Úgy használjátok a dolgok neveit, mintha maradásuk volna, holott még a folyam, amibe másodszor léptek, sem ugyanaz, mint először.” (Nietzsche 1988, 73–80)

A filmben a pusztítást követően újra halljuk a Herceg gondolatait, de a korábbi mondatok mellett ezúttal egy újabb is elhangzik: „A romokban ott rejlik az újjáépítés”. A kijelentés ugyancsak illeszkedik Hérakleitosz imént idézett gondolatához, miszerint a létezés „a keletkezés és a pusztulás tengereként” írható le, de ide kapcsolódik a filozófus másik gondolata is: „a háború mindenek atyja, mindenek királya” (Störig 2005, 13). Az ellentétek háborújában azonban mindig csak az egyik fél pillanatnyi győzelmét látjuk, a harcnak pedig nincsen végpontja, tovább folytatódik, örökké tart, mely Hérakleitosz szerint maga az örök igazságosság (Nietzsche 1988, 80–85). A történetben is a rombolást követő reggel elkezdődik az újjáépítés, az éjszaka elveszett rend visszaállítása vagy egy újfajta rend létrehozása. Mindez Tarr Béla életműve és filmjeinek jövőképe szempontjából azért is fontos, mert ahogy a későbbiekben látni fogjuk, *A torinói lóban* már az újjáépítés esélye is elveszik, a rend és a káosz közti váltakozó kimenetelű harc folytatása nem lehetséges.

A *Werckmeister harmóniák*ban a szégyenerzett a tömeg mellett a két főszereplőt is befolyásolja, akik a városban történt pusztítást követően szintén felülvizsgálják korábbi világnézetüket. Valuskát az első felismerés akkor éri, amikor belopózik a kamionba, ahol fültanúja lesz a társulatot vezető Direktor és a Herceg párbeszédének – utóbbi nézeteit a

Valuska a kamionban fültanúja lesz, ahogy a Direktor és a Mindenés a Hercegről vitatkozik (Tarr Béla: Werckmeister harmóniák. © 2000 Franz Goëss – Paul Saadoun – Miklós Szita – Joachim von Vietinghoff, HUNGART, 2023 – a Luxbox jóvoltából)

Mindenes tolmácsolja –, és megtudja, hogy mindaz, amit addig a téren álló járműről, a produkcióról és a tömegről gondolt, teljesen más jelentéssel bír. A regényben Valuska később a rombolni induló tömeggel együtt haladva eszmél rá, hogy az égbolt, mely korábban számára a harmóniát jelképezte, az új események tükrében elvesztette előző jelentését:

„Felnézett, és olyan érzése támadt, hogy az ég nincsen a helyén, rémülten felnézett még egyszer, és rádöbbsent, hogy valójában az ég helyén sincsen már semmi, aztán lehajtotta a fejét, és csak ment a csizmák és kucsmák között, mint aki egyszeriben megéri, hogy hiába is kutatná, amit keres, az oda van, felemésztette a föld, ez a vonulás, a részletek összeesküvése.” (Krasznahorkai 2014: 199)

Valuska a tömeggel tartva és a rombolásukat végignézve szégyenkezve ismeri fel, hogy mindaz, amit harmincöt éven át gondolt a valóságról illuzórikus volt, annak valódi természetét ezen az éjszakan ismerte meg:

„Eloszlott a démoni köd, mely a Wenckheim úton még a sötétség e torz bajnokait e delejesen rontó elme valószerűtlen teremtményeinek mutatta, s a tisztánlátásnak ebben a csapásszerűen elnyert élességében akár rájuk nézett, akár társaik több száz fős tömegére gondolt vissza, megállapíthatta, hogy nincs és soha nem is volt bennük semmi nem-evilágiság, s nemcsak róluk és »delejesen rontó« fejedelmükről hámlott le ezzel minden »démonikus«, hanem a kancsal nézés évről évre növesztett hályogjától maga is mindörökre megszabadult, a szégyenletesen andalító káprázattól, mely a féleszűség megérdemelt kivettségébe taszítva őt »elleplezte előle a dolgok igazi arculatát.«” (Krasznahorkai 2014, 244)

Valuska tehát az éjszaka eseményei során egyre tisztábban lát, és a „hercegi intés” hatására megéri, hogy „a világnak tényleg természetes állapota a zűrzavar” (Krasznahorkai 2014, 261).

Eszter úr szintén szégyent érez és felülbírálja korábbi nézetét, miután Valuskával kilép házának ajtaján, hogy egy, a felesége által kért ügyet teljesítsen. A férfi számára a világról alkotott új kép szintén fenyegető:

„Először itt mondott csődöt, s hogy *nem érti*, és a leromlás méreteivel megküzdeni nem tud, itt ismerte fel, annak azonban („Mint öröklött vakságban szenvedő...!”) nem volt tudatában, hogy épp, amit tesz, szellemi

tehetetlenségének megkoronázásaként, az a valódi csőd.” (Krasznahorkai 2014, 206)

A zenetudós a gondolatait tovább fejtvén felismeri – akárcsak Valuska –, hogy a világban nincsen harmónia, illetve nincsen és nem is lehetett benne semmiféle jó, de „nem azért, mert elvesztette, hanem mert »a tájnak ez a végső változata« mindig is híján volt bármi értelemnek” (Krasznahorkai 2014, 208).

A postás továbbá a pusztítás másnapján a sokk hatására a vasúti síneken kezd menekülni, majd egy helikopter állja az útját, és kórházba kerül. A következő jelenetben a betegágyán ül némán, ahol már Eszter úr látogatja őt, hogy ételt hozzon neki – a kettejük közti viszony tehát megfordul. Kiderül továbbá, hogy nemcsak a korábbi városbéli rend alakul át, hanem a mikrokörnyezet korábbi rendje is: Eszter úr közli Valuskával, hogy a felesége a szeretőjével, a rendőrkapitánnyal elfoglalta a házat, így a tudós a nyári konyhában, a kanapén alakított ki egy külön helyet a fiúnak. Eszter úr a beszámolóját a következő mondattal zárja:

„Áthangoltam a zongorát. Most megint olyan, mint egy közönséges zongora. Megint lehet rajta játszani.”

A mondat nem pusztán azt a banális ténytet közli, miszerint a zongora újra használatba vehető, hanem azt is, hogy Eszter úr a korábban kifejtett nézetei szerint visszaállította annak hangzását. A tudós tehát a gyakorlatban is elfogadta azt a ténytet, hogy a valóságban nem lehet tökéletes rendet megvalósítani, ahogy azt a saját hétköznapijaiban sem sikerült megteremtenie. Krasznahorkai ezt külön is jelzi, amikor leírja, hogy Eszter úr az évekkel ezelőtt arisztokroszira hangolt zongoráján helyreállítja „az összes Werckmeister harmóniát” (Krasznahorkai 2014, 309).

A világ természetes állapota: a káosz

Noha Tarr Béla adaptációja azzal ér véget, hogy Eszter úr a kórházban meglátogatja Valuskát, majd a város főtéren megpillantja a bálnát, Krasznahorkai regénye még egy fejezet erejéig folytatódik. Ebben a „Sermo Super Sepulchrum” című és „Levezetés” alcímű részben az író a korábbi, káoszról vallott gondolatát egy újabb szintre emeli. A fejezet nagyobbik része a városban beállt változásokat mutatja be, és kivált Eszterné személyére fókuszál. A hölgyről kiderül, hogy az éjszakai rombolást nem megakadályozni akarta, hanem a maga céljaira felhasználni, hiszen így létrehozhatta a település válságbizottságát, hogy az ellenállás vezető alakjává, majd a Városháza

titkárává válhasson, és elindíthassa a „Tiszta udvar, rendes ház” nevű mozgalmát (Krasznahorkai 2014, 314–324). Eszterné tehát profitál a káoszából, sőt, a róla szóló fejezetben pár mondat erejéig megtudjuk, hogy a sikerét annak köszönheti, hogy Valuskával és Eszter úrral szemben ő a realitásban hisz, vagyis „azzal számol, ami kézzel fogható”, ezzel ellentétben nem hisz azoknak az illúzióknak, hogy az Isten, az erkölcs vagy a jóakarát kormányoz (Krasznahorkai 2014, 336). Eszterné története végül egy temetéssel zárul, melyen korábbi riválisát, Pflaumnét, Valuska anyját a város hősi halottjaként búcsúztatja el. Krasznahorkai ezen a ponton a fókuszot a holttestre irányítja, és a szervezetben zajló biológiai folyamatokat, valamint az egyes mikroorganizmusok szerepét ismertetve bemutatja annak teljes felszámolását. A szöveg, noha természettudományosnak hat, zárlatában a regény korábbi részeihez hasonlóan filozofikussá válik, az író pedig megerősíti azt a narratíván végigvonuló gondolatát, miszerint a világ természetes állapota a káosz, hiszen bár a holttest a felszámolása során atomokra bomlik szét, azok végül a káoszban őrlődnek fel (Krasznahorkai 2014, 342–347).

A regény befejezésének gondolatisága mintegy kiindulópontja lesz Krasznahorkai következő, 1999-ben megjelent *Háború és háború* című nagyregényének, melyben a szerző a világtörténelem különböző fordulópontjait bemutatva időben is kiterjeszti a káosz és az emberiség örökös rombolásának gondolatát. A történet nyitányát az egy évvel korábban kiadott *Megjött Ézsaiás* című levélben olvashatjuk, melyben a főszereplő, dr. Korin György kifejti a történelemtől vallott gondolatait, amelyek szintén elhangzanak Tarr Béla 2011-ben bemutatott *A torinói ló* című filmjében. Korin szerint a hatalmat ugyanis évszázadokon keresztül bizonyos személyek megszerezték és megrontották, miközben „ellenfelük, azaz minden, ami nemes, kiváló és nagyszerű”, belső okokból nem vett részt ebben a harcban.

A *Megjött Ézsaiás* szövegében tehát *Az ellenállás melankóliájában* leírt folyamatot látjuk kiterjesztve az egész emberiség történetére, egy olyan küzdelemként leírva, melyben az egyik fél folytonosan egyre nagyobb hatalomra tesz szert, míg a másik fél fokozatosan eltűnik a harcból és a létezésből is. Korin szerint ennek oka, hogy a történelem során a nemeseknek, a kiválóknak és a nagyszerűeknek rá kellett jönniük, hogy azok, amikben korábban hittek – isten, istenek, a jó, az emelkedett – nemcsak nincsenek, de nem léteztek sosem (Krasznahorkai 2013).⁴

⁴ A szövegnek nincsenek oldalszámjai.

Felhasznált szakirodalom

- Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas 1998 *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* (Fordította: Tomka Miklós). Budapest, Jószyeg Műhely Kiadó.
- Csepeli György 2013 *A hatalom anatómiája.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- Delius, Christoph – Gatzemeier, Matthias – Sertcan, Deniz – Wünscher Kathleen 2008 *A filozófia története. Az ókortól napjainkig.* Budapest, Vince Kiadó.
- Kovács András Bálint 2013 *A kör bezárul. Tarr Béla filmjei.* Budapest, XXI. Század Kiadó.
- Krasznahorkai László 2014 *Az ellenállás melankóliája.* A negyedik kiadás változatlan utánnomása. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Krasznahorkai László 2013 *Háború és háború.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Krasznahorkai László 2013 *Megjött Ézsaiás.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Krasznahorkai László 2013 *Sátántangó.* Az ötödik kiadás változatlan utánnomása. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Mannheim Károly 1996 *Ideológia és utópia.* (Fordította: Mezei I. György). Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- Nietzsche, Friedrich 1988 *Ifjúkori görög tárgyú írások.* Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Nietzsche, Friedrich 1992 [1873] *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* (Fordította: Tatár Sándor) *Athenaeum*, 3 (1): 3–15. o.
- Nietzsche, Friedrich 1997 [1882] *A vidám tudomány* (Fordította: Romhányi Török Gábor). Budapest, Holnap Kiadó.
- Störig, Hans Joachim 2005 *A filozófia világtörténete.* (Fordította: Frenyó Zoltán, Neumer Katalin, Tőkei Éva, Zoltai Dénes). Budapest, Helikon Kiadó.
- Varga Dénes 2022 *Tarr Béla: Jó lett volna, ha megmarad mesének. Werckmeister harmóniák 20.* <https://magyar.film.hu/filmhu/magazin/tarr-belajo-lett-volna-ha-megmarad-mesenek.html> Letöltve: 2022. május 21., 18:56.

Filmográfia

- Tarr Béla 1988 *Kárhozat.* 120 perc, fekete-fehér
- Tarr Béla 1994 *Sátántangó.* 450 perc, fekete-fehér
- Tarr Béla 2011 *A torinói ló.* 150 perc, fekete-fehér
- Tarr Béla 2000 *Werckmeister harmóniák.* 145 perc, fekete-fehér

ERIC ROHMER FILMNYELVE¹

DOI 10.35402/kek.2023.3.4

Absztrakt

Eric Rohmer filmrendező a francia újhullám kevéssé ismert, de nagyszerű alkotója. Rohmer filmjei személyesek és érzelmesek, alkotói szempontból inspirálóak, míg az „átlagos” nézők számára rendkívül élvezhetőek, szerethetőek és elgondolkodtatóak. A rendező filmnyelve más jellegű, mint kortársaié, de a természetesség és az életszerűség jelen van bennük. Párbeszédei sziporkázóan szellemesek, és felfedik az érzelmek mélyebb rétegeit. Rohmer filmjeinek megértéséhez időre van szükség, reflektálnak az emberi természet alapvető vonásaira, különösen szerelmi játszmákra. Filmjei autentikus képet festenek a hetvenes-nyolcvanas évek francia társadalmáról is. Rohmer filmjeinek titka magában a rendezőben van, aki kiváló intellektussal és szívvel rendelkezik.

Abstract

Eric Rohmer is a film director, a lesser-known but magnificent creator of the French New Wave. Rohmer's films are personal and emotional, inspiring from a creative perspective, while being enjoyable, lovable, and thought-provoking for the audience. The director's cinematic language is distinct from his contemporaries, but they embody naturalness and realism. His dialogues are brilliantly witty and reveal the deeper layers of emotions. Understanding Rohmer's films requires time as they reflect on the fundamental aspects of human nature, particularly in the realm of love games. His films also provide an authentic portrayal of French society in the 1970s and 1980s. The secret of Rohmer's films lies within the director himself, who possesses excellent intellect and a heartfelt approach.

Bevezetés

Eric Rohmert a megszállott filmrajongókon kívül sajnos nem igazán ismerik az emberek. Sőt, ha a megszállott filmrajongóknak van egy elitklubja,

talán csak ott tudnak a létezéséről. Neve a francia újhullámhoz köthető, amin az „átlagos” filmrajongók meglepődhetnek, hiszen azt gondolják, hogy ez a korszak a zsebükben van: például Godard vagy Truffaut művészetét jól ismerik, még ha nem is tudják feltétlenül felsorolni a teljes életműüket. Viszont Eric Rohmer sajnos a perifériára szorult. Vajon miért hanyagolták el így őt? Hozzá kell tennem, méltatlanul. Mit lehetne tenni azért, hogy szervezesebb része legyen a „kánonnak”?

Ebben az kéziratban arra fogok törekedni, hogy újra „divatba hozzam” az ő művészetét, újra felfedezzem és bemutassam Rohmer nagyszerűségét. Olyan filmeket alkotott, amiket érdemes látni, sőt, amiket látni „kell”.

Eric Rohmer

Eric Rohmer 1920-ban született Tulle-ban, Franciaországban. Bölcsészettudományi doktorátust szerzett, komoly műveltségű ember volt, tanár, illetve a *Cahiers du cinéma* nevezetű újság filmkritikusa, szerkesztője. 1959-től kezdett nagyjátékfilmeket rendezni, viszonylag későn, de így legalább fel tudta használni mindazt az élettapasztalatot, amit negyven éves korára összegyűjtött. Eredeti neve Jean-Marie Maurice Scherer, az Eric Rohmer álnévet azért vette fel, hogy az édesanyja ne tudja meg, hogy a fia filmeket forgat. (Amíg anyja élt, kép sem jelenhetett meg róla sehol.) Az újhullám ikonikus alakjainál jó tíz évvel volt idősebb. Olyan „szupersztárok” mellett, mint Truffaut vagy Godard, nem volt könnyű érvényesülnie. Rohmernek ki kellett várnia, hogy eljőjön az ő ideje. Ez a makacs várakozás a filmjeiben is jelen van, nem siettet el

¹ Az alábbi kézirat egy 2014-ben készült, azonos című szakdolgozat átdolgozott, rövidített változata, témavezetője dr. Báron György volt.

semmit, nagyvonalúan bánik az idővel. Van ereje várni. Valószínűleg ez a szívósság segítette abban, hogy ilyen remekül strukturált, gazdag életművet tudhat magáénak. Miután az újhullám egységessége megszűnt, csak azok tudtak a pályán maradni, akik valami egyedit tudtak létrehozni, akiknek volt stílusa. Ez azért sikerülhetett neki, mert az ő filmnyelve teljesen más jellegű, mint a kortársaié; ahhoz csak annyiban hasonló, hogy rendkívül személyes és érzelmes. Bazin, Renoir és Hitchcock voltak rá a legnagyobb hatással, Hitchcockról könyvet is írt Claude Chabrolal közösen. „Mindketten mást tanultak a Mestertől. Chabrol a feszültségkeltés, a suspense fogásait, Rohmer pedig valami lényegbevágóbbat: az aprólékos megfigyelés és rejtőzködés finom technikáját.” (Báron 2003, 1)

Eric Rohmer azt mondta, hogy ő igazából csak nyáron szeret filmet forgatni. Ezzel vált végképp szimpatikussá számomra, mert szerintem nemcsak filmezni, hanem úgy egyáltalán „létezni” is csak nyáron érdemes igazán. A legtöbb filmje nyáron játszódik, vagy ha nem, akkor is valamilyen holtidőben, amikor kevesebb a kötelezettség, az embernek van ideje magára, szabadabb, szerelmesebb, aktívabb: jobb. Rohmer hősei mind ilyen felfokozott érzelmi állapotban vannak, ezért a történeteik is felnagyítódnak, szembesülnek a valódi önmagukkal, gyengeségeikkel és erejükkel.

Rohmer filmnyelve felfejthetetlen?

Képkocka a Claire térde című filmből

„Rohmer filmjéről már megint lehetetlen írni” – írta a *Le Nouvel Observateur* című magazin egyik kritikusa, a Claire térde című Rohmer-film bemutatása után.

Hát igen, valóban nem könnyű. Éppen ezért roppantul érdekes. Hiszen Rohmer sok alapvető filmes fogással szembemegy, de filmjei mégis „működnek”, méghozzá nem is akárhogyan.

Rohmer történetei egytől egyig macska-egér játékok. Szép nők és jóképű férfiak szerelmes civódásai. De ne szoborszerű, abszolút szépségekre gondolkunk, hanem érdekes, tökéletlen, hús-vér emberekre. A Rohmer-filmekben rengeteget beszélnek a hősök, akik általában művelt, felsőbb társadalmi osztályokba tartozó értelmiségiek. Így nem csoda, ha a filmes világ krémje az ő fő közönsége, bár alapvetően nincs ilyen célkitűzése. A szereplők filozofálnak az emberi természetről, a szerelemtől, testi vonzalomról, titkos, néha már-már perverz vágyakról, az erkölcsről, az élet értelméről.

Rohmer filmjein egyértelműen érezhető a 60-as évek szexuális forradalmának hatása, egy konzervatív társadalmi berendezkedés szétfoslása és új utak keresése. Bár Rohmer alapvetően férfi szemszögből gondolkodik, nyitottsága és kíváncsisága miatt a női alakoknak van mélysége, nem pusztán a „vágy tárgyát” képezik.

A szereplők között általában vibrál a levegő, az elmélkedések során közös „flow”-ba kerülnek, kizárva teret és időt. A flow-élmény közelebb hozza őket egymáshoz. Ehhez még az is hozzátartozik, hogy sok beszéd elrejtje a hősök esetleges hátsó szándékait, talán még saját maguk számára is. A szereplők látszólag őszinték egymással szemben, nincs jó vagy rossz közöttük, csak emberek vannak hibákkal és erényekkel. Rohmer filmjei ambivalensek: az események egyszerre súlyosak, felnagyítottak és ugyanakkor egyszerre könnyedek, lényegtelenek is.

Képkocka a Pauline a strandon című filmből

„Olyan dolgokat akarok megmutatni a filmvászonon, melyeket filmre vihetetlennek ítélnék, olyan érzelmeket ábrázolni, melyekről azt tartják, lehetetlen a megelevenítésük, hiszen túl mélyen rejlenek a tudat börtönében”² – nyilatkozta Rohmer. Szép célkitűzés, amit sikerrel visz véghez.

² Bikácsy Gergely 1992 Bolond Pierrot moziba megy (Eric Rohmer – A rejtőzködő kamera) Budapest, Héttorony Könyvkiadó.

„Fecseg a felszín, hallgat a mély.” Filmjei lebilincselő erejét leginkább a sziporkázóan szellemes párbeszéderek adják, bár ami emögött bújik meg, az sokkal izgalmasabb. Rohmer erkölcsfilozófusnak lett kikiáltva, azonban ennek a szónak van némi negatív felhangja: a táskás néni jut eszembe róla, aki lesben állva csap le az erkölcstelenkedő fiatalokra, és táskájával lesújt ott, ahol a legjobban fáj. Rohmer esetében nem beszélhetünk ilyesmiről. Elképesztő ítéletmentességgel mutatja be a hőseit, nem tereli a nézőt, nem akar tanulságot letolni a torkán. Önmagát „silent-director”-nak, azaz csendes filmrendezőnek titulálta, abban az értelemben, hogy nem befolyásolja a nézőt, hanem viszonylag passzívan „átfolytatja” magán a filmet, és úgy tárja elénk, ellentétben például Truffaut-val, akit „talking-director”-nak, azaz beszélő rendezőnek nevez, aki aktív filmteremtő. (Egyébként a silent-director kifejezéssel arra is utal, hogy a kezdet kezdetén némafilmeket készített, mert amatőr szinten más technika nem volt elérhető.) Van annyira elegáns, hogy meghagyja a nézőnek a gondolkodás szabadságát, az ítélethozatal szépségét. Ő a tökéletes voyeur (megfigyelő). De semmiképp sem kukkoló, inkább analízáló jelleggel figyel. Mint ahogy Frankeinstein szörnyetege figyeli az embereket egy deszka repedésén keresztül, kicsit ő is kívülálló, sőt, mondhatni felette áll az eseményeknek, egy szemtanú. A filmjeiben vibráló szövegekkel ellentétben állnak a nyugodt, távolságtartó képek. Érdekes, hogy Rohmer nem igazán plánozza a filmjeit. Többnyire csak kistotált, nagytotált, illetve amerikai képkivágást alkalmaz. Kifejezetten ellenzi a közeli képeket, mert természetellenesnek ítéli őket. Olyan távolságból mutatja meg a szereplőket, ahogy mi, emberek a leggyakrabban látjuk egymást. Azért is használ bővebb képkivágásokat, mert szereti látni a szereplők kezét, illetve a testbeszédét, mert szerinte ez többet tesz hozzá a filmhez, mint egy egyszerű közeli kép. A 4:3-as képarány alkalmas arra, hogy ilyen módon jelenítse meg az elképzeléseit, a mostani, 16:9-es képarány ezt a törekvést, kis túlzással, de ellehetetleníti. (Rohmert őszinte aggodalom fogta el ezzel a technikai újítással kapcsolatban.) Néha szeret variókat is használni, hogy feloldja a töretlen objektivitást, és némi finom szubjektivitással hason a nézőkre: a szereplők arca ilyenkor szépen „leválik” a háttérrel, és ezáltal kicsit többet érthetünk meg a lelkük vívódásaiból. A pergő vágások is kifejezetten távol állnak tőle, a jeleneteket bátran hagyja egy beállításban, hosszan. Ettől az összes filmjének dokumentarista jellege van, mintha nem is filmet látnánk, hanem a pusztá-

valóságot, mintha egy ismerősünk mutatná meg a felvételeit, amiket nyaraláskor készített. A visszafogott technikai megoldások azért is szerencsések, mert ellene mennek annak, hogy a film túlságosan negédesse váljon, jól ellenpontoszák a flörtbe burkolt eszmefuttatásokat. Vagy az eszmefuttatásokba burkolt flörtöt?

Rohmer filmjeinek megértéséhez idő kell. Sokszor csak órákkal, napokkal, vagy hetekkel egy film után ugrik be egy-egy mondat, mozdulat, ami valahogy reflektál a saját életünkre. Hiszen ilyen ember, szerelmi játszmákban élünk. Sőt, a Rohmer-filmek segítik megérteni ezeknek a működését, hiszen, bár a körülmények változnak az idők során, az emberi természet alapvetően ugyanolyan maradt, mint több ezer évvel ezelőtt. A helyzeteket, a reakciókat igaznak érezzük. A párbeszédetek könnyedek és szövvényesek, akár egy pók hálója: egyáltalán nem érezzük konstruálnak őket. Rohmernek nagyon fontos volt az, hogy a természetesség látszata fenn tudjon maradni, ezért kifejlesztett egy sajátos munkamódszert. A stábot és a színészeket hetekkel a forgatás előtt beköltöztette az adott film fő helyszínére. Általában eleve olyan helyszínt választott, ami megfelelt az elképzeléseinek, nem igazán szerette mesterségesen átrendezni a teret, csak a megkerülhetetlen változtatásokat végeztette el. Azután a stáb eltöltött pár napot a helyszínen, hogy érezzék át a hangulatot, érezzék sajátjuknak a teret, amiben mozognak, és a kollégák pedig már jó ismerősök legyenek. Én is hiszek abban, hogy a filmkészítés egy élő-lélegző folyamat, minél szerveesebb részei a stábotagok ennek a folyamatnak, annál jobb lesz az eredmény.

Képkocka a Zöld sugár című filmből

Rohmer történetei hasonlóak, néha már-már azt érezzük, hogy a szereplők ki-be sétálnak a filmekből, az alakok és a történetek összerosódnak. Érdekes, hogy míg archesztuációk (félreértés, harmadik fél felbukkanása, útra kelés) és toposzok (kapu, víz, erdő) bőven akadnak, addig archetípusokat nem

tudunk megkülönböztetni. Igazságtalannak is tűnne, ha valakit naivnak, valakit leleményesnek, valakit ellenszenvesnek kiáltanánk ki, hiszen a hősök sokoldalú, összetett személyiségek. Persze bizonyos tulajdonságok egyértelműen felfedezhetőek, de ezek olyan arányban keverednek, hogy egyik sem tud igazán dominánssá válni.

Filmjeiben pontos korrajzot ír le az akkori Franciaországról: „Ha valaki ma, távol Franciaországtól, vagy évtizedek, netán még több idő múlva mikroszkopikusan hiteles, röntgen- vagy hologramhiteles rajzra kíváncsi a hetvenes-nyolcvanas évek francia társadalmának egy szeletéről, ezt csak Rohmer filmjeiből kaphatja meg. Azt fedezheti majd fel, amit semmiféle tudományos könyvből, korrajzból, de a korszak egyetlen más játékfilmjéből sem lehet rekonstruálni. A mindennapi élet, a másodpercek gesztus- és szórendjét. A francia bennszülöttek életmódját. Hogyan lépnek be valahova, milyen módon üdvözlik egymást, hogy ülnek le és hogy állnak fel, milyen szavakkal és mimikával veszekednek vagy békülnek ki, a sálát hogy kötik, a kabátot hogy veszik fel, hogyan adnak át egy ajándékot, mikor nevetik el magukat. Többkötetes lexikonba nem fér be, mennyi mindent. Ezeknek a lényegtelennek látszó apróságoknak a lenyűgöző hitelű rengeteg szálából szövődik az a finom lélektanú filmszöveg, amely életművét alkotja.”³

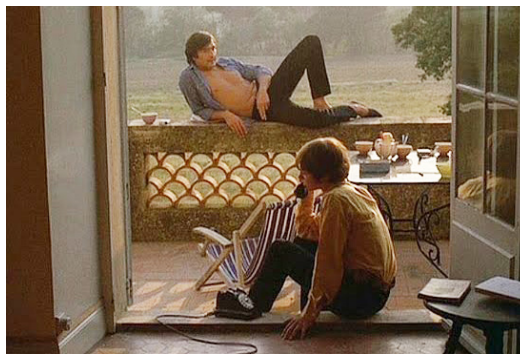
A Rohmer-filmek – azon felül, hogy van bennük egyfajta rácsodálkozás a világ és az ember szépségeire, értékeire, bonyolultságára – legmélyükön valahol mind keserűedések. Valószínűleg éppen a felismerések sokaságától.

Filmjeinek „titka” nem a szövegben, nem a képben, nem a színészi játékban, nem a dinamikában, nem a hangulatban és nem is a történetmesélésben rejlik. Mert ezeket a területeket jelen esetben túlságosan bonyolult és összetett vizsgálni ahhoz, hogy eredményt hozzanak. Rohmer titka szerintem magában Rohmerben van; csak két dologra van ahhoz szükség, hogy megszülessen a „varázslat”: kiváló intellektusra és kiváló szívre.

A tökéletes Rohmer-film

Egyértelműen *A férfigyűjtő*. Lebilincselő élmény, emiatt a film miatt kezdett el Rohmer filmművésze érdekelní. Ez a film a szintiszta esszenciája

³ Bikácsy Gergely 1992 *Bolond Pierrrot* moziba megy (Eric Rohmer – A rejtőzködő kamera) Budapest, Hétorony Könyvkiadó

Képkocka *A férfigyűjtő* című filmből

mindannak az egyszerű nagyszerűségnek, amit Rohmer felvonultat a filmjeiben. Ez az *Erkölcsei példázatok* című ciklus negyedik darabja, 1967-ben készült. (Ez Rohmer első filmciklusa, összesen hat nagyjátékfilmet foglal magába.)

Rohmer így foglalta össze a saját szavaival az *Erkölcsei példázatok* lényegét: „A *Morális példázatok*at mindig is úgy tekintettem, mint egyetlen filmet, mint egységes elbeszélés-füzért. A ciklus hat különböző történetet mesél el, ám ha jobban belegondolunk, meglehetősen egyforma történetek ezek. Azonos a szerkezetük, a menetük, azonos az elbeszélői nyelv. A főszereplő egy nőt keres, megismerkedik egy másikkal, aki felkelti az érdeklődését, majd visszatér az előzőhöz.”⁴

Röviden és tömören tényleg erről van szó. *A férfigyűjtő* című filmnek három főszereplője van. A címszereplő Haydée, a szabadszelleme, érzékeny bájos lány. Továbbá Adrien, a tépelődő műgyűjtő, akit „megkísért” a titokzatos Haydée. Illetve Daniel, egy festő, aki a szerelmi háromszög harmadik része, ő az, aki által árnyaltabbá válik Haydée és Adrien viszonya.

A film három prologussal kezdődik, amiben megismerjük a szereplőket. Az első prologusban Haydée-t láthatjuk, Rohmertől szokatlanul közeli képekben, ahogy fel-alá járkal a tengerparton. A kamera a lány minden egyes porcikáját végigpásztazza.

A következő jelenetben Danielt ismerjük meg, aki épp egy barátjával filozofálgat Daniel egyik alkotásáról, egy bögréről, ami borotvapengékkel van körülvéve. A fiú barátja a pengéket a gondolatokkal azonosítja, és azt mondja, hogy akit ennyire erősen körbevesznek a saját gondolatai, az „érintheetlen” marad mások számára. A harmadik prologusban Adrien, a szereleme és annak egy jó barátnője beszélgetnek igazán súlyos kérdésekről. Arról, hogy a

⁴ Báron György: 2003 *Eric Rohmer – Választások és vonzások*, Budapest, Filmkultúra.

csúnyaság és a szépség hogyan határozza meg a véleményünket egy emberről, és hogy azért szeretünk-e valakit, mert szépnek látjuk, vagy azért szépül-e meg a szemünkben, mert szeretjük őt. Erről meglehetősen különböző véleményen vannak, a beszélgetés „felesleges harmadik” tagja, a barátnő, pedig kerekperek kijelenti: ő egy életre leírta a csúnyákat.

Ez a hármas felütés elég erős, „behúz” a történetbe, felkelti a kíváncsiságot, rögtön érdekes kérdéseket vet fel a szexualitással, a filozófiával és ez erkölccsel kapcsolatban.

A film további része egy nyaralóban játszódik, ahová Adrien „számúzi” magát a nyárra. A történet júliusban játszódik, egy paradicsomi helyszínen, egy nyaralóban a tengerparton, amit hegyek vesznek körbe, valahol Saint-Tropez környékén. Adrien elhatározza, hogy semmit sem akar az égegyadta világon csinálni, csak kikapcsolódni, harmóniába kerülni a természettel és önmagával. Míg Rohmer a mindennapok egyszerű történéseit emeli művészi szintre filmjeiben, addig a főszereplője, Adrien, magát a „nagy büdös semmit” próbálja meg művészi szintre emelni. Kissé rosszkedvűen vág neki ennek a spirituális kalandnak, ugyanis a barátnőjével összeveszett, mielőtt különváltak volna, valójában teljesen felesleges dolgokon. Embereket sem akar maga körül látni, egyedül a barátja, Daniel jelenléte nem zavaró a számára. Azonban hamar kiderül egy rossz hír: van még egy ember a nyaralóban kettőjükön kívül, a titokzatos Haydée, akit azonnal megvetnek kicsapongó életvitele miatt, ugyanis szinte minden nap másik férfival találkozik. Innentől kezdve az Adrien által kitalált terv tarthatatlanná válik: mindent Haydée jelenléte határoz meg.

Adrient rendkívül közel érezzük magunkhoz, valószínűleg azért is, mert az önmagával folytatott monológjait folyamatosan halljuk, narráció formájában, folyamatosan elemzi önmagát és a helyzetét, úgymond állandó jelleggel tájékoztatva vagyunk a lelkiállapotáról. Az abszolút semmit túzi ki célul, de belebukik ebbe a lehetetlen vállalkozásba, Daniellel

Képkocka A férfigyűjtő című filmből

ellentétben ő nem az a típus, aki könnyen ki tudja kapcsolni az agyát. A lány jelenléte folyton kiközköenti őt a semmittevésekből, egyszerre taszítja és vonzza.

A rendező a három szereplőt úgy elemzi, mintha holmi molylepkék lennének, akiket végzetesen vonz a vágy lángja és van, hogy néha túl közel repülnek hozzá. Rohmer célja a természetesség megteremtése, a valóság leképezése, lelepleződés nélkül. Amikor színészeket választott, civilek is szóba jöhettek, a lényeg, hogy önmagukat, vagy egy magukhoz hasonló karaktert hitelesen, önazonosan el tudjanak játszani. Nem tartott hosszú castingfolyamatokat: volt, hogy egy fényképről meg tudta állapítani, hogy kit szeretne szereplőjének, vagy egy személyes beszélgetés is elég volt ehhez. Haydée és Danielt a valóságban is így hívják, nem színészek, illetve az Adrient alakító Patrick Bauchau is épp csak akkor kóstolt bele a „szakmába”. Persze az is előfordult, hogy profi színészekkel dolgozott, de megkövetelte tőlük, hogy teljesen rendeljék magukat alá az instrukcióinak, és rendkívül természetesek legyenek. Ilyen volt például az *Éjszakám Maudnál* című film férfi főszereplője, Jean-Louis Trintignant, vagy Jean-Claude Brialy a *Claire térde* című filmben.

Rohmer legtöbb filmje, ahogy a *Férfigyűjtő* is, viszonylag alacsony költségvetésű volt. De ezt a hátrányát előnyére fordította, a bravúros technikai megoldások helyett inkább az igényes tartalomra koncentrált. A rendező kis stábokkal dolgozott, az embereit ritkán váltogatta, ez is hozzájárult az intim alkotóközeg megteremtődéséhez.

A *Férfigyűjtő* operatőre a később Oscar-díjjal jutalmazott, nemzetközileg mélyen megbecsült, katalán származású Nestor Almendros volt. Ízlésük meglehetősen hasonlóan bizonyult Rohmerrel. Almendros szeretett természetes fényekkel dolgozni. (A forgatásra mindössze pár darab lámpát vittek magukkal.) Rohmer nem szerette az erős kontrasztot, árnyékokat, inkább az egységesen világított, neutrális, kiegyenlített fényképezési stílus állt közel hozzá. Almendros jól tudta hozni azt a könnyed, természetes világot, amit Rohmer megálmodott, később is szívesen dolgoztak együtt. Mindketten kedvelték a festészetet, amiből bőven merítettek inspirációt. Nagy kedvencük volt a fauvista (a „Fauve” szó jelentése „Vadak”) Henri Matisse, aki élénk, tiszta színeket használt és képeinek nincs igazi térbeli mélysége, nagyon plasztikus az ábrázolásmódja. Rohmer nyíltan bevallotta, hogy a *Pauline a strandon* című filmjét Matisse: *Román blúz* című képe ihlette. A festményen látható beállítás

alkalmazta a főszereplőn egy kulcsjelenetben, illetve a festmény színei is visszaköszönnek a filmen: az élénkkék, élénkpiros és a tiszta fehér. (Érdekes, hogy ezek pont a francia zászló színei.) Sőt, a festményt a film díszletébe is belecsempészte. Rohmer szerint, amikor megmutatta Nestor Almendrosnak a festményt, az operatőr „rögtön tudta, hogy miről is van szó”.

Az is érdekes a filmjeiben, hogy nagyon spon-tánnak, könnyednek tűnnek, de ahhoz, hogy ez a látszat megteremtődjön, Rohmer mérnöki precizitással tervezett meg minden mozdulatot, ahogy ez a fenti példából is kiderül. Forgatás előtt minden filmjéhez nyitott egy új füzetet, amibe az ötleteit gyűjtötte, egy filmhez már alapvetően olyan küllemű füzetet választott, ami illeni fog a majdani film stílusához. Továbbá a füzetek elejére egész színpaletát rajzolt is a vízióihoz. Tudta, hogy Haydée sárga bikiniben lesz, vagy például, hogy Danielnek kék lesz a napszemüvege, semmi sem véletlen. A beszélgetésekhez is írt vázlatokat, a karakterek is azonnal élni kezdtek, mihelyst szavakat adott a szájukba. Néha le is rajzolt fontos beállításokat. Mai, modern nyelven ezt az ötlettárat moodboardnak nevezzük. A párbeszédet ezután alaposan kidolgozta, viszont volt annyira bölcs, hogy hagyta, hogy a színészei improvizációi is inspirálják őt, hitt a véletlen erejében is. Hiszen a film, ellentétben a művészet többi ágával, egy későn keletkezett „valami”, ami magába foglal valamennyit a többi művészeti ágból is, amelyeket az emberiség a kezdet kezdetén, ösztönös igény miatt hozott létre. Mivel a film egy mesterséges, konstruált művészet, ez sokszor a viszájára üt: aki nem tud kellően ösztönösen alkotni, az végül nem egy filmmel, hanem egy matematikai képlettel találja szembe magát. Rohmer ezt mindenképpen kerülni szeretne volna. Elképesztő

Képkocka A férfigyűjtő című filmből

szenvedéllyel nyilatkozik minden filmjéről, teljesen „más” állapotba kerül ilyenkor, annyira elemi erővel „jön belőle” film, hogy az egészen elképesztő. Hiszek abban, hogy jó filmet csak ilyen mindent elsöprő szenvedéllyel lehet készíteni, és ez a szenvedély mindenképpen tiszteletet érdemel.

A férfigyűjtő további részében Adrien és Haydée szerelmi játszmájáról szól a történet, mindkettjüknek stratégiája lesz arra, hogy mit cselekedjen, hogy a másiknak felkeltse az érdeklődését. „Rituális táncot” járnak egymás körül, mint a paradicsom-madarak párválasztáskor. Egy lépést tesznek előre, kettőt hátra, nagyjából így lehetne jellemezni a viszonyukat. Az egész filmet belengi valamiféle fojtottan romantikus erotika. Az a különleges állapot, és az a helyszín, ahová kerülnek, szinte már az aranykorszak idézi. (Rohmert egyébként erősen inspirálta az antik görög-római kultúra.) Amikor már majdnem beteljesedik a két fiatal szerelme, akkor váratlan fordulat történik: Adrien megun várni Haydée-ra, vagy egyszerűen csak rájön, hogy kutyából nem lesz szalonna, és nem éri meg kockáztatni az igaz szerelmét egy olyan ember miatt, aki nem tud hosszú távon elköteleződni.

Képkocka A férfigyűjtő című filmből

A film végén ketten ülnek egy autóban, azért, hogy visszamenjenek a nyaralóba és végre kettesben lehessenek. Hirtelen dudálnak. Adrien megáll, Haydée kiszáll, leáll idegen fiúkkal beszélgetni. Adrien vár és vár, de a lány nem igazán igyekszik. Közben valaki elől elállják az utat, a fiú először csak odébb akar kanyarodni, aztán gondol egyet, fogja magát, és szó nélkül elhajt a kocsijával, vissza a nyaralóba. Innentől csak őt látjuk, arról fogalmunk

sincs, hogy Haydét mennyire viseli meg az, hogy otthagya. A fiú, azzal, hogy otthagya a lányt, visszszakapja azt az áhított szabadságot, amit keresett, rájön, hogy csak ő irányítja az életét, és ez a felismerés rettentő boldoggá teszi. Meg persze az is, hogy mégiscsak hű tudott maradni önmagához és az elveihez, de ehhez elengedhetetlen volt ez a kacsaringós út, ami végül az önmegismerés magasabb fokára juttatta. Ez az utolsó jelenet akár az egész *Erkölcsei példázatok ciklus* essenciája, vagy tanulsága is lehetne: mert a kérdés az, hogy feladod-e azt, aki vagy? Rohmer értéktétele szerint ez sosem éri meg, az individuuum önállósága, egyedisége, igazsága mindenben felülemelkedik. És mindezt úgy osztja meg a nézővel, hogy mi önállóan jussunk erre a végkövetkeztetésre és akarjuk magunkat alávetni az erkölcsi „normáknak”. Hiszen „akit a gondolatai körbevesznek, az érinthetetlen marad mások számára”, csak hogy Rohmer filozófiáját egy Rohmer-idézzel támasszam alá. Ezután Adrien a film utolsó képében arról a telefonról telefonál és szinte ugyanolyan beállításban, ahogy Haydée szokott a szeretőivel, azzal a különbséggel, hogy a londoni repülőgépjáratok felől érdeklődik: ez egyértelmű utalás arra, hogy visszatér a menyasszonyához. (Érdekes tény, hogy az Adrien játsszó Patrick Bauchau és a szerelmét alakító Mijanou Bardot, aki egyébként Bridgette Bardot húga, *A férfigyűjtő* forgatása óta egy párt alkotnak és boldogan élnek. Úgy látszik, Rohmernek még ehhez is volt érzéke.)

A filmben több szép párhuzam figyelhető meg: például míg Adrien műtárgyakat gyűjt, Haydée férfiakat, mindkettejükben közös a gyűjtés iránti szenvedély. Azonban ez próbára is teszi őket alaposan, hiszen Adrien meg szeretne élni a gyűjteményéből, Haydée pedig valami „igazit” szeretne találni végre a sok hamis, felszínes, szexorientált kapcsolat között. Daniel boldogtalan embereknek írja le a gyűjtőket, mert sosem azzal foglalkoznak, ami már a birtokukban van, hanem már a következő gyűjtenivaló jár a fejükben.

Képkocka *A férfigyűjtő* című filmből

Rohmer önmagát nőgyűjtőnek nevezi, mégpedig azért, mert a női alakok határozzák meg a filmjeit, még akkor is, ha nem nő a főszereplő. Illetve azért is használja magára ezt a jelzőt, mert nincsenek ideáljai, mint mondjuk Hitchcocknak vagy Truffautnak, hanem széles a palettája, mindenféle korú, hajszínű, természetű, testalkatú nő fellelhető nála. Gondoljunk csak az ártatlan, naiv Paulinere (*Pauline a strandon*), Maudra, a végzet asszonyára (*Éjszakám Maudnál*), a szerencsétlen, tenyeres-talpas Magalira (*Az ősz meséje*), vagy a visszahúzó Delphinre (*A zöld sugár*). Csak abban egyeznek meg, hogy mindnyájan meghatározó karakterek. Rohmer ezzel igyekszik teljes képet adni a nőkről, ami abban a korban igazán dicséretre méltó.

Képkocka az *Éjszakám Maudnál* című filmből

A férfiaknál is többféle karaktert vonultat fel: ott van például Pierre, a plátóian szerelmes ifjú (*Pauline a strandon*), Jean-Louis, a vallásos gondolkodó (*Éjszakám Maudnál*), Henri, a gátlástalan hedonista (*Pauline a strandon*). Míg a nőknél bőven tudnám folytatni a felsorolást, addig azonban a férfiaknál ez már nem menne olyan könnyedén, mivel Rohmer filmjeiben a férfiak nem tudnak olyan „erősek” lenni a vásznon, mert csak a nők tükrében tudnak létezni, cselekedni, gondolkodni.

Érdekes tény, hogy Rohmer *A férfigyűjtő*-ben nem használ zenét, ezzel is plasztikusabbá, puritánabbá teszi azt. A zenét más filmjeiben sem szerette, mert mesterkéltnek, manipulatívnak tartotta, ha zenét használna, pont elveszítené a film az abszolút természetesség hatását. A természet hangjait tartja a valódi zenének, ez a legkifejezőbb hanghatás, amit el lehet képzelni, szebb minden zenénél. A zörejek, zajok sem túl erősek nála, sőt talán még tompítva is vannak némileg.

A filmben Rohmer az idő múlását finoman érzékelteti, a képeket egymásba folytatja, gyakran az

út motívumával visz át egyik történetből a másikba. Más filmjeiben gyakran „tanár bácsis” pontossággal tünteti fel az idő múlását, kiírja a jelenetek közé a dátumot, ezzel naplószerűvé téve az eseményeket. Ez hozzásegíthet ahhoz, hogy a személyesség érzete fokozódjon, de valahol kizökkentő is. *A férfigyűjtő*-ben használt időkezelési eszközök sokkal finomabbak, elegánsabbak, filmszerűbbek, még ha nem is annyira praktikusak.

Képkocka *A férfigyűjtő* című filmből

A férfigyűjtő andalító hangulatához az is hozzájárul, hogy sok érzékletes, leíró kép is segít behelyezkedni a történetbe. Például a ház bemutatásánál, ahogy végighalad Adrien-nel a kamera a szobákon, a hangulat annyira el van találva, hogy szinte érezzük a nyaraló dohzagát, vagy azt, ahogy száll a por az ágyneműből, és azt is, hogy bent pár fokkal hűvösebb van, mint kint. A tengerparti fürdőzésnél a közeliben mutatott sodródó növények érik el ugyanezt a hatást, szinte érzem a kezemen a hideg tenger érintését, a hínárok puha fonálát. De elég lenne ehhez a kép? Más filmekben is látni szép, érzékletes képeket, izgalmas felületeket, textúrákat, de mégsem érint meg ennyire, mégsem találok ennyire valóságosnak. Sokat töprengtem, hogy mi lehet ennek a titka, és arra jutottam, hogy a kép és a szöveg lenyűgöző kombinációja képes erre. Mert a szövegekben, főleg Adrien narrációiban van valami rácsodálkozás az élet szépségeire, valami éteri nyugalom, valami filozofikus megközelítés, ami táplálni tudja ezt a különleges, „lebegő” érzést.

Rohmerhez alapvetően rendkívül közel áll a filozófia, főleg a német filozófusok, például Hegel és Kant. „Két dolog tölti el lelkemet annál újabb és annál növekvőbb tisztelettel és csodálattal, minél többször és tartósabban foglalkozik vele gondolkodásom: a csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem.” (Immanuel Kant) Ez az idézet akár Rohmertől is származhatna, teljesen megegyezik

a világról alkotott képük. *A férfigyűjtő* legfilozofikusabb része az, amikor Adrien és Daniel egy fa alatt beszélgetnek, meglehetősen mulatságos köntösökben.

Képkocka *A férfigyűjtő* című filmből

Daniel: Semmit?

Adrien: Semmit.

Daniel: Egyáltalán semmit?

Adrien: Abszolút semmit. Semmit sem csináltam, mióta itt vagyok és napról napra kevesebbet csinálok. El akarom érni az abszolút nullát.

Daniel: Az nagyon nehéz. Óriási erőfeszítést és igyekezetet igényel.

Adrien: Ez nekem természetesen jön. Ilyen a természetem.

Daniel: Igen, de sokkal fárasztóbb követni valakinek a saját természetét, mint leküzdeni azt. Különbösen is, olvasol. Az már cselekedet.

Adrien: Ha nem olvasok, akkor gondolkodom, és gondolkodni a legnehezebb, a legigényesebb dolog minden közül. Azt hiszem, az emberek túl sokat gondolkodnak. A lényeg, hogy valamiben teljesen elmélyülj, és egy könyv rákényszerít arra, hogy az ő „módján” gondolkodjam. Nem akarok a magam „módján” gondolkodni. Azt akarom, hogy vezessenek, mint egy arabot. Az utcán, ő érzi az utcát, míg mi az úticélra gondolunk. Egy arab mondta: „Az egyes az első alakja egy végtelen számnak.”

Daniel: A gondolat egy villanás. Csak három-négy eredeti gondolatunk van az élet során. Olyan ember nem létezik, aki mindig gondolkodik. Nézd például Dalí „Olvadozó óráit”.

Adrien: Így igaz. Én nem keresek semmit. Ha Rousseau-ba ütközöm, akkor Rousseau-t olvasok, ugyanígy olvashatnám a Don Quijote-t is. Ha egy szép lány a karjaimba omlana, akkor hagynám, annak ellenére, hogy pillanatnyilag nincs kedvem belekeveredni.

Adrien és Daniel párbeszéde elég furcsa hatást eredményez. Egyrészt azért, mert egy ilyen komoly, filozofikus szöveg egy meglehetősen egyszerű,

sőt komikus, hétköznapi szituációban hangzik el, másrészt azért, mert a két szereplő látszólag elbeszél egymás mellett. Mintha két külön szólam lennének, akik egymástól függetlenül alkotnak mégis valamiféle egységet. Rohmer bebizonyítja, hogy a magasztos gondolatoknak nincs szüksége magasztos helyszínekre, ezek bárhol megszülehetnek, akár egy mintás pléden, a fövényen, a gondolkodás szabadsága mindenkié kell legyen. A beszélgetés alatt Adrien folyamatosan mozog, minél többet akar érzékelni a külvilág ingereiből, ő az aktív fél. Daniel ehhez képest jóformán mozdulatlanul fekszik a fa alatt, passzívan, látszik, hogy ő régóta foglalkozik ilyesfajta kérdésekkel, kissé fölényesen reagál Adrien mondataira. Eléggyé meghökkentőek az elhangzottak, még ha annyira sok újdonság nincs is benne, az ember mindezt tudja vagy sejtja a lelke mélyén. Viszont kimondva, ezeket a szavakat hallva némi rossz érzés, némi üresség fog el a világgal kapcsolatban:

„Csak három-négy eredeti gondolatunk van az élet során.”

Aztán Dalí óráira terelődik a szó, egészen pontosan *Az emlékezet állandósága* (tükörfordításban: *Az emlékezet állhatatossága*) című festményére. Ezzel kapcsolatban Daniel nem fejt ki a gondolatait, mindegy mellékesen említi meg ezt. De rögtön magunk elé képzeljük a képet, elgondoljuk rajta. Ezzel utalhat arra, hogy ez a festmény egy eredeti gondolat szüleménye, egy zsigerből készült alkotás, ami erősebb hatású, mint valami túlságosan megkomponált dolog, illetve arra is utalhat, hogy ezt a nyári, időtlen, lebegő, de súlyos gondolatokat ébresztő állapotot, amibe a két férfi került, ez a festmény jól érzékelteti. Rohmer tehát ismét a festészetből merít példát. Ez a jelenet képileg fel van építve, az elején Daniel pont úgy sétál, mint Haydée a tengerparton, a rendező svenekkel, szubjektív képekkel, ritmusos vágásokkal dinamizálja a szöveget.

Az elmélkedésüknek akkor lesz vége, amikor Haydée szóba kerül, hiszen ő végig mindent felülír. Nagyvonalúan felajánlják egymásnak őt, de közben tudjuk, hogy mindketten maguknak szeretnék. Daniel ostobának, velejéig romlottnak festi le a lányt, de később Adrien számára kiderül, hogy a lány sokkal elmésebb és korántsem olyan egyszerű, erkölcs-telen teremtés, mint ahogy Daniel leírta.

Aztán furcsa módon Daniel és Haydée össze-gabalyodnak. Kapcsolatuknak nincs semmi alapja, maguk előtt is játszanak, a „műsor” elsősorban Adriennek szól. A szakításuk pedig egy kabarészámnak

is beillene, annyira lelketlen, felnagyított, annyira művi és közben rettentő komikus az egész. Mindezt persze közelebb sodorja egymáshoz Adrien és Haydée. A kapcsolatuk furcsa módon akkor ugrik szintet, amikor a fiú úgymond felajánlja a lányt azért, hogy a műgyűjtő ismerősével jó üzletet tudjon kötni. Szép párhuzam figyelhető meg az alku „tárgyai”, a váza és a női test között, mindkettő ugyanolyan formás és törékeny. Hogy történt-e valami valójában a gyűjtő és a lány között, az megállapíthatatlan, mert Haydée folyamatosan kitérő válaszokat ad, sőt, ő olyannyira mestere az adokkapok játéknak, hogy teljességgel eldönthetetlen, hogy mikor mond igazat.

Képkocka *A férfigyűjtő* című filmből

Rohmer munkáit visszafogott, kifinomult, de mégis frivol humor jellemzi, továbbá szívesen alkalmaz iróniát. Íme néhány példa:

*Haydée: Ez a váza valahogy kínaiabbnak néz ki.
Adrien: Persze, mert japán.*

Vagy:

*Daniel: Haydée keresett, lement a strandra.
Adrien: Minek?*

Daniel: Nem tudom, fogalmam sincs, hogy mit szeretne veled csinálni.

Vagy:

Műgyűjtő: Menjen el a holdra Adrien, menjen el a Jupiterre is, siessen, és ha odaér, küldjön egy képeslapot! Már ha lesz elég pénze venni egyet.

Vagy:

Amikor Adrien látáspécialista orvosnak adja ki magát, és lóvá teszi Haydée egyik szeretőjét, aki minden kamu magyarázatot elhisz, észre sem véve, hogy a többieknek végig vissza kell tartaniuk a nevetésüket, és végül Adrien ráadja Daniel borzalmasan kék szemüvegét, kissé megszegyenítve ezzel a fiatal fiút.

Megfigyelhető, hogy itt is érvényesül a „minden viccnek a fele igaz” elve. A szereplők, különösen a férfiak között folyamatos dominanciaharc dűl. A műgyűjtő a hatalmát és a szakértelmét bizonygatja folyton Adriennek, Daniel pedig az „erős erkölcsöt” dörgöli folyton a főszereplő orra alá. Azonban ezek a hamisságok elég hamar szertefoszlanak, hiszen „egy valódi gyűjtő megölte volna Haydéet, ha összetör egy értékes vázát”, Daniel pedig, bár sok jó meglátása van másokkal és a világgal kapcsolatban, önmagával szemben túl engedékeny, és végül kísértésbe esik.

Képkocka A férfigyűjtő című filmből

Adrien, kisebb-nagyobb hibái ellenére, egy szerethető figura. Az Haydéével való kapcsolata rávilágít arra, hogy nem tudni, hogy hol kezdődik a szerelem, hol ér véget, közönyből is kialakulhat vonzalom. Érzéseink megszületéséért nem lehetünk felelősek,

viszont azért igen, hogy mihez is kezdünk velük. Érdekes dolog, hogy *A férfigyűjtő* főszereplőibe kicsit mi magunk is „beleszeretünk”. És ez így van jól.

Képkocka A férfigyűjtő című filmből

Felhasznált irodalom

- Báron György: 2003 *Eric Rohmer – Választások és vonzások*, Budapest, Filmkultúra.
- Bikácsy Gergely 1992 *Bolond Pierrot moziba megy (Eric Rohmer – A rejtőzködő kamera)* Budapest, Héttorony Könyvkiadó.
- Búzás Annamária 2010 *Adott szó, rejtett képek – Beszéd és kép kapcsolata, irodalom és festőiség Eric Rohmer Morális példázataiban*, Kolozsvár, 13. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia
- Zalán Vince 2003 *Filmrendezőportrék (Dr. Báron György: Eric Rohmer – Választások és vonzások)* Budapest, Osiris Könyvkiadó.

KREATIVITÁS ÉS GENERATIVITÁS KULTURÁLIS KÖZÖSSÉGEKBEN¹ Térérzékelés, térhasználat, ki- és átalakítás. Ön- és közösségfejlesztés

DOI 10.35402/kek.2023.3.5

Absztrakt

A doktorandusz kutatásának célja a társadalom tagjaiban rejtetten vagy igényként megmutatkozó változtatási készség, képesség feltárása és megismerése annak érdekében, hogy a kreatív és generatív képességeiket tudatos és alkotó módon használni tudják amellet, hogy feltárulnak az egyén és csoportjának közösségi-tér-használati igényei, hatásai. Része a vizsgálatnak a mentális jólét támogatásához szükséges közösség tér kialakításának módja. Mindez hozzájárul a személyiség fejlődéséhez és a csoportjában való biztonságos kapcsolatteremtéshez, továbbá a várostervezéshez, miközben hidat képez a különböző diszciplínák között.

Abstract

The aim of the doctoral student's research is to explore and understand the hidden or demanded skill and ability to change in members of society in order to use their creative and generative abilities in a conscious and creative way, while revealing the needs and effects of the individual and his group in the use of community space. Part of the analysis is how to create the community space needed to support mental well-being. This contributes to personal development and safe relationships within the group, as well as to urban planning, while forming a bridge between different disciplines.

Kutatási cél

A **kutatási terepek** (Budapesten az Orczy Park és a Millenáris Park) rehabilitált területek, egyszerre az állami, önkormányzati és egyfajta közösségi akarattal, amelyet időről időre újra kell definiálni. Jelenleg sikeres a parkok működése, de már eltelt annyi idő, hogy az előnyök és hátrányok kirajzolódjanak. Mindezek tettenérésével reagál a tervezett kutatás az egyének és csoportjaik, valamint közösségeik fejlesztési lehetőségeire

a közös konkrét elérése érdekében, a cselekvési alternatívák megfogalmazására.

Városshociológiai aspektus

Máig érvényesek azok a gondolatok, amelyek egy pécsi, városfejlesztési konferencián hangzottak el Gantner B. Esztertől: „A város szövege fizikai helyekből, kulturális elképzelésekből és narratív terekből fonódik össze, hiszen *az épületekbe és az épített terekbe kulturális reprezentációk is beépülnek, melyek tapasztalatokat, interpretációkat generálnak*. Így egyszerre mutatkozik meg az anyagi természetű elemek immaterialitása, illetve az elképzelések materiává válása. Az így felfogott város és közterei paradigmikus példái annak, hogy miképpen alakul át egy földrajzi tér kulturális értelemben vett térré.” (Gantner 2008, 7) Társadalomtudományi szempontból nézve egy városrésznek, közparknak a felújítása abból a reményből táplálkozik, hogy az ott lakók számára jobb környezetet/infrastruktúrát biztosítson, egyúttal visszacsalogassa a korábban el- és kiköltözőket, a középosztálybelieket, és újabb beköltözőket vonzzon a körzetbe. Ott munkál ebben a megközelítésben az a szándék, hogy az épületek és közterek állapotának megváltoztatásával, új funkciókkal való megtöltésével megváltoztathatók a körzet/közösség társadalmi mutatói. Valamennyi ilyen program már a tervezés szakaszában épít a helyi közösségek (community) kezdeményezéseire, az én-megerősítési szándéokra (empowerment) és a partnerségi viszonyokra (partnership). Ezek a kulcsszavak nemcsak a tervezéskor, a döntéshozatalkor fontosak, hanem a fenntarthatóság szakaszában is, épp abban a fázisban, amelyhez a kutatásunk kapcsolódik. Célunk, hogy alkalmazzuk azt a jól bevált stratégiai szempontot, amely monitorozza az adott terület lakóközösségeinek érdekeit, különösen figyelve az esélyegyenlőségi, kisebbségi igényekre; ezzel biztosítható a szegregátumok kialakulásának megakadályozása éppúgy, mint a helyi társadalom lecsúszásának megállítása. Így nyer értelmet a közösség bevonásának szándéka, a közösség önmegerősítése és készségfejlesztése. A részvétel lehetősége a kerület/adott terület minden lakója számára egyenlő eséllyel nyitott, lényeg az együttműködési szándék és az alkalmazkodóképesség.

¹ A tanulmány része az ELTE Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori képzési programban megkezdett vizsgálatnak. Téma-vezetők: Dr. Csepeli György professor emeritus és Dr. Tibori Theodosia Timea CSc.

Az Orczy Park felújításakor – az amerikai minták-tól eltérően – az állami intézmények és felsőoktatási klinikai épületekben dolgozók testi, lelki felüdülését is szolgálja a park, de a nyitvatartása korlátozott (6–22 óráig), viszont az oda vezető utak és ligetes sétányok megelőlegezik a bensőséges hangulatot, távolabb tolják a nagyvárosi közlekedés, a népesség mozgásából eredő zsúfoltságot, zaklatottságot.

A Millenáris Park esetében nehezebb volt „kapun kívülre” helyezni a kerület rendkívüli népsűrűségét és forgalmát, épp ezért a belső terek, a sétányok, a pihe-nők és a növényzet kárpótolja a látogatót a napi feszültségek leküzdésében.

Értékszociológiai aspektus

Építünk azokra a nyilvánvaló tényekre, hogy az érték egyszerre a mérték, a kritérium és a szabadság szerepét tölti be az ember életében, ugyanakkor nélkülözhetetlenek mind az egyének, mind a kisebb-nagyobb közösségek életében. Különösen igaz ez, ha az evolúció felől közelítjük a kérdést. „(...) A kultúra által megformált tér az emberi egyedeket vonzóvá vagy taszító erőkké alakítja, melyek mentén megnyílnak a cselekvés, az alkalmazkodás pályái. Az érzelmi és a kognitív tényezők együttese jelöli ki az affordanciák egyre bővülő köreit, melyekben már a kultúra által szentesített értékeknek jut a főszerep. Az affordancia a kezünk ügyébe kerülő tárgyak számunkra adott jelentése, melyből következik, hogy mire használjuk azokat.” (Csepeli 2023, 34).

Így kapcsoljuk össze a bennünk rejlő kreativitást, generativitást a használattal és a személyes vágyak narratíváival.

A kutatási kérdésekre kapott válaszokkal az egyének, csoportjaik és a közösségek támogatási, beavatkozási lehetőségei megismerhetővé válnak, melyre adekvát programokat lehet kidolgozni.

Kutatási módszertan

A kutatás kvalitatív és kvantitatív módszereket, ún. vegyes módszertant alkalmaz.

Kvalitatív módszerek

- félig strukturált, sétálóinterjúk (15-25);
- fókuszcsoportos interjúk (három: 1-1 a kutatási terepek térhasználóival, 1 kontroll csoport) során, az interjúalanyok által adott narratívák elemzésével, továbbá

- szokatlan használat tesztek, kreativitást vizsgáló tesztekkel kívánja segíteni a kutatási kérdések megválaszolását.

Kitöltők látás-, hallás-, mozgássérüléssel kapcsolatos adatok felvétele – szuperszenzitív adat

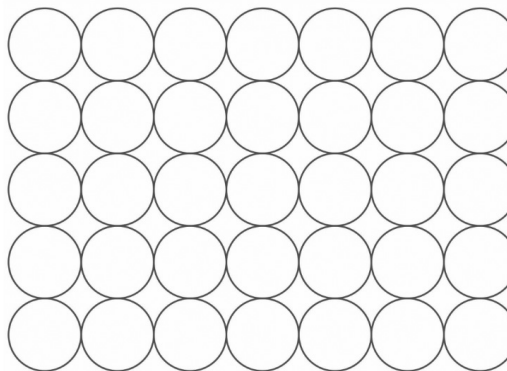
Szokatlan használat tesztek – kreativitás és generativitás méréséhez

- kreatív, figurális tesztek közül a Körök teszt²;
- az ábrabefejezéses Torrance féle teszt³ (TTCT, Torrance Test of Creative Thinking) (Torrance, 1974) magyar adaptációi kerülnek alkalmazásra, amiknek sztenderdizált értékelési metódusát Zétényi (1989) foglalta össze (Mező 2017, 4);
- közismert dallamokra, versidézetekre való reakció vizsgálata.

Torrance féle Körös teszt (Torrance, 1974)

A feladat: a válaszadó 10 perc alatt alkosson képe(ket) a körök segítségével. Az értékelhető válaszokból mérhető: az ötletgazdagság, a kifejezésbeli könnyedség (Fluencia - F), a válaszok előfordulási gyakoriságának mértéke, az eredetiség, az újszerűség (Originalitás - O), a Flexibilitást (X), amely megmutatja, hogy mennyi eltérő kategóriába tartozó választ adott a kitöltő, (Mező 2017:4)

Nem az a fontos, hogy mind a 35 kör ki legyen töltve, hanem az, hogy mennyire eredeti a megoldás, valamint mennyire kidolgozottak vagy elnagyoltak a képek – kidolgozottság (elaboration).

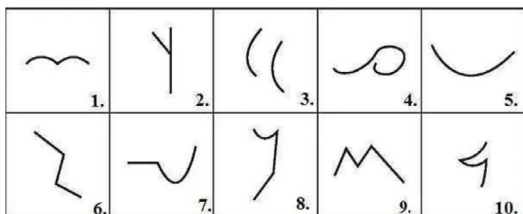
² A Körök teszt 35 ingert (kört) tartalmaz, papír-ceruza jellegéből is fakadóan csoportosan, illetve egyénilig is felvehető. A feladat a 35 körben, körön belüli alkotás, a tesztfelvételi idő 10 perc tesztenként (Mező 2017, 4).

³ Az Ábrabefejezés teszt (TTCT) 10 ingert (ábrát) tartalmaz. A feladat egy-egy fekete-fehér ábra befejezése, majd a befejezett ábrák címmel történő ellátása, amelyre 5 perc áll rendelkezésre (Mező 2017, 4).

Ábrabefejezéses Torrance teszt

Verzió 1 : Alkoss(on) belőlük egy értelmezhető új képet és nevezze(d) el őket 5 perc alatt.

Verzió 2: Válassz(on) ki egy ábrát, amit tízfélékép-pen egészíts(en) ki 5 perc alatt.

Kvantitatív módszer

Megbízhatóság és általánosíthatóság eléréséhez kérdőíves (cca. 100) felmérés. A kérdőív közösségi terek térburkolataira vonatkozó próbakérdése: *Melyik felületen/térburkolaton sétál szívesebben egy parkban? (Kérem, karikázza be pontonként az Ön számára megfelelőhöz tartozó betűjelzést!)*

Mintaválasztás tervezete

Budapesten az adott tereket használók (egyének, illetve csoportjaik) mint fiatalok (16–18 éves), fiatal felnőttek (18+–26 éves), 26+ korosztály (állapotmeghatározással, mint egyedülálló, párkapcsolatban élő, családos, kisgyermekes szülők, kortól független, kisgyermekkel lévő szülők, nagyszülő, nyugdíjas, stb.).

- legalább 100 főt felölölő;
- a férfiak 48%-ban és a nők 52%-ban kapnak helyet;
- tervezetten a célcsoport 70-80%-ának a legmagasabb iskolai végzettsége középfokú (szakmunkás/szakiskolai bizonyítvány, illetve szak-középiskolai, (szak)gimnáziumi érettségi).

Kutatási kérdés, alkérdések, hipotézisek meghatározása

Kutatási kérdés: *Milyen szerepe van a (generativitás) gondoskodásnak és az alkotókészségnek (kreativitás) az egyéni és közösségi térhasználat során?*

Alkérdések:

K1: *Milyen az optimális tér a térhasználó számára? Támogató-e az optimális környezet egy egyén és csoportja pozitív viszonyára?*

K2: *Meghatározza-e a környezet az egyén és csoportja kreativitását és generativitását?*

K3: *Befolyásolja-e a térkialakítás az egyének és csoportjaik számára a közösségi tér használatának minőségét?*

K4: *Serkentően hatnak-e a közösségi terek (minél természetesebb) kialakítása az egyének és csoportjaik kreativitására és a generativitására, illetve mentális jóllétére?*

K5: *Van-e összefüggés megbetegedések és a térkialakítás között, és ha igen, milyen, mi ennek az oka?*

Intellektuális puzzlemódszer segítségével: *Milyen az optimális tér a térhasználó számára? Az optimális környezet támogató egy egyén és csoportja pozitív viszonyára? A környezet meghatározza az egyén és csoportja kreativitását és generativitását? Az egyének és csoportjaik számára a közösségi tér használatának minőségét a térkialakítás befolyásolja? A közösségi terek minél természetesebb kialakítása serkentően hat az egyének és csoportjaik kreativitására és a generativitására, illetve mentális jóllétére? Van-e összefüggés megbetegedések és a térkialakítás között, és ha igen, milyen, mi ennek az oka?*

INTELLEKTUÁLIS PUZZLE		
KUTATÁSI KÉRDÉSEK	ADATFORRÁS ÉS MÓDSZER	INDOKLÁS
<p>K1: Milyen az optimális tér a térhasználó számára? Támogató-e az optimális környezet egy egyén és csoportja pozitív viszonyára?</p>	<p>sétálóinterjú – részben strukturált interjú</p> <p>szokatlan használat tesztek, kreativitást vizsgáló tesztek (Torrance ábrabefejezéses teszt és körteszt; ismertebb versidézetek, énekek/dallamok elhangzását követően: <i>Mi jut eszébe erről?</i> kérdés feltevése)</p> <p>fókuszcsoporthos interjú</p> <p>kérdőív</p>	<p>Részben strukturált interjúval a téma körül tartható az interjút adó, ugyanakkor kapcsolódó narratívái felszínre törhetnek. A sétálóinterjú a kutatási terepeken az inerjúkérdésekkel kapcsolatos esetleges ellenállást segítheti csökkenteni, valamint a „változó” környezet segíthet több érzést, élményt előhívni és artikulálni.</p> <p>A szokatlan használat tesztek a kreativitás mérését, valamint az esetlegesen vágyott segítik.</p> <p>A fókuszcsoporthos interjú a két kutatási terep térhasználóival megtámogatja az optimális tér feltárását, egyszerűsíti a merítést. További egy nem a kutatási terepet használó és nem abban lévő egyénekből álló kontrollcsoporthal fókuszcsoporthos interjú felvétele az eltérések, azonosságok megismeréséhez.</p> <p>A kérdőív segít a kérdőívkitöltő szerinti optimális környezet meghatározásában.</p>
<p>K2: Meghatározza-e az egyén és csoportja kreativitását és generativitását?</p>	<p>sétálóinterjú – részben strukturált interjú</p> <p>szokatlan használat tesztek, kreativitást vizsgáló tesztek (Torrance ábrabefejezéses teszt és körteszt; ismertebb versidézetek, énekek/dallamok elhangzását követően: <i>Mi jut eszébe erről?</i> kérdés feltevése)</p> <p>fókuszcsoporthos interjú</p> <p>kérdőív</p>	<p>Részben strukturált interjúval a téma körül tartható az interjút adó, ugyanakkor kapcsolódó narratívái felszínre törhetnek. A sétáló interjú a kutatási terepeken az inerjúkérdésekkel kapcsolatos esetleges ellenállást segítheti csökkenteni, valamint a „változó” környezet segíthet több érzést, élményt előhívni és artikulálni.</p> <p>A szokatlan használat tesztek a kreativitás és generativitás mérését segítik.</p> <p>A fókuszcsoporthos interjú a két kutatási terep térhasználóival megtámogatja a környezeti hatások relevanciáját a kreativitás és generativitás tekintetében, egyszerűsíti a merítést. További egy, nem a kutatási terepet használó és nem abban lévő egyénekből álló kontrollcsoporthal fókuszcsoporthos interjú felvétele az eltérések, azonosságok megismeréséhez.</p> <p>A kérdőívek választ adnak a környezeti ellentmondásokra, zavaró tényezőkre.</p>

INTELLEKTUÁLIS PUZZLE		
KUTATÁSI KÉRDÉSEK	ADATFORRÁS ÉS MÓDSZER	INDOKLÁS
K3: Befolyásolja-e a térkialakítás az egyének és csoportjaik számára a közösségi tér használatának minőségét?	sétálóinterjú – részben strukturált interjú fókuszcsoportos interjú kérdőív	Részben strukturált interjúval a téma körül tartható az interjút adó, ugyanakkor kapcsolódó narratívái felszínre törhetnek. A sétáló interjú a kutatási terepeken az interjúkérdésekkel kapcsolatos esetleges ellenállást segítheti csökkenteni, valamint a „változó” környezet segíthet több érzést, élményt előhívni és artikulálni. A fókuszcsoportos interjú a két kutatási terep térhasználóival megtámogatja a térhasználat minőségének feltárását, egyszerűsíti a mérítést. További egy, nem a kutatási terepet használó és nem abban lévő egyénekből álló kontrollcsoporttal fókuszcsoportos interjú felvétele az eltérések, azonosságok megismeréséhez.
K4: A közösségi terek, minél természetesebb kialakítása serkentően hat-e az egyének és csoportjaik kreativitására és a generativitására, illetve mentális jóllétére?	sétálóinterjú – részben strukturált interjú Szokatlan használat tesztek, kreativitást vizsgáló tesztek (Torrance ábrabefejezéses teszt és körteszt; ismertebb versidézetek, énekek/dallamok elhangzását követően: <i>Mi jut eszébe erről?</i> kérdés feltevése) fókuszcsoportos interjú kérdőív	Részben strukturált interjúval a téma körül tartható az interjút adó, ugyanakkor kapcsolódó narratívái felszínre törhetnek. A sétálóinterjú a kutatási terepeken az interjúkérdésekkel kapcsolatos esetleges ellenállást segítheti csökkenteni, valamint a „változó” környezet segíthet több érzést, élményt előhívni és artikulálni. Szokatlan használat tesztek segítik a generativitás és a kreativitás vizsgálatát, mérését. A fókuszcsoportos interjú a két kutatási terep térhasználóival megtámogatja a térkialakítási igény mentén annak irányát, valamint ezen keresztül a kreativitás, generativitás és mentális jóllét feltárását, egyszerűsíti a mérítést. További egy, nem a kutatási terepet használó és nem abban lévő egyénekből álló kontrollcsoporttal fókuszcsoportos interjú felvétele az eltérések, azonosságok megismeréséhez. A kérdőív segíti a közösségi terek kialakítási módjára adott válaszok megtalálását.
Van-e összefüggés megbetegedések és a térkialakítás között, és ha igen, milyen, mi ennek az oka?	strukturált interjú felvétele szakorvosokkal	Strukturált interjú szakorvosokkal (szemész, fül-orr-gégész, bőrgyógyász, ortopédus és neurológus) történő felvétele alátámasztásként szolgál a téma jogosultsága tekintetében, valamint segít a kérdőív véglegesítésében. Esetleg több kérdésre is választ ad, amit még az értekezésben nem kerestek, de előremutató lehet a PhD-t követő vizsgálódásokra.

Hipotézisek

H1: A csoport támogatóan hat az egyénre, ha az számára optimális környezetben történik.

H2: A környezet döntően meghatározza az egyén cselekvésének irányát, terjedelmét és tartósságát.

H3: A csoport hatása az egyén generativitására és kreativitására döntően támogatóan hathat.

H4: A bizonytalan, sérült személyiségekre a csoport korlátozóan hathat.

H5: Többgenerációs csoport hatására az egyén differenciáltabb válaszokat tud adni a környezeti kihívásokra.

H6: Az egyének és csoportjaik, az általuk használt közösségi tereken a dinamikus mozgást támogató anyaghasználatot élik meg pozitívan.

H7: Az egyének és csoportjaik, az általuk használt közösségi terek formahasználatánál a kevésbé geometrikus, a természetben önmagában fellelhető formák látványát élik meg pozitívan.

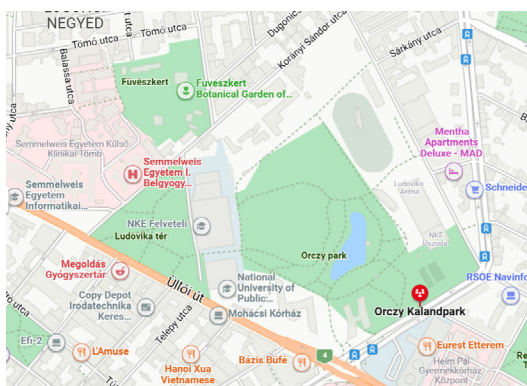
H8: Az egyének és csoportjaik, az általuk használt közösségi terek színhasználatánál a meleg színek látványát élik meg pozitívan.

H9: Az egyének és csoportjaik, az általuk használt közösségi terek fénytechnikai megoldásai tekintetében a meleg fényeket élik meg pozitívan.

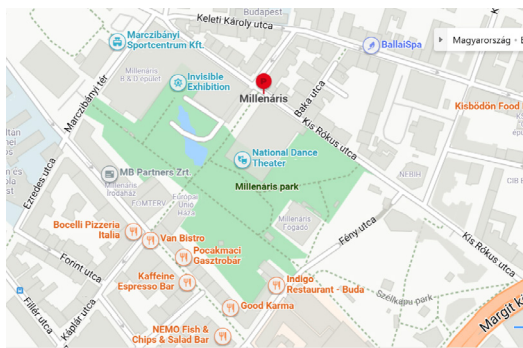
H10: Az egyének és csoportjaik, az általuk használt közösségi terek hanghatásainak befogadása a generatív és kreatív készségeikre pozitívan hatnak.

Vizsgálati helyszínek

- Budapest VIII. kerületében, Józsefvárosban lévő Orczy Parkban, valamint a
- II. kerület Központi kerületrészt Bel-Buda városközpontjában elhelyezkedő Millenáris Parkban.

Orczy Park

Millenáris Park

A kutatási terek hasonló adottságai

- megközelíthetőségi módjuk;
- lehatároltságuk (kerítéssel körbevett) szempontja, továbbá
- mai megjelenésüket és funkciójukat az előző 10-20 évben, városfejlesztési jelentőségű beavatkozásokkal érték el;
- kimagasló szintű kulturális és társadalmi célokkal;
- térítésmentes programokkal szolgálnak: az üzemeltető a közönség, illetve egyének és csoportjaik számára, amelynek során érdemi együttműködésben, közös, közösségépítő és -fejlesztő, pozitív élmények gyűjtésében lehet részük;
- társadalmi, szocializációs háttérüket tekintve heterogén térhasználókat mint célcsoportot vonzanak

A kutatási helyszínek – többek között – társadalmi, szocializációs háttérüket tekintve heterogén térhasználókat mint célcsoportot vonzanak.

A kutatási terek közötti fő eltérés

A vizsgálódáshoz bemeneti adottságaik, attitűdjeik eltérőek, amit alátámaszt az is, hogy Józsefváros Budapest egyik legszélesebb spektrumon elhelyezkedő társadalmi státusú lakossággal rendelkező kerülete. Megtalálhatóak a nagyon jó anyagi körülmények között élők csakúgy, mint a mélyszegénységben élők.

A józsefvárosi Orczy Park közelében több egybefüggő lakótömbben, nagymértékben alacsony társadalmi státusú családok élnek, a park használói között vannak hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetűek is.

Az értekezésben szükséges kitérni e térhasználók (rész-célcsoport) meghatározó attitűdjére, és bemutatni a kapcsolódó kutatási terep környezetét befolyásoló, marginális csoportot meghatározó fontosabb, a terület fejlődését is érintő (szociális) város-rehabilitációra a feldolgozott elméleti háttér mentén.

Terepkutatás előkészítése

A kutatási terepek közül az Orczy Parkban 2023. április végén a sétálóinterjúk és a kreativitás-tesztek tekintetében egy próbakérdés került megvalósításra 8 fővel (18, 20, 24, 30, 42, 47, 64, 73 éves), amely alapján megbizonyosodhattam arról, hogy a már meglévő sétálóinterjú kérdései és a kreativitás-tesztek érthetőek voltak a válaszadók számára, a figyelmet végig fenn tudták tartani az interjúalanyoknál.

A sétálóinterjú félig strukturált interjújának kérdései a következők voltak:

1. Milyen gyakran szokott az Orczy/Millenáris Parkba jönni?
2. Kivel szokott a parkban időt eltölteni? Miért?
3. Mit tart a legvonzóbbnak a parkban? Miért?
4. Mit tart a legkevésbé jónak a parkban? Miért?
5. Mit szokott csinálni a parkban?
6. Ajánlaná-e másnak a parkot? Miért?
7. Melyik részén szeret sétálni a parkban, ha szeret sétálni? Miért? / Ha nem szeret sétálni a parkban, ha engedi a narrátor, felteszem a kérdést: miért nem szeret sétálni a parkban?
8. Melyik részén szeret padon ücsörögni a parkban, ha szeret padon ülni? Miért? / Ha nem szeret padon ülni, de szeret ücsörögni a parkban, akkor hol szeret ücsörögni? Miért? / Ha nem szeret általában ücsörögni a parkban, és ha engedi a narrátor, felteszem a kérdést: miért nem szeret ücsörögni a parkban?
9. Melyik napszakban szeret a parkban lenni? Miért?

Várható eredmények és hasznosítás

A leendő beavatkozási lehetőségek bemutatása, megválaszolása

A disszertáció nívója és egyben innovációja az a pilot study, amely vegyes módszertan alkalmazásával, a térhasználók benyomásait, felhasználói igényeit feltérképezve, közös tervezéssel és speciális funkciók beemelésével új értelmet, szerkezeti módosítást ad(hat) a tereknek (esetünkben a parkoknak) saját, kreatív

ötletek és energiák hozzáadásával. Olyan önmagát gerjesztő, egyéni alkotóképességekre épülő, de végül közös akarattá formálódó megoldások születhetnek, amelyek jól hasznosíthatók a közösségfejlesztés során, transzferálhatók mind a felzárkóztatásban, mind az esélyegyenlőség megteremtésében, valamint a személyes jóllét megteremtésében.

- **élmény alapú kohézió erősítése:** az egyén és csoportja között, éppúgy, mint az egyén, csoportja és a tér között. A lokálpatriotizmus pozitív hatásainak támogatása utca- és térbálok szervezésével, rendszeressé tételével, és nemcsak a kultúra fókuszával, hanem a „csak úgy, hogy együtt legyünk” erejével;
- **„együtt könnyebb” elv erősítése,** a térbeli magatartásra való hatással, több generáció „együtt mozgásával”, érzékenyítés a tanulásra, amelyben a különböző generációkban általánossá válhat a másiktól való tanulás vágya és annak szükségessége, ami az együttélés alapja, még az utcákon és a tereken is (kooperáció erősítése). Az elfogadás központi szerepének hangsúlyozása, ami az individualizmus során (el)kopott. A terek többgenerációs használatának megteremtése, eszközök és programok megalkotásával, amelyben a művészet megfér a sporttal és a relax-szal;
- **az igény és vágy létjogosultság magjának elültetése:** családokban elsősorban a szülők támogatása (engedjék gyermekük alkotóképességei kibontakozását, az oktatási rendszerbe történő beépítését), amely a szocializáció kezdetétől mindig az adott korosztály számára átélhető/értelmezhető módon kerül bemutatásra, átadásra, megerősítésre;
- **okos város,** illeszkedő magatartás a negatív hatások gátlására, amelynek során a digi-program pontosan a személyes, „offline” találkozást és találkozási pontok/módok/programok elérését támogatja;
- **a mentális jóllét támogatására a térkialakítás tervezési alapszabályainak fejlesztése/bővítése** és az érintett diszciplínákra vonatkozó javaslatok **oktatási anyagba történő beemelése.**

A kutatás sikeressége esetén a hasznosítás

- az oktatásba történő beemelés (mérnök, bölcsész, szociológus, orvos, egészségügyi képzések egy kurzusaként) során támogatjuk a program eredményeihez illeszkedő válasz és beavatkozási lehetőségek alternatíváját és annak megvalósítását;

- a kultúrára – mint tanult viselkedésre –, továbbá a művészetre, a sportra támaszkodva, mely utóbbi kettő közös nyelvként jelenik meg a programban, nem feledve, hogy nem mindenki számára elérhető az anyagok miatt;
- a megvalósításhoz a családok és egyének alkalmassá tételét találjuk, hogy a Maslow-piramison minél magasabbra juthassanak fel, biztosítva a hosszú távú képességek megteremtését az egyéneken és csoportjaikban ahhoz, hogy tartós, pozitív változást tudjanak elérni saját személyes életükben, alkalmassá és motiválttá váljanak közvetlen és tágabb közösségükben;
- a (család)segítő és közösségépítéssel, -fejlesztéssel foglalkozó szakemberek újabb alternatívákkal bővíthetik eszköztárukat, amivel hatékonyságuk tovább erősödik;
- megvalósítása a társadalmi fenntarthatóságot támogatja: az érintett egyének és csoportjaik alkalmassá tételével, amellyel a magyarországi keresőképes populáció növekszik. A majdani közösségi térkialakítási – a kutatási terepeken is túlmutató, tervezetten a lakás nappalijának tervezéséhez is elvezető – korrekciók preventív hatásával a térhasználók egészségügyi ellátásának szükségessége és igénybevétele csökken.

Felhasznált irodalom

- Aczél Gábor 2007 *A Középső-Ferencváros rehabilitációjának társadalmi hatásai*. In Enyedi Gy. (szerk.) *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 151–170.
- A. Gergely, A. (szerk.) 2014 *Sorsfordulók – Üdvözlőkötet Róbert Péter 60. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete, Budapest, 2014, 360–374.
- Aczél Gábor 2007 *A Középső-Ferencváros rehabilitációjának társadalmi hatásai*. In Enyedi Gy. (szerk.) *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*, Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 151–170.
- Alföldi György – Czeglédy Ákos – Horváth Dániel 2007 *Egy ébredő városrész – részvételi típusú városmegújítás a Józsefvárosban*. In Kondor A. Cs.–Egedy T. (szerk.): *Városfejlődés és városrehabilitáció: budapesti és lipcsei tapasztalatok*, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 101–110.
- Alföldi Gy. – Horváth Dániel 2009 *Hogyan tovább? Egy részvételi folyamat fenntarthatóságának kérdései: Tapasztalatok Budapest-Józsefvárosból*. Földrajzi Közlemények 133 (4), 510–515.
- Alpár Vera (szerk.): *Közösségi szociális munka feladata, célja, módszerei, eszközei*. Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet, Budapest, forrás: https://www.nive.hu/Downloads/Szakkepzesi_dokumentumok/Bemeneti_kompetenciak_meresi_ertekelesi_eszkozrendszerenek_kialakitasa/2_1853_014_101015.pdf, (utolsó megtekintés: 2023. 01. 07.)
- Altman, I. & Low, S. M. 1992 (eds.): *Place attachment*. New York: Plenum Press.
- Angelusz Róbert (szerk.) (1997) : *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Arapovics Mária – Vercseg Ilona 2014 *Közösségfejlesztés módszertani útmutató*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 6–10.
- Bagdy Emőke 1977 *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 11.
- Balogh Anikó – Simon Dávid 2011 *Nehezen körülhatárolható társadalmi csoportok kvantitatív kutatása*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Statisztika tanszék, Created by XMLmind XSL-FO Converter, forrás: 0010_2A_18_Balogh_Aniko-Simon_David_Nehezen_koruhatarolható_tarsadalmi_csoportok_vizsgalata.pdf (tankönyvtar.hu) (utolsó megtekintés: 2022. 12. 18.)
- Barkóczi Ilona 1973 *Útmutató a kreativitásteresztkez hazai alkalmazásához*. Országos Pályaválasztási Intézet, Budapest.
- Berényi B. Eszter 2010 *Történelmi városrészek átalakulásának társadalomföldrajzi vizsgálata Budapest belvárosában*. Doktori értekezés, ELTE TTK, Budapest, 125.
- B. Erdős Márta 2012 *Generativitás és fenntartható fejlődés*. In Gáspár Gabriella (főszerk.): *Acta Sociologica* internetes folyóirat, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szociológia Tanszék – 4 Dimenzió Társadalomtudományi Egyesület, Pécs. Forrás: http://szociologia.btk.pte.hu/sites/default/files/Acta_Sociologia/02_-_impresszum.pdf

- Bourdieu, P. 1978 *A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei*. In Józsa P. szerk. és ford. Művészetszociológia. Budapest: Közgazdasági, 175–200. Bourdieu, P. 1991 Language and Symbolic Power. Cambridge, Polity Press. In: *Hogyan lettünk egyharmadból egytöd?* Tibori T. (2014), *Sorsfordulók – Üdvözlőkötet Róbert Péter 60. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete, Budapest, 2014, 364–365.
- Csepeli, Gy. 2001 *Szociálpszichológia*. Created by XMLmind XSL-FO Converter, pp. 131-132. Forrás: Szociálpszichológia Csepeli, György – PDF Free Download (adoc.pub), (utolsó megtekintés: 2023. 01. 23.)
- Csepeli György (2023): *Értékek ébresztése*. Kocsis Kiadó.
- Csizmady Adrienne 2011 *Városrehabilitáció és sebezhetőség*. In Tamás P. – Bulla M. (szerk.): *Sebezhetőség és adaptáció: a reziliencia esélyei*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 115–131.
- Csikszentmihályi Mihály 2001 *Flow – az áramlat – a tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csikszentmihályi Mihály 2001 *Flow – az áramlat – a tökéletes élmény pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, id. Zalay Szabolcs (2010).
- Csikszentmihályi, M. 2008 *KREATIVITÁS A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája*. Akadémia Kiadó, Budapest, p. 9. Forrás: Csikszentmihályi Mihály *KREATIVITÁS. A flow és a felfedezés, avagy a találmányosság pszichológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest - PDF Free Download (adoc.pub) (utolsó megtekintés: 2023. 01. 24.)
- Dávid, I.: *A tehetségazonosítás eszközeinek összehasonlító vizsgálata az intellektuális szférában*. In Dávid Imre – Bóta Margit – Páskuné Kiss Judit (szerk.): *Tehettségkutatás*. Debrecen, 2002, Kossuth Egyetemi Kiadó, 7–108., In *A Loyola Generativitás Skála (LGS-18) magyar nyelvű adaptációja*. Mező, F. – Mező, K. (2015), 6–7., Magyar Pszichológiai Szemle 77, Akadémia Kiadó 2015., 163–181.
- Dúll, A. 2007 *A környezet hatása a tanulási folyamatokra: környezet és alkalmazkodás*. In Csépe, V., Györi, M., & Ragó, A. (eds.), *Általános pszichológia 2., Tanulás – emlékezés – tudás* (111–158), Budapest, Osiris.
- Dúll, A. 2009 *A környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest, LHarmattan.
- Dúll, A. 2015 *Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-től: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései*. In Keszei, A. (Ed.), *Hely, identitás, emlékezet* (19–33). Budapest, LHarmattan.
- Dúll, A. & Tauszik, K. 2006 *A munkahelyhez kötődés konstruktumának vizsgálata – elméleti megfontolások egy tranzakcionális helykutatáshoz*. Magyar Pszichológiai Szemle, 61 (1), 87–105.
- Egedy Tamás – Kovács Zoltán 2005 *A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése*. In Egedy Tamás (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. Tanulmánykötet, Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 9.
- Fáyné dr. Dombi Alice – Dr. Sztanáné dr. Babics Edit 2013 *„Mentor(h)álój 2.0 program”* TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0008 projekt. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, forrás: http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/Pedagogus_mestersgV2/92_lmnypedaggia.html (utolsó megtekintés: 2023. 01. 07.)
- Gantner B. Eszter – Kovács Mátyás 2008 *Alternatív térkép(ze)tek. 2000*. Irodalmi és társadalomtudományi havi lap. 2008. 1.
- Gyarmathy Éva 2010 *Tehetséggondozás pszichológiája*. In Magyar Pszichológiai Szemle, 2010, 65. 2. 221–232, forrás: *A tehetséggondozás pszichológiája – Eva Gyarmathy – Academia.edu* (utolsó megtekintés: 2022. 12. 18.)
- Holahan, J. C. 1982 *A környezeti észlelés*. In Dúll, A., & Kovács, Z. (szerk.). (1998). *Környezetpszichológiai Szöveggyűjtemény*, 27–46. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Horváth Dániel 2019 *A városi diverzitás és a városrehabilitáció kapcsolatának társadalomföldrajzi vizsgálata Józsefvárosban*. Doktori (Phd) értekezés, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Földtudományok Doktori Iskola Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged.
- Ilea, I. – Jenei, D. – Vincze, O. 2022 *A Loyola Generativitás Skála (LGS-18) magyar nyelvű adaptációja*. Magyar Pszichológiai Szemle 77, pp. 163–181., Akadémia Kiadó, 2022. Forrás: [1588-2799-article-p163_Loyola_generativitas_skalaLGS18_2022.pdf](https://www.researchgate.net/publication/358827999-article-p163_Loyola_generativitas_skalaLGS18_2022.pdf) (utolsó megtekintés: 2023. 01. 23.)

- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004 *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest, 12–13.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004 *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Leveleki Magdolna 2003 *A szocializáció*. In: Albert J. – Farkas I. – Leveleki M.: *Szociológia*. PRO EDUCATIONE Alapítvány, Nyíregyháza. 57.
- Maslow, Abraham 2003 *A lét pszichológiája felé*. Budapest: Ursus Libris Kiadó.
- McAdams, D. P. 2006 *The redemptive self: Generativity and the stories americans live by*. *Research in Human Development*, 3(2), 81–100. In: *A Loyola Generativitás Skála (LGS-18) magyar nyelvű adaptációja*. Magyar Pszichológiai Szemle 77, 163–181., Akadémia Kiadó, 2022. Ilea-Jenei-Vince, 2022, 165.
- McAdams, D. P., & De St. Aubin, E. 1992 A theory of generativity and its assessment through self-report behavioral acts, and narrative themes in autobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 62(6), 1003–1015. In: *A Loyola Generativitás Skála (LGS-18) magyar nyelvű adaptációja*. Magyar Pszichológiai Szemle 77, 163–181., Akadémia Kiadó, 2022. Ilea-Jenei-Vince, 2022, 165.
- Mérei Ferenc 1974 *Előszó*. In Landau, E.: *A kreativitás pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974, 6–7.
- Mészáros Judit 2004 *Kisebbségpolitika kis lépésekben*. *Hadtudomány*, 14 (3–4), 133–141.
- Mező, F. – Mező, K. 2015 *Kreativitás és fejlesztése*. Magiszter, Budapest, 6–7. Forrás: Magiszter 13. évf. 1. sz. (2015. tavasz) (oszk.hu) (utolsó megtekintés: 2023. 01. 24.)
- Mező Katalin 2017 *A kreativitás időbeli eszközei*. Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola, forrás: Mezo Katalin_tezisek (unideb.hu) (utolsó megtekintés: 2022. 12. 18.)
- Nagy, P. 2020 *Parasztok, cigányok, proletárok*. *AETAS* 35. évf. 2020. 1. szám, 2020, 166–167. Forrás: 20 (mtak.hu) (utolsó megtekintés: 2023. 02. 01.)
- Oblath Márton 2006 *A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója*. *Anthropolis*, 3. évf. (2006) 1. sz. 51.; Kovai Cecília: Élhető volt az a világ, de sok mindenbe leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettek. In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádárkorszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, 2008, 175.
- Papp Klára 2014 *Szociális rehabilitáció*. Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, forrás: Rehabilitáció – Digitális Tankönyvtár (tankonyvtar.hu) (utolsó megtekintés: 2023. 01. 07.)
- Panofsky, E. 1984 *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, Gondolat Kiadó. In: *Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd?* Tibori, T. (2014), *Sorsfordulók – Üdvözlökötlet Róbert Péter 60. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete, Budapest, 2014, 366.
- Pintér-Szövényi, E. 2021 *Szigetszentmiklós Lakibegyő Projekt kialakulása, megvalósulása, élményalapú közösségfejlesztés beemelésével*. Szakdolgozat – mentálhigiénés közösség- és kapcsolatépítő mesterképzése, Apor Vilmos Katolikus Főiskola, Vác, 2021, 10.
- Plehl Csaba, szerk. 1997 *A megismerés kutatás egy új útja: A párhuzamos feldolgozás*. Typotex Elektronikus Kiadó, Budapest.
- Plehl Csaba 2016 *Közösség és haladás Pataki Ferenc munkájában és életében*. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 2016, 71. 2/6. 351–356. forrás: file:///C:/Users/Sz%C3%B6v%C3%A9ny%C3%A9ny%20Eszter/Desktop/Saj%C3%A1t/Doktori/Plehl_Csaba_Kozosseg_es_haladas_2016.pdf (utolsó megtekintés: 2021. 09. 26.)
- Rothman, Jack 2001 *A közösségi beavatkozás megközelítései*. Közösségfejlesztők Egyesülete, Budapest
- Shaw, R. – Crutchfield, J. – Farmer, N. – Parker, N. 1980 *Power spectral Analysis of a Dinamic System*. *Physiologie Letters*. A76. In: *Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd?* Tibori, T. (2014), *Sorsfordulók – Üdvözlökötlet Róbert Péter 60. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete, Budapest, 2014, 366.
- Szabóné Kármán Judit 2013 *A magyarországi romal cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Doktori (PhD) értekezés, Témavezető Prof. Dr. Forray R. Katalin DSc, Pécs, 6–10, forrás: (Microsoft Word - PhD v\351gleges 0602.docx) (pte.hu)
- Taylor, C. W.: *Various approaches to and definitions of creativity*. In Sternberg, R.J. (ed.): *The nature of creativity*. Cambridge, 1988, University Press, 99–124, In *A Loyola Generativitás Skála (LGS-18) magyar nyelvű adaptációja*. Mező, F. – Mező, K. (2015), 6–7., Magyar Pszichológiai Szemle 77, Akadémia Kiadó 2022, 163–181.

- Taylor, R. B. 1988 *Human territorial functioning – An empirical, evolutionary perspective on individual and small group territorial cognitions, behaviors, and consequences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tibori, Timea 2014 *Hogyan lettünk egyharmadból egyötöd?* In A. Gergely, A. (szerk. 2014): *Sorsfordulók – Üdvözlököt Róbert Péter 60. születésnapjára*. Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézete, Budapest, 2014, 360–374.
- Tibori, T. 2021 *Az értékek, a kultúra hatása az életmódra*. Testnevelési Egyetem Doktori Iskola, forrás: https://doktori.hu/index.php?menuid=195&lang=HU&tk_ID=203672 (utolsó megtekintés: 2022. 03. 15.)
- Tibori, T. 2023 *A kultúra színeváltozása*. Előadás, Marosvásárhely–Gyergyóremete, 2023. 01. 22.
- Tomay Kyra 2006 *Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten*. In: *Tér és társadalom* 20 (1), 93–107.
- Torrance, E. P. 1974 *The Torrance Tests of Creative Thinking-Norms-Technical Manual Research Edition-Verbal Tests, Forms A and B-Figural Tests, Forms A and B*. Personnel Press, Princeton. In: *A kreativitás időbeli eszközei*. Mező (2017), Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola, 4.
- Tosics Iván 2006 *A nagyvárosok fenntartható fejlődése és Budapest jövőképe*. In Bulla M.–Tamás P. (szerk.): *Fenntartható fejlődés Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 420–445.
- Varga-Ötvös B. 2008 *A városfejlesztés rehabilitációja*. Építészfórum. forrás: <http://epiteszforum.hu/a-varosfejlesztes-rehabilitacioja> (utolsó megtekintés: 2022. 12. 22.)
- Vitányi Iván 2004 *A 20. század kulturális kihívásai*. In *Ezredforduló 2004*, 3–4. szám, forrás: Vitányi Iván *A 20. század kulturális kihívásai*, http://www.fuzeskonyvtar.hu/›kkk/›vitanyi_iva... (utolsó megtekintés: 2021. 09. 26.)
- Vitányi Iván – Sági Mária 2003 *KREATIVITÁS ÉS ZENE*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Zalay Szabolcs 2006 *Konstruktivizmus és drámapedagógia*. *Iskolakultúra*, 16 (1), 66–71. id. Zalay Szabolcs (2010).
- Zalay Szabolcs 2010 *Élményalapú tanulás egy életen át*. In Karlovitz János Tibor (szerk.): *Felnöttek pályorientációja, élethossziglani tanulása*. Neveléstudományi Egyesület, Budapest. Forrás: <http://www.eduscience.x3.hu/NEK-005.pdf#page=83> (utolsó megtekintés: 2022. 12. 12.)
- Zétényi, T 1989 *A kreativitás-tesztek tesztkönyve I–II*. Munkalélektani Koordinációs Tanács, Budapest. In *A kreativitás időbeli eszközei*. Mező (2017), Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola, 4.

Turcsányi Antal – Maszk I. (2017)

A FALUKUTATÁS HATÁSA A VÁROSI TÁNCKULTÚRÁBAN
Az 1940-es évek ifjúságnevelő törekvései, a tömegtáncmozgalom reprezentatív tevékenysége
és a tudományos tánckutatás kezdetei Budapesten

DOI 10.35402/kek.2023.3.6

Absztrakt

Tanulmányom az 1940-es évek tánckultúrájának bemutatására és a táncra tekintő tudományos szemléletének feltárására törekszik. Kutatásom eredményei szerint a Budapestről kiinduló nemzetmentő tevékenység az ifjúságnevelésben kereste a kultúrfőlény megmutathatóságának ígéretét. Ebben szerepe volt a mozdulatművészeknek és a frissen megalakuló amatőr együtteseknek is. A kezdeti tánckutatás pedig az európai kutatási irányvonalat követve az etnológiai elméletek alkalmazását tekintette alapvetésnek. A város terébe vidékről áramló folklór akkulturációs folyamatának kulturális-történeti antropológiai megközelítésű feltáró vizsgálata alapján írásomban a következő kérdések fogalmazódtak meg: a falukutatás és a tudományos intézeti munka az 1940-es években hatást gyakorolt-e a budapesti ifjúságnevelő törekvések által megjelenő tánc reprezentatív szerepet is betöltő stílusára?; ez hogyan jelenik meg az akkori kutatási eredményeket publikáló forrásmunkákban? Írásom ezekre a kérdésekre keresi a válaszokat.

Abstract

My paper aims to present the dance culture of the 1940's and explore its scientific approach to dance. According to results of my research, the „national-rescue activity” originating in Budapest looked for the promise of demonstrating „cultural-superiority” in youth-education. Movement-artists and newly formed amateur ensembles also played role in this. The initial dance-research followed the European research direction, considered the application of ethnological theories as the basis. Based on an exploratory investigation of the acculturation process of folklore flowing into the city space from the countryside with a cultural-historical anthropological approach, the following questions were formulated in my paper: Did the village research and Scientific Institute-work in the 1940's have an impact on the style of dance that also played a representative role, appearing as a result of the youth education efforts in

Budapest? How does appear in the source-works that published the research-results of that time? My paper seeks the answers to these questions.

Tanulmányomat az 1930-as években meginduló, városi térben feltérképezhető folklór kulturális jelenségeit bemutató munkám folytatásaként írom.¹ Előző tanulmányomban a városi térben megjelenő szimbolikus folklórtartalmak feltárását kezdtem el, amit az 1920-as és 30-as években megjelenő színpadi *tánc-társasági tánc-mozgásművészet* kategóriájában elemeztem.² Ahogyan előző tanulmányomban megfogalmaztam, kutatásom a történeti-kulturális antropológiai megközelítésű módszertan alkalmazására törekszik. Kutatásom a 20. század első felének történeti korszakában a főváros, Budapest társadalmi és kulturális folyamatainak szinkronikus működését tárja fel. Ennek értelmében tanulmányom a 20. század 40-es éveiben megjelenő, kortárs kulturális jelenségként értelmezhető művészi tánc fogalmának (és az ahhoz kapcsolódó szimbolikus terek és tevékenységek, mint színpad és alkotás), valamint a tánckutatás kezdeti időszakának elméleti alapjának és gyakorlatának kontextualizált értelmezésére tesz kísérletet.³ Kutatásom azonban további szegmensek feltérképezését teszi szükségessé, hogy bemutathassam a mozdulatművészek cselekvési stratégiáit és a mozgásművészet műfaji formájának megváltozását és további tartalmi jegyeit. Jelen tanulmányom az 1940-es évek folklórkutatási tevékenységét, a népi kollégiumok létrejöttét, majd megszűnését, valamint az első táncgyüttesek megszületésének körülményeit mutatja be. Az időszak bonyolultságát fokozza a második világháború kitörése, a társadalom éles eszmei és szimbolikus kultuszteremtése, valamint ennek populáris kultúrában megjelenő tartalmi következményei. Ez pedig a megszülető színpadi néptánc és az etnológiai kutatás alapelveként alkalmazott földrajzi-történeti megközelítésű kultúrmorfológiai elmélet

¹ Tanulmányaimat a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának Néprajz és Kulturális antropológia programjában folytatom.

² Ábrahám 2022

³ Hofer 2009, 214.

kölcsönhatását jelenti ebben az időszakban.⁴ Kiemelten fontosnak gondolom a korszak feltárását, mert sok olyan elkendőzött kérdésre ad választ, ami a néptáncmozgalom megszületését fedte eddig. Hipotézisem alapjául továbbra is a város tereiben megjelenő hagyományteremtés és a színpadon megjelenő test- és táncművészet szimbolikus jelentéseinek elemzése szolgál.⁵ Kiegészítésül pedig Szabó Lajos az 1940-es években kialakuló kulturális jelenségek értelmezésére alkalmazott mozgalmelméletét használom fel.⁶ Ennek értelmében a városi hagyományteremtés mellett a történelmi-társadalmi „nemzetmentő” célkitűzések inventárját és a szekularizált „modern” szellem megszületését is bemutatom. Ez a szekularizált „modern” szellem az „Apa mint fényességes szellemi vezető” és a karakterpáncélként megjelenő tömegkultúra fogalmi rendszerét fedi. A széles néptömegek internacionális valósága „paradicsomi szimbólummá” válva a II. világháború veszteségei után békéjét a „keleti blokkban” őrzi. Legfőbb feladata a béke védelme és a „nemzeti karakter” centralizált ideológiájának érvényesítése. Így az osztályharc csatáiban kovácsoló új életet teremtő új ember, mint az elvhű forradalmár kivívott győzelméből eredő idillikus jövőkép embertípusának „népi romantikáját” és irányított kulturális érdeklődését követhetjük nyomon.⁷ Ebben nagy szerepet játszanak a falukutató mozgalmak eredményei és az ebben az időszakban meginduló tánc kutatás. Előző tanulmányomból visszatérő alak lesz Karácsony Sándor, Balázs Béla, Muharaj Elemér, Molnár István, Bartók Béla, valamint Szentpál Olga, Pór Anna és Kaposi Edit. Tanulmányom apropóját az adja, hogy ez egy rejtélyesen szövevényes, szerteágazó és meglehetősen talányos, nehezen követhető időszakként létezik jelenleg a tánc történeti kánonban. Kiemelem azonban, hogy nem felülbírálni szándékozom az eddigi kutatásokat, az én célom pusztán a kiegészítés és a társadalmi-művészeti-alkotási folyamatok kontextualizálása és populáris kultúrában megjelenő kölcsönhatásainak láthatóvá tétele. Ebben az írásomban én azt a folyamatot próbálom bemutatni, amiben az erős politikai irányultság ellenére megmarad a hagyomány kutatása felé nyitott, de irányított érdeklődés. A tánc kutatására irányuló kezdeti törekvéseket – ennek unikális elméletét

– és a városi-színpadi táncművészetben megjelenő alkalmazásait szeretném bemutatni. Mint nyilvános társadalmi tér, ebben az időszakban jelenik meg a kultúrház fogalma, ami nem azonos a színházi tér és a bálterem fogalmával. Olyan, elsősorban ifjúságnévelést szolgáló közösségi térként kell megfogalmaznunk, ami a közösség „egységesített” művelődését szolgálja. Megfogalmazott kérdéseim tehát: mi az 1940-es évek táncművészetének szerepe?; az aktuális falukutatást követik-e valamilyen szinten a tánc kutatására irányuló törekvések?; hogyan alakult ki a néptánc elsődleges reprezentatív szerepe?; mi az, ami az 1930-as évek koreografálási tendenciáiból búvópatakként megmaradhat? Tanulmányom kutatásomnak az 1940-es éveket feltáró tematikus szakaszában ezekre a kérdésekre keresi a válaszokat.

A Táj- és Népkutató Intézet és a falukutatás

Itt vissza kell menni 1938-ig, mert ekkor alakult meg Teleki Pál fővédnökségével a Táj- és Népkutató Központ, ami a falu szociográfiai feltárását tekinti elsődleges feladatának. Ennek eredményeit 1938 novemberében közölték, ami Teleki tervei ellenében a vidék nagyfokú elmaradottságát, szociális problémáit, súlyos földkérdésének és közigazgatási reformjának sürgető megoldását tárta fel.⁸ Ekkor Teleki Pál elhatárolódik nemcsak a Táj- és Népkutató Központtól, hanem diákjaitól is.⁹ Teleki után Györfly István vette át ennek irányítását. Györfly sajnálatos módon 1939-ben váratlanul elhunyt, ám az intézet tovább működik, és folytatja tényfeltáró kutatómunkáját. Ennek módszertanát mutatja be Újszászy Kálmán *A falu* című írása. Ez a munka Sárospatak példáját közli, amely kutatások folytatásaként Hegyköz-Hegyalja-Bodrogek, a Dunavölgy (Sárvölgy és a Bukovinai székelyek), Gömör és a Kiskunság szociográfiai leírásait, kutatásait eredményezte.¹⁰ Ezek a monográfiák a táncsal nem, vagy

⁸ Kósa 2001, 170–173.

⁹ Borbándi 1983, 238–240.

¹⁰ Több monográfia is kiadásra került az 1939–1944-ig tartó falukutató táborok kutatási anyagaiból a Táj- és Népkutató Intézet kiadásában. Lásd: Papp László: Kiskunhalas népi jogélete 1941; Peja Győző: Csermosnyavölgy táj geomorfológiája 1941; Kádár László: A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei 1941; Mády Ferenc (szerk.): Tanulmányok egy sárvölgyi falu társadalmáról 1942; Végh József: Táj- és népkutatás a középiskolában 1942; Vö. Bartha 2011; Granasztói 2009.

⁴ Vö. Varga 1939; Sylvain 1991.

⁵ Vö. Hobsbawm 1986; Kapitány-Kapitány 2021; Turner 1974

⁶ Kunszt 1995, 117.

⁷ Kapitány-Kapitány 2021, 280–282.

csak érintőlegesen foglalkoznak. Újszászy kutatói útmutatója viszont megemlíti a táncot, mint a közösség szellemi kultúrájához tartozó jelenséget, ami így a néprajzi kutatás részévé válhatott. Nagy részletességgel tárgyalja a falu, és annak lakói életét feltáró folklór kutatásának elméleti téziseit, hitéletét, településrajzát, szellemiségét, tárgyi és szellemi néprajzi leírásának kutatásmódszertanát.¹¹ Azonban a kutatás gyakorlati megvalósításakor kiderült, hogy a kérdőíves kutatás hatására a parasztok inkább bezárkóznak, mintsem megnyílnának. Így a személyes beszélgetésekből alakuló interjúk és a közös munka vált a kutatás ténylegesen célravezető módszerévé. Ez a kutatásom szempontjából azért érdekes adat, mert a tánc kutatás kis késéssel ugyan, de eddigi eredményeim szerint hasonló nyomvonalon haladt a táj- és népkutatással. Ebben az időszakban a bécsi döntésnek köszönhetően 1938–45-között Felvidéket, Bácskát és Erdélyt ismét Magyarországhoz csatolták.¹² 1940-ben Ortutay Gyula memorandumot intéz a Magyarságtudományi Intézethez, melyben sürgeti a népcsoportok művelődési formáinak rögzítését. A belső migráció társadalmi és kulturális betagozódásának évről évre nyomon követhető változásainak rögzítését is kéri Ortutay az Intézettől.¹³ A táncgyűjtés kezdete is innen datálható. Molnár István 1941–42-ben végzett gyűjtéseiben, annak kiadásban közölt, összesen 175 figurájában szintén találkozunk kiskunhalasi, Decsi-Sárközi-Tolna megyei figurákkal a dunántúli, kalotaszegi, székelyföldi, szatmári, gyimesi és a műtáncként megnevezett figurák mellett. Ez a könyv csak 1947-ben fog megjelenni, amelynek körülményeire majd írásom későbbi részében térek ki.¹⁴ A Táj- és Népkutató központ 1945-ben Néptudományi Intézetté alakul át, amelyben tényfeltáró-analizáló munkájukat folytatják. Így tehát a cserkészmozgalom, a debreceni Márciusi Front 12 pontja és a falukutatás nyomdokain haladni látszik a tánc kulturális jelenségét

feltáró kutatói munka kategóriájában is.¹⁵ Megjegyzem azonban, hogy Molnár ebben az időszakban nem tájegységben rögzített színpadi táncban, hanem csak figurákban és koreográfiai-formai közlésben gondolkodik, ahogyan ez az 1942-ben kiadott *Élő Népballadák* kötetében nyomon követhető.¹⁶ Molnár István ebben az időszakban tanulja meg a magyar néptáncot és válik vezéralakjává a népi kollégiumokban szerveződő tánc csoportoknak Muharay Elemér mellett. Muharay Elemér is a falukutatásnak köszönhetően hozza létre a Fóti faluszínpadot 1938-ban Volly István és az 1939-ben hozzájuk kapcsolódó Szabó Iván közreműködésével. Ez pedig követi a városban működő mozgásművészek által kialakított népballadás stílust. A balladázás pedig az 1940-ben megalakuló Muharay Együttes sajátosságává válik. Mielőtt erre rátérnék, bemutatom a népi kollégiumok megalakulását, tevékenységét és tánc kultúrára gyakorolt hatását.

A Györfy István Kollégium kulturális csoportja, 1942¹⁷

A Népi Kollégium (vagy kollégiumok) megalakulása

A népi kollégiumok megalakulása Zsindely Ferenc és Zsindelyné Tüdös Klára nevéhez fűződik. A Táj- és Népkutató Intézet kiegészítő-nevelő intézményeként jött létre a paraszt származású fiatalok városi tanulásának támogatására.¹⁸ Ennek indulása 1939. október 6. Ekkor alakul meg a Bolyai Kollégium Budapesten, a Királyi Pál utcában. Zsindelyné

¹¹ Ehhez kapcsolódó, a tánc kutatásának előtörténeteként említhető Elisabeth C. Rearick 1932-ben, Gönyei Sándor 1932–1936 között végzett filmes táncrögzítései. Lásd Rearick 1939, valamint a Néprajzi Múzeum Etnológiai adattárának feljegyzései, megtalált adatai alapján.

¹² <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/v-w-F0E70/visszacsatolasok-F0EA1/>

¹³ Ortutay 1947; Lásd Belényesi 1958, 3.

¹⁴ Molnár 1947.

¹⁵ 1945-től a kulturális diplomáciai kapcsolatok tekintetében nemcsak országon belül, hanem a Kárpát-medencei-Dunavölgyi népek rokoni kapcsolatának kialakítására is vonatkozott, amely a román, jugoszláv, csehszlovák, lengyel népek kapcsolatteremtését és együttműködését szolgálta. Lásd N. Szabó 1998, 18–21.

¹⁶ Molnár 1942.

¹⁷ Forrás: Kardos 1980.

¹⁸ Papp 2008, 141–142.

Tüdös Klára a jobboldali Turul Szövetség szárnyai alatt gondolta az ifjúságnevelő szervezet működését, ám hamar összetűzésbe kerültek azzal. A Bolyai kollégium támogató szervezete egyrészt a *Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége (KALOT)*, másrészt a *Soli Deo Gloria (SDG)* diákszervezet volt. Bolyai kollégiumként csupán 2 évig működött, 1942-ben kivált a Turulból és 1942–44 között Györffy Kollégiumként működött tovább.¹⁹ A Bolyai Kollégiumnak már van saját táncsoportja, amelyet Molnár István vezet. A Bolyai Kollégium balladaegyüttese 1942. február 27-től már az átszervezett Györffy Kollégiumhoz tartozik.²⁰ Egyik leghíresebb és világlátott Molnár-koreográfia, a *Bíró Máté* népballada táncos előadása 1942-ben volt. Ezt turnéztatták akkor Weimarban, Firenzében és Stockholmban, amihez Zsindelyné Tüdös Klára zsinóros atillákat tervezett és keményszárú csizmát adott a Györffy Kollégium balladaegyüttesének fiaira. Zsindelyné folklorizmus stílusában megálmodott magyaros-stilizált ruhadívatja a társasági elit közkedvelt dizájnává vált. Erről a turnéről van a kollégium történetét feldolgozó könyvben egy naplóbejegyzés, ami megadja annak hangulatát. Sipos Gyula feljegyzésében érzékletes képekként tárul elénk a németországi Weimar hangulata: horogkereszt, üres kirakatok, érezhető félelem, szomorúság, elsötétített ablakok, katonahátak, katonazenekar, szuronyos díszszázad, sötét utcák, aranyas árnyékában üdvözlésre lendülő karok, harsogás és ordítás, cirkusz, mars, dobok és a Hitlerjugend-kórus szól a félig kész épületek torzói között.²¹ Tudósításában a magyar csoport nem lendíti a karját, nem énekel, nem az elesett hősokeket koszorúzza, hanem Goethe és Schiller sírja előtt teszi tiszteletét.²² A turné után a Magyar Művelődés Házában (a mai Erkel Színházban) tartott balladaest azonban a diákok dekoncentráltága miatt rosszul sikerült, ami a balladázás végét jelentette a kollégiumban. A naposkönyv beszámolójában okként merül fel még a kollégisták tanulmányi mulasztása és alulteljesítése is.²³ Molnár István ekkor távozik.²⁴

¹⁹ Papp 2008, 174–176.

²⁰ Papp 2008, 176.

²¹ Kardos 1980, 121–122.

²² A „fausti alku” kérdése többször is visszatér a kultúrpolitikában először a németekkel, majd a szovjetekkel kötött kényszerű szövetségben.

²³ Kardos 1980, 155–156.

²⁴ Innentől datálódik a KALOT-hoz való visszatérése és síófoki népfőiskolai munkája.

MŰSOR

1. A kollégium énekkara népdalokat énekel.
2. Bevezető beszéd. Elmondja: *Veres Péter*.
3. *Sinka I.: Anyám balladát táncol és látomás c. verse.*
Szavalja: *Sipos Gyula*.
4. *Sallai Szép Kata*. Népballada.
5. *Kanásztánc*. Ősi változat.

S Z Ū N E T

6. *Bíró Máté*. Népballada.
7. *Katonatánc*.

❦

A *Sallai Szép Kata* és a *Bíró Máté* című népballadák Molnár Istvánnak, a KALOT művész-tanárának eredeti feldolgozásai. A műsorban lévő táncokat ősi formák után Molnár István alakította ki és tanította be.

❦

A Balladaest férfiszereplői a kollégium diákjai.
A női szereplők egyetemi hallgatók.

Az 1942-es budapesti balladaest műsora és a Zsindelyné által tervezett ruhák²⁵

A Györffy kollégium reprezentációs szerepét a Muharay Együttes veszi át. Ezt követhetjük nyomon már a Györffy Kollégium debreceni fiókintézményének megnyitásakor is. Debrecenbe kerül Karácsony

²⁵ Forrás: Kardos 1980.

Sándor és Balázs Béla, akik a kollégium munkájában jelentős szerepet töltenek be.²⁶ Ugyanakkor a Győrffy Kollégium intézményéhez Zsindely Ferenc és Zsindelyné Tüdős Klára Pártfogó Testületet is kapcsolt. Ez az egyetemi intézmények kollégiumi kapcsolatrendszerét alakította ki. Ebben szerepet vállalt a Pázmány Péter Tudományegyetem, az Orvostudományi Egyetem, a Révai Irodalmi Rt., a Ganz Gyár, a Magyar Nemzeti Bank, a Magyar Államvasutak, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Zeneakadémia, a Testnevelési Főiskola, a Képzőművészeti Egyetem, a Kertészeti Egyetem, a Műegyetem, a Fővárosi Közmunkatanács és a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete is.²⁷ Így tehát kirajzolódik egy nagyon is széles felvevőképességgel rendelkező, nemcsak anyagi, hanem szellemi bázis is, ami ezt a történelmi-társadalmi „nemzetmentő” célkitűzést foganatosítja. A budapesti és a debreceni kollégium nem feltétlenül egy ideológiai nézetet vallott, ami a nézetkülönbségek miatt összetűzésekre adott okot. A Pártfogó Testület Karácsony Sándor nézeteit tekintette követendő példának. A Győrffy Kollégiumok mellett Győrffy Népfőiskola is létesült, kiszélesítve a tanulni vágyó fiatalok körét a földművelés felé is. Ez a népfőiskola Budapest akkori határában, Pesterzsébeten alakult meg, és 100 hold földön híres magyar termelés-kultúrát megőrző, skanzenszerű intézménnyé vált volna, ha ennek a tevékenységnek az 1944-ben bekövetkező háborús események véget nem vetnek.²⁸ Az 1944. április 28-i német megszállás következménye a többpártrendszer felszámolását, a baloldali egyesületek és napilapok betiltását jelentette.²⁹ Ez a kollégiumban résztvevő vezetők ismeretlen helyre távozását és a fiatalok vidékre (elsősorban Debrecenbe) menekülését hozta magával. A főváros szerepét is 1944–45 között Debrecen veszi át.

A népi kollégium már országos szövetséggé alakulva 1945. január 20-án Győrffy-kollégistákból alakul újjá.³⁰ Ez viszont nemcsak egyetemistákat fog magába foglalni, hanem már általános iskolai, középiskolai intézményeket és hozzá tartozó kollégiumokat is. Ez pedig egy igen komoly és irányított „kérdőképzést” és ideológiai nevelést is magába foglalt. Sokban támaszkodott a korábbi Győrffy Kollégium nevelési és műveltségi irányvonalaira. 1945-től a Muharay Együttes is beolvadt ebbe a kollégiumi rendszerbe.

Ez először Kis Áron Kollégiumként, majd Tánc- és Kórusművészeti Kollégiumként működött. Egy nagyon komplex művészeti nevelési program kialakítása vette itt kezdetét, elsősorban Pór Anna irányítása alatt. Ennek azért van kiemelt jelentősége, mert a „népi” mint jelző már nem feltétlenül a „hagyományos parasztkultúra” értékeit jelenti az akkor felnövekvő fiatalok számára. Épp ezért, ahogyan azt az 1930-as évek kulturális jelenségeivel kapcsolatban már leírtam, a városban a folklór a nemzetköziség és a nemzetiesség jegyében is a kialakuló új társadalmi réteg meghatározó szimbólumává vált, majd a népi kollégista „szubkultúra” karaktermeghatározó stílusjegyeként is megjelenik.³¹ Ez a „szubkultúra” azonban inkább jellemezhető egy olyan mesterségesen épített közösségi hálózatként, ami minden korábbi ifjúságnevelő kezdeményezést magába olvasztott, ideológiai tekintetben átformált és idealizált jövőképet teremtett. Ennek központi intézménye továbbra is a Győrffy Kollégium maradt. A NÉKOSZ „intézménye” több funkciót teljesítő komplex mozgalmá vált ki magát, ami nemcsak értelmiségnevelő műhely szerepét tölti be, szociális és társadalmi mobilitást szorgalmaz, hanem a neofolklorizmusra épülő városi kultúra kialakítója és kreált tartalmának terjesztője.³² Ennek az alakuló, társadalmi folyamatként is jellemezhető ifjúságnevelő törekvésnek pedig éppannyira szereplői az egykori cserkészek és a cserkészekből falukutatóvá váló néprajzosok, mint a keresztény ifjúságnevelő egyesületek, a paraszti sorból kiemelkedő fiatalok, munkások gyermekei és a háború után maradt árvák is. A NÉKOSZ egyértelműen átvette a cserkészmozgalom módszertanát, próbarendszerének példáit.³³ Ebből lesz a „szocialista munkaverseny” kialakuló kulturális divatja. Ennek a célirányos művészeti nevelést folytató országos hálózatnak lesznek eredményei a megalakuló amatőr táncgyüttesek is. 1945–47 között olyan országos szintű művészeti nevelési hálózatot hoztak létre, ami 1947-től már ténylegesen karakterpáncélként alkalmazta a néptánc, a zene- és kórusművészet, a színjáték, a bábjáték műfajait. 1947-ben hirdetik meg a *Centenáriumi munkaversenyt*, ami minden kollégium és kollégista számára kötelező volt. Az 1848–49-es szabadságharc centenáriumát ünneplő eseménysorozat része lett a kollégiumok közötti versengés, és meglehetősen nagy hangsúlyt kapott a kulturális munka is. Ez a verseny négy turnusban zajlott le, a Tiszántúli

²⁶ Papp 2008, 215.

²⁷ Papp 2008, 189–192.

²⁸ Papp 2008, 223–225.

²⁹ Kardos 1980, 306.

³⁰ Kardos 1980, 355.

³¹ Pataki 2005, 297.

³² Pataki 2005, 301.

³³ Ezt később az úttörő mozgalom is átveszi Lásd: Pataki 2005, 317.

kollégiumok, a Duna-Tisza közi kollégiumok, a Dunántúli kollégiumok és a nagy-budapesti kollégiumok között.³⁴ A kultúrverseny szabályai szerint előre meghatározott előadási anyagot várt a versenyzők bemutatásában, és szabadon választott anyagot is hozhattak a kollégiumok. A teljesítmény előírányszava volt: 64 népdal (1/8 külföldi, 1/4 munkásdal, 1/8 egyéb) ismerete, 2 tömegtánc és 10 vers megtanulása.³⁵ Hozzá tartozott még havi színház- és mozilátogatás, kórus, zenekar, tánc- és színjátszó csoport működtetése és a tagság folyamatos gyarapítása is. Társadalmi munkaként jelenik meg a kötelező norma követelményrendszerében 4-4 falu és üzem meglátogatása, faluszociológiai kutatások és falumonográfiák készítése. Az elődöntőket a megyeszékhelyeken tartották, ahonnan a budapesti Városi Színházba juthattak be a legjobb produkciók az 1948. március 15-re meghirdetett döntőbe. A jubileumi év második turnusában pedig ezt a már kiválogatott-rostált előadói gárdát március 15-e után vidéki kultúrnapokon szerepeltették. Ezeknek a versenyeknek feltűnő-kitűnő tehetsége lesz Rábai Miklós Békéscsabáról, Szigeti Károly Pécsről és kicsit később Novák Ferenc Páparól.³⁶ A kollégiumi kiválóságokból egy központi táncegyüttest hoznak létre, ez lesz a Nékosz Központi Művészegyüttese.³⁷ Zetevővé Szabó Ivánt nevezik ki. Ebben a munkában a Muharay Együttes tagjai és a volt Szentpál-tanítványok csoportja vett részt és képezte ki az „amatőröket”. Az oktatóképzés 6 hetes turnusaiban sok kinevelt „kader” vállalta fel a „nemzeti kultúra” ügyét és vált annak elkötelezett terjesztőjévé. Ennek dokumentumait találtam meg Szentpál Olga és Pór Anna hagyatékában,³⁸ valamint ez lesz alapja az általános iskolákat, a középiskolákat és az egyetemeket is behálózó kollégiumi nevelési rendszernek, ami a megfelelő utánpótlást is biztosította.

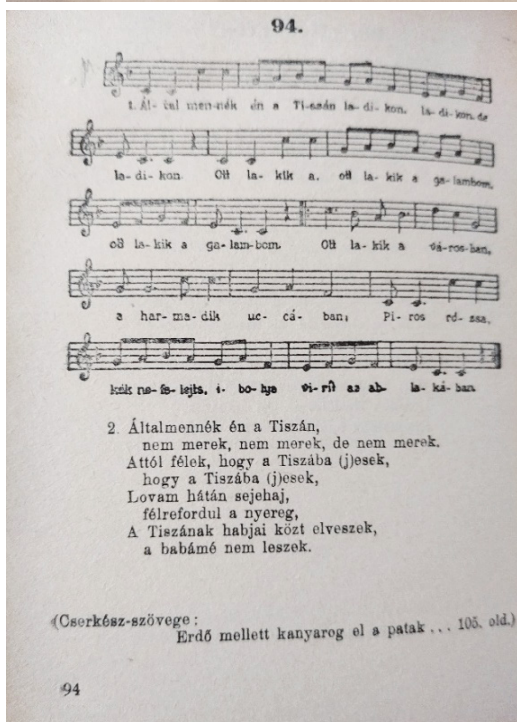
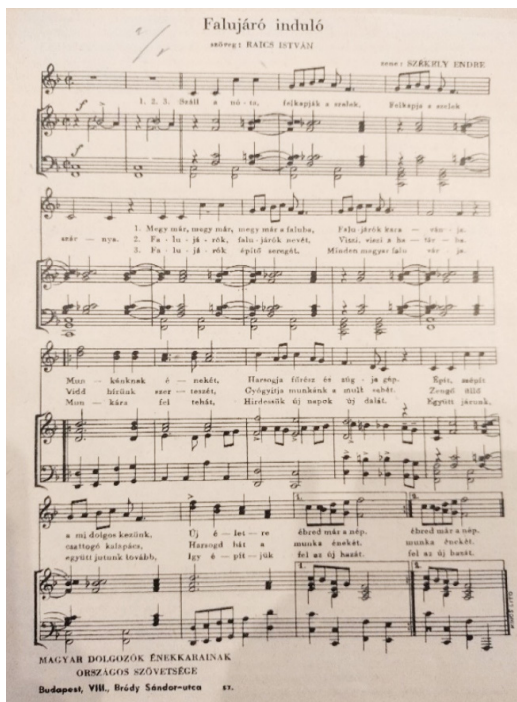
³⁴ Kardos 1980, 713.

³⁵ Pataki 2005, 319. Ehhez a Bárdos Lajos által szerkesztett 101 magyar népdal – mint a cserkészsövetség hivatalos kiadványa – szolgál alapul. Ezt 1929 óta rendszeresen kiadták, a 7. kiadás 1945-ben jelent meg. Lásd Bárdos 1945.

³⁶ Novák az általam készített interjúban mondta el, hogy a VII fesztiválon volt tolmács és onnantól datálódik az ő táncos múltja. Táncot az Építők Együttesben tanult.

³⁷ Kardos 1980, 716.

³⁸ Szentpál Olga hagyatéka, OSZMI Táncarchívum fond 32; Pór Anna hagyatéka, OSZMI Táncarchívum fond 65.

*Az első a 101 magyar népdal cserkészenekönyvben szereplő népdal, a második az ebből a népdalból kireált falujáró induló Székely Endre szerzeményeként*³⁹

³⁹ Forrás: Bárdos 1945, 94; A falujáró induló Pór Anna kéziratosa hagyatéka, OSZMI Táncarchívum fond 65.

A Pápai kollégisták falujárása⁴⁰

A Muharay Együttes munkája és lassú átalakulása

Vitányi Iván az együttes történetét rögzítő könyve szerint a Muharay Együttes először 1940-ben alakult meg. A hivatalos megalapító Töltési Imre, akihez két ifjúsági csoport tagjai csatlakoztak első körben. Ezek a *Keresztény Ifjúsági Egyesület* (KIE) és a *Székelly Egyetemisták és Főiskolai Hallgató Egyesülete* (SZEFE) tagjai voltak. A néptáncok betanítására ekkor Haáz Sándort kérték fel. A balladázás stílusa is ekkor alakult ki. A balladázás – mint egész estés önálló műsor – a néptáncok előadása mellett népdalok, népballadák, versek elszavalását foglalta magába. A budapesti XIII. kerületi Leventeszínpadon volt az első előadásuk 1940. május 19-én.⁴¹ Muharay Elemér ezt a kezdeményezést a fői faluszínpad folytatásaként képzelte el.⁴² Muharay ehhez csatlakozva tűzte műsorra az *Egyszer egy királyfi* népballada táncos változatát, ami az együttes működése alatt végig műsoron maradt.⁴³ Ebben az időszakban még a *Soli deo Gloria* csoportjába tartozó fiatalok is csatlakoztak. Így lesz két szárnya ennek az „Ösegyüttesnek”, jobb szárnya a Leventék és a KALOT fúziója, a bal szárny a Cserkészek, a Soli Deo Gloria és a Pro Christo diákszervezet tagjaiból verbuválódott.⁴⁴ Muharay mellett még Balla Péter és Molnár István is vezetői voltak az együttesnek. Muharay már az 1942-es évtől újabb tagokat toborzott együttesébe. Ennek oka lehetett az is, hogy Molnár Istvánt a Bolyai Kollégium együttesének

betanítására kérték fel. A tagtoborzás Budapesten a Lónyai utcai Református Gimnázium, a Fásori Evangélikus Gimnázium fiataljaiból, a munkásfiatalok közül a Györffy Kollégium megalakulásában is nagy szerepet betöltő Gamma gyár, a Magyar Optikai Művek és más üzemekből történt. Így lett tagja ennek az együttesnek Szabó Iván, Körtvélyes Géza, László-Bencsik Sándor, Kaposi Edit, Vass Lajos, Keszler Mária, Pálffy Csaba, Krizsán Sándor, Kuppis Ferenc, Jancsó Miklós, Sárosi Bálint és Papp Oszkár, akik a mozgalom kiépítésében, annak intézményrendszerének felépítésében is jelentős szerepet vállaltak.⁴⁵ 1943-ban Molnár kiválik a Muharay Együttesből, ekkor Szabó Iván lesz a vezető koreográfus. 1944-ben vidékre távoznak a tagok, majd 1945-től Debrecenben indítják el a kulturális életet mint reprezentatív szerepet vállaló csoport. Itt kiemelt szerep jut Kaposi Editnek és Szolnoky Lajos debreceni néprajzosnak.⁴⁶ Az együttes kiemelt megjelenése és a NÉKOSZ-ba való beolvadásuk ténye előrevetíti a művészeti nevelésben vállalt irányító szerepüket. 1946-tól az egész ország tánc kultúráját és színpadi megjelenéseit határozzák meg. A Muharay Együttes 1947–48. évi munkatervében nagyon határozott és konkrét célok kerültek megfogalmazásra. A „Balladázás” stílusában 50–60 nem hivatásos énekes-táncos-zenész-előadóművész foglalkoztatására készül Muharay. Ez a munkaterv pedig a kamarakórus, zenekar, színjátész és tánc csoport együttes működését vázolta fel. Feladatkörét pedig műkedvelő-művészi előadó, tudományos jellegű kutatói és népi kulturális javak terjesztését megvalósító munkában fogalmazta meg.⁴⁷ A népi kultúra művészi és mozgalmi fejlesztésére a Népi Együttesek Művészeti Kollégiumát hívta életre Muharay Elemér. Ez pedig az országos hálózat kulturális programjának szolgálatában együttműködést alakított ki a Teleki Intézettel, a Munkás Kultúrszövetséggel, az Egyetemi Néprajzi Intézettel, a Néprajzi Múzeummal és a már létrejött Táncmunkaközösséggel.⁴⁸ A Muharay által elképzelt Művelődési Akadémia által indított táncanfolyam 4 féléves képzésben tervezett jogosultságot adni a népi kultúra kedvelőinek és művelőinek egyaránt a néptánc szervezett, országosan kiterjesztett

⁴⁰ Forrás: Kardos 1980.

⁴¹ Vitányi 1993, 32.

⁴² Vitányi 1993, 33.

⁴³ Az *Egyszer egy királyfi* ballada feldolgozása szerepel Volly István többször is kiadott balladagyűjteményében. Lásd Volly 1938; Muharay 1944. Később átnevezték az *Egyszeri király kenyere* című előadásá.

⁴⁴ Vitányi 1993, 35.

⁴⁵ Vitányi 1993, 41.

⁴⁶ 1945-ben Debrecenben a Független Kisgazdapárt Kulturmatinóján, a MADISZ ifjúsági napján és az Aratóünnepélyen lépnek fel együtt a Muharay Együttesrel. Lásd Táncművészeti Dokumentumok 1985, 147–148.

⁴⁷ Táncművészeti dokumentumok 1985, 146.

⁴⁸ Táncművészeti Dokumentumok 1985, 146.

tanításához.⁴⁹ A terv megvalósításához Muharaynak szüksége volt azokra a tanult táncosokra is, akik a Színművészeti Főiskola képzésében, Szentpál Olga osztályában végeztek. Ezért tehát két ága van ennek a szervezetnek, az egyik a Muharay által irányított néprajzos-amatőr vonal, a másik a képzett táncosok Szentpál Olga által kinevelt csoportja. A mozgalom működtetéséhez pedig egy ideológiailag megfelelő, „igazi forradalmár, jó káder” vezetőre volt szükség, erre pedig a Franciaországból hazatérő Pór Anna személyét jelölték ki. A következőkben Pór Anna Vasas Együttes-beli munkáját mutatom be.

A Vasas Együttes megalakulása és programja

A Vasas Sport Klub 1911-ben alakult meg. A tornász szakosztály 1927-ben kezdte meg működését mindenféle anyagi és sporteszköz-támogatás nélkül. Így 1928-ban fel is oszlott, majd 1930-ban újjáalakult – írja Fuchs Livia és Szilágyi Gábor a Vasas Együttes történetét bemutató könyvében.⁵⁰ Fuchs Livia szerint a militarista Leventemozgalom ellenében gyakorolt ideológiai mentességet hirdető tömegsport és kulturális tevékenység hívta újra életre a Vasas tornaszakosztályát. A munkás fiatalok testi és szellemi nevelése került központba, amihez a Tornaklub kulturális programja is igazodott. Nem volt képzett vezetőjük, mégis önképző jelleggel ének- mozgáskórusokat, tánc- és pantomimjeleneteket adtak elő. 1937-ben csatlakozik hozzájuk Nádás Klára, aki Madzsarné Jászi Alice és Kövesházi Ágnes stílusát követte. Kiemelhető tehát az a tény, hogy a Vasas égisze alatt a díszturnákon megjelenik a mozgásművészet stílusa nagyszámú kórus- és zenekari kísérettel. A díszturnákon különböző pantomimjelenetekben foglalkozásokat jelenítettek meg, mint a feltehetőleg 1938-ban készült *Bányajelenet* és a *Sötétség-világosság* kocsmában játszódó jelenetei.⁵¹ Ezek a tanulást, a fejlődést, a tudás által szerzett tisztánlátást, az értelem

világosságát jelenítették meg a kocsmai környezet értelmetlen, emberhez méltatlan sötétje ellenében. Legnagyobb sikerük az 1940-es *Prométheusz* némajáték volt. A jelképes mitológiai alak, Prométheusz története szerint agyagból formálta az embereket, majd megtanította őket a szántásra-vetésre, az írásra és a mesterségekre. Prométheusz elvitte az embereknek a tüzet, dacolva Zeusszal. Ezért Zeusz Prométheuszt a hegyhez láncolta, mindennapi büntetése mája keselyűk általi kitépése volt. Héraklész végül szétzúzta láncait, megmentve Prométheuszt a szenvedéstől, mert Zeusznak szüksége volt Prométheusz képességére és szolgálataira, jövőbe látására.⁵² A némajáték cselekményében a fények, a világosság után kutat a föld elkínzott népe, a paraszt, az iparos és a bérmunkás.⁵³ A világossághoz vezető út keresése közben egymásra találnak, és amikor meglelik, sajátos „örömtáncot” járva vizualizálják a pozitív jövőképet. Ez a gépszerű, monoton, gyorsuló mozgásokat tartalmazó pantomimjáték a bérmunkások géptáncában, a kovácsok birkózásában, a hivatalnok futballozásában és a néptáncok (oros, oláh, rutén) táncegyvelegében teljesedett ki. Ezek a mozgásművészeti előadások a felszabadulás után bevezetett új állami ünnepekhez kötődő, pártszemléletnek megfelelő műsorai voltak, amelyek már a párt ideológiáját voltak hivatottak közvetíteni. Ebbe a környezetbe érkezett meg 1945-ben Pór Anna. 1936–45 között Párizsban mozgásművész múltjával igen sikeresnek bizonyult, adott is ez számára kilenc művészeti munkában gazdag évet az ott élő politikai ideológia elől menekülő német és magyar emigráns művészek között.⁵⁴ Hazatérve Franciaországból, élményekkel és tudással felvértezve látott munkához. Ez lett első munkája, amiben követte a korábban már megteremtett irányvonalat, amiben a pantomim és a néptánc elemei ötvöződtek.

Első munkáiban dominánsabbak voltak a pantomimikus elemek és jelenetek, mivel Pór Anna a néptáncokat kevésbé alkalmazta művészi koncepciójában. Ebben a szellemben készült a *Munkás-Paraszt szövetség* és a *Munkáslegény a népdal tükrében* című vöröszászlós csárdást és kalapáló munkások „munkásmozgalmi hagyományait” feldolgozó koreográfiái.⁵⁵ Ekkor kezdődött barátságuk Lugossy Emmával és Volly Istvánnal, ami a néptánc „aktuális trendjének” megismerését és elsajátítását is jelentette. 1947-től csatlakozott a Muharay Együttesben

⁴⁹ A Művelődési Akadémia főtárgyai: történelem, közgazdaságtan és társadalomtudomány, néprajz, zene- és táncelmélet, lélektan és neveléstudomány, irodalomtörténet, dramaturgia és drámai gyakorlatok, művészettörténet és tervezés tárgyak. Melléktárgyak: a népi kultúra mozgalmi kérdései és önképzés. Gyakorlati tárgyak: tánc, ének- és zenegyakorlat, népi játékok, táncírás, táncjáték, vers- és balladamondás és bábjátás. Lásd Táncművészeti Dokumentumok 1985.

⁵⁰ Fuchs-Szilágyi 1998, 8.

⁵¹ Fuchs-Szilágyi 1998, 11.

⁵² Csiffáry 2008, 364–365.

⁵³ Fuchs-Szilágyi 1998, 12.

⁵⁴ Pór 1991, 30–31.

⁵⁵ Fuchs-Szilágyi 1998, 15.

táncoló Krizsán Sándor és segédkezett a NÉKOSZ által szervezett budapesti Központi Kultúrversenyen megjelenő „táncal foglalkozó csoport” felkészítésében. Gyakorlatilag kijelenthető, hogy ez a munka kovácsolta együttessé már a Világifjúsági Találkozókon is sikerrel megjelenő csapatot. Megjelenésében megállta a helyét a Molnár István vezette Ruggyantalagár Együttes és a frissen feltűnő vidéki tehetség, Rábai Miklós vezette Batsányi Együttes mellett. Az itt megjelenő koreográfiaiak (*Balatonszárszói pünkösdi parádé, Könyi verbunk, Cigándi kemény csárdás, Pontozó, Kunszentmiklósi törökös és Kardtánc*) sajátos jellege a tömegtánc program hatásait tükrözik, amit a következő részben fejtek ki.⁵⁶

A tömegtáncprogram és a falujárás

Budapesten a „magyar táncok” tanítása a testnevelés – mint tömegsport – keretei között 1929-től indult.⁵⁷ Legkiemelkedőbb egyénisége Elekesné Wéber Edit testnevelőtanár volt. Több formában megjelent, szerzői kiadásként jegyzett Vezérkönyve minden testnevelő számára alapműként szolgált tánc tanítói tevékenységéhez.⁵⁸ Ez az 1930-as években a nemzeti társastáncok oktatását jelentette.⁵⁹ Az 1940-es években ezen a nyomvonalon haladva a tömegtáncprogram égisze alatt született meg a „színpadi néptánc” kreált stílusa és koreográfiái, amit részben a NÉKOSZ-ba beépülő Muharay-együttes tagjai alapoztak meg. Ez a „program” határozta meg és hozta létre azt a Budapest-centrikus hálózatot, amiben már az oktatóképzési rendszer is benne foglaltatott. Az 1945-ben létrejövő Népi Kollégiumok művészeti nevelési tervében szerepel egy kötelező normarendszer, amely magába foglalja a kötelezően megtanult és kijelölt népdalok-néptáncok kategóriáját. Ennek szorosan hozzátartozó részét képezték a falujárások, amikor megpróbálták a kollégisták „gyűjteni”. A falujárásban hangsúlyos ifjúságnevelő tevékenység elsődleges célja a kötelező bemutatók, a tömegtáncok terjesztése és a tagtoborzás volt. Ezekben a bemutatókon a betanult táncokat táncolták. Ez elsősorban a szabadságharc centenáriumi emlékévének tiszteletteljes megünneplését szolgálta, azt készítették elő ebben a

programban. Az első oktatóképző-továbbképző kiadvány 1947 májusában került kiadásra a *Magyar Tánc tanítók Országos Szabadszervezete* által.⁶⁰ Ennek programjában a falujárók indulója mellett *Kállai kettős, Széki csárdás, Csüddöngölő, Spanyol tánc* (Nádasy Ferenc től), *angol keringő* és színpadi *schottis polka* szerepel.⁶¹ Az 1948. május havi továbbképzőtanfolyam anyagában már *Csiki páros, Patkó-tánc, Honvéd kerengő, Karádi rezgő, Kolo, Vrajanka, Zaplet, Gavotte, Trojka* és a *Déli álom* Nádasy-koreográfia található szöveges tánc leírásban, kottamelléklettel.⁶² Az 1948. szeptemberi kiadványban pedig *Somogyi kopogó, Homokméggyi körtánc, Marosszéki verbunk, Cigándi fonótánc, Csákvári csacsi, Teríti a lány a vásznat, Zabot vittem népi játékok, Mohácsi csillagtánc, Szilágysági páros, Székelyvársági verbunk* és *Fóti páros* szerepel.⁶³ A koreográfiaiak alkotóiként a kollégisták, illetve a kinevelt oktatók nevei is meg vannak említve Kovács Klára és Nádasy Ferenc mellett. Az is kitűnik, hogy az akkor barátinak tartott népek táncai is szerepeltek ezekben a tananyagokban. 1948-ban feloszlatták a népi kollégiumokat, helyette egyetemi szakkollégiumokat, gyárakban létrehozott amatőr táncgyütteseket és központi, már hivatásos-reprezentatív munkát ellátni tudó táncgyütteseket, színjátszó csoportokat, zene- és énektagozatos általános és középiskolákat hoznak létre.⁶⁴ Ennek egyenes folytatása volt a Táncszövetség által jegyzett *Táncoló Nép* kiadványai 1949–1950-ig, amelynek minden számában újabb táncok, viseletjavaslatok és táncoktatási módszertani anyagok támogatták az oktatók és az együttesek munkáját. Szentpál Olga tudósítása szerint az 1949–50-es tanévben már 2000 mozgalmi csoport működik Magyarországon, amely munkába

⁵⁶ Fuchs-Szilágyi 1998, 21.

⁵⁷ Weber, Elekesné 1935, 5.

⁵⁸ Weber, Elekesné 1935; 1936; 1947.

⁵⁹ Ezek a táncok a Leventetánc, a Körmagyar, a Palotás, a Csárdás, a Cserkész-toborzó, a Vigadó és a Verbunkos voltak egyéb táncok mellett. Lásd Weber, Elekesné 1935.

⁶⁰ Ennek dokumentumát Pór Anna hagyatékában találtam meg, OSZMI Táncarchívum fond 65.

⁶¹ Magyar Tánc tanítók Országos Szabadszervezete 1947. május havi továbbképző tanfolyamának tananyaga.

⁶² Ez is Pór Anna hagyatékában található, a Magyar Tánc tanítók Országos Szabadszervezete 1948. május havi továbbképző tanfolyamának tananyaga. Ezek abból a kísérleti jelleggel indult prágai VIT-fesztivál felgyűjtött táncanyagból készült koreográfiaiak, amelyek anyagát Szentpál Olga és Merényi Zsuzsa 1947-ben jegyezte le.

⁶³ Magyar Tánc tanítók Országos Szabadszervezete 1948. szeptember havi továbbképző tanfolyamának tananyaga. Itt már megjelenik a Magyar Táncszövetség mint ellenőrző szervezet.

⁶⁴ A Kodály-módszert alkalmazó általános iskolai zenetagozatok, valamint a Békés-Tarhosi Zeneiskola is ennek eredményeként született.

a Színművészetin végző táncosok is bekapcsolódtak.⁶⁵ Táncgyűjtésre kidolgozott tematikája Szentpál Olgának volt, a táncelemző lapot ekkor készítette. Ezeknek a törekvéseknek pedig egyenes következménye volt az 1950-től kezdődő „Csárdás-program” és a *Népművészeti Intézet* megalapítása, amelynek két része volt, ami a táncsal foglalkozott.⁶⁶ A Népművészeti Intézet megalapításakor Széll Jenő igazgatásával kezdte meg munkáját. A táncosztály egyik része a Szabadság-érdemérmes Muharay Elemér vezetése alatt dolgozó „Muharaysok”, másik része a Pór Anna vezetése alatt működő Szentpál-tanítványok voltak. Egyik része a táncanyag felgyűjtésével, másik része pedig a tanítási-módszertani anyagok kidolgozásával és összeállításával foglalkozott. Ez a szervezet az amatőr mozgalmat összetartó, nevelő és kiszolgáló munkát végző intézménye volt.

A Világifjúsági Találkozók és a VIT-könyv

A második világháborúban a németekkel, majd 1944-től a szovjetekkel kötött szövetségek és az átállás ténye igen kedvezőtlen helyzetet teremtett Magyarország számára. A párizsi békekötés 1946-ban kezdődött a győztes nagyhatalmak párbeszédével és együttműködésével. Kulturális szempontból a háborúban szerzett vesztes pozíció a Kelet–Nyugat közötti demarkációs vonal „a vasfüggöny” megrajzolását, a szovjet demokratikus államok és az angol szövetségesek fennhatóságának érvényesítését is jelentette. Ez Magyarország és Bulgária számára 80%-os, Romániának 90%-os szovjet hatalmi befolyást jelentett.⁶⁷ A hivatalos békekötés aláírására 1947 februárjában került sor.⁶⁸ Kulturpolitikai kapcsolatok szempontjából a párizsi békekötés hatalmas súllyal (anyagiterületi veszteségekkel) nehezedett Magyarországra. Ezt megelőzően 1941-ben, a Teleki Pál Történettudományi Intézetben Kosáry Domonkos ötlete által felmerült a dunai népek összehasonlító történetének megírása.⁶⁹ Ez a szélesedő nemzetszocialista ideológia terjedése miatt elsikkadt. A kelet-közép-európai népek összehasonlító történeti kutatásának ötlete 1945-ben került újra az érdeklődés homlokterébe. A

világháborúk hatására szerzett sebek és az elsősorban nacionalizmus eszmeiségéből fakadó térmegjelölések a külhonba került magyarság negatív megítélését és elnyomását idézte elő. A történeti kutatás célja pedig a múlt rossz példáinak kölcsönös rendezése volt, aminek a nemzetek és habitusuk reális megítélése érdekében egymás kultúrájának megismerését tűzte ki céljául.⁷⁰ Magyarországnak különösen rossz kapcsolata ebben az időszakban Csehszlovákiával volt, ami a homogén nemzetállam létrehozása érdekében a magyarok jogfosztottságát és kitelepítését is jelentette. Székelyföld visszacsatolása után Romániával az első szövetség a Győrffy Kollégium égisze alatt kötött. Magyar–Román Társaság alakult 1945-ben Kodály Zoltán elnökletével. A kollégium és a kollégium pártoló szervezetei az egyetemek közötti kulturális együttműködést, a tanárok, kutatók kiküldetését-fogadását és a tudományos eredmények megosztását szorgalmazta. Így kerülhetett Magyarországra Dimitri Gusti román szociológus, ennek a kapcsolatrendszernek köszönhető elméletének társadalomtudományban történő alkalmazása is. Létrejött 1947-ben egy romániai kollégium, ez a Mocsáry Lajos nevet vette fel. Ehhez az együttműködéshez kapcsolódik Jugoszlávia is; ez pedig az 1945-ben megalakuló Magyar–Jugoszláv Társaságot hívta életre.⁷¹ A magyarság jogainak védelmében Bálint Sándor emelte fel a hangját, ami szintén diákok, tudósok szellemi és kulturális együttműködését jelentette.⁷² 1945-ben Magyar–Szovjet Művelődési Társaságot alapítanak a magyar–orosz szellemi kapcsolatok elmélyítésének elősegítésére. Ez a Pázmány Péter Tudományegyetemen kötött.⁷³ Partnerszervezetek alakultak még Pécsen és Debrecenben is.⁷⁴ A szovjetekkel kötött és kezdeményezett kulturális kapcsolatok kiterjedtek az ösztöndíjasok cserekapcsolataira is. A magyarországi ifjúsági-tudományos élet ezekben a kapcsolatrendszerekben igyekezett megteremteni és fenntartani baráti együttműködését a „hatalmi befolyással” rendelkező országokkal és a dunai népekkel; 1947-ben pedig Ortutay Gyula lesz a kultuszminiszter, aki ezt a kapcsolatrendszert irányítja. 1947-re a csehszlovákiai kapcsolatok is rendezésre kerültek. Ez idézte elő többek között a Világifjúsági Találkozó létrejöttét is, amelyet első alkalommal 1947 nyarán rendeztek meg Prágában. Az

⁶⁵ Szentpál Olga hagyatéka fond 32.

⁶⁶ Az intézet többi része népzenével, bábjátékkal, színjátszással, népi iparművészettel és kézművességgel foglalkozott.

⁶⁷ Baló-Lipovecz 1990, 130.

⁶⁸ Baló-Lipovecz 1990, 132.

⁶⁹ N. Szabó 1998, 17.

⁷⁰ N. Szabó 1998, 18.

⁷¹ N. Szabó 1998, 50.

⁷² N. Szabó 1998, 56.

⁷³ N. Szabó 1998, 63.

⁷⁴ N. Szabó 1998, 63–65.

első prágai VIT-en Szabó Iván egyesített együttese lépett fel a *Fóti párossal* és a *Szüreti táncokkal*.⁷⁵ Az első prágai VIT-en kísérleti céllal Szentpál Olga Merényi Zsuzsa közreműködésével végzett táncgyűjtést. Ennek dokumentációját, táncírást lejegyzését Szentpál Olga hagyatékában megtaláltam. Ebben francia, görög, jugoszláv, mongol, baszk és indiai partizáncsoportok által előadott táncok lejegyzése található.⁷⁶ Az 1949-es második budapesti VIT pedig monumentális-kulturális eseményként valósult meg. Ez abban is megmutatkozott, hogy a helyszínen „felgyűjtésre” kerültek a VIT-en fellépő baráti népek táncsoprtjai által előadott táncok. Szentpál Olga összefoglaló recenziójában a VIT-en megjelenő táncokat a következő csoportokra osztotta fel: 1. Szocialista tartalmú táncok; 2. Táncjátékok; 3. Katonajátékok-verbunkosok; 4. Tájégségi táncok. Már a felosztás jellegéből is megmutatkozik az a bizonyos „Zsdánovi jelszó”, ami a régi formákba új tartalmat kívánt alkalmazni, megmutatva az új eszmeiség új embertípusának művelődését és magatartását. Már nincs helye morális igazság közlésének, a békéért dolgozó munkásember baráti közeledését és szellemiségét magában hordozó naiv-idealizált jövőképét karakterpáncélként alkalmazva mutatta be. Így a „nemzeti jellegű” produkciókban a szerkesztett kompozíciók a munkával kiérdemelt bizakodó életöröm, a „paradicsomi boldogság” kidombrítására törekedtek. Ezért a tájégségi táncokban Szentpál kiemeli, hogy ezek az új művek az optimista-harcos lendület, az érzelmek és hangulatok ábrázolására helyezik a hangsúlyt.⁷⁷ A gyűjtött táncanyag rendszerezett dokumentációját könyv formájában *Táncoló ifjúság* címen kiadták, és kötelező jelleggel tanították az üzemi táncgyűtéseken a tömegtáncprogramban.⁷⁸ A második Világifjúsági Találkozó Szabó Iván együttese mellett már Rábai Miklós együttese is feltűnik. Szabó Iván ekkor a Központi Honvéd Művészegyüttessel a *Falusi bál* és a *Kalotaszegi táncok* koreográfiáját mutatja be, Rábai Miklós pedig a MEFESZ csoportjával a *Ludas Matyi* című tánckompozíciójával szerepel.⁷⁹ Mellettük jelen volt Albánia, Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Finnország, Görögország, India, Indonézia, Kína, Lengyelország, Madagaszkár, Mongólia, Nigéria, Románia, Svédország és a Szovjetunió.⁸⁰ A „keleti

blokk” kissé tág kategóriája a művészi megújulás szellemében a kultúra által reprezentálta egyértelmű és elkötelezett demokratikus szövetségét.⁸¹

Ortutay hierarchikus rendszere és a táncszövetség

Itt szükséges megfogalmazni Ortutay Gyula szerepét és tevékenységét. Ő maga erről az időszakról nem szól naplójában, ezt az időszakot szeretné, ha a feledés homálya borítaná.⁸² Azonban Ortutay ebben az időszakban végzett, igen jelentős nyomot hagyó munkája olyan mértékben gyakorolt hatást a táncművészetére (nemcsak a tánc színpadi reprezentációjában, de a tudományos kánonban és a kutatásban is), ami nem hagyható figyelmen kívül. A kollégiumi mozgalomban való jelenléte, a rádióban végzett munkája, majd kultuszminiszterként az iskolák államosítása és a folklórkutatás által felgyűjtött anyagok feldolgozása és kiadásának joga is az ő kezében volt. A mozgásművészek körével való fiatalkori barátsága meghatározta későbbi munkakapcsolatait is. Mondom ezt azért, mert egyértelműen látható a politikai pozíciószerezés stádiumai alatt a „néprajzsból politikussá nőtt szörnyeteg” képe. A Szovjetunióban szerzett átnevelés saját bevallása szerint is megszerettette vele a politikát és hataloméhsé tette, a gögösség, féltékenység, emberietlenség és közönyösség árnyéka vetült kapcsolataira is. Ortutay munkásságában élesen elválik a Szegedi Ifjúsági Körhöz tartozó fiatal-törekvő tudós képe az 1945-től Népi kollégista, majd 1947-től kultuszminiszterré váló, a „mozgalmat” irányító „vezér” képe. Az átnevelés után diáksága idején szerzett kapcsolati körét saját céljainak, politikai ambícióinak érvényesítésére használta fel. A Népi kollégiumban vállalt szerepe által lett feladata az iskolák államosítása. Ez magával hozta azt is, hogy ezt a kapcsolati kört megmaradásuk-fennmaradásuk-életük megtartása érdekében kényszerítette az ideológiai váltásra és minden korábbi elért eredményeik feladására. Gondolok itt arra, hogy a kifejező-dramatikus új magyar tánc művelése lehetetlenné vált, az iskolaépületekben nem folytatódhatott a korábbi megkezdett

⁷⁵ Táncművészeti Dokumentumok 1985, 132.

⁷⁶ Szentpál Olga hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 32.

⁷⁷ Táncművészeti dokumentumok 1985, 132–137.

⁷⁸ Lugossy 1950.

⁷⁹ Táncművészeti dokumentumok 1985, 140.

⁸⁰ Táncművészeti Dokumentumok 1985, 138.

⁸¹ Az NDK területére került Gret Palucca táncosképző intézményével, valamint a Hollandiai Táncszínházzal kialakított távoli szakmai kapcsolata még fennmaradt. A kapcsolattartó mindkét esetben Roboz Ágnes volt. Ezt az általam készített személyes interjúban fogalmazta meg, ami dokumentumokkal is igazolható.

⁸² Ortutay 2009, 374–375.

művészeti munka.⁸³ Így a művészek önkéntelenül is Ortutay kezébe adták sorsukat, ami egy Budapest-centrikus, de vidéki központokat is működtető és nemzetközi kapcsolatokat is fenntartó kulturális oktató-nevelő hálózattá nőtte ki magát. Az 1948-as évben jött létre a Táncszövetség, ami ennek a kinevelt-centralizált hatalomnak az irányítójává vált. A tánc és a népművészet olyan reprezentációs eszközzé alakult át, ami már nem személyes kinyilatkoztatás és felvállalt hovatarozás megismerésre támaszkodó attitűdje, hanem mint kötelező népnevelő eszköz, ami a szórakozás „konstruált önképét” állította elő. A hatalom szolgálatába pedig „ideológiailag átnevelt bábokat” állított Ortutay.⁸⁴ Itt Losonczy Géza és Széll Jenő munkásságára kell kitérnem. Losonczy, mint a Szabad Nép belpolitikai rovatát vezető újságíró kultúraformáló szerepe abban mutatkozott meg, hogy a kiadott „mintát”, az orosz kulturális programot minden létező eszközzel érvényesítse. A kultúrát irányító elveknek és eszközöknek része lesz a címkék aggatása, a „proletkult” és „narodnyik” kategóriák használata. A proletkult kategóriája a minden hagyományt elvető formalista művészetpolitikai irányzat (amibe minden kortárs művészeti ág művelője beletartozott), a narodnyik pedig a parasztság felszabadításáért küzdő értelmiség billoga. Így válhatott Bartók Bélából, az új magyar zene megteremtőjéből, a világhírnevet szerzett zeneszerzőből a Szabad Nép cikkében a „formalizmus mocsarában fetrengő Bartók”, akinek műveit betiltották Magyarországon.⁸⁵ Ennek ellenpéldáját Széll Jenő személyében kell megemlítenem, aki pontosan az okafogyott harcos ideológiai hadakozás ellenében cselekedett. Eszköze nem a támadás, hanem a jó szándékú meggyőzés és a határok feszegetése volt, amivel egyértelműen a kultúra ügyét szolgálta;

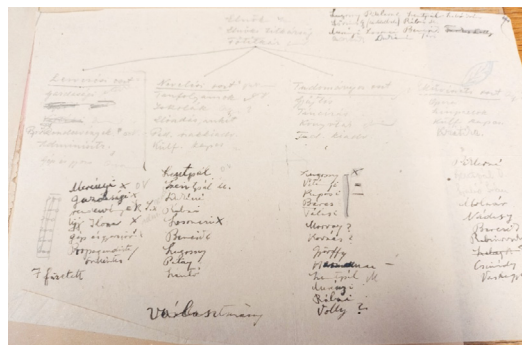
⁸³ A budapesti Vilma királyné útja (ma Városligeti fasor) 4. a Szentpál-Rabinovszky házaspár villája, és táncsterme így lett az államosítás központja. 1945–48-ig állambiztonsági börtönt működtettek itt. 1948-tól a Derkovits Gyula tragikus sorsú művész nevét viselő általános iskola működik benne, a táncteremben pedig az artistaképző szakiskolája működik azóta. A városkép változtatás nélkül őrzi ennek emlékét.

⁸⁴ Ilyen önmegvalláson és átnevelésen kellett átmennie Szentpál Olgának és Molnár Istvánnak is, hogy munkáját és egzisztenciáját megtarthassa. Az ideológiai nevelés elsődlegesen Lukács György kezében volt, a táncszövetség ideológiai átnevelése Heller Ágnes feladata volt. Ennek dokumentumait Ortutayné Kemény Zsuzsa hagyatékában találtam meg. OSZMI Táncarchívum fond 33.

⁸⁵ Széll 2012, 336–338.

először 1948–50-ig bukaresti nagykövetségként, majd 1950-tól a Népművészeti Intézet igazgatásának ideje alatt. Széll Jenőnek köszönhető majd az is, hogy 1950-ben kezdetét veszi Bartók rehabilitálása Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence segítségével. Viszszatérve a táncszövetség munkájára, olyan vidéki központokat kell kiemelni, ami a művészetpolitikai célokat is szolgálta. Első központként Debrecen említhető, ideiglenes fővárosi funkciója miatt különlegesen kiemelt szerepet kapott, és nemcsak az ide áttelepülő népi kollégisták mentőhelye, de az orosz kapcsolatok felelőségé is vált. Második helyen Szeged szerepe jelentős a román kapcsolatok fenntartásának szolgálatában. Itt jött létre az első vidéki balettegyüttes is, elsősorban az Opera műsorának és Harangozó Gyula koreográfiáinak vidéki terjesztő központjaként. Harmadik vezető szerepet betöltő város, Pécs és vonzáskörzete nemcsak a jugoszláv kulturális kapcsolatok ápolása, hanem haladó szellemiségű művészeti élete által vált érdekessé a kiemelt vezetőposzt betöltésére. Itt tehát egy kettős folyamat vált láthatóvá. Az egyik a „néptáncos éra” budapesti fókusz, a másik a kultúra vidéki fellegváraiba – a néptánc kiemelt stílusa mellé – száműzött művészi táncstílusok kultúraformáló szerepet is felvonultató interakciója. Ennek a kulturális munkát irányító szövetségnek négy egymás munkáját segítő és kiegészítő osztálya volt. A szervezési osztály, a nevelési osztály, a tudományos és a művészeti osztály.⁸⁶ A következő részben az ő munkájukat mutatom be.

A táncszövetség felépítése és osztályai autográf

*jegyzetként*⁸⁷

⁸⁶ Ennek dokumentumát Ortutayné Kemény Zsuzsa hagyatékában találtam meg. OSZMI Táncarchívum fond 33.

⁸⁷ Forrás: Ortutayné Kemény Zsuzsa hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 33.

A táncral foglalkozó kutatások és a tudományos munkák 1940-es évekbeli sajátosságai és sorsa

Reményeim szerint láthatóvá vált, hogy a falukutató mozgalmak idején megkezdett munka 1945-ben milyen fordulatot vett és indult el sajátos kultúraformáló útján. A tánc – különösképp a néptánc – fókuszba kerülése közösségformáló és népnevelő szerepet is kapott. Kicsit korábról kell kezdeni a tánc kutatás kezdeti törekvéseinek meghatározását. A tánc kutatás európai fősodrát Varga Sándor Frigyes 1939-ben kiadott munkája mutatja be és kritikusan elemzi. Ebben a könyvben helye van a történeti, az etnológiai és az esztétikai szemléletű kutatásoknak. Az európai szakirodalom áttekintésében Varga módszertani sajátosságokat is kategorizál, értékkel, felmutat. A tánc történeti feldolgozása lesz a művészi tánc kategóriája, amiben a reneszánsztól kezdve a táncmesterek, majd a balett műfajának kialakulásához kapcsolható koreográfusok életrajzát bemutató zenetörténetes munkáit sorolja. Annál érdekesebb a tánc etnológiai jellegű kutatásainak bemutatása. Három lehetséges kutatási irányvonalat vázol fel elsősorban német, angol és dán kutatók munkáiból.⁸⁸

Első lehetséges irányvonal az európai tánc kultúra archaikus táncanyagának etnikai és zenei alapra támaszkodó morfológiai elemzése. A második út a keleti kultúrák szakrális-dramatikus-pantomimikus-maszkos táncainak feltárása. A harmadik pedig a természeti népek kultúrájának életfordulókhoz és szokásokhoz kötődő rítusainak elemzése. A művészi mozgás mint tánc esztétikai elemzésénél azt a művészetelméleti kategóriát tárja fel, ami Emile-Jacques Dalcroze és Lábán Rudolf munkáit foglalja magába, megemlítve a Szentpál Olga–Rabinovszky Máriusz szerzőpáros első, 1928-ban kiadott könyvét is.⁸⁹ Varga tudományos munkák bemutatása mellett sürgeti a tánc kutatásának mielőbbi magyarországi megindítását is. Az 1930-as évek végére a magyar tánc kutatásban két út körvonalazódott. Az egyik a falukutatásra támaszkodó szociológiai-etnológiai szemléletű kutatás, a másik a városi táncművészet testre és táncra irányuló tartalmi és formai analízisének kidolgozása. A táncfolklórt elemezve, azt apró részletekre szedve a mozgás építettségét és szerkezeti formáit analízálták, majd színpadi táncformaként újraszervezve koreográfiaként alkalmazták és adták közre. Ennek alapját az 1945-ben Táj- és Népkutató Intézetből Néptudományi Intézetté átalakuló szervezet munkája adta. A

⁸⁸ Varga 1939, 27–35.

⁸⁹ Varga 1939, 65–69.

Néptudományi Intézetben kifejezetten a tánc kutatásra került a hangsúly. Itt néprajzosok, táncos-koreográfusok, zenészek és filmesek dolgoztak együtt, munkaközösséget alkotva egészítették ki egymás munkáját.⁹⁰ A cserkészek-kollégisták falujárásakor végzett gyűjtések is ide érkeztek be, itt dolgoztak fel. A magyarországi táncélet állapotfeltárására törekedtek: a Zemplén-megyei Bodrogek, a Tolna-megyei Völgységbe telepített bukovinai székelység, a Pest-megyei Galgavölgy, a három Borsod-megyei matyó község táncéletének teljes felkutatása, továbbá a Csallóközzel határos Szigetköz, a Rábaköz, Göcsej, Somogy, az Abaúj-megyei Cserehát, a Mátraalja, a XVIII. századi telepítésű Pest környéki falvak, a Kiskunság, a Nagykunság és Békés területén.⁹¹ A színpadra kerülő szerkesztett koreográfiák tartalmát tekintve a felgyűjtött táncfolklórt dolgozzák fel. Az 1930-as évektől a népballadák színpadra helyezésekor kiemelt hangsúlyt kapott a cselekmény és a morális igazság közlése. A táncanyag stilizált motívumokkal dramatikus cselekményt közöl, így Bartók kortárs szellemisége a népballadák színpadi táncalkalmazásában is megmutatkozik. Ez a stílus egészen 1946-ig megmaradt. A bartóki út követése Szentpál Olga, Pór Anna és Molnár István munkásságában is kitapintható. A színpadi koreográfiák tartalmának alapja 1946-tól a fellelhető táncanyag feldolgozása. Itt pedig már tényleges terepmunkával nagy mennyiségű archív táncanyagot gyűjtöttek össze, próbáltak rendszerezni, abból szerkesztett koreográfiákat közreadni. Az 1946-tól kezdődő hároméves periódusban a Néptudományi Intézet munkájából két jelentős, Szentpál Olga közreműködésével megszülető, recens kutatásokat tartalmazó mű is elkészült. Ezek Belényessy Márta és Kaposi Edit monográfiáikként jelentek meg az első szerzőtől 1958-ban, a második szerzőtől csak 1999-ben. Az egyik a Völgységi (Tolna-Baranya megyei gyűjtésben a bukovinai székelység tánc kultúrája) táncok, a másik a Bodrogek (Cigánd) táncélet feldolgozó gyűjtés összefoglalása. A kutatócsoport közös munkája révén úgy tűnik, kutatásom jelen

⁹⁰ A kutatócsoportok tagjai az alábbiak voltak: etnográfusok: Belényessy Márta, Bereczki Imre, Gönyey Sándor, Kaposi Edit, Morvay Péter és Vajkai Aurél; táncíró koreográfusok: Bene Zsuzsa, Hermann Anna, Lugossy Emma, Merényi Zsuzsa, Rábai Miklós, Szentpál Mária és Szentpál Olga; zenefolkloristák: Kerényi György, Manga János, Vargyas Lajos, Vass Lajos, Vig Rudolf, Volly István és Vujicsics Tihamér; filmoperatőrök: Erdős Lajos, Gönyey Sándor, K. Kovács László, Lugossy Emma és Teuchert József. Lásd Morvay 1949, 390.

⁹¹ Morvay 1949, 391.

állapotában, hogy egyik sem nevezhető pusztán egy személyhez köthető monográfiának.⁹² A kutatócsoport munkája a történeti, néprajzi, koreográfiai és zenei elveket követve igyekezett a táncélet sajátosságainak rögzítésére.⁹³ Maga a kutatási metodika azonban itt arra az Adolf Bastian által elindított európai etnológiai iskolára támaszkodik, amely a földrajzi elhelyezkedés, a történelmi háttér felkutatásával az ott élő népcsoport szociokulturális környezetét tárja fel. A terepmunka által a népesség kollektív reprezentációt elemzi, ami jelenti a kulturális életben jelenlévő folklór-kincs összehasonlító vizsgálatát.⁹⁴ Ennek adaptálásába még frissessége okán alkalmazásra került Leo Frobenius kultúrkör-kultúrfok értelmezéseiből kialakuló kultúrmorfológia-elmélete is. A kultúrkör fogalma ennek értelmében a földrajzi területen együtt élő, egymással érintkező népcsoportok kultúrája.⁹⁵ Más értelmezés szerint a kultúrkör interakciós régió, amelyben a népcsoportok kulturális jelenségei különböző történelmi korokban az együttélés hatására változnak, alakulnak és fejlődnek.⁹⁶ Ha ezt a táncra vonatkoztatva értelmezzük, akkor a test és testek közösséggé alakulása és nyilvános térben megvalósuló kinetikus reprezentációja olyan folklórt tartalmazó kulturális jelenség, ami az együttélés hatására a történelmi kor divatja szerint változtatja formáját. Tartalma pedig minden esetben a populáris kultúra alapvető felségjegyeit – mint a tanult testi mozgásműveltség és a népi tudás folklór elemeinek interakcióját – szimbolikusan reprezentálja. Olyan módszert állítottak fel, ami a táncélet tartalmi (történeti táncdivat folklorisztikai) elemzése, formai menetének (táncstudás életkori határvonalai és táncalkalmi) bemutatása mellett a táncanyag történeti terminológiáját is igyekezett kategorizálni.⁹⁷ Összehasonlítást pedig más magyarországi területeken végzett, népcsoportok kultúráját-táncéletét feltáró munkák

eredményeivel végeztek.⁹⁸ Ez a módszer tehát nemcsak a lokális táncéletet tárta fel, az etnikus hatásokra és a táncdivat európai kapcsolataira is kitért. Azért gondolom, hogy közös munka gyümölcseként kell beszélnünk a bukovinai székelység tánc kultúráját feldolgozó műről, mert szóhasználatban megjelenik a mozgásanyag, mozgásjelleg, táncillem, koreográfiai sajátosság kifejezései, valamint a táncstílus (mint régi, idegen eredetű és új stílus) rétegeinek és az azt befolyásoló tényezők feltárása. Ezek a szavak viszont csak Szentpál mozgás- és táncesztétikai elemző munkáiból köszönnek vissza. Számomra ezért vált bizonyossá, hogy ez nem lehet csak egy személy munkája, hiszen Belényessy Márta a középkori anyagi kultúra kutatásával foglalkozott, sem előtte, sem utána nem írt hasonló művet.⁹⁹ Ebben az elsősorban európai (elsősorban német elméletekre támaszkodó) etnológiai irányultságú kutatásban kitapintható, hogy Bartók a zenefolklór elemzésében is törekedett releváns, a kultúrát leíró elméletek alkalmazására. Bartók alkalmazott elméletét ezen intézet keretei között igyekeztek a táncfolklór feltárásában is hasznosítani. Fontos különbség, hogy ekkor a táncfolyamatokat (mint koreográfia) elemezték és kategorizálták. Ennek a táncfolyamatnak lebontásával alkotta meg Szentpál a motívum fogalmát és a táncfolyamat felépítését elemző formai szemléletet.¹⁰⁰ Ekkor már láthatóak a férfitáncok, a körtáncok, a páros táncok elkülönített típusai is.¹⁰¹ A következőkben Bartók által a népi líra, a magyar népzene kategorizálására alkalmazott földrajzi-történeti módszer bemutatásával folytatom.

⁹⁸ Bácska, Szatmár, Békés, Felvidék; Lásd Belényessy 1958, 70.

⁹⁹ Belényessy disszertációja 1948-ban jelent meg, ennek címe: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez – A telek és a magyar tanya középkori gyökerei. Ez a könyv a földrajzi-történeti módszer alkalmazásáról tesz bizonyosságot. Ezt támasztja alá a Bati Anikó szerkesztésében megjelent könyv is. Lásd Belényessy 1948; Bati 2011.

¹⁰⁰ A motívum fogalma már az 1940-es keltezésű Szentpál–Rabinovszky-rendszertanban is megtalálható. Közölt még motívumelemzést Lugossy Emma 1960-ban, valamint Martin György is 1964-ben. A motívum fogalmát mindegyik munka azonosan tárgyalja, de nem hivatkoznak Szentpáléikra. Lásd Szentpál–Rabinovszky 1940; Lugossy 1960; Martin 1964.

¹⁰¹ A bukovinai székely táncok elemzésében a férfitáncok és a csárdás mellett megjelenő idegen eredetű táncok leírását közli, Szentpál formai elemzésében pedig karikázók és egy csárdás összehasonlító vizsgálata található. Ez a két munka a Völgysegi gyűjtés két egymást kiegészítő része. Lásd Belényessy 1958; Szentpál 1958, 1961.

⁹² A 1950-es években megjelenő Csárdás monográfia is közös munka eredménye. Hivatkozta Kaposi Edit tudományos munkásságának összefoglalásakor. OSZMI Táncarchívum fond 58.

⁹³ A földrajzi-történeti módszer Ortutay Gyula: *Magyar népismeret és az etnológiai szemlélet bemutatása* Varga Sándor Frigyes: *Bevezetés a táncirodalomba* című munkájában szerepel. Lásd: Ortutay 1937, 6; Varga 1939, 34 Vö. Erixon 1944.

⁹⁴ Koeppling 1983.

⁹⁵ Frobenius elméleti munkáját idézi Sylvain 1996, 485.

⁹⁶ Voget 1975, 350.

⁹⁷ Belényessy 1958, 56–97.

2013. 2. 2. 34
1149. 12

LÁNYKARÉJÓZÓ	Koreográfiai elemző lap.			
AZ EGÉSZ TÁNC	Táncolta: 10 parasztlány, Törd, (Barad m.) 1948.			
Szerkesztés Részletelem Térfaj Utannem Térfajz Erdők	felkötés (a szakaszok hossza teljes egészében) lépés, átöltés mozgás. mederale zene: 4/4 - 2/4 - 4/4; tánc: A 1/8, B 3/4 kár. ha. p - mf			
SZAKASZOK	Á	B	Á ₁₀	B'
Térfajz és ütemszám Térfajz Erdők Funkció Kapcsolás				
PERIÓDUSOK	1	2	3	4
Ütemszám (zene) Térfajz Erdők Funkció Kapcsolás	4 4/4 kár. ha. mp fő	4 4/4 mf	4 4/4 mp	4 4/4 mf
MOTÍVUMOK	I	II	III	IV
Összetétel Ritmus Térfajz Erdők Funkció Kapcsolás Főszó	I kár. sz. mp fő	II kár. mf	III kár. sz. mp	IV kár. mf
Megjegyzések:	I. motívum lényeges ritmusa: 			

A koreográfiai elemző lapot
Szentpál Olga tervezte.

Szentpál Olga tánclemező lapja 1949-ből¹⁰²

Az európai etnológia elméleti alapvetései és alkalmazása a népzene, a népi líra és a tánc folklórjelenségeinek feldolgozásában

Az európai etnológia – mint elkülönülő tudományterület – megszületésekor a népelet kutatását, a társadalom és a kultúra kapcsolata által létrejövő folklórjelenségek összehasonlító vizsgálatát tekintette tárgyának. Legfőbb célkitűzése az ember által alkotott szellemi és anyagi javainak földrajzi terület és történeti kor szerinti feltárása. Tudatos cselekvés által létrejövő kulturális jelenségeknek tekinti az anyagi (mint a tárgyalkotó népművészet, iparművészet és a gazdasági tevékenységekhez kapcsolódó tárgykultúra) és szellemi kultúra (népköltészet minden formája, a zenefolklór és a táncfolklór) termékeit. Az életközösség hagyományában gyökerező szellemi tartalmak és a stílustechnikát is magába foglaló alkotókészség együttesen jelentik a kulturális jelenségek földrajzi területhez és népcsoport habitusához kötődő formavilágát. A jelenségek fogalmi értelmezésének alapját forma-funkció és típus-tartalom szerinti elemzés adja. Ez hozza létre a kultúrformológia elméletét is, amely így település és közösség életéhez kapcsolódó szokások és az ahhoz kapcsolódó folklóralkotások vizsgálatát teszi

¹⁰² Forrás: Szentpál Olga kéziratok hagyatéka OSZMI Táncarchívum fond 32.

lehetővé.¹⁰³ A kutatás alapját a motívum felismerése, annak földrajzi területen megtalálható változatainak összegyűjtése és összehasonlítása adja.¹⁰⁴ Ennek magyarországi alkalmazása először a népzene kutatás, a néprajz és végül a táncfolklór kutatásában is megjelenik. Itt pedig Bartók Béla, Lajtha László, Ortutay Gyula, Morvay Péter, Belényessy Márta, Kaposi Edit és Szentpál Olga elemzésre irányuló munkáját kell megemlítenem. A népi líra fogalmi meghatározása két, szorosan összetartozó, de mégis különböző alkotórészből, dallamból és szövegből álló érzelmeket kifejező szellemi folklórjelenség.¹⁰⁵ Ennek táncban megjelenő tartalma a népzene elemzésében dallamformájában a paraszti élethez – jeles napokhoz és életfordulókhoz –, alkalomhoz vagy ahhoz nem kötöttségében jellemzi a földrajzilag egy területen élő életközösség kultúráját. Ebből következik a táncélet terminusa is. Előző fejezetemben bemutattam a népi líra színpadi alkalmazását Kodály Zoltán és Bartók Béla munkásságában, ami a nemzeti és a kortárs stílus városi megszületését teremtette meg. Kutatásom szempontjából itt elsősorban a dallamok tartalmi és formai elemzése fontos. Ez pedig elsősorban a zenei dallam stílusrétegének és típusának bemutatását jelenti. Ez a tánclemezésben alkalmazva Szentpál Olga formai elemzésében jelenik meg, mely csak akkor válik jól érthetővé, ha a Bartóki rendszert is mellé helyezem.¹⁰⁶ Az 1921. októberi keltezésű *Bartók: A magyar népdal* című munkájának bevezetőjében a parasztzene és zenefolklór definiálását helyezi előtérbe. A hangsúly a parasztlakó ösztön-szerű kifejezőmódján van, amely életszükségeit

¹⁰³ Itt fontos kiemelni az etnológiai elméletek kronológia szerinti változását: Adolf Bastian 1869-es „*Gesellschaftsseele*” elmélete; Hans Neumann 1921–22. „*Gesunkenes Kulturgut*” elmélete; Leo Frobenius 1921-es „*Kulturmorphologie*” elmélete; Sigurd Erixon 1937–38. „*Regional European Ethnology*” elmélete. Lásd Erixon 1944.

¹⁰⁴ Az európai etnológia magyarországi bevezetése, néprajztudományba adaptálása Gunda Béla nevéhez köthető, aki svédországi tanulmányai után 1944-ben publikálta Sigurd Erixon elméleteit. Lásd: Erixon 1944.

¹⁰⁵ Katona 1998, 356.

¹⁰⁶ Szentpál formai elemzése publikálva először csak 1958-ban jelent meg. Kutatásaim eredményei szerint azonban már 1948-ban alkalmazásra került ez az elmélet. Ebben már motívikus elemzést találunk, 36 karikázó és csárdás részletes elemzését. Lásd Szentpál Tudományos tánc kutatást bemutató elemzése OSZMI Táncarchívum fond 32.; Szentpál 1958, 1961.

hagyományainak megfelelő kifejezési formákkal, vagy városi-magasabb kultúrából átvett, átalakított kifejező formákkal elégti ki.¹⁰⁷

Ehhez kapcsolja hozzá Bartók a folklór térbeli és időbeli elterjedését, ami alapján fejti ki a zene-folklór kutatási célját:

„A parasztdallamok minél gazdagabb tudományos zenei rendszerbe foglalt gyűjteményét létesíteni egymással szomszédos és egymással érintkezésben lévő parasztsztyályok zenei anyagából.

Összehasonlító elemzés alapján a zenei stílusokra és azok eredetére rávilágítani, amennyire lehetséges.”¹⁰⁸

Bartók ezen szempontrendszer alapján alakítja ki a magyar zenefolklór stílusait, úgymint régi stílus, új stílus és vegyes stílus. A zenei elemzés ezen szempontok alapján kialakított rendszere pedig megadja a bartóki dialektusrendet is.¹⁰⁹ Ezzel egybehangzó Szentpál a táncra lefordított táncelemző szemlélete, programja és célja is:

A néptáncoknak minél gazdagabb rendszerbe foglalt gyűjteményét létesíteni, elsősorban etnikumon belül, majd szomszédos etnikumok táncanyagából.

Összehasonlító elemzés alapján a táncstílusok rétegeire és történeti fejlődésére rávilágítani, amennyire lehetséges.¹¹⁰

Azért idézem itt ezt az elemzési módszert, mert ki kell fejtenem ennek folklorisztikai és történeti, valamint tartalmi és formai sajátosságait. Kutatásaim alapján pedig tudomásomra jutott, hogy ezek a művek már 1948-ban elkészültek, de nem jelenhettek meg.¹¹¹ Szentpál táncelemzését a formai elemek meghatározásával kezdi. Kifejti, hogy a mozdulat, a helyzet és a testhasználat-teszttechnika (mint plasztika-ritmika-dinamika)

fogalma miként adja meg a motívumot, ami tánc-ként értelmezhető. Erre pedig felépíti a szerkezeti elemeket, amelyek már kisebb egységekként mutatják meg nemcsak a motívum építkezési lehetőségeit, hanem a tánc felépítését is. Mindezekhez társítja a táncoló test szólamszámait és a tánc zenével való kapcsolatát, amely tényezők Szentpál szerint együttesen tárják fel a tánc formai sajátosságait.¹¹² A motívumok belső szerkezetének elemzésénél kiemelt a homogén vagy heterogén jellegek megkülönböztetése. Arra viszont Bartók világít rá, hogy a stílusrétegeknél miért lényeges a szekvenciasorok heterometrikus vagy izometrikus vizsgálata.¹¹³ Ez az a fontos és lényegi szempont, ami rávilágít a tartalmi, vagyis a stílusból eredő típusrendi megfeleltetésre. A vizsgált zenefolklór elemei saját hagyomány által megőrzött, idegen népektől átvett vagy műzenei hatásokat őrző motívum kategóriájába tartozhat. Ez kiemelt kérdés a néptánc elemeinek osztályozásakor is, mert a mozgás zenéhez való viszonya és ezáltal a mozgáskészlet-testhasználat-térhasználat szerkezeti építettsége által mutatható ki a tánc stilisztikai meghatározása. A motívum ambitusa, mozgásfázis-készlete és annak szerkezeti építettsége mutathat rá a táncok stílusára. A proporciós szerkezet, a heterometrikus szekvenciasoroknak köszönhető tripódikus motívumok, az augmentáció általi tetrapódia pedig a táncok történeti típusrendjét adja meg. Ez pedig megadja a táncok történeti-rétegeinek egymásra építettségét, ami a régi stílusra időben elsőként ráépülő idegen eredetű motívumokat tartalmazó európai táncdivat, mint vegyes stílus akkulturizálódó városi kulturális jelenségét fedi. Ahogyan Bartók megjegyzi, a cseh-morva-tót anyagban ez a stílus teljesen otthonos, megállapítása szerint ez a szerkesztési mód onnan ered.¹¹⁴ Végül pedig történetileg a műzenei hatásokban bővelkedő és stílusában elkülönülő mütánc-ként meghatározható új stílus egészíti ki a magyar táncfolklór fejlődő-épülő motívumtárát. Ez azért lényeges momentum ebben az elemzési rendszerben, mert ilyen részletességgel a magyar táncfolklorisztika nem fedte fel a magyar

¹⁰⁷ Bartók 1966, 102.

¹⁰⁸ Bartók 1966, 105.

¹⁰⁹ Bartók 1966, 105.

¹¹⁰ Szentpál 1961, 202.

¹¹¹ Ennek hagyatékban megtalált kritikái (Ortutay Gyula, Dégh Linda, Elekes Lajos tollából származó vélemények) támogatják a könyv kiadását, de átdolgozásra visszaküldik. Szerintük hiányzik belőle a megfelelő marxista-leninista ideológiai nevelés szemlélete, és a kritikusok nem értésüknek adnak hangot a tánc Szentpál Olga által képviselt társadalmi-történeti szempontú elemzésével kapcsolatban. A „jelentés” azt is kimondja, hogy Szentpál Olga elemzésénél jobbat nem tudnak mondani vagy felmutatni, és az „józan ésszel” felfogható. Forrás: Ortutayné Kemény Zsuzsa hagyatéka: OSZMI Táncarchívum fond 33.

¹¹² Szentpál 1961, 161.

¹¹³ Izometria: egyforma ritmusú; Heterometria: eltérő ritmusú. A metrum mint tempó és ütemmérték képezi a szekvenciasor mint dallamvonal vagy motívum struktúráját, stílus és típusbeli meghatározását. Ez lehet páros (2/4;4/4), páratlan (3/8; 6/8 vagy tripódia) vagy összetett (5/8;7/8) Lásd: Bartók 1966, 110.

¹¹⁴ Bartók 1966, 162.

tánc kincs történeti rétegeit. Azt láthatjuk tehát a tánc kutatásának indulásakor keletkező munkákban, hogy a tánc kultúrát etnológiai-társadalomtörténeti kontextusban az aktuális táncdivat és a társasági tánc együtthatásában igyekeztek feltárni 1946-tól. Ehhez eszközül az aktuális zenei és néprajzi-etnológiai európai elméletek együttesen szolgáltak. Közreadása pedig a néptánc színpadi táncként alkalmazásában került kiadásra az 1940-es és 1950-es években. 1948 volt az az év, amiktől nem jelenhettek meg ezek a német kultúrkört jellemző elméleteket alkalmazó kutatási eredmények. A tudományos munka ekkor irányt váltott, és a szovjet minta, a sztálini nyelvészeti modell alkalmazása vált elsődlegessé.¹¹⁵ Így ahelyett, hogy egymást támogatná, a néprajzi és a történeti kutatás két tudományterülete szétválik és külön úton jár. Azt kell tehát kiemelni, hogy az 1940-es évektől a tánc tudományos kánonjának alakulásában Szentpál Olga és Molnár István munkája párhuzamosan haladt, de más utat jelölt ki. A test és a testek helyzetei, a mozgáskórusok alkalmazása mellett Molnár István a motívumokat vette fókuszba és a filmes rögzítést alkalmazta, Szentpál a tájegységi szemléletet és a tánc folyamatának egészét analizálta és szerkesztett formában adta közre. Így a kiadásra kerülő könyvekben is elsősorban feldolgozott táncok-koreográfiák közlése történik a Szentpál-tanítványok munkájában és a magyar néptáncokat bemutató 1947-ben kiadásra kerülő Lugossy-Gönyei szerzőpáros könyvében is.¹¹⁶ Molnár a már 1941–42-ben felgyűjtött táncanyagot „nyersen” motívumokban adja át, és leírást közöl a filmen rögzített, paraszttáncosok által eltáncolt táncformáról-folyamatról. A kettő közötti különbség tehát a konstruált színpadi tánc és a néptánc válogatott-kevert elemeinek szerkesztett előadásmódjában van. A műveltségi tartalom tekintetében pedig egyszerűen eltáncolható,

könnyen megvalósítható motívumokat közölnek, hogy azt a kollégiumi együttesek laikus tagjai is könnyedén elsajátíthassák és a tömegtáncokban élményt szerezzenek. A centenáriumi nagygyűjtés, amit 1948-ban a Muharay Együttes és a Színművészeti táncosképzés hallgatói Tolna megyében együtt végeztek, több ok miatt sem kerülhetett nyilvánosságra. Egyrészt az aktuális művészetpolitikai irányvonalnak köszönhetően a „zsdánovi jelszó” a régi formák új tartalommal megtöltése nem a történeti-etnológiai alapokra és a bartóki rendszerezési elvre támaszkodó kutatásokat, hanem a nyelvészeti modell alkalmazását támogatta. A megalakuló táncszövetség feladata itt a táncanyagok felgyűjtésével az aktuális elhaló tánc-hagyományról kapott adatok feldolgozása volt, amelyet a tömegtáncokban felhasználva egy közös-egységes tánc kultúra kialakítására törekedett tájegységi tekintet nélkül. A falujárások alkalmával derítették fel, hogy vannak-e még élő tánc-hagyományok, de a bemutatók és a tömegtáncok tanítása a lokális tánc kultúra megváltozását is előidézte véleményem szerint, mert ezek az új táncok lettek a fiatalság által kötelezően gyakorolt közösségi táncok. A táncfolklór színpadi néptáncként adaptálása lett a mozgalom alapja, aminek kiszolgáló szerve a táncszövetség volt nemcsak az oktatóképzésben, hanem a versenyszellem és a kötelező norma miatt is 1945-től 1950-ig. A tánc tudományos alapokra helyezése tehát háttérbe szorult a három-, majd az ötéves tervek megvalósításának normakötelezettsége miatt. Itt pedig ki kell emelnünk Kaposi Edit 1946–48 között végzett Bodroghközi kutatásait is, aminek eredményeit doktori disszertációjába foglalta bele.¹¹⁷ Ez sem jelenhetett meg ekkor, mert ez is azt az etnológiai kutatási irányt követte, Kaposi Edit a táncokat történeti síkon is értelmezte.¹¹⁸ 1949-ben a Néptudományi Intézetet jogutód nélkül megszüntették. Mindez tehát a korábbi eredmények, a dramatikus táncok stílusának elvetését, a néptánc elsődlegesen formai alkalmazását és értelmezését hozta magával. Ezt az elvet kellett követnie a tudományos kutatásnak is, aminek rehabilitálása bizonyos értelemben csak az 1960-as években valósulhatott meg.

¹¹⁵ Minderre rámutat Szentpál Olga: *Néptánc tanításunk módszertani kérdései* című írásai, valamint a formai elemzésben használt hivatkozott táncfilmek példái. Lásd Szentpál 1951, 1958. Vö. MTA Közleményei: *Németh Gyula: Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai*, 1951.

¹¹⁶ Lugossy Emma és Gönyei Sándor: *Magyar népi táncok* című könyvében szereplő táncok: Szennai karikázó, Váraljai csillagtánc, Kákicsi dobogós, Csibetánc, Mecsekszabolcsi ugrós, Palóc mártogatós vagy kukorgós, Kéméndi buktató, Galgamácsai szarkatánc, Kunszentmiklósi süveges, Szilágysági ugrós, Mezőségi szökkenős, Kalotaszegi forgós, Homoródi páros és körtánc. Lásd Lugossy-Gönyei 1947.

¹¹⁷ Erről részletesen lásd Ábrahám 2023.

¹¹⁸ Kaposi Edit hagyatékában megtalált disszertációja és a később kiadott átdolgozott verziója között különbség van. Lásd: Kaposi hagyaték 1948 és Kaposi 1999. Ezt egy külön tanulmányban fejtettem ki. Lásd: Ábrahám 2023.

Összegzés

Véleményem szerint világossá vált a korszak sajátos-mozgalmi töltete. Az igazság az, hogy itt már kész volt az a mozgalmi rendszer, ami a mai napig él és jellemzi a néptáncosok közösségét. Itt én most azt az időszakot mutattam be, amikor Ortutay és Vitányi Iván együttműködésével politikai-hatalmi érdekeket szolgáló kirakatműfajjává tették a néptáncot, az 1940-es évekig egyedülállóan nevezhető magyarországi kortárs táncművészetét átformálva ifjúságnevelő tömegkultúrává, naiv színpadi alkotássá alakították át. Jóllehet más lehetőségük a „hatalmi nyomás” miatt nem volt a boldogulásra. Tetteik súlyára csak később eszméltek rá és próbálták meg az 1950-es évektől az elindult folyamatot visszafordítani, nyomokat találni a tényleges magyar tánc-kincshez. Mindezek mellett pedig a táncművészet alakulásához hozzátartozik az is, hogy az 1949-ig fennmaradó vármegyék helyett több megyét is összevonó megyerendszert alakítanak ki, így a földrajzi területek határai, járási kerületei és regionális központjai is több esetben megváltoztak. Budapest a korábbi 14 kerületet magába foglaló területe 22 kerületté dagad, felfalva addigi agglomerációhoz tartozó területeit. A táncművészetnek azért kell a történelmi és tartalmi kérdésekre is fókuszálni, mert csak így látható át, érthető meg az a munka, amit már az 1900-as évek elejétől elkezdtek. Az 1940-es éveknek köszönhetően vált mozgalmi rendszeré a néptánc műfaja, ami azóta is kirekesztő minden más táncműfajjal szemben. Az 1930-as évek végétől elkezdődő „tisztogatás-átnevelés” nemcsak a nemzetszocialista németység Hitleri ideológiája, hanem Sztálin fehér terrorjában megnyilvánuló „kultúrát formáló tevékenységként” említhető. Sok művész veszett el, vagy ha életben maradt, munkásságának derékba törésével kényszerűségből változtatnia kellett addig képviselt művészi koncepcióján. Ebbe a kategóriába sorolhatók mindazok, akik nem éltek túl a kényszerszolgálatot Auswitzban vagy Szibériában, vagy akik a művészi szemléletük miatt eltűntek az aktuális hatalom rejtett gépezetében, mint Mejerhold vagy a Vajda János társaság elnökségi tagjai. Bartók az amerikai emigrációban betegségében éhezve halt meg, Balázs Béla sem érte meg az 1950-es éveket.¹¹⁹ Az „osztályharc kohójában acélossá váló elvű forradalmár” új valóságának mozgalmi rendszerére ez a későbbi időszakokban is igaz

lesz, mert a „paradicsomi valóság karakterpáncélja” nem feltétlen azonos a reális-morális-művészi valósággal. Számomra ennek a legérdekesebb hozadéka a kulturális élet átalakulása mellett a tudományos munka német kultúrkör helyetti szovjet mintájának sajátos szemléleti alkalmazása-változásának megmutatkozása volt. A magyar táncművészetnek tehát volt etnológiai alapja, kezdeti reményteljes indulásakor nem teljesedhetett ki, annak tartalmi részét teljes egészében homály fedte az 1960-as évekig. Európai vonatkozások-kontextusok Szentpál Olga, Kaposi Edit tánckutató munkájában, Vargyas Lajos balladakutatásában és Pór Anna színjátékokra vonatkozó feltáró munkásságában is megmutatkoznak. Az antropológiai szemlélet visszatérésének lehetősége pedig az 1980-as években jelent meg újra. A táncművészetben ez temetetlen múltként, fájó sebként van jelen, és ennek dokumentumai feldolgozásra várnak a mai napig. Ahogyan ezt az irodalomtudomány, a zenetudomány vagy a történettudomány már feldolgozta, úgy ez a táncművészetben eddig még nem történt meg. A célom ennek az időszaknak a feltárásával hangsúlyozottan a kontextualizálás és az adekvát értelmezés lehetőségére való rámutatás. Az emberi tartásnak köszönhetően ezek az eszmei értékek-hatások azonban kutatásom eredményei szerint nem vesztek el teljesen. Másként, más körítésben értelmezve, szétszabdalva kerültek lassanként nyilvánosságra. A kulturális emlékezeti térre kitérve az 1940-es években történő változásokról egyetlen interjúalanyom sem mert – vagy a tabu tiltása miatt nem tudott – ezekről az eseményekről beszélni. Itt, ezen a ponton válik szükségessé a hagyatékok kutatása, mert ott tényként megőrzött dokumentumok bizonyítják megmásíthatatlanul az igazságot. Ennek tényként maradhatott meg bűvópatakként a Vasas együttes égése alatt a tematikus-dramatikus tánc stílusának alkalmazása is, és az itt elhivatottan dolgozó táncosok és koreográfusok szellemi közössége fogja jelenteni rejtett tartalmainak megmaradását és túlélését. Visszatérésére azonban csak a 60-as években kerül sor. A tudományos táncművészet kánonja is talán lassan feldolgozza eddigi módszertani hibáit, és elfogadja az etnológiai iskola holisztikus szemléletét, annak a kulturális jelenségek elemzésére-értelmezésére szolgáló adekvát alkalmazását. Azt gondolom, a megértésnek és az újraértelmezésnek helye és ideje van, hogy feldolgozhatjuk ezeket a történelmi tragédiákat.

¹¹⁹ Ezt Bartók Béla fia, Bartók Péter mondja el a vele 2017-ben készült interjúban. Lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=BV5gYrSB1w8>

Felhasznált irodalom

- Ábrahám Nóra 2022 Hagyomány a városban – Folklorjelenségek megjelenési formái és szimbolikus jelentései a város populáris kultúrájában a 20. század fordulóján, *Kultúra és Közösség*, IV. folyam XIII./4:101–121.
- Ábrahám Nóra 2023 Száz éve született Kaposi Edit (1923–2006), *Kultúra és Közösség*, IV. folyam XIV./1:31–42.
- Baló György-Lipovecz Iván (szerk.) 1990 Tények könyve, Ráció Kiadó Kft., Alföldi Nyomda, Debrecen, online: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyve-tenyekkonyve-1/1990-7B2E/tortenelem-7EFC/sorsfordito-konferenciak-7EFD/a-parizsi-bekekonferencia-1946_
- Bárdos Lajos (szerk.) 1945 101 magyar népdal Karácsony Sándor és Mathia Károly közreműködésével. Magyar Cserkészszövetség Kiadása VII. kiadás egyéb kiadások: 1929; 1932; 1937; 1939; 1941; 1942.
- Bartók Béla 1966 A magyar népzene, In Szöllösy András (szerk.) Bartók Béla összegyűjtött írásai I. Zeneműkiadó vállalat, Budapest.
- Bartha Ákos 2011 A falukutatás filozófiája, *Hitel folyóirat* 24. évf., 12. szám (2011. december) 96–115.
- Báti Anikó (szerk.) 2011 Fejezetek a tanyakialakulás történetéből I., L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Belényessy Márta 1948 Adatok a tanyakialakulás történetéhez, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara Kiadása, Magyar Központi Híradó Rt. Nyomdája, Budapest.
- Belényessy Márta 1958 Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél, Magyar Néprajzi Társaság könyvtára, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Borbándi Gyula 1983 A magyar népi mozgalom – A harmadik reformnemzedék. PÜSKI-CORVIN, New York.
- Csiffáry Tamás 2008 Mitológiai lexikon A–Z-ig, Könyvmíves Könyvkiadó, Budapest.
- Elekes Istvánné 1947 Magyar Néptáncok I. kötet, Szerzői kiadás, Unicus kötet, Budapest.
- Erixon, Sigurd 1944 Európai Ethnológia, Az Ethnographia füzetek 13. (szerk. Gunda Béla), Budapest.
- Fuchs Lívია –Szilágyi Gábor 1998 Forog a tánc, forog, a Vasas művészegyüttes tánckarának története 1927–1997, NKA Táncművészeti Szakmai Kollégium és Népművészeti Szakmai kollégium kiadása.
- Granasztói Péter 2009 Tanyai naplók, *Korall Társadalomtörténeti folyóirat* 10. évfolyam, 35. szám, 99–140.
- Hobsbawm, Eric 1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870-1914, In Hofer Tamás-Niedermüller Péter (szerk.) *Hagyomány és hagyományalkotás tanulmánygyűjtemény* MTA Néprajzi Kutatócsoport Kiadványa, Budapest.
- Kádár László 1941 A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei, Országos Táj- és Népkutató Intézet, Budapest.
- Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor 2021 A szimbolizáció – Hogyan cselekszünk szimbólumokkal? Ventus Commerce Kiadó, Budapest.
- Kaposi Edit 1999 Bodrogló tánci és táncélete 1946–48, *Jelenlévő Múlt* Kiadó, Budapest.
- Kaposi Edit-Kövágó Zsuzsa 1985 Táncművészeti dokumentumok, Magyar Táncművészek Szövetsége Kiadványa, Budapest.
- Kardos László 1980 A Fényes Szelek nemzedéke I–II., Akadémiai Kiadó Budapest.
- Katona Imre 1998 Lira, In *A magyar folklór* (szerk. Voigt Vilmos) Osiris Kiadó, Budapest.
- Kemény Zsuzsa, Ortutayné kéziratok hagyatéka, OSZMI Táncarchívum fond 33.
- Koeping, Klaus-Peter 1983 *Adolf Bastian and the Psychic Unity of Mankind: The Foundations of Anthropology in the Nineteenth Century Germany*. St. Lucia: University of Queensland.
- Kósa László 2001 A Magyar néprajz tudománytörténete, Osiris Kiadó, Budapest.
- Lugossy Emma 1950 Táncoló ifjúság, Hungária Könyvkiadó, Budapest.
- Lugossy Emma 1960 A Magyar népi táncok mozgáselemei és motívikája, In *Magyar Tánc-folklorisztikai szöveggyűjtemény II./B* (szerk. Felföldi László-Karácsony Zoltán) Gondolat Kiadó–Európai Folklór Intézet–MTA BTK Zenetudományi Intézet, Budapest, 2014, 29–75.
- Lugossy Emma-Gönyei Sándor 1947 *Magyar Népi Táncok*, Budapest Székesfőváros Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest.
- Mády Zoltán 1942 *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról*, Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest.
- Martin György 1964 *Sárközi-Dunamenti táncok motívumkincse*, *Jelenlévő múlt*, Planétás Kiadó, Budapest.

- Molnár István 1947 Magyar Néptáncgyományok, Magyar Élet Kiadása, Budapest.
- Morvay Péter 1949 A népi-tánc kutatás két esztendeje, In Ethnographia a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata LXI. évfolyam (Főszerk. Ortutay Gyula, szerkesztőbizottság tagjai: Dégh Linda, Gunda Béla, Tálasi István, Vajda László, Szerk. Balassa Iván 391–401. online: https://adt.arcanum.com/hu/view/Ethnografia_1949_060/?pg=0&layout=s
- Muharay Elemér-Bartók József 1944 *Balladamonádó könyv*, Szépmíves Népkönyvtár, Szépmíves Műhely Kiadása, Szikra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Nyomdai Rt., Budapest.
- Németh Gyula 1951 Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai, In *Magyar Tudományos Akadémia I. Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, II. Társadalom-Történettudományok Osztályának közleményei* (szerk. Szabolcsi Bence, Waldapfel József, Zsirai Miklós, Fogarasi Béla, Molnár Erik, Szabó Imre), Akadémiai Kiadó Budapest.
- N. Szabó József 1998 *Magyar Kultúra-Egyetemes Kultúra*, Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–48, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ortutay Gyula 1937 *Magyar Népméret*, Magyar Szemle Társaság, Pesti Lloyd Társaság Nyomdája, Budapest.
- Ortutay Gyula 1947 *Két előadás*, Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Ortutay Gyula 2009 *Napló I. 1938-1954*, Alexandra Kiadó, Budapest.
- Papp István 2008 *A Népi Mozgalom története 1944-ig*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- Papp László 1941 *Kiskunhalas népi jogélete*, Országos Táj-és Népkutató Intézet, Budapest.
- Pataki Ferenc 2005 *A NÉKOSZ-legenda*, Osiris könyvtár, Budapest.
- Peja Győző 1941 *Csermosnyavölgy Táj- és Geomorfológiája*, Országos Táj-és Népkutató Intézet, Budapest.
- Pór Anna 1991 Párizsi emlékfószlányok az 1930-as 40-es évek tájáról, In *Tánc tudományi Tanulmányok 1990/91* (szerk. Maácz László), Magyar Táncművészek Szövetsége, Halász- & Társa Nyomda Budapest 26–43.
- Rearick, Elizabeth C. 1939 A Study of the Dances Found Today in Hungary Together with Description of some of the Peasant Festivities, Published by Teachers College, Columbia University, New York.
- Sylvain, Renée 1996 Leo Frobenius. From „Kulturkreis to Kulturmorphologie” *Anthropos*, Bd. 91, H. 4./6. (1996), pp. 483–494.
- Szabó Lajos 1995 Történelemfelfogás és mozgalmelmélet, In Kunszt György: A hagyomány jövője, Pannon Pantheon Kiadó, Veszprém.
- Szell Péter 2012 *Szell Jenő életéről beszél*, Scrabantia Nyomda-Palatia Kft., Sopron.
- Szentpál Olga 1951 Néptánc tanításunk módszertani kérdései (első és második közlemény) *Táncművészet* I. évfolyam 2–3. szám, 20–23; 26–32.
- Szentpál Olga 1958 Versuch einer Formanalyse der ungarische Volkstänze, In: Ortutay Gyula (redigit.) *Acta Ethnographica*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szentpál Olga 1961 *A magyar néptánc formai elemzése* – Különlenyomat az Ethnographia 1961. 1. számából, Budapest.
- Szentpál Olga – Rabinovszky Máriusz 1928 *Tánc, a mozgásművészet könyve*, Általános Nyomda Könyv- és Lapkiadó R.T. nyomása, Budapest VI. Nagymező ucca 3.
- Újszászy Kálmán 1936 *A falu, útmutatás a falu tanulmányozásához*, Kisfaludy László Nyomdája, Sárospatak.
- Varga Sándor Frigyes 1939 *Bevezetés a táncirodalomba*, Stephaneum Nyomda, Budapest.
- Vitányi Iván 1993 *5 meg 5 az 13*, Gondolat–Vita Kiadó, Budapest.
- Voget, Fred W. 1975 *A History of Ethnology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Volly István 1938 *Népi Játékok I–II–III.*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, Reprint 1941.
- Weber Edit, Elekesné 1935 *Magyar Táncok* – Vezérkönyv a magyar néptánc tanításához, Stephaneum Nyomda Rt., Budapest VIII. Szentkirályi utca 28.
- Weber Edit, Elekesné 1936 *Hungarian Dances*, Stephaneum Nyomda Rt., Budapest VIII. Szentkirályi utca 28.

S. Nagy Katalin

LÁTOGATÓBAN – HÁZASPÁROK MŰTERMEIBEN 2.

DOI 10.35402/kek.2023.3.7

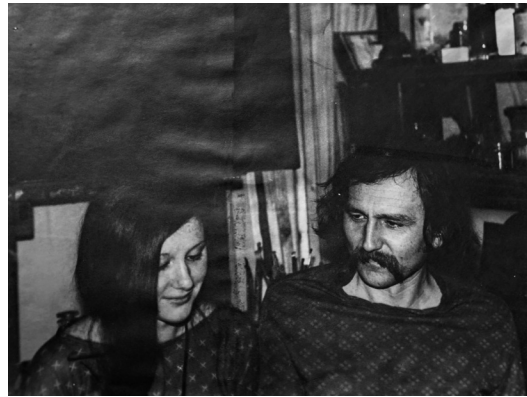
Absztrakt

A *Látogatóban – házaspárok műtermeiben* című sorozat második fejezetében egy különleges képi világgal bíró művész házaspár életútját mutatja be S. Nagy Katalin. Turcsányi Antal expresszív, organikus formákból építkező művész, míg Mózes Katalin szürreális, lírai és kollázstechnikán alapuló műveket alkot. Mindketten mitológiai utalásokkal gazdagítják műveiket, érzelmileg és gondolatilag is erős hatást gyakorolva a befogadóra. A szocialista rendszerben és a rendszerváltás utáni időszakban is a művészeti periferián alkotó, az aktuális kultúrpolitika elvárásaihoz nem igazodó, eltérő társadalmi háttérrel és családi hagyományokkal bíró házaspár nem kötődik egyetlen kortárs képzőművészeti csoporthoz sem, nem keresik a társadalmi elismertséget, a magán- és kereskedelmi galériákkal sem építenek ki kapcsolatot. A kettejük közötti erős elhatárolásra, értékekre épülő szövetségben járják a saját útjukat, alakították ki az egyéniségüket híven tükröző műtermeiket. A hátráltató tényezők ellenére 1990-től egyéni és csoportos kiállításokon is sikeresen bemutatkoznak, hazai és nemzetközi szakmai körökben is elismerést nyerve. Noha a művész házaspár forma- és színvilága, mitológiai háttere erőteljesen különböző, a lényegét illetően egyeznek: az ember létének törvényeit kutatják.

Abstract

In the second part of the series *Visiting - In the Studios of Couples*, Katalin S. Nagy presents the life journey of an artist couple with a unique visual world. Antal Turcsányi is an expressive artist who works with organic forms, while Katalin Mózes creates surreal, lyrical and collage-based works. Both of them enrich their works with mythological allusions, making a strong emotional and intellectual impact on the viewer. The artist couple with different social backgrounds and family traditions even in the socialist system and in the period after the regime change, worked on the artistic periphery, did not conform to the expectations of the current cultural policy, are not connected to any contemporary fine art group, they did not seek social recognition, not even with

private and commercial galleries build a relationship. In an alliance based on strong determination and values between the two of them, they went their own way and have created studios that reflect their individuality. Despite these obstacles, they have been exhibiting successfully in solo and group exhibitions since 1990 and have received recognition in national and international professional circles. Although the artist couple's formal, colourful and mythological backgrounds are strongly different, they agree on the essence: they are researching the laws of human existence.

Ketten (1972) – Mózes Katalin és Turcsányi Antal

A Turcsányi Antal–Mózes Katalin házaspárt 2005-ben ismertem meg. A Farkas István Alapítvány elnökeként a IV. Szekszárdi Festészeti biennálén, melyet abban az évben *Farkas István emlékezete* címmel rendeztek, az Alapítvány díját Turcsányi Antalnak adtam át. 2005 őszén Kovács Albert festőművésszel, a Magyar Festők Társasága elnökével látogattuk meg mátyásföldi otthonukban, műtermeikben a művész házaspárt. Olyan erős szimpátia alakult ki közöttünk, hogy már a rákövetkező évben, 2006-ban bemutatam őket szülővárosomban, Nagykanizsán, az általam létrehozott főiskolán (HÍD Dunántúli Vizualis Műhely), ahol a hallgatóknak tartott tárlatvezetésekben meglepő tapasztaltam, milyen érdeklődve, figyelmesen fogadták el a látszólag nagyon más nyelvezeten szóló (Turcsányi Antal inkább expresszív, organikus formákból építkező, Mózes Katalin inkább szürreális, lírai, kollázstechnikán alapuló), számukra

szokatlan műveit. Szinte egyhangú volt a húsz év körüliek véleménye: mindketten az érzelmeiket mozgósítják és gondolkodásra készítik őket főleg a gazdag mitológiai utalásokkal. Továbbiakban az elmúlt két évtizedben mindkettőjüknek több kiállítást rendeztem és többet meg is nyitottam, többször írtam is munkásságukról tanulmányokat, katalógus szövegeket (lásd például Arnolfini Szalon Esszéportál, Élet és Irodalom). Az Artézi Galériában 2016 és 2023 között 12 általam rendezett csoportos kiállításon mindketten rendszeresen szerepeltek munkáikkal.

Ahhoz a nemzedékhez tartoznak, amelynek a kilencvenes évek elején zajló történelmi, politikai, gazdasági változások nem jártak előnnyel, nem hoztak pozitív fordulatot. Addig is a perifériára szorultak, azután is. Az újonnan alakuló magángalériák, kereskedelmi galériák figyelme a főiskolások, a fiatalok felé fordult, a szakma a hatvanas-hetvenes évek elején szemléletbeli áttörést hozó újítókat (Ipartervesek, Szürenon, a betiltott Balatonboglár stb.) igyekezett kárpótolni az őket a hatvanas-hetvenes években ért hátrányokért, megkülönböztetésekért, amiatt, hogy az úgy nevezett „3T” kultúrapolitika következtében a „tiltott” vagy legfeljebb „túrt” kategóriába sorolták őket művészként. Ez leginkább a harmincas és a húszas években született generációkat érintette. A politikai pártok saját híveiket, az ízlésüknek megfelelő alkotókat tolták előtérbe. A magukat sehova el nem kötelezők, az örök kívülállók gyarapították a magyar művészettörténet nagy magányosainak (Mednyánszky László, Csontváry Kosztka Tivadar, Farkas István) sorát és sorsát. Az idősebb korosztályt még nem védte az úgy nevezett szocializmusban megszerzett presztízs (műterem, magas nyugdíj, állami vásárlások). Az újra meginduló magángyűjtők is főként a hazatelepülő vagy a külföldre elűzött művészekről vásároltak és a tanáraik által előtérbe tolt fiatal posztavantgárdtól. A hetvenes évek elején külföldre kényszerített magyar képzőművészek felé fordult a kiállításrendezők és a magángalériákat működtetők figyelme. Nagyon sok képzőművész maradt munkanélküli, magángyűjtő és galéria nélküli, a segélyek is szerény összegűek lettek, másodlagos pénzkereseti forrásokra kényszerültek.

Turcsányi Antal 1940-ben Tiszakanyáron született. Édesapja gyümölcskertész Szabolcs-Szatmár megyében, de a front elől 1944-ben eredeti szülő- és lakhelyére, Bács-Kiskun megyébe menekült családjával. Innen két év múlva Kelebiára költöztek, ahol egy lepusztult gyümölcsöst rekultiválva gazdálkodni kezdett. A rákosi korszak erőszakos tsz-mozgalma elvitte a már jól termő gyümölcsöst, mert az édesapja

Fehér vászon (2023)

nem volt hajlandó belépni a tsz-be. Ekkor már négy jó rajzi adottságú gyermek volt a családban (közülük kettő rajztanári diplomát szerzett).

Turcsányi Antal 1957-ben Budapestre költözött, itt rajzolni, festeni tanul és ipariskolát végez, később esti gimnáziumban leérettségizik. Már kisgyermekként is sokat és ügyesen rajzol, korán kezdett szakörökbe járni. 1955–56-ban a kiskunhalasi, 1958 és 1969 között – kisebb megszakításokkal – a budapesti Ferenczy István Képzőművészeti Körben tanul. Ez a budai Fő utcában működő Vizualis Műhely (eredetileg kör) 1957-től jelentős szerepet tölt be a magyar képzőművészeti életben, művészeti nevelésben. Rajziskolaként lehetőséget nyújt a művészeti egyetemre való felkészüléshez. A hagyományos technikák, anatómiai tudás, mintázás, rajz mellett a modern szemléletbe is bevezeti az igényes szakmai képzésben résztvevőket. A hatvanas, hetvenes években itt volt lehetősége tanulni azoknak, akik származásuk, politikai okok miatt nem kerülhettek be a Főiskolára. 1959-től két évig a Magyar Képzőművészeti Főiskola esti tanfolyamára jár, mestere Kmetty János. 1969-ben ismerkedik meg a Ferenczy Körben az akkor 18 éves Mózes Katalinnal.

Mózes Katalin 1951-ben született Felsőgödön. Szülei korán elváltak, ezért 1957-ben édesanyjával, két testvérével és anyai nagyszüleiével Budapestre költöztek. Szellemi, érzelmi értelemben is nagy hatással volt rá anyai nagyapja, aki máramarosi zsidó családból származott. Mózes Katalin két féltestvérét (apja első házasságából) Auschwitzban pusztították el.

Édesanyja használtcikk- és régiségkereskedő volt, az ötvenes években sem adta fel önállóságát. Mózes Kati képzőművészeti tehetsége hiába volt nyilvánvaló, származása miatt („maszek”) nem vehették fel a Képzőművészeti Főiskolára. Ráadásul nem kapott útlevelet Párizsba, nem folytathatta ott művészeti tanulmányait. Ő is Luzsicza Lajos tanítványaként tanulta a szakmát a Ferenczy István Képzőművészeti Körben. Szinte szükségszerű volt találkozásuk mindkettőjük periférikus társadalmi helyzete, kívülállásuk miatt. A más-más társadalmi háttér, családi hagyományok (vidéki-budai gyerekkor, paraszti kultúra, katolikus vallás–zsidó kultúra, zsidó vallás) ellenére közös etikai és szakmai elkötelezettség hamar és tartósan összekötötte őket. Mindkettőjükben erős volt a szándék: festőnek lenni, méghozzá olyannak, akit sem a társadalmi, sem a kultúrapolitikai elvárások nem befolyásoltak. Mindketten a saját útjukat keresték, és erős egyéniségként – kitarással, munkával, szívvel-lélekkel – meg is találták. Tisztelték és segítettek egymást az útkeresésben, terveik megvalósításában, kiállításokon való megmutatkozásokban – és ez a ma napig így van. Kölcsönös bizalomra, a másik

*Picurral, Mózses Katalin a műtermében
(Sulyok fotó 2020)*

szabadságának elfogadására és festészetének elismerésére alapuló házasság.

Amikor egymásba szerettek, majd eldöntötték, hogy együtt élnek és segítik egymást a rájuk váró szakmai, életviteli, anyagi nehézségekben, sem a viszonylag nagy korkülönbség (11 év), sem a születési, családi körülmények mássága (falusi gyerekkor Turcsányi Antalnál, paraszti hagyományok, a fizikai munka ismerete – a budai iskola, a zsidó vallási háttér, az apa nélküli családi hátrány Mózes Katalinnál) nem befolyásolta kapcsolatukat, toleráns családi életre és a kítűzött életcél – festeni, festőművésznek lenni – megvalósítására szövetkeztek. Egy lányuk született, akinek zenei tehetsége gyerekkorától megnyilvánult, zongoraművész,

művésztanár lett. Nagyobbik unokájuk jelenleg zene-szerzést tanul a Bartók Konzervatóriumban.

Amikor erre lehetőségük lett, mátyásföldi otthonukban kialakították műtermeiket. Mózes Kati műtermét lényegében férje, Turcsányi Antal építette meg, végezte a kőműves munkát, a nagyméretű ablakok beépítését, a festést és így tovább. Mintegy jelképeként a kölcsönös tiszteletnek, egymás munkája elismeréseként. A két műterem nagyon is magán hordozza és sugározza a két festő egyéniségét. Turcsányié a gazdag részletekkel együtt is rendezett, fegyelmezett, tiszta, férfias, Mózesé sokféle régi tárgy együvé tartozása, sejtelmes, finom, rejtélyes, nőies. Sokat elárul róluk, egyéniségükről, élettörténetükről és kapcsolatukról.

Turcsányi Antal első bemutatkozó kiállítása 1972-ben volt a budapesti Csepel Galériában, majd hosszú szünet után 1990-ben a Budapest Galéria Kiállítóházában. Ennek változást kellett volna elindítania a művész életében, ismertségében, mivel Németh Lajos nyitotta meg és felhívta a figyelmet a festő autonóm személyiségére, eredeti látásmódjára, szemléletmódjára. Németh Lajos az ELTE művészettörténet professzora, tanszékvezetője, a korszak legtekintélyesebb szakembereinek egyike, számos kortárs magyar képzőművészeti kiállítás megnyitója, katalógus, könyv szerzője, Csontváry, Kondor Béla, Ország Lili életművének szakértője, patrónusa. Egyértelmű kiállása Turcsányi mellett fontos változásokat indíthatott volna el. Váratlan halála 1991-ben pótolhatatlan vesztesége az átalakuló magyar képzőművészeti közéletnek, az avantgárd törekvéseknek, a modernizációnak. És rendkívüli veszteség Turcsányi életpályája szempontjából is. 50 éves, amikor a nagytekintélyű szakember felfedezi és a szakma figyelmébe ajánlja. Ez lappangó szakmai sikert, de alapvető egzisztenciális változást nem hozott. Ám ehhez a festő maga is hozzájárul: nem kapcsolódik egyetlen kortárs képzőművészeti csoporthoz sem, az újonnan alakuló magán- és kereskedelmi galériákhoz sem keres kapcsolatot. Szerény megélhetés biztosítanak számára a mesekönyv-illusztrációk, Artex-dekorációk, a megrendelésre készített németalföldi táblaképmásolatok és a kevés számú magángyűjtők.

Németh Lajos halála után lassan a művészeti írók, művészettörténészek, a kritika is felfedezi egyedülálló, expresszív hangvételű, ugyanakkor szürreális, mitológia utalásokkal teli figurális képi világát. Bán András, Kováts Albert, P. Szabó Ernő, Szegő György, S. Nagy Katalin, Szűcs Károly, Barki Gergely, Zsubori Ervin elemzik, értelmezik munkásságát. Lassan magángyűjtők és magángalériák is felfigyelnek rá (ez

évben, 2023-ban nyílik kiállítása Regensburgban, egy magángalériában).

A honlapján olvasható mottója: „Nem képeket gyártok, hanem a művészet terében újra élem az életemet.” A nyolcvanas években Zsámbékon van önálló műterme, ahova rendszeresen kijár dolgozni, „ahol szinte remeteként dolgozott”, majd feleségével közös mátyásföldi otthonukban alakítják ki műtermeiket. 1990 után folyamatosan bemutatkozik egyéni és csoportos kiállításokon. A Magyar Festők Társasága tagjaként rendszeres szereplője azok Budapesten és vidéken rendezett kiállításainak, akárcsak festőművész felesége, Mózes Katalin. 1992-ben Prágában és 1996-ban az USA-ban, 2005-ben Hágában, a Pulchri Studióban mutathatja meg erőteljes színvilágú, dinamikus vonalvezetésű, gyakran mitológiai ihletettségű képeit. (Hollandiában együtt állítanak ki feleségével.) Az önálló kiállítások közül kettőt emelnék ki: az 1998-ban a délföldi Kelebián rendezettet, hiszen 17 éves koráig, Budapestre költözéséig ott élt a családjával és ott kezdett festeni, rajzolni. Identitásában, személyiségében fontos tényező a természet, a föld, a falu ismerése, közege és ez áttelesen ugyan, de erőteljesen közvetítődik munkásságában. Festményein érződik, hogy a természet otthonos közege, közvetlen a kapcsolata a fákkal, növényekkel, állatokkal, még ha azok nem naturáisan jelennek is meg, hanem szellemi-formai metamorfózisokon mennek át a képalkotás folyamán, akárcsak az archaikus kultúrákban létrejött mitológiákban. Olykor azonosíthatók, de leginkább csak emlékeztetnek a kiinduló alakzatokra, figurákra. Emlékezik az élővilágra, amelyben gyerekkorában felnőtt, de nem leképezi, másolja azokat, hanem újratermi saját belső törvényei révén. A festményein szereplő lények saját teremtményei, még ha jellegzetességei, karakterük a valóságos világhoz kapcsolódik. A másik kiemelendő a Múcsarnokban *Törzök és maszkok* címmel 2018-ban rendezett bemutatkozása. Itt újra kiállíthatta az ezredfordulón festett, a Vigadó Galériában bemutatott Underground című murális igényű 18 méteres pannóját, tele a festő groteszk, nem evilági, de evilághoz kötött bizarr teremtményeivel, antropomorf és zoomorf teremtményeivel.

A sokféle csoportos kiállításon való szereplése közül itt most az Artézi Galéria-beliemet emelem ki. 2016-tól 11 tematikus kiállítást rendeztem, az általam megadott hívószóval, kértem fel alkotókat, Turcsányi Antal többhöz is készített festményeket (*Műterem, Tükör, Genesis, Együtt egyedül*). Mitológiai kötődéséről már volt szó, itt most emberarc metamorfózisait, különös pszichoportréit emelem ki, amelyekben szemléletileg, szellemileg is a portré műfajának 20.

századi megújítóhoz kapcsolódik. Ezekben Turcsányi nemcsak a mitológiák sokrétű emberábrázolását idézi meg, hanem a modern képzőművészetben zajló képi nyelvi változásokra is reflektál. Ezek között is több olyan van, ami monumentális hatást kelt, nagy méretben nagy felfelületen volna igazán hatásos, a befogadást megszólító.

A kortárs magyar művészettörténet hiánya marad, hogy kapcsolatok, pénzes támogatók, a figyelem

Turcsányi Antal a műtermében (2023)

hiánya miatt nem készülhettek el azok a nagyméretű művek, amelyeknek létrehozásához Turcsányi Antal rendelkezik a megfelelő szellemi, gondolati adottságokkal, mesterségbeli tudással, technikai felkészültséggel.

Szerencsére ez év őszén Regensburgban lesz kiállítása, felfedezte őt egy német galériatulajdonos. Ezt a veszteséget, hiányt a magyar kultúrában nem pótolja, de legalább némi kárpótlás az egész életét elkötelezetten, függetlenül végigdolgozó festőművészeknek.

Szegő György, a Múcsarnok igazgatója, a Múcsarnok-beli kiállítás kurátora szerint Turcsányi „festő-filozófus, tudós-festő”, aki „a monumentalitás bűvöletében alkotott”, „a képekben átadható bölcsélet mestere”. Kovács Albert festőművész, a Magyar Festők Társaságának elnöke szerint „Turcsányi festészetének gyökerei az európai klasszikus modernségbe mélyednek”, kolorizmusát, expresszív formaalkotását és „személyes stílusát” emeli ki. A 2015-ös Budapesti

Corvin Művelődési Ház négy kiállítóterében Barki Gergely művészettörténész által rendezett és megnyitott életműkiállítás alkalmából készült interjúban nyilatkozta a festő: „Tudom, hogy a képi minőség nem méret függvénye, de a nagy méret is hatáselem. Én inkább a nagy méretet kedvelem, a kis méret – érzésem szerint – korlátozza a kifejezés lehetőségeit, mind a szín, mind az anyag érvényesülése tekintetében.”

A Ferenczy István Képzőművészeti Körben (megismerkedésük helyszíné) fiatal korukban együtt töltött évek, a közös és nagyon tisztelt tanárok, a közös baráti kör a képzőművészekből előkészület a hosszú évtizedek óta tartó házasságra, az egymás közelében lévő műtermekben folyó tevékenységre, egymás műveinek tiszteletére, véleménycserére és a közös kiállításokra itthon és külföldön (Budapest, Nagykanizsa, Szigetszentmiklós, Hága és így tovább).

Az 1951-ben született Mózes Katalin gyerekkorától festőnek készült. Az aktuális kultúrapolitika megakadályozta, hogy a hazai főiskolán vagy Párizsban folytathassa tanulmányait és késleltette kiállításokon való részvételét. Ő sem csatlakozott művészcsoporthoz, szereplési vagy anyagi előnyt jelentő társulásokhoz. Magányos alkotó, kezdettől öntörvényűen saját útját járó, az elismeréssel, reprezentációval nem törődő alkotó. Saját világa, saját nyelvezete létrehozásán munkálkodott, és ez oly mértékben sikerült neki, hogy festményei, rajzai azonnal felismerhetők, azonosíthatók. Ugyanakkor nem lehet semmilyen stílus kategóriába beskatulyázni, leginkább így közelíthető meg: „olyan, mintha... volna”. 55 éve foglalkozom kortárs képzőművészettel – határozottan az a véleményem, hogy ma az a hagyományos értelemben figyelemre méltó, esztétikai értelemben jó művész, aki olyan műveket teremt ebben a sokrétű, ellentmondásos, eklektikus művészeti világban, amelyben a kézjegyei alapján munkái megkülönböztethetők a többiekétől.

Első egyéni kiállítása 1980-ban volt Budapesten, a Műszaki Egyetem E-Galériájában volt 1976-ban (akkor 25 éves), majd 1985-ben a Fiatal Művészek Klubjában. Annak ellenére, hogy ő sem csatlakozott sem művészcsoporthoz, sem galériákhoz, rendszeresen bemutatta képalkotó tevékenységének eredményeit közismert állami támogatású kiállítóterekben (Óbudai Pincegaléria, 1985, Vigadó Galéria, 1994; Budapest Galéria, 2006; Múcsarnok, 2022, magángalériákban (például Pintér Sonja Kortárs Galéria, 2001 és 2004; Nyitott Műhely Galéria, 2005; Klauzál 13 Galéria, 2011 és így tovább). Rendszeres résztvevője csoportos kiállításoknak (Magyar Festők Társasága, Artézi Galéria).

A Múcsarnok-beli kiállítás sikerét bizonyítják a róla megjelent írások (Medve Mihály, Kovács Albert, S. Nagy Katalin), újabb műgyűjtők figyelme és újabb kiállításmeghívók (Lena Roselli kereskedelmi galéria). A róla szóló írásokban a szerzők Rilke, Pilinszky verseiben, Klee festményeiben fedezik fel a szellemi, spirituális rokonságot Mózes Katalin meditatív festészetével.

Tanúja voltam, amikor az egyik legnagyobb hazai aukciós ház szakértője a műteremben sajnálkozott, hogy a festő nem készít nagyobb méretű képeket, sem sorozatokat (ugyanabból több példányt), mert azok eladhatóak volnának. Itt mondom el, hogy nagyobb méretű letisztult geometrikus lírai absztrakt olajfestményei (*Utazás*, 2007; *Játék 1–2*, 2010, *Kötélék*, 2011; *Hang*, 2013; *Testvérek*, 2013; *Lények*, 2017) mellett hozzám a festő kisméretű, zsidó és keresztény imakönyvlapokra és régi könyvek elsárgult maradványaira komponált munkái állnak legközelebb. Ezeken a háttér szövegtörödékei, a kiinduló felület szerves része a kompozíciónak. A múlt emlékei, jelenvalósága, a kultúra mint kötelezettség, titkok, rejtélyek halmaza. „Valószínűtlen valóság.”

Mózes Katalin, amíg az édesanyja élt, segített neki az Ecseri bolhapiacra lévő kis régiségüzletében és az áru beszerzésében is. Megtanulta a tárgy- és a festményrestaurálást, bizományi áruházaknak dolgozott megrendelésre. Az egzisztenciális, mindennapi létezési keretek biztosítása mellett a múlt emlékeit megőrizni szándékozó szürrealis hangvételű festészetére is

hatottak az elpusztított polgári kultúra maradványai, melyekkel a külvárosi, különleges hangulatú használt tárgyak piacán és a restaurálás, helyreállítás során is találkozott. Ez utóbbi tevékenység olyan technikai, anyagismereti tudással ruházta fel, mely hozzájárult képi világának, saját arculatának kialakításához is. Amikor a kiállításrendező vagy a katalógusíró Mózes Katalin munkáit megnevezve a cím után megjelöli, hogy vegyes technikával készült, nem is gondol arra, hogy mennyi élettapasztalat, anyagismeret sűrűsödik össze ebben a leegyszerűsített megnevezésben. Magában a névben is benne van, hogy többféle technikai eszköz használatát jelentheti (például olaj, ceruza, papírragasztás, de lehet a foltok, részletek körberajzolása, lehet a felületen a papír vagy a farost üresen hagyása stb.). Látszólag ezek képalkotó trükkök, valójában a néző figyelmének terelése, a befogadás folyamatának befolyásolása. A faktúra milyensége, minősége maga a mesterség. Mózes Katalin különleges hatású festményei sorsának, tapasztalatainak, tudásának lenyomata. Természetesen műtermében is jelen van számos olyan tárgy, egykori lakásdísz, már nem létező környezetek emléktöredékei, amelyek festményeinek is alkotóelemei. Metamorfózisai során megőrzik a múltat, részeseivé válnak a jelennek.

A festmények, grafikák nyelve összetett, nem köthető egyetlen stílushoz sem, ám az avantgárd irányzatok sokféleségén szól. Lírai absztrakt, konstruktivista, geometrikus absztrakt, szürreális és nagyon is valóságos. Különös nyelvezetük ellenére

sem eklektikusak, az összefogott, fegyelmezett komponálás, a felületalakítás mikéntje, a festőre jellemző ecsetkezelés, formaalakítás, színvilág egységbe fogja az eltérő stílári elemeket. A geometrikus alakzatok (kör, ellipszis, spirál stb.), mértani testek mint geometrikus jelek, szimbólumok, összekapcsolódnak a titokzatos, sokrétegű, szürreális elemekkel.

Van néhány téma, ami végigkíséri festményeit: alakzatokból épülő városok, az írás (spirituális elem), kontúrvonalak közé zárt stilizált figurák (kör és háromszög), a mérleg (például 2006-ban három jelentős művének is ez a címe). Portréi geometrikus alapformákra épülnek (*Testvérek*, 2013; *Portrék*, 2011; *Lények*, 2017), míg Turcsányi Antal portréi organikus formákból (például a *Maszk*-sorozat).

Turcsányi Antal és Mózes Katalin egymásról nagyon is eltérő nyelven szólnak, forma- és színviláguk is erőteljesen különbözik, mitológiai hátterük is más-más, de a lényegben nagyon is egyeznek: az ember létének törvényeit kutatják. Amit Turcsányi Antal honlapján a bemutatkozáskor így fogalmaz meg: „Az ember igazi lénye volt mindig az érdeklődésem tárgya”. És a festésről mint munkáról: „A készülő kép felülete a képi elemek változó viszonyrendszere. E viszonyrendszer folyamatos munka közbeni változása nekem eleven életrészlet ad.” Mózes Katalin megfogalmazásában: „Amikor festek... át lehet élni egy-két gyönyörű szín, eltalált vonal, megtalált forma feletti boldogságot. Persze a képnek nem hibátlannak kell lennie. Elég, ha megfelfedeztetlen vagy kifejező. Elég, ha kép.”

18 éve követem Mózes Katalin és Turcsányi Antal munkásságának alakulását, életpályáját, életüket. Rendeztem és nyitottam meg egyéni és közös kiállításukat (többek között szülővárosomban, Nagykanizsán), részvételükkel csoportos kiállításon (köztük az óbudai Artézi Galériában és Lovason, az általam szervezetteken). Kiemelem közülük a Rómában 2007-ben, a Római Magyar Akadémián a *Négy festő* című kiállításon Mózes Katalin bemutatkozását. Különleges együttes élmény volt, hogy a két festőművésznék, férjnek és feleségnek – akik először voltak „az örök városban” – segíthetem a felfedezését, pályája kiteljesedését.

Sokszor, sokfelé, több ürüggyel írtam művésztükről. A 2008-ban a Budapesti Galériában Turcsányi Antal kiállítás megnyitójakor neveztem őt „az elveszett nemzetékek”-hez tartozónak. Elég későn, de szerencsére mindkettőjüket felfedezték a magángyűjtők is, és a legfontosabb hazai múzeumokban is őrzik festményeikből (Fővárosi Képtár, Első Magyar Látványtár, Kecskeméti Képtár stb.)

A PREKARITÁS ÉS A PREKARIÁTUS HAZAI RECEPCIÓJÁNAK NÉHÁNY VONÁSA

DOI 10.35402/kek.2023.3.8

Absztrakt

A tanulmány a prekaritás és a prekariátus hazai recepcióját elemzi. A prekariátus az 1970-es évektől megfigyelhető társadalmi és munkaerőpiaci folyamatok következtében alakult ki, majd került a kutatók látóterébe. Létrejöttében a jóléti társadalmak válsága, benne a kiszámítható, biztos bér munkás lét átalakulása játszott nagy szerepet. A folyamat eredménye a tartós bizonytalanság általános normává alakulása, ami a munkaerőpiacon új típusú foglalkoztatási formák és módok elterjedését eredményezte, így a prekár folyamatok leginkább ebben ragadhatók meg (például a részmunka, határozott idejű szerződés, távmunka, alkalmi munka). A prekaritás létrejötte szorosan összefonódott a neoliberális politikai és ideológiai fordulattal, melynek lényegi vonása a piac „szabadságának” érvényesítése. A változások neoliberális legitimitása azonban képmutató, hisz az állam eszközeit és intézményeit is igénybe veszi a „piaci szabadság” megteremtéséhez (jogi aktusok, adózási kedvezmények, a munkajog átalakítása). A prekariátus e folyamatok eredményeként létrejövő társadalmi helyzet, állapot, több teoretikus szerint egy új, alakulóban lévő osztály, melyről komoly vita folyik. A tanulmányban a nemzetközi szakirodalomra reflektáló hazai írásokat elemezzük. A hazai szakirodalomban a prekariátus fogalmát már elterjedten használják, a tanulmányok, elsősorban a fogalmi kérdésekre, a munkaerőpiaci bizonytalanságra, a neoliberális váltásra, a centrum és periféria viszonyára, a prekariátusra mint lehetséges új osztály kérdésre reflektálnak, miközben kevés a prekár folyamatokat és a prekariátust elemző empirikus tanulmányok száma.

Abstract:

This study examines the domestic reception of precarity and the precariat. The precariat emerged as a result of societal and labor market processes observed since the 1970s. Its formation was influenced by the crisis of welfare societies, notably the transformation of predictable, secure wage labor. The outcome of this process is the normalization of enduring uncertainty, leading to the proliferation of new forms and modes of employment in the labor market, primarily encapsulated by precarious processes (such as part-time work, fixed-term contracts, remote work, and gig economy jobs). The emergence of precarity is closely intertwined with the neoliberal political and ideological shift, characterized by the enforcement of market “freedom.” However, the neoliberal legitimization of these changes is hypocritical, as it leverages state tools and institutions to establish this “market freedom” (legal acts, tax incentives, labor law reforms). The resulting social situation and condition brought about by these processes is viewed by several theorists as a new, emerging class, sparking significant debates. This study analyzes domestic writings that reflect on the international literature. In the domestic context, the concept of the precariat is already widely employed; studies primarily address conceptual issues, labor market uncertainty, neoliberal shifts, the relationship between the center and the periphery, and the question of the precariat as a class, while empirical studies analyzing precarious processes and the precariat remain limited.

Bevezetés

Tanulmányunkban a prekariátussal és a prekariátussal foglalkozó hazai szakirodalom elemzésére vállalkozunk, *célunk feltárni* a témával foglalkozó hazai szakirodalom jellegzetességeit és a vizsgált főbb kérdéseket, azok értelmezését. Több szerző állítása szerint (Szépe 2012b, Éber 2017, Szántó 2019) a hazai társadalomtudományi kutatásokban és publikációkban még nem nyert polgárjogot a prekariátus kutatása és a jelenség kapcsán használt fogalmak alkalmazása. A nemzetközi szakirodalomban a prekariátust és a prekariátust, vagy az ezekhez kapcsolódó fogalmakat, például a prekarizálódást, már a 90-es évek óta használják az e jelenségeket és folyamatokat elemző kutatók. Tanulmányunkban arra nem vállalkozunk, hogy a hazai kutatásokat és tanulmányokat elhelyezzük a nemzetközi mainstream kutatások között, és hogy a téma nemzetközi szakirodalmát elemezzük, de a nemzetközi szakirodalomra az elméleti bevezető fejezetekben kitekintést teszünk. *Az elméleti kérdések között a prekariátus és a prekariátus fogalmának hazai recepcióját vizsgáljuk. Állításunk az, hogy a „prekariátus” alkalmas a munkaerőpiaci bizonytalanság, és a vele összefüggő elméleti és a gyakorlatban meg tapasztalható jelenségek meghatározására és jellemzésére, míg a prekariátus a prekariátus potenciális csoportjainak (fiatalok, nők, idősök, kriminalizáltak, segélyből élők és migránsok) a vizsgálatára, és a prekariátusnak mint formálódó osztálynak az elemzésére.* A releváns hazai szakirodalmat a tartalomelemzés módszerével elemeztük, az elemzésbe 68 tanulmányt vontunk be, azt vizsgáltuk, hogy az egyes tanulmányok a kialakított kategóriák tematikus csoportjaiból melyekre fókuszáltak, azaz a tanulmányok „üzenetére” és nem a

kategóriák megoszlására voltunk kíváncsiak. A hazai szakirodalom a fogalmi, elméleti kérdésekre fókuszál, a tanulmányok a prekariátust és a prekariátust alakító folyamatok kontextusában (bérmunka, neoliberalizmus, centrum és periféria, munkaerőpiaci folyamatok) elemzik a jelenségeket. Tanulmányunkban több limitációval élünk, terjedelmi okokból nem elemeztük a kapcsolódó struktúra- és rétegződés-kutatásokat, a centrum és periféria, a világrendszer függési elméleteket, és a szociálpolitikai tárgyú tanulmányok jelentős részét (melyek nem a prekariátusra fókuszálnak). Szembetűnő, hogy a hazai szakirodalomban alig foglalkoznak a prekariátussal mint mozgalommal, ami következhet a civil társadalom gyengeségéből és abból, hogy a magyar társadalomban a prekariátus valamilyen formája normális volt a társadalom tagjai számára.

A tanulmány elméleti fejezeteiben (a prekariátus fogalma, a prekariátus mint osztály, a prekariátus formái és csoportja, Robert Castel és a bérmunka krónikája) a prekariátus és a prekariátus nemzetközi irodalmának a főbb eredményeit foglaltuk össze (néhány esetben utalva hazai publikációkra is), hangsúlyozzuk, hogy nem törekedtünk a prekariátus átfogó nemzetközi szakirodalmi elemzésére (ehhez lásd Szépe 2016). Véleményünk szerint azonban az elemzett tanulmányok kellően reprezentálják a prekariátussal és a prekariátussal foglalkozó nemzetközi szakirodalom eredményeit és a kialakult diskurzusokat. Az elemzett három főbb kérdéskör jelenti a tanulmány elméleti kereteit, ezekhez képest alkothatunk képet a prekariátus és a prekariátus hazai szakirodalmi recepciójáról. Emiatt néhány kérdést, problémát kétszer is érintünk, ám a tanulmány második felében a hazai publikációk elemzése nem ismétlések, hisz a reflexió kereteiben fogalmaztuk meg azokat, a tanulmány elméleti fejezeteinek elemzéseire reflektálva, ugyanis így nyerhetünk képet a prekariátus és a prekariátus hazai szakirodalmi értelmezéséről, befogadásáról, és a kialakult reflexiókról.

A prekariátus fogalma²

A prekariátussal (precarity, precariousness) összefüggő fogalmak értelmezéséről jelentős szakirodalmi vita alakult ki (Eliosia 2018). A jelenséget társadalmi és munkaerőpiaci kontextusokban elemzik, a precarity, precariousness megnevezés mellett

¹ A két fogalom használatával arra törekszünk, hogy megkülönböztessük a „prekariátust” (bizonytalanságot, az elemzés témájának a kontextusában a munkaerőpiaci bizonytalanságot) a prekariátusról mint potenciális társadalmi osztálytól. A „prekariátust” a szakirodalomban Standing nyomán (2011, 2012, 2014) nemcsak osztályként értelmezik, hanem azokat a csoportokat, élethelyzeteket is jellemezhetik vele, ami hozzájárulhat a „prekariátusba” való bekerülésbe, illetve ezek a csoportok a prekariátust alkothatják. Megfogalmazható, hogy az eredeti elméletek állításai is gyakran konfúznak. Figyelembe véve a fogalmak szakirodalmi bizonytalanságait és ellentmondásait, a prekariátussal összefüggő jelenségeket tágabban és szűkebben is lehet értelmezni, fogalmilag keretezni, így beszélhetünk a prekariátusról (bizonytalanságról), prekár lélethelyzetről (bizonytalan lélethelyzetről), a prekariátus rizikójáról, a prekarizálódásról, és a prekariátusról.

² A tanulmány elméleti fejezeteiben az Economics and Sociology folyóiratban megjelent elemzésünkre támaszkodunk (Fónai – R. Fedor 2023).

elterjedt a precariousness job, work, precariousness employment, „standard, non-standard work fogalmak használata is, melyek egyben az értelmezési eltérések különbségeire is utalnak (Cranford, Vosko, Zukewich 2003; Eliosa 2018; Gauffin 2020). A prekariátusról és a prekariátusról szóló elemzésekben három lehetséges kontextus ragadható meg, a prekariátust tárgyalják politikai mozgalomként, osztályokon átívelő élményként és társadalmi osztályként is (Standing 2014, 96–98). Ezek a kategóriák érezhető módon néhol átfedésben, néhol pedig ellentmondásban állnak egymással.

A prekariátussal foglalkozó szakirodalom a vizsgált jelenségeket és folyamatokat a kapitalizmus fordizmusként jellemzett korszakának a sajátosságaiként fogadja el, annak a változásaihoz kapcsolódnak, melyek egyik jellemzője a *bizonytalanság térnyerése*. Ez átalakította a „jóléti kapitalizmust”, és olyan új társadalmi jelenségeket produkált, melyeket a kutatók a marginalitás, az informális, az underclass és a kirekesztés kategóriáival írtak le – a prekariátus és a prekariátus fogalmi és kategóriái ebbe a sorba illeszthetők (Szépe 2012a, Szépe 2016, 59–60). A prekariátus kialakulása a kapitalizmus huszadik századi gazdasági és társadalmi változásaira reflektál, a „jóléti kapitalizmus”, a jóléti állam átalakulását mutatja a globalizációs folyamatok keretében. A változások iránya a neoliborális, a piac intézményét a társadalom működtetésének és újratermelésének középpontjába helyező ideológia és az általuk áthatott közpolitikák térnyerése, az állam szerepének csökkenése volt, párhuzamosan a korábbi intézmények és struktúrák leépülésével és átalakulásával (Szépe 2012a, 2016). Standing szerint az elmúlt negyven évben a globális gazdaságot a neoliborális gazdaságtan alakította, amely a digitális forradalom által felerősödve két, egymással összefüggő jelenséget hozott létre: a globális járadékalapú-kapitalizmust (rentier capitalism),³ és egy olyan globális osztályszerkezetet, amelyben a prekariátus az új tömegosztály (Standing, 2011).

A fordizmus és a jóléti kapitalizmus megítélésében azonban két álláspont látszik kirajzolódni, az egyik a Standing által vázolt scenárió (2011), a másik álláspontot azok a vélemények jelentik, melyek azt hangsúlyozzák, hogy a bizonytalan foglalkoztatás a kapitalista gazdaságokban a fizetett munka kezdete óta létezik, ezeket a bizonytalanságokat

csak látszólag küzdötték le a „kapitalizmus aranykorában”, és ezek tértek vissza napjainkban (Motakef 2019). Hasonló véleményen van Eliosa is (2018, 300–301), szerinte koncepcionális szempontból a bizonytalan munka historizálása a globális kapitalizmus történetében azt jelenti, hogy a munkahelyi stabilitást kivételnek, a bizonytalan munkát pedig a kapitalizmus normájának tekintjük. A prekariáció különböző hullámainak valószínűleg nemzetközi makrogazdasági események (pl. a kapitalista válság) generálták, a globális politikai dinamika befolyásolta (pl. a kétpólusú hidegháborús rend és annak vége, globális válságok), a gazdaságelmélet (pl. keynesiánizmus versus neoliberalizmus) és a termelési modellek (például fordizmus versus posztfordizmus) alakították. Ugyanez a véleménye a Neilson–Rossiter szerzőpárosnak is (2008): a fordizmust kivételnek, a bizonytalanságot pedig normának kell tekinteni. Úgy látják, hogy a bizonytalanság nemcsak a bizonytalan munkavállalók állapotát jelenti, hanem egy általánosabb egzisztenciális állapotot is, melyet a politikai alávettség és a gazdasági kizsákmányolás jellemez (Neilson & Rossiter 2008, 54). Ez a folyamat a (Standing által is elemzett) flexibilis foglalkoztatás kialakulásához vezetett, aminek kialakításában, megteremtésében a munkáltatók és a kormányok is részt vettek (Benach et al. 2014). A bizonytalanság, flexibilitás és a kizsákmányolás hibridjeként beszél LaVaque-Manty a prekariátusról. A bizonytalan körülmények között élő emberek kihasználása egy hibrid kifejezéssel jellemezhető, a kizsákmányolás és a kortárs üzleti zsargon által használt flexibilitás szavakból, mely a rugalmas kizsákmányolás (flexploitation) fogalmat eredményezi. (LaVaque-Manty 2009, 106).

A bizonytalanság és az ideiglenesség azonban nemcsak a kedvezőtlen helyzetű munkavállalókat érinti, például a munkanélküliség után alacsonyabb rangú munkahelyre kerülve. Az *ideiglenes munka (temporary job)* is kockázatokat rejt, például a rövid távú projektekben, vagy a hosszú távú munkákban, amelyekben valakinek ugyanazt a néhány feladatot kell újra és újra elvégezni, aligha jelent komoly aspirációt (Standing 2011). Az ideiglenes munka csak a kielégítő társadalmi környezet mellett nem jelent bizonytalanságot. A prekariátus másik útja a *részmunkaidős foglalkoztatás*. A részmunkaidősök azt tapasztalják, hogy a vártnál többet és többet kell dolgozniuk, mint amennyiért fizetik őket, ráadásul sok, díjazás nélküli munkát kell végezniük, így még jobban kizsákmányolhatóak (Standing 2011, 15). Standing a bizonytalanságon túl a munkával

³ Egy olyan rendszer, amelyben a nagyvállalatok a gazdasági erőforrások innovatív, üzleti felhasználása helyett a vagyontárgyakból származó tulajdonjoguk révén tesznek szert jelentős haszonra (Pavanelli 2020).

kapcsolatos biztonság formáinak a meglétét vagy hiányát is fontosnak tartja, ezek a második világháború után váltak általánossá a munkásosztály körében. A munkával összefüggő biztonság területei a következők: munkaerőpiac, foglalkoztatás, munkahely, munka, készségek reprodukciója, jövedelem és a képviselés biztonsága (Standing 2011, 10–11). Nyilvánvaló, hogy a munkával összefüggő biztonság hiánya növeli a bizonytalanságot, és így hozzájárul a prekár jelenségek kialakulásához és terjedéséhez. Hasonló folyamatokra hívják fel a figyelmet Budowskiék is. A bizonytalanság nemcsak a szegények, a marginálisok vagy a társadalmilag kirekesztettek, az alsóbb osztályok strukturális helyzetét jellemzi, a „bizonytalan jólét” a jóléti közép- és felsőbb osztályokra is vonatkozhat, ebben az értelemben nemcsak munkaerőpiaci kategória (Budowski et al. 2010).

A bizonytalan foglalkoztatás (precarious employment) definiálásában kanadai szerzők a szabványos foglalkoztatás (standard employment) és a nem szabványos munka (non-standard work) sajátosságait is figyelembe veszik, ez sok szempontból eltér az európai megközelítéstől (Cranford, Vosko, Zukewich 2003). A normál munkaviszony (standard employment) általában olyan helyzetre utal, amelyben a munkavállalónak egy munkáltatója van, teljes munkaidőben, egész évben a munkáltató telephelyén dolgozik, kiterjedt törvényes juttatásokat és jogosultságokat élvez, továbbá arra számít, hogy határozatlan ideig foglalkoztatják. A standard munkaviszony (standard employment) az a modell, amelyre a munkaügyi törvények, jogszabályok és politikák, valamint a szakszervezeti gyakorlatok épülnek (Cranford, Vosko, Zukewich 2003, 6–7). A nem szokványos munka (non-standard work) kapcsán pedig minden olyan foglalkoztatási formára vagy megállapodásra összpontosítanak, amely eltér a szokásos munkaviszonytól. Az eredmény a tartósan fennálló kettősség, standard versus nem standard, amely nem fest pontos képet a bizonytalan foglalkoztatásról.

Gauffin a prekaritással mint a munka bizonytalanságával összefüggő fogalmak értelmezését foglalja össze (2020, 2–3). A *bizonytalan foglalkoztatás* (precarious employment) általában a munkaszerződés és a munkaviszony tulajdonságaira utal. A bizonytalan foglalkoztatással egyértelműen átfedésben lévő *bizonytalan munka* (precarious work) fogalma a ténylegesen végzett munkára és arra utalhat, hogy a munkavállaló viseli az ezzel a tevékenységgel járó kockázatokat. A bizonytalan munkaerő tagjaira utalva a *bizonytalan munkavállalók* (precarious workers) fogalma nemcsak a bizonytalan munkát végző egyes embereket írja

le, hanem a fogalmat akkor is használják, amikor az ilyen típusú munkavégzésnek az élet más területeire gyakorolt következményeire mutatnak rá. Az egyéni munkavállalók leírásával ellentétben a Guy Standing (2011) által híressé vált *prekariátus* (the precariat) kifejezés egy kollektívára, vagy egy kialakulóban lévő osztályra utal. A *precarisation* fogalma használható a bizonytalan foglalkoztatás megerősítésének és az adott munkaerőpiacon belül központi elemként való meghonosodásának a folyamatára (a magyar szakirodalomban Szépe 2016, Tordai é. n. és Éber 2017 elemzi a publikációkban használt fogalmakat).

A prekariátus mint lehetséges új osztály

A prekaritátus jelensége és fogalma körüli viták egyike a prekariátus „osztályjellegéről” szól – a szerzők egy része, így Standing is amellet érvel, hogy minden heterogenitása ellenére az azonos alakító tényezők miatt a prekariátus osztály (class-in-the-making but not class-for-itself, 2011, 7). Standing írásaiban elsősorban egy új (globális) osztálystruktúrát vázol fel, viszonylag kevés figyelmet fordít az „osztály” definiálásának teoretikus kérdéseire.

A kialakított „hétosztályos” modellt Standing további írásaiban valamelyest módosította, így 2014-es tanulmányában a következő osztályokat nevezte meg: plutokrata elit (plutocracy-elite), technikai értelmiségiek, szakemberek (proficians), fizetett alkalmazottak (salariat), mag munkásosztály (core working class), prekariátus (precariat), lumpen prekariátus (lumpen-precariat) (Standing 2014, 20; 2015, 4–7; 2018, 4).

Elemzéseiben a kialakuló prekariátus két, egymással összefüggő osztályvonását emeli ki. Az egyik, hogy a prekariátus a kialakulóban lévő osztály rendszer (class system) „veszélyes osztálya” (dangeorus class), mely a társadalmi átalakulást előre viheti. Standing nem fogadja el azt, hogy a prekariátus mint „veszélyes osztály”, „lumpenproletár” lenne (lumpen-proletariat), erre legfeljebb a globális kapitalizmus akarja kényszeríteni a munka új normáinak elfogadtatása miatt. Transzformatív osztály is, elsősorban azért, mert nem szokott hozzá a biztos, stabil munkához, és nem fogadja el, hogy a bizonytalanságra a válasz a több munka és a munkahely (Standing 2018, 8).

A prekariátus osztályjellegzetességeinek a megítélésében Candeias (2007) véleménye abban igen közel áll Standingéhez, hogy Candeias is egy kialakulóban lévő osztályhelyzetet vázol fel. Abban már lényegesebb különbség tapasztalható, hogy Candeias a prekariátust a munkásosztály részének látja, melynek jellemző

vonása, hogy a munkaereje reprodukciójának a feltételei hiányoznak (a munkásosztály többi részéhez képest, akiket Standing „old” vagy „core” munkásosztálynak nevez). Candeias úgy látja, hogy a prekariátus olyan *osztályfrakciót* alkot, melynek sajátosságai a kiszákmányolás rugalmasított viszonyaiból és a szociális szolgáltatások csökkentése révén kialakuló bizonytalanságból fakadnak (Candeias 2007, 8).

A munkásosztály és a prekariátus viszonyának tisztázatlanságát vitatja Standing modelljében Bessant is (2018). Azt vitatja, hogy Standing leszűkíti a munkásosztály fogalmát a hosszú távú, stabil, fix munkaidős, az előmenetel kialakult útjaival rendelkező munkavállalókra. Standing több állításával, így a prekariátus osztályként történő elfogadásával, illetve a munkásosztály és a prekariátus megkülönböztetésével is vitázik Bessant. Az első vitatott állítás a bizonytalanságnak mint a munkaerő rugalmasságának (labour flexibility) az alternatívájára vonatkozik – e kérdésben inkább a fogalmi tisztázatlanságot veti fel Bessant. Második problémaként azt fogalmazza meg, *hogy a prekariátus nem homogén csoport*, vagyis nem minden, ebbe a kategóriába sorolt személy tartozik egyetlen vagy összefüggő, társadalmi-gazdasági szempontból hátrányos helyzetű csoportba. Ugyancsak vitatja Standing azon állítását is, hogy a prekariátus új globális osztály, és nem része a munkásosztálynak (Bessant 2018, 3–5). Vitatja Standing osztály koncepcióját Eliosa (2018) is, mesterségesnek látva a proletariátus és a prekariátus közötti felosztást. A prekariátust osztályfogalomként hasonlóan problematikusnak látja Frase is (2013), főként, mert túl sok és heterogén népességet próbál meg összefogni, és kizárja a munkásosztályként definiált szegmenseket.

Bizonytalannak látja a prekariátus fogalmi kérdéseit és „osztály” jellegét Ferge Zsuzsa (2012). Amellett érvel, hogy a Standing által leírt csoportoknak csak kis része felelne meg bármilyen régi vagy új osztályfogalomnak. Standing sok marxi gondolatot használ, de a marxi definíció nélkül. Ferge bizonytalan abban, hogy a (várható) változások a „magáért való osztály” jellegét erősíti a prekariátusnak, szerinte egy széttartó fejlődés is lehetséges (Ferge 2012, 122–123).

A prekariátus formái és csoportjai

A prekariátus potenciális csoportjainak a behatárolása szoros kapcsolatot mutat a prekariátus definiálásával, ezért a szakirodalomban ez a két megközelítés nem mindig különíthető el. Ez a fajta összemosódás megfigyelhető a prekár mozgalmak,

például az EuroMaday-mozgalom önmeghatározásaiban is, hisz a mozgalmak jelszavai jól megragadták a prekariátus több, lényeges vonását és csoportját is (lásd: LaVaque-Manty 2009).

A továbbiakban elsőként Standing 2011-es könyvének a főbb állításait foglaljuk össze a prekariátus csoportjait illetően. A prekariátus egyik nagy csoportját a *nők* jelentik. Ez több dologgal függ össze, és több dolog következménye. Az egyik egy általánosabb feminizálódási tendencia, mely a nők egyre nagyobb arányú foglalkoztatásával és a munkaerőpiac rugalmas átalakulásával, a rugalmas típusú munkahelyek arányának a növekedésével függ össze. Ez azonban nem járt együtt a nők jövedelmének és munkakörülményeinek a javulásával, a bér és a szociális jövedelemkülönbségek egyenlőtlenek maradtak, a nők munkaerőpiaci szerepének a növekedése egybeesett a prekariátus növekedésével és a bizonytalan állások terjedésével (Standing 2011). Ehhez járul a nők hármas terhelése, a munka, a gyermekekről és az otthonról, valamint az idős rokonokról való gondoskodás (lásd: R. Fedor – Fónai 2017, R. Fedor – Toldi 2017, R. Fedor 2021).

Standing nemcsak a nemek és főként a nők prekariátusba kerülésének az okaival foglalkozik kiemelten, még ennél is többet ír a *fiatalokról*, mint a prekariátus egyik csoportjáról. Véleménye szerint ez több dologgal is összefügg, ezek között egy általános jelenség is megfigyelhető, miszerint a fiatalok mindig is bizonytalan helyzetben léptek be a munkaerőpiacra. Megfigyelhető, hogy a fiatalok napjainkban ideiglenes munkákat és határozott idejű szerződéseket kapnak, ez mindaddig elviselhető volt, amíg a hagyományos családi szolidaritás ezt enyhítette. Mindez a fiatalok karrieresélyeit is rontja. Standing e mögött a (globális) gazdaság és a munkaerőpiac átalakulása mellett egy mindent átható „árúvá válási” (commodification) és kommercializálódási folyamatot mutat ki (az oktatásban, felsőoktatásban is). A prekariátus következő nagy csoportját az idősök alkotják. Az idősök döntése, hogy nyugdíj után dolgozzanak, járhat azzal, hogy önként kerülnek a prekariátusba, és egyúttal járhat azzal is, hogy elveszítik azt, hogy a gyermekeik támogassák őket. Az alkalmi munka vállalása mögött az elszegényedéstől és a társadalmi leszakadástól való félelem is meghúzódik.

A prekariátusba nagyobb eséllyel kerülnek az *etnikai kisebbségek* tagjai, különös tekintettel arra, hogy körükben magasabb a munkanélküliség. Az etnikai kisebbségek tagjai gyakran tradicionálisan reprodukálják azokat a foglalkozási réseket (niche), melyek generációk óta adhatják a megélhetésüket.

Ugyancsak komoly esélye van a *fogyatékosággal élőknek*, hogy a prekariátusba kerüljenek. A bizonytalan munkahelyek és a hátrányos helyzet a bizonytalanság körforgását alakíthatja ki a körükben. Jelentős arányt képviselnek a prekariátuson belül a *segélyigénylők*, akik a munkaerőpiaci rugalmasság és a szociálpolitikai privatizálása következtében szegényednek el, válnak munkanélkülivé, és komoly eséllyel csúsznak a lumpenprekariátusba. A *kriminalizáltak* is a prekariátus forrását jelenthetik, élethelyzetük eleve a prekariátusi létre korlátozódhat. A prekariátus legnagyobb hátországát a *migránsok* jelentik, akik a prekariátus áldozatai, miközben „képzéletbeli gonosztevőkké” (így bűnbakká) válnak, hisz csökkentik az alacsony bérű munkások bérét és vállalati juttatásait.

A prekariátus főbb csoportjait illetően a szakirodalomban és a közpolitikai elemzésekben nagy konszenzus érvényesül, a főbb csoportokat hasonlóan határolják be a szerzők (Fuller, Vosko 2008; McKay et al. 2012). McKay et al. (2012) szakértői jelentésükben a következő foglalkoztatási formákat nevezik meg, melyekre a munkaerőpiaci bizonytalanság a jellemző: határozott idejű (ideiglenes) szerződések, részmunkaidős foglalkoztatás, színlelt (ál)önfoglalkoztatás, munkaerő-kölcsönzés, alvállalkozói és kiszervezett munka, be nem jelentett, informális és szabálytalan munkavégzés, idénymunka, kiküldetés. Ezeket a foglalkoztatási típusokat az Európai Parlament 2016-os jelentése is tartalmazza, és a 2012-es jelentéshez képest még megnevezik a nulla órás szerződéseket, ügyeleti munkát, a szakmai gyakorlatot és gyakornoki munkát, valamint a kényszerített munkát. Az Európai Unió intézményeinek az elemzései és jelentései az empirikus kutatások számára megfogható módon operacionalizálják a munka és a foglalkoztatás bizonytalanságát és azok formáit.

Robert Castel és a bémunka krónikája

A prekaritással és a prekariátussal foglalkozó teoretikusok között megkerülhetetlen Robert Castel (1998). Könyvének címe és alcíme jól foglalja össze, hogy mit is vizsgál a szerző: a bémunka történetét és a szociális kérdés (európai történetének) alakváltozásait.

A prekariátussal (prekár léthelyzettel, prekarizálódással) foglalkozó szakirodalomban sokat hivatkoznak Castel művére, mely a bémunka krónikájával és a szociális kérdés alakváltozásaival

foglalkozik. Tanulmányunkban terjedelmi okokból Castelnek csak a legfontosabb, és a témánkkal összefüggő megállapításait elemezzük. A prekariátus jelensége, és az ezzel összefüggő szakirodalom szempontjából Castel meghatározó alapvetést fogalmaz meg könyve előszavában. A jövő kapcsán annak *bizonytalanságát* emeli ki, utalva arra, hogy a bémunkaviszony (melyhez a szociális kockázatok ellen védő-ellátó rendszerek többségét társítják) hosszú ideig olyan létformát jelentett, mely semmiféle biztonságot nem nyújtott, csak megvetést, lenézést és nyomort (Castel 1998, 11), hisz bémunkából élni annyit jelentett, hogy senki vagy. A bémunka társadalmá című fejezetben képet nyerhetünk arról, hogy hogyan látja kora társadalmát (a bémunka léthelyzete kontextusában). A „bérből élő társadalom” átfogóbb, mint a „bémunkások társadalmá”, hisz nemcsak a bémunkások élnek bérből (a kapitalizmusban), igaz, a különböző csoportok között sem átjárás, sem abszolút elkülönülés sincs. Ettől függetlenül a bémunka társadalmá néhány „társadalmi tömb” együttlétezéséként mutatható be, így Castel beszél az önállókról, a plebejus tömbről (akik a bémunkaviszony alsó régióit foglalják el), és a reziduális, vagy peremre szorult tömbről, akik leginkább elszenvedik a munkaerőpiaci kereslet ingadozásait, és akiket a bizonytalan, időszakos, alkalmi munkák foglalkozásai tömörítenek együvé (bevándorlók, nők, szakképzetlen fiatalok vagy idős munkások). Castel az „Új szociális kérdés” című fejezetben a bémunka feltételeinek – pontosabban a gazdaság feltételeinek – az átalakulását és a gazdaság átalakulásából fakadó következményeket elemzi; e fejezetből csak a témánkkal összefüggő aspektusokat emeljük ki. Castel bemutatja a szociális kérdés és a szociális állam változásait, annak az okait is, elemzése kritikai, célja a „dicsőséges harmincak”,⁴ azaz a második világháború után felívelő korszak „ünneplésének” a meghaladása – e korszak a szociális jogok és a munkavállalói jogok aranykora, ez változott meg a hetvenes évek második felében. A változások három területen ragadhatók meg (Castel 1998, 372–374): az egyik a stabil helyzetűek destabilizációja, ami azt jelenti, hogy az addig integrálódott munkásrétegek és az alsó-középosztálybeli alkalmazottak egy részét a leszakadás fenyegeti. A helyzet második sajátossága a bizonytalanra vált helyzetben való tartós

⁴ Ez alatt a második világháború utáni 30 év (Trente Glorieuses) gazdasági fellendülését és annak pozitív társadalmi következményeit értik (Castel 1998, 352).

megállapodottság. A jelenségek harmadik típusa az alkalmaztatás biztonságvesztését és a társadalmi struktúrán belüli posztok hiányát tükrözi. A jövőt illetően Castel négy eshetőséget vázol (1998, 396–410). Ezek: a bér munkás léthelyzet romlásának fokozódása, a jelenlegi állapotok megőrzése és stabilizálása (sok erőfeszítéssel), a munka helyett (mivel az elvesztette központi szerepét) alternatívák keresése és a „társadalmilag hasznos munkából” keletkező „szűkös erőforrások” újraelosztása.

Elemzésünk módszere és mintaválasztása

Tanulmányunkban a prekariátussal és a prekariátussal foglalkozó hazai szakirodalmat elemezzük. Tanulmányunk céljából következően arra vagyunk kíváncsiak, hogy a prekariátusnak és a prekariátusnak milyen a szakirodalmi recepciója, a szerzők milyen kérdéseket vizsgálnak, mire fókuszálnak, mit tartanak fontosnak. Ennek megítéléséhez a *tartalomelemzés* módszerét választottuk.

A tartalomelemzés olyan kutatói eljárás, kutatási módszer, amely segítségével a szövegekből olyan következtetések vonhatók le, amelyek gyakran nyíltan nincsenek kimondva, de a szöveg szerkezetéből, az elemek együttes előfordulásából és azok törvényszerűen visszatérő sajátosságaiból kiolvashatók. A tartalomelemzés során a rendelkezésre álló szövegekből, „tartalmakból” mintát választunk, az elemzés megkezdése előtt kerül sor az elemezni kívánt kategóriák meghatározására (Babbie 1995, Lehota 2001, Fónai 2021). A kategóriák meghatározását illetően nagy vita van arról a szakirodalomban, hogy *előre meghatározott* kategóriákat vagy *kibontakozó* kategóriákat alkalmazzunk az elemzés során (az interjú kutatások esetében erről szól a Grounded Theory értelmezéséről kialakult vita, lásd Mitev 2012). Elemzésünkhöz előre meghatározott kategóriákat fogadtunk el, a prekariátus és a prekariátus főbb teoretikusainak a tanulmányai alapján, erősen támaszkodva Standing írásaira (2011, 2012). A szakirodalom feltárása során ezt kiegészítettük kibontakozó, feltáruló kategóriákkal is, melyek azonban illeszkednek a prekariátus meghatározó elméleti írásainak a kategóriáihoz. Az így kialakított kategóriákat, pontosabban a kategóriák tematikus csoportjait az 1. táblázat foglalja össze. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kialakított kategóriarendszer kategóriáinak nem elemezzük az előfordulási gyakoriságát – *alkalmazott módszerünk az, hogy az egyes tanulmányok profilját, fókuszát*

határozzuk meg a tanulmány által elemzett problémák, kérdések kontextusában, és az elemzett tanulmányok profilja, fókusza alapján fogalmazunk meg következtetéseket. Arra voltunk kíváncsiak, hogy egy-egy tanulmány hány kategóriát (a kategóriák tematikus csoportját) elemez. Az egyes tanulmányokat a kialakított kategóriarendszer alapján nyolc csoportba soroltuk, ahogy arra utaltunk, egy tanulmány több csoportba is kerülhetett. Mivel a kialakított kategóriák nincsenek egy konkrét jelenségre, fogalomra, szóra leszűkítve, inkább beszélhetünk a „*kategóriák tematikus csoportjairól*”, melyek több, szűkebben értelmezhető jelenséget fognak át – ez megfelel az elemzésünk céljainak, hisz nem (konkrétabb) kategóriák előfordulási gyakoriságát vizsgáljuk a tanulmányokban, hanem azt, hogy az egyes tanulmányok a kategóriák hány tematikus csoportját elemzik.

Az elemzett tanulmányok kiválasztása

A tartalomelemzés során a kategóriák tematikus csoportjainak a kialakítása, létrehozása mellett nagyon fontos a mintaválasztás, azaz a ténylegesen elemzett szövegek körének a meghatározása. Ez azt is jelenti, hogy ismerjük a bevonható tanulmányok (folyóiratcikkek, könyvfejezet, könyvek) listáját mint alapsokaságot. Ilyen lista azonban nem áll rendelkezésünkre, ami nehezítette az elemzésbe bevonható tanulmányok körének a meghatározását. A következő lehetőségek alapján határoztuk meg az elemzésbe bevont tanulmányok körét:

- *egyszerű Google-keresés*, a „prekariátus” keresőszóra 3090 találatot kaptunk. Ezek jelentős részét bizonytalanok és esetlegesnek találtuk, számos ismétlődéssel, a tanulmányok, írások gyakran csak a fogalmakat (prekariátus, prekariátus) használják, mélyebb elemzés nélkül, jelentős számban napi- és hetilapok cikkei tartoznak ide. Emiatt ezekből a tanulmányokból keveset vontunk be az elemzésbe, főként azokat, melyek a megbízhatóbb adatbázisokban (Matarka, EPA) is szerepeltek. Egy tanulsága azonban van a Google-keresésnek: bár a témával foglalkozó szerzők egy része szerint a prekariátus elemzése az akadémiai írásokban még nem nyert polgárjogot, a találatok száma alapján maga a fogalom (prekariátus) már általánosan elterjedt a hazai akadémiai, szakmai írások mellett a médiában és a közösségi platformokon is;

- egyszerű keresés a *MATARKA* adatbázisban: 14 találatot kaptunk, ami nem jelentős, ugyanakkor a *MATARKA* továbbvezet az EPA adatbázisba;
- az *EPA (Elektronikus Periodika Archivum) adatbázisában* egyszerű kereséssel (a prekariátus előfordulása a szövegben) 179 találatot kaptunk. Ezek egy része duplum, egy jelentős része esetlegesen használja a prekariátus kifejezést (de nem elemzi azt és az általa jelölt jelenséget);
- a *Google Tudós* az egyszerű keresésre 240 találatot ad, de az EPA-hoz hasonlóan magas a duplumok és a fogalmat csak esetlegesen alkalmazó tanulmányok aránya.

A négy keresés alapján 68 tanulmányt vontunk be a vizsgálatba, ezek közül 23 tanulmány elemez a „prekariátussal”, „prekaritással” összefüggő jelenségeket, de nem használják ezeket a fogalmakat maguknak a jelenségeknek a jellemzésére és megnevezésére (leginkább az atipikus foglalkoztatást elemző írások tartoznak ide). Így 45 olyan tanulmányt elemzünk írásunkban, melyek explicite is a prekariátussal és a prekaritással foglalkoznak. A prekariátussal összefüggő jelenségeket elemző, de a prekariátus fogalmi rendszerét nem alkalmazó írások részben a vázolt keresések eredményeként kerültek az elemzett tanulmányok közé, más részük a szerzők miatt került a mintába (tanulmányuk jelent meg a prekariátusról, így más írásaikat is beválogattuk). A tanulmányok két csoportja között lényeges eltérés tapasztalható, ezekre a következő alfejezetben utalunk.

A tanulmányok által elemzett kategóriák tematikus csoportjai

Ahogy arra a módszertan kapcsán utaltunk, elemzésünk a prekaritással és a prekariátussal összefüggő jelenségekre és azok összefüggéseire irányulnak. Azt elemizzük, hogy a tanulmányok a potenciális kategóriák (a tanulmányban ezek a „kategóriák tematikus csoportjai”) közül melyekre fókuszálnak; elemzésünk nem az egyes kategóriák előfordulási gyakoriságára, hanem a tanulmányok profiljának a meghatározására koncentrál. Ez legalább annyira alkalmas a prekaritás és a prekariátus jelenségének a jellemzésére, a főbb sajátosságok megragadására, mint a kategóriák előfordulási gyakoriságának az elemzése. Arról nem is szólva, hogy az egyes tanulmányok esetében gyakran csak a téma, a probléma ragadható meg, és kevésbé maguk a kategóriák – ezért is alkalmazzuk a *tanulmányok által elemzett kérdések „kategóriáinak a tematikus csoportjai”* meghatározást a

„kategória” helyett (bár az egyes „tematikus csoportok” megfélelhetőek konkrétabb kategóriáknak is). Lássuk a tanulmányok besorolását az egyes tematikus csoportok alapján – egy-egy tanulmány több „tematikus csoportba” is sorolható (1. táblázat).

1. táblázat: A tanulmányokban előforduló kategóriák tematikus csoportjai (darab)⁵

	A prekaritást és a prekariátust elemző tanulmányok	A prekaritással és a prekariátussal összefüggő kérdéseket elemző tanulmányok, e fogalmak használata nélkül	Összesen
Munkaerőpiaci bizonytalanság, kiszolgáltatottság és atipikus foglalkoztatás	16	13	29
Fogalmi kérdések*	21	1*	22
Bérmunka, jóléti állam, neoliberais fordulat, neoliberalizmus	16	6	22
A prekariátus (potenciális) csoportjai	12	3	15
Centrum, félperiféria, periféria, világrendszer-elméletek, függőség	11	3	14
A prekariátus és a prekaritás operacionálizálása, empirikus kutatások	11	2	13
A prekariátus mint osztály-struktúra és rétegződéselméleti kontextusok	9	1	10
Gig economy	5	1	6
Összesen	101	30	131

* Borbély-Pecz (2017) a prekaritással és a prekariátussal érintkező fogalmakat elemzi, bár magáról a prekariátusról nem ír

⁵ Az egyes tanulmányok besorolását, hogy milyen kategóriákat vizsgálnak, ezek alapján milyen „tematikus csoportba” sorolható, a továbbiakban mutatjuk be.

Ahogy arra utaltunk, a kategóriákat (a kategóriák tematikus csoportjait) előre meghatározott és kibontakozó kategóriákként hoztuk létre, alakítottuk ki, a teoretikus írások elemzése alapján. A prekariátus meghatározó írásainak az elemzése kínálta az „előre meghatározott kategóriákat”; munkaerőpiaci bizonytalanság, bérmunka, jóléti állam, neoliberális fordulat, centrum, periféria és világrendszer-elméletek; a prekariátusba csúszó társadalmi csoportok, a prekariátus mint osztály. A kibontakozó kategóriákat további teoretikus írások elemzése révén konceptualizáltuk (itt is figyelembe véve a bérmunka, jóléti állam, neoliberális fordulat, centrum, periféria és világrendszer elméleteket; valamint az osztály problematikához kapcsolódóan a struktúra és rétegződéseméleteket, a prekariátus operacionalizálását és az empirikus kutatásokat, valamint a gig economy-t). Fontos megjegyezni, hogy a „munkaerőpiaci bizonytalanság” és (a prekariátus, prekariátus) „fogalmi kérdéseinek” az elválasztása komoly elemzőmunkát igényel, hisz a prekariátus és a prekariátus fogalmának központi eleme épp maga a munkaerőpiaci bizonytalanság. Az elemzés során azt tapasztaltuk, hogy a „munkaerőpiaci bizonytalanság” nemcsak leíró kategória („mi van”), hanem alkalmas az analitikus elemzésre is („miért és hogyan van”) – ezért ezt a két kategóriát, illetve a tanulmányok által elemzett jelenségek „tematikus csoportjait” külön kezeltük.

A kategóriák tematikus csoportjainak az előfordulása jelzi, hogy a prekariátussal és a prekariátussal foglalkozó hazai írásoknak mi a fókusz, mi a profilja, a szerzők mit tartanak fontosnak elemzéseik során. A tanulmányok legnagyobb részét azok teszik ki, melyek a munkaerőpiaci bizonytalanságot, a fogalmi kérdéseket, a bérmunka változásait és a neoliberális fordulattal összefüggő kérdéseket vizsgálják. Megfogalmazható, hogy a *hazai szakirodalomban a hangsúly az elemző, teoretikus, az oksági összefüggésekre fókuszáló megközelítésmódon van* – még ha a fogalmi kérdéseket elemző tanulmányok szemléletmódja és elemzései gyakran leíróak is.

A kategóriák tematikus csoportjai kapcsán amellet érvelünk, hogy egy részük oksági hatást gyakorol a kategóriák által jellemezhető jelenségek más csoportjaira, részére (nem maguk a kategóriák, hanem az általuk megragadható jelenségek és folyamatok). Ahogy jeleztük, a „fogalmi” kérdések inkább leíróak, azt mutatják, hogy „mi van”, hogyan mutatható be, jellemezhető a prekariátus és a prekariátus. A kategóriák másik csoportját azok alkotják, melyek a tényleges társadalmi és gazdasági

folyamatokban oksági hatást gyakorolnak például a munkaerőpiaci folyamatokra, például a világrendszer-elméletek által elemzett, centrum és félperiféria függési folyamatok révén. A munkaerőpiaci változásokat elemző írások is érhetőbbé válnak a neoliberális fordulat, a jóléti állam átalakulásának kontextusában.

A prekariátussal mint osztállyal, és ennek kapcsán struktúra- és rétegződéseméleti kérdésekkel kevés tanulmány foglalkozik. Ez részben következhet abból, hogy a prekariátus mint osztály létrejöttére vonatkozó várakozások (Standing 2011, 2012, 2014) nem realizálódtak, e folyamatok nem ragadhatók meg a magyar társadalom változásaiban, de abból is, hogy alig folytak a prekariátust mint potenciális osztályt figyelembe vevő struktúra- és rétegződéskutatások hazánkban.⁶ Ez összefügghet a prekariátusra és a prekariátusra vonatkozó operacionalizálási kérdésekkel is, melyek súlya viszonylag szerény a szakirodalomban, és az operacionalizálás is elsősorban a munkaerőpiaci bizonytalanság mérésére, mintsem a prekariátus mint osztály konceptualizálására és operacionalizálására vonatkozik. A tanulmányok legkevésbé a gig economy („hazai gazdaság”) jelenségére reflektálnak, holott a hazai alapú platformok által közvetített munkák (egyszeri feladatokra vagy projektekre) egyre elterjedtebbé válnak.

A prekariátust és a prekariátust explicite elemző és az azzal összefüggő jelenségeket elemző, de a prekariátus fogalomrendszerét nem alkalmazó tanulmányok között jelentős különbség mutatkozik, ami érthető, hisz a második csoportba sorolt tanulmányok nem foglalkoznak a prekariátus és a prekariátus elméleti kérdéseivel. Fontos megjegyeznünk, hogy a hazai szakirodalomban is általánosan elterjedté vált a „prekariátus” fogalom használata (szemben Szépe 2012a, Éber 2017 és Szántó 2019 állításával), ám ez gyakran csak azt jelenti, hogy a szerzők utalnak a „bizonytalan léthelyzetre”, a prekár munkapiaci helyzetre, vagy magára a prekariátusra, de mélyebben nem elemzik ezeket a fogalmakat, vagy az általuk jelölt társadalmi jelenséget. Épp ezért az ilyen tanulmányokat is a második csoportba soroltuk (az EPA adatbázisában az egyszerű keresés épp a prekariátus kifejezés előfordulása alapján adja meg ezeket a tanulmányokat). A tanulmányoknak ez a csoportja a munkaerőpiaci

⁶ A prekariátus mint osztály (és nem munkaerőpiaci csoport) empirikus vizsgálatához, jellemzéséhez lásd: Bánóczy – Kabai – Kovássy 2015, Albert et al. 2019, Éber 2020.

bizonytalanságra, a kiszolgáltatottságra és az *atipikus foglalkoztatásra* koncentrál, ami azt is jelzi, hogy a magyar társadalomban és a munkaerőpiacon a prekariátus egy hosszú idő óta létező jelenség és folyamat, melyet a tanulmányok közgazdasági és munkaszociológiai, szociálpolitikai aspektusokban vizsgálnak, a szóba jöhető elméleti értelmezési keretek közül pedig a bérmunka, a jóléti állam, a neoliberalis fordulat, és a neoliberalizmus jelenik meg.

Az elemzés limitációi

Az *Elemzésünk módszere és mintaválasztása* fejezetben bemutattuk, hogyan választottuk ki az elemzett tanulmányokat. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a prekariátussal és a prekariátussal, pontosabban e társadalmi jelenségekkel és folyamatokkal összefüggő kérdésekkel jelentős hazai és nemzetközi szakirodalom foglalkozik, emiatt is szükséges tematikus limitációt érvényesíteni. Úgy látjuk, hogy ez három területen szükséges, ellenkező esetben a vizsgált kérdés elemzése parttalanává válik, bár, tegyük hozzá, jelen tanulmányunkban ezeket a kérdéseket is érintjük (de csak azokat, melyek explicite is foglalkoznak a prekariátussal). E területek a következők: a világrendszer-elméletek, a struktúra- és rétegződéseméletek, továbbá szociálpolitikai elemzések (ha nem a prekariátus áll a fókuszukban).

A világrendszer elméletekkel, centrum és (fél)periféria elméletekkel, modernizáció elméletekkel, ahogy arra utaltunk is, magyarázhatók a centrumon kívüli társadalmakban a prekariátus jelenségei (de a centrumban is). Ugyanakkor a világrendszer-elméleteknek az elemzése nagyon kitágítaná e tanulmány kereteit, így csak utalunk néhány hazai teoretikusra, akiknek az elemzése hozzájárulhatnak a prekariátus alaposabb megismeréséhez is (Böröcz 2017, Sík 2019, Szigeti 2011). A tanulmányban elemzett szerzők is kiemelik, hogy a prekariátus jelentős mértékben a kapitalista világrendszer működési módjából fakad, e viszonyok átalakulása összefonódva a posztfordizmusmal és a neoliberalis fordulattal, jelentős mértékben hozzájárultak a prekariátus és a prekariátus globális jelenséggé válásához (Ágh 2018, Éber 2015, Éber 2020, Szépe 2016, Tallár 2017a, Tallár 2017b).

Standing írásaiban azzal érvel, hogy a prekariátus egy kialakulóban lévő, „veszélyes” osztály – ahogy arra tanulmányunk elméleti fejezetében is utaltunk; ez az állítása komoly vitát generált arról, hogy tekinthető-e a prekariátus osztálynak. Ez felveti az osztályelméletek, struktúra- és rétegződéseméletek és kutatások eredményeinek a figyelembe vételét

a prekariátus elemzése során, azonban e kérdések mélyebb elemzését tanulmányunkban terjedelmi okokból nem tudjuk elvégezni. A következő fejezetekben a *prekariátussal mint potenciális osztályal foglalkozó tanulmányokat ismertetjük, az elemzésbe bevont tanulmányokban*, de nem térünk ki a struktúra- és rétegződéskutatások elméleteire, eredményeire, vagy például az osztályelemzések körül folyó tudományos diskurzusra. Ugyanakkor a jelenség kezelését sürgető társadalmi feszültségek miatt utalunk arra, hogy az ezredforduló óta több hazai empirikus kutatás is folyt, mely a társadalmi struktúrát és az egyes rétegek helyzetét vizsgálta (Kolosi 2000, Kolosi – Pósch 2014, Huszár 2016). A hazai empirikus rétegződéskutatásokat, melyek a prekariátust is megragadták a magyar társadalomszerkezetben, a BBC's Great British Class Survey Experiment kutatását figyelembe véve tervezték (Savage et al. 2013, Jones 2013), a BBC kutatás eredményeként hét osztályt neveztek meg a kutatók, köztük a prekariátust (Albert et al. 2019).

A szociálpolitikai, munkaerőpiaci tárgyú írások esetében azokra koncentráltunk, melyek a prekariátussal és a prekariátussal explicit módon foglalkoznak, azokat a tanulmányokat nem vettük figyelembe, melyek csak utalnak a prekariátussal összefüggő fogalmakra, vagy csak (esetlegesen) használják e fogalmakat (ez alól kivételt jelentettek az atipikus foglalkoztatásról írt tanulmányok). E limitáció miatt itt csak utalunk néhány, szociálpolitikai tárgyú és szemléletű írásra, melyek érintik és elemzik témánkat (Herrmann – Bobkov – Csoba 2014, Krémer – Nyíri Szabolcs – Stadinger 2020).

A prekariátus és a prekariátus több jellemzőjét elemző tanulmányok

Ebben a fejezetben azokat a tanulmányokat elemezzük, melyek a prekariátus és a prekariátus több vonatkozását, jelenségét is vizsgálják, így átfogóbb képet adnak az elemzett jelenségekről.⁷ Ehhez a vizsgálathoz kialakított kategóriákat vettük figyelembe, azaz azt, hogy az egyes tanulmányok a kategóriák hány tematikus csoportját elemezik, ez alapján hány csoportba sorolhatók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a többi tanulmány kevésbé volna

⁷ Éber 2016; Éber 2017, Éber 2020; Farkas 2015; Fónai – R. Fedor 2023; Huszár – Sík 2017; Kelemen – Rakovics 2013; Mikle 2019; Nagy 2020; R. Fedor 2021; Sík – Szeitl 2016; Szépe 2012; Szépe 2016; Szabó – Rófi 2014.

fontos, hisz egy-egy kérdésre koncentrálna mélyebb elemzést folytathatnak. A kategóriák több tematikus csoportját vizsgáló tanulmányok közös vonása, hogy az elemzett jelenségek, kategóriák közötti kapcsolatok feltárására is törekszenek.

Azok a tanulmányok, melyek több témát (kategóriát) vizsgálnak, leginkább a *fogalmi kérdésekre* koncentrálnak (a fogalmi kérdések 13 tanulmányban jelennek meg). Ezt követi a *jóléti állam átalakulása és a neoliberalizmus* (8 tanulmányban), majd a *prekariátus potenciális csoportjai* (6 tanulmányban), a *prekariátus mint osztály* (6 tanulmányban), a *prekariátus operacionalizálása és empirikus kutatása* (6 tanulmányban) a *világrendszer-elméletek, a centrum és periféria problematikája* (5 tanulmányban), a *munkaerőpiaci bizonytalanság* (5 tanulmányban), és a *gig economy* (1 tanulmányban). Az összes, elemzett tanulmányhoz képest ezek az írások, bár a prekariátus és a prekariátus több területét (melyeket a kategóriák tematikus csoportjaival jellemezhetünk), elsősorban az *elméleti és fogalmi kérdésekre koncentrálnak*, a további elemzéseket és következtetéseket ebben az elméleti keretben fogalmazzák meg. Fontos megjegyezni, hogy az elméleti és fogalmi tisztázások során a szerzők – ha más kérdésekkel is foglalkoznak – a világrendszer, a centrum és (fél)periféria elméletet, a posztfordizmust, a jóléti rendszerek átalakulását és a neoliberalizmust a prekár folyamatok és a prekariátus kialakulásának oksági magyarázatoként értelmezik, és ebben a kontextusban vizsgálják a munkaerőpiaci folyamatok változásait is. E tanulmányok közül a prekariátust, mint osztályt kevés írás vizsgálja teoretikusan (Szépe 2012, Éber 2017, Éber 2020, Fónai – R. Fedor 2023), az elemzések részben a struktúra- és rétegződéselméletek kontextusában történnek (Éber 2020). Jellemzőbb, hogy a szerzők a szakirodalmi állításokat és vitákat elemzik; három tanulmányban történik kísérlet arra, hogy a prekariátust mint osztályt, vagy legalábbis társadalmi csoportot (helyét a társadalmi struktúrában) leírják (Kelemen – Rakovics 2013, Huszár – Sík 2017, Sík – Szeidl 2016). Ez utóbbi megközelítés szorosan kapcsolódik a prekariátus operacionalizálásához, melyek célja a prekariátus társadalmi helyzetének, csoport, réteghelyzetének a megragadása és annak jellemzése (Huszár – Sík 2017, Sík – Szeidl 2016), illetve a prekarizálódás vizsgálata konkrét társadalmi csoportokban (Fónai – R. Fedor 2023, Mikle 2019, R. Fedor 2021, Szabó – Rófi 2014).

A szerzők között különösen aktív Éber Márk Áron, aki több tanulmányban és könyvben is elemzte a prekár folyamatokat és a prekariátust

(2015, 2016, 2017, 2020). Az ő írásai mellett a hazai szakirodalomban az egyik alapműnek Szépe András PhD-dolgozata számít, aki a prekár folyamatok és a prekariátus elméleti és fogalmi aspektusait elemezte (2016), és jelentős mértékben járult hozzá a *Fordulat* folyóirat 2012-es tematikus számának a megjelenéséhez (Böcskei – Szépe 2012). Ki kell még emelnünk Farkas Xénia írását is, aki ugyancsak a prekariátus átfogó elemzésére vállalkozott (Farkas 2013).

A kategóriák tematikus csoportjai a tanulmányokban

Jelen fejezetben a kialakított kategóriarendszer (a kategóriák tematikus csoportjai) keretében elemezzük a mintába bevont tanulmányokat. Mivel a bevezető fejezetekben (a prekariátus fogalma, a prekariátus csoportjai) – elsősorban a téma nemzetközi irodalma alapján – a főbb elméleti kérdéseket már vizsgáltuk, arra törekszünk, hogy a jellegzetes, meghatározó véleményeket és álláspontokat, elemzéseket ragadjuk meg, terjedelmi okokból is.

Munkaerőpiaci bizonytalanság, kiszolgáltatottság és atipikus foglalkoztatás⁸

A hazai szakirodalomban a prekariátussal kapcsolatban leginkább vizsgált kérdés a munkaerőpiaci bizonytalanság és az atipikus foglalkoztatás. Mivel a prekariátus és a prekariátus egyik jól megragadható jelensége a munkaerőpiaci bizonytalanság, ez nem véletlen, hisz a kérdéskör *sine qua non* feltételéről van szó. Magát a munkaerőpiaci bizonytalanságot a prekariátusra vonatkozó elméletek kidolgozása és azok elterjedése előtt is vizsgálták, az atipikus foglalkoztatásra vonatkozó kutatások és elméletek körében – ugyanis maga a jelenség hamarabb alakult ki, mint ahogy a ma elterjedt prekariátus és prekarizálódás magyarázat elfogadottá vált volna. Fontos megjegyezni, hogy az „atipikus” foglalkoztatás kifejezést a szakpolitikák is használták és használják, a gazdaság és a munkaerőpiac átalakulása miatt maga a kifejezés és az általa leírható foglalkoztatási formák egy része kifejezetten pozitív megítélést kapott a szakirodalomban (lásd Tardos 2012,

⁸ Az elemzésbe bevont tanulmányok: Artner 2018; Artner 2019; Bakó és mtsai. 2014; Bukodi 2006; Czeglédi 2016; Csoba 2007, 2010, 2022; Czirfusz és mtsai 2019; Huszár – Sík 2017; Illésy és mtsai 2012; Krémer 2009; Laky é. n.; Messing 2012; Meszmann 2016; R. Fedor 2018; R. Fedor 2021; Sík – Szeidl 2016; Siskáné Szilasi – Halász 2017; Szépe 2012a, 2012b, 2016; Szalai 2006; Tardos 2012; Tallár 2013; Szántó 2019; Török 2006; Tamás 2016; Tamás G. 2008.

Laky é. n.), mint egyfajta racionális reagálás a nem fenntartható teljeskörű foglalkoztatásra.

A munkaerőpiaci bizonytalanság, kiszolgáltatottság és atipikus foglalkoztatás kérdéseit elemző tanulmányok két dologra fókuszálnak (az egyes írások természetesen mindkettővel foglalkozhatnak): a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság okaival, illetve az atipikus foglalkoztatás konkrét típusaival. Az atipikus munka kialakulását elemző szerzők a legtöbbször a bér munka átalakulása – jóléti rendszerek átalakulása – neoliberalizmus – függőségelméletek, illetve folyamatok keretében vizsgálják az atipikus munkát. Csoba rámutat, hogy a rugalmas és a korábbi normákkal kevésbé határok közé szorított foglalkoztatást, az atipikus munkát a szakértők félelemmel, de nagy várakozással fogadták, mint amivel csökkenthető a munkanélküliség, több munkavállaló vehet részt a munkában. A várakozás az volt, hogy az atipikus foglalkoztatási formák csak átmenetiek, és a gazdasági hullám völgyek indukálják – miközben az atipikus munkavégzés kitölti a munka fogalmát, és nem változik vissza tipikus bér munkás foglalkoztatássá (Csoba 2010, 33).

Lássuk, a szakirodalomban mit tartanak atipikus foglalkoztatásnak.⁹ Artner meghatározása alapján „tipikusnak nevezzük azt a foglalkoztatási formát, amely teljes munkaidőben, határozatlan időre szóló alkalmazotti munkaszerződés keretében valósul meg. Ennek megfelelően „atipikus” minden munkaviszony, ami ettől eltér” (Artner 2018, Artner 2019, 1). A tipikus munkaszerződések aránya egy európai parlamenti jelentés alapján az Európai Unióban csökkenő, 2014-ben 59 százalék

⁹ Megjegyezzük, hogy az atipikus foglalkoztatás típusait a foglalkoztatáspolitikai is alapvetően alakítja. Mégis, a munkaerőpiaci oldalról érkeztetett a nyomás a foglalkoztatás átalakítására a gazdasági válságok, hullám-völgyek, magas munkanélküliség idején. Ez állami szabályozást majd nemzetközi együttműködést vont maga után (lásd ILO), ami az atipikus foglalkoztatás formáinak a jogi szabályozását eredményezte. A politikára irányuló nyomás azonban „jól jött” a munkáltatóknak (vállalatoknak, globális vállalatoknak), hisz a munkaerőpiaci és a foglalkoztatás átalakulása számukra kedvező. A folyamatból a politika is „jól jött ki”, hisz a politikusok a foglalkoztatási adatokkal indokolják a munkaerőpiaci átalakulását és átalakítását. A szabályozás miatt van az, hogy a szerzők ugyanazokat az atipikus foglalkoztatási formákat vizsgálják írásaikban, melyeket a szabályozás alakított ki, pontosabban rögzített, igaz, számos atipikus forma már a szabályozás előtt is működött. Ebben a tanulmányban a neoliberális fordulattal foglalkozó írások egy része elemzi ezeket a jelenségeket és folyamatokat.

volt (Artner 2019, 3). Az atipikus foglalkoztatást a munka „rugalmasítása” hozta magával (azok a gazdasági és munkaerőpiaci folyamatok, melyekre korábban már utaltunk) – a „rugalmasításnak” két formája alakult ki, a külső vagy munkaerőpiaci, és a belső vagy funkcionális rugalmasság, melyek eltérő foglalkoztatási formákkal járnak (Illésy és mtsai 2012, 237). Részben az atipikus foglalkoztatás formáiként is értelmezhető az a tipológia, amit Tamás Pál fogalmaz meg. A „megosztott gazdasági” projekteknél figyelhető meg, hogy a munkafolyamatot jogi vagy társadalombiztosítási terhek nélkül szervezik meg, leválasztva azt magáról a munkavégzéstől. Tamás szerint ez csak a jóléti államok által működtetett miliőben számít szokatlannak, Közép-Európában a munkaerő 30-50 százalékát a 90-es évek elejétől hasonló feltételek, a közterhek kifizetése nélkül alkalmazták. Ebben a párhuzamos világban nincsenek szerződések, szabályozott bérek, nincs szabályos munkakör, munkaidő vagy kötelező képzés (Tamás 2016, 1373).

Az atipikus foglalkoztatási formák, melyek megfelelnek a prekaritás szakirodalomban a prekár munkavégzés típusainak és formáinak, a következők (ezeket használják a különböző közpolitikai dokumentumokban is). „Ilyen mindenekelett a *részmunkaidős*, a *határozott időre szóló*, a *megbízásos*, a *táv munkában* (otthon) végzett munka, az *alkalmi*, az egyéni vállalkozásban vagy munkaerő-kölcsönzőn, ügynökségen (*agencym*) keresztül történő foglalkoztatás, a „*nulla óras szerződés*” (*zero hour contract*) vagy a „*kivétel*” (*opt-out*) klauzulát tartalmazó (a törvényes heti maximumnál több munkaórát is megengedő) szerződés. De szigorúan véve, ide sorolható az első pillanatra „tipikusnak” nevezhető, tehát teljes munkaidős, határozatlan idejű foglalkoztatás is, amennyiben – mint az napjainkban mindinkább szokás – *speciális munkarendben* történik (például terepen végzett munka, 24–48 órás rendszer vagy a „*rugalmas*”, illetve *csúsztható munkaidő* stb.)” (Artner 2019, 1).

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) meghatározásai alapján a következő munkaformák sorolhatók a rugalmas (atipikus) tevékenységek halmazába: részmunkaidős foglalkoztatottak, időszakos foglalkoztatottak, munkaerő-kölcsönzés, otthoni munka, illetve a távmunka, rugalmas munkaidő-beosztás, éjszakai, hétfégi műszakban végzett munka, az ún. „antiszociális munkarend” állandó vagy alkalmankénti esti, éjszakai vagy hétfégi munkavégzést jelent. Az önfoglalkoztatás végül nem munkaviszonyban végzett – és ebben az értelemben atipikus – munka (Siskáné – Halász 2017, 268).

Meszman öt foglalkoztatási formát különít el (elsősorban a nagyvállalati és az állami szektorban foglalkoztatottak esetében): a közfoglalkoztatási programokban való részvételt, a munkaerő-kölcsönzést, a határozott idejű foglalkoztatást, a részmunkaidős foglalkoztatást (beleértve az egyszerűsített foglalkoztatást és a szolgáltatási tevékenységet, szerződéseket is), és a (fiktív) önfoglalkoztatást (Meszman 2016, 3; lásd még: Siskáné – Halász 2017). Meszman szerint a magyar elsődleges munkaerőpiac perifériáján, ahol a kis- és középvállalkozások dominálnak, az árnyékszerződés-kötések, az informális alkuk, a részmunkaidős foglalkoztatás, a színlelt önfoglalkoztatás és a be nem jelentett munkavégzés a gyakori (Meszman 2016, 9).

A hazai szakirodalomban is vizsgálják ezektől eltérő, prekár jellegű és atipikus foglalkoztatási formákat, ezek főként alkalmi, szürke- és feketemunkák, illetve foglalkoztatás, melyet az érintettek leginkább kényszerből vállalnak, mert vagy kiszorultak az elsődleges munkaerőpiacról, vagy az elérhető jövedelmek (a szociális transzferekkel együtt is) elégtelenek a megélhetéshez (Messing 2012).

Fogalmi kérdések¹⁰

A prekariátus fogalma nem előzmények nélküli a szakirodalomban, azok a társadalmi jelenségek, melyeket a 2000-es évektől a prekariátus és a prekariátus fogalmával jellemeznek, már korábban is megragadhatók voltak. Ezeket a fogalmakat ragadja meg és elemzi Szépe (2016). A 60-as években jelent meg a „*marginális*” kategóriája, amely egy sajátos strukturális dimenziót jelentett, és egy új, integrálhatatlan réteg kialakulásával fenyegetett. A 70-es években az *informális* fogalmát használták olyan gazdasági tevékenységek megnevezésére, melyek a hagyományos állami szervezeteken és a magánszektor intézményein kívül estek. Ugyancsak a 60-as évektől terjedt el az *underclass* kategóriája, mely a leszakadó, társadalom alatti osztályt jelentette, létrejöttében a gazdaságban végbemenő strukturális folyamatok játszottak szerepet (ezek vesztese). Szépe említi még a *kirekesztés* és a *kirekesztettség* kategóriáit is, úgy látja, hogy a prekariátus és a

prekarizálódás fogalmához épp a kirekesztés és a kiilleszkedés (Castel 1998) fogalma áll a legközelebb. Ha a prekariátusra leíró kategóriaként tekintünk, azokat soroljuk ide, akiknek a léthelyzete prekár/bizonytalan. A prekarizálódás folyamatként a prekariátus/sebezhetőség/létbizonytalanság általános terjedésére koncentrálnak (Szépe 2016, 58–61).

A prekariátussal összefüggő fogalmak, terminusok definiálása során Szépe (2012b) kiemeli, hogy a prekariátus legtöbbet használt megfelelője a létbizonytalanság fogalma lehet. A leggyakrabban használt kategorizáció az, amikor a munka világában tapasztalható bizonytalanságot, kiszolgáltatottságot, a munkaviszony atipikusságát vesszük alapul, a harmadik megközelítés pedig a prekariátus/sebezhetőség/létbizonytalanság általános terjedésére koncentrálnak. A fogalmat először a bizonytalan léthelyzetek és munkaviszonyok leírására, majd a társadalom egészét leíró kategóriaként használták (Szépe 2012b, 93).

A prekariátus fogalmának kialakulását és elterjedését vizsgálja a nemzetközi és a hazai szakirodalomban Tordai Bence. Szépe Andrásához hasonlóan a fogalom kialakulását és használatát egy általánosabb folyamatba illesztve mutatja be, ami részben azokat a társadalmi (munkaerőpiaci) jelenségeket írja le, melyek a ma prekariátusként és prekariátusként azonosított jelenségek, illetve az ezeket megnevező fogalmak voltak. A jelenségről a francia szakirodalomban lehetett sokat olvasni, mint prekárius munka, prekárius léthelyzet. A fogalmak szélesebb körű elterjedése részben Barbier tanulmányához kapcsolódik (2002), aki nagyon alapos, angol nyelvű elemzést végzett a szóhasználatról, a fogalmakról, terminusokról (egyben jellemezte is azokat). A prekariátus elemzését illetően meghatározó volt Standing munkássága (2011, 2012, 2014, 2018). Tordai a fogalmak hazai használatát és elterjedését illetően Tamás Pál, Tamás Gáspár Miklós és Gagy Zsófia szerepét emeli ki (Tordai é. n., 10–11).

A hazai szakirodalomban is konszenzus van a prekariátussal összefüggő fogalmak használatát illetően (eltekintve a prekariátussal és a prekariátussal összefüggő néhány jelenség, például a prekariátus mint osztály kapcsán kialakult vitáktól). Ahogy arra utaltunk, a fogalmi kérdések szorosan összefüggnek a munkaerőpiaci bizonytalansággal, a gazdaság és a munkaerőpiac működésével. Éber 2017-es tanulmányában fontosnak tartja, hogy megtanuljuk a „p betűs szavak” használatát: „a prekárius bizonytalanságot, a prekariátus bizonytalan léthelyzetet, a prekarizálódás a munkát és az életet védő szociális

¹⁰ Az elemzésbe bevont tanulmányok: Artner 2018; Borbély-Pecze 2017; Böcskei – Szépe 2012; Éber 2016; Éber 2017, 2020; Farkas 2015; Fónai – R. Fedor 2023; Forray 2018; Huszár – Sík 2017; Kelemen – Rakovics 2013; Mikle 2019; Nagy 2020; Sík – Szeidl 2016; Szépe 2012a, 2012b, 2016; Szabó – Rófi 2014; Tamás 2007; Tordai é. n.; Kömüves 2016; Tallár 2014.

biztonság meggyengülését, a prekariátus pedig a bizonytalan és biztonsághiányos sorsban osztozók körét. Valamennyi esetében sérülékeny munkaviszonyról, bizonytalan foglalkoztatásról, alacsony és kiszámíthatatlan munkabérről, előre nem látható munkaidőről, következésképpen ingatag élethelyzetről és tervezhetetlen jövőről van szó.” (Éber 2017, 1)¹¹

Az átfogóbb, több kérdést is elemző írások közé tartozik Farkas Xénia dolgozata (Farkas 2015). A fogalmi aspektusokat illetően más szerzőkhöz hasonlóan fontosnak tartja a használt terminusok egyértelműségét és elkülönítését, így a szegénység, az underclass, a kirekesztés és a prekariátus pontos meghatározását (Farkas 2015,5).

Bérmunka, jóléti állam, neoliberális fordulat, neoliberalizmus¹²

A prekariátussal és a prekariátussal foglalkozó szerzők jelentős része történeti, társadalom- és gazdaságtörténeti, társadalom- és szociálpolitikatörténeti aspektusokban tárgyalja a „bizonytalanság” kialakulását a társadalomban és a munkaerőpiacon. Ezek az elemzések szorosan összefüggnek a vilárendszer elméletek, centrum és periféria elméletek magyarázataival is, ezek közül tanulmányunkban csak azokat elemezzük, melyek a prekariátussal foglalkoznak. Az elemzések egyetértenek abban, hogy a második világháborút követő „dicsőséges harminc év” (lényegében a jóléti társadalmak kora) után a 70-es évek válságai egy neoliberális fordulathoz vezettek, mely az állam szerepét radikálisan csökkentette, a piaci folyamatokat hagyta érvényesülni és azokat

támogatta a politika és a jogalkotás eszközeivel is. Ennek egyik eredménye a munkaerőpiaci bizonytalanság lett, a korábbi, kiszámítható „bérmunka társadalma” átalakult, a biztos kereteket a bizonytalanság és „flexibilitás” váltotta fel. Maga a neoliberalizmus mint politikai és ideológiai irányzat ehhez a folyamathoz szállított legitimációs érveket (Ágh 2018, Éber 2016, Éber 2017, Tallár 2014).

A jóléti megegyezést felrugó fordulatot, a szerzők egy része szerint „társadalomellenes új politikai irányvonalat” (Éber 2017, 6) nevezik neoliberalizmusnak. Éber szerint a neoliberalizmus a piacok „felszabadítására” törekszik, a szabad versenyre, a tiszta és önszabályozó piacra hivatkozik. A valóságban azonban az oligopóliumokkal és monopóliumokkal torzított piacok legnagyobb szereplőit, a transznacionális nagyvállalati szektort támogatják (Éber 2017) – más szerzők szerint ez a jogalkotás és alkalmazás mellett (a beruházásoktól az adópolitikáig és a munkajogig) a nagy gazdasági szereplők támogatásával valósul meg. Erre a fordulatra az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban a hetvenes évek második felében, a nyolcvanas évek elején került sor, aminek eszközei a szakszervezetek letörése, a kollektív béralkuk visszaszorítása, a szociális transzferek csökkentése, a nagytőke adóterheinek a csökkentése volt (Éber 2017, 6).

Hasonlóan látja a folyamatot és a neoliberalizmus „érvelését” Pogátsa is (2015). Szerinte a neoliberalizmus mint ideológia a felsőbb társadalmi osztályok és a nagyvállalati szektor érdekérvényesítését szolgálja. Hogy ezt legitimálja (az „önigazoló” ideológiáról és argumentumairól lásd Sipos 2015), és ne beszéljen nyíltan (az ideológia céljairól, a „tiszta és átlátható piaci verseny” alapvetésére hivatkozik, ami nem válik visszatetszővé a választók szemében (holott maga a rendszer, a jóléti újraelosztás nélküli kapitalizmus, elvezet a szupergazdagok megerősödéséhez és a „foglyul ejtett állam” jelenségéhez) (Pogátsa 2015, 196). Tallár a neoliberális korszakot a „társadalmi-politikai kontrolltól megszabadult tőke működésmódjának” látja (Tallár 2014, 72), melynek következménye a jövedelmkülönbségek drasztikus növekedése. A jövedelmi egyenlőtlenségek ugrásszerű növekedésének elutasítása a különböző (civil) mozgalmak jelszavává vált (a „Mi vagyunk a 99%” jelszó például az Occupy Wall Street mozgalom jelszava volt). Szociológus és közgazdász elemzők (például Stiglitz) szerint az egyenlőtlenségek növekedése a társadalmi szolidaritás bomlását is eredményezi, a gazdagság hatalmat, a politikai hatalom pedig további gazdagságot eredményez, ami egy

¹¹ Borbély-Pecze a klasszikus bérmunka társadalmának a leírása kapcsán fejti ki, hogy a korszak jellemzője, hogy a VUCA világában élünk (volatility, uncertainty, complexity, ambiguity – változékonyság, bizonytalanság, komplexitás, kettősség). E világ jellemzésére használják a szakirodalomban a dolgozó szegények, a kockázati társadalom, posztindusztriális, információs hálózati társadalmak fogalmait. Írása arra is rámutat, hogy az új társadalmi jelenségek elemzése és magyarázata számos fogalom kialakuláshoz és értelmezéséhez vezet (Borbély-Pecze 2017, 12–13).

¹² Az elemzésbe bevont tanulmányok: Ágh 2018; Borbély-Pecze 2017; Csoba 2007; Éber 2016, 2017; Farkas 2015; Illésy – Huszár – Csizmadia 2020; Kelemen – Rakovics 2013, Krémer 2009; Mikle 2012; Nagy 2020; Pogátsa 2015; Szépe 2012a, 2012b, 2016; Tamás 2007; Török 2006; Sipos 2015; Tallár 2014, 2017b; Tamás G. 2008; Tóth 2016.

tudatosan is gyengített államot eredményez, például a közkiadások drasztikus csökkentésével (Tallár 2014, 72–73). Véleményünk szerint Tallár elemzése azt is megmutatja, hogy hogyan „ágyazódik meg” a prekár viszonyok terjedése, és ezek hogyan vezetnek el prekár csoportok és a prekariátus kialakulásához.

A hazai szerzők közül Tóth is úgy látja, hogy mást mond és mást tesz a neoliberális ideológia, illetve politika. A retorika lényege, hogy az egyenlőtlenségek, a szegénység, a munkanélküliség és más társadalmi problémák fő okaként a piacok szabad működésének a korlátozását nevezik meg, mely szerint a globális szabad piac kielégíti a társadalmi igényeit, és a növekedés révén csökkenti a társadalmi problémákat. A kritikai diskurzus álláspontja szerint ennek épp az ellenkezője történik, a szabad kereskedelem hirdetői a protekcionizmusban és a hatalmi pozíciók megszerzésében érdekeltek, melyek piaci monopolhelyezethez vezetnek, melyet a számukra kedvező állami beavatkozások is segítenek. A szerző tanulmányában a neoliberális politika egy viszonylag ritkán elemzett jelenségről is ír, a kritikai diskurzus ugyanis élesen bírálja az oktatáspolitikát, a kritika irányzat szerint ugyanis az oktatás a „többlettermeléshez szükséges kompetenciákat alapozza meg”, a képzettség az alkalmazkodóképességet és a rugalmasságot segíti a munkaerőpiacon, ami egyenlő a prekarizációval (Tóth 2016, 25–32).

A prekariátus (potenciális) hazai csoportjai¹³

A prekariátus potenciális csoportjait a hazai szakirodalomban esetében nem a prekariátus mint osztály „csoportjaiként” vizsgálják, ezért is nevezzük ezeket „potenciális” csoportoknak. Sokkal inkább az e tanulmány elméleti bevezetőjében vázolt, Standing eredeti „csoportjairól” van szó (Standing 2011), mint akiket a prekariátusba való bekerülés fenyeget (nők, fiatalok, idősek, migránsok, stb.). Mivel Magyarországon kevés, a prekár csoportokat és a prekariátust érintő empirikus kutatás folyt, e csoportokról keveset tudunk mondani. Az empirikus kutatások jelentős részét a Debreceni Egyetem Egészségtudományi Karának oktatói,

kutatói folytatták. A kutatócsoport tanulmányaiban a prekariátus és a prekár élethelyzetek, a prekariátus operacionalizálására is törekedett, ezért tanulmányai az empirikus kutatásokat elemző blokkba is illeszkednek, így azokat ott elemezzük.

A szociológusok mellett a társadalomföldrajzi kutatók is folytattak empirikus kutatásokat a prekariátust illetően. Mikle György a majorok helyzetét tárta fel, eredményei alapján azt fogalmazza meg, hogy napjainkban a majorok a prekariátus egyik gyűjtőhelyeként azonosíthatók, hisz a majorok társadalmáról kibontakozó kép nagyban megfelel a prekárius élethelyzetű csoportok jellemzőinek, a majorokban nagy számban élnek közmunkások, kényszervállalkozók, illegálisan munkát vállalók, szezonális mezőgazdasági munkákat feketén végzők (Mikle 2019, 245). A Mikle által vázolthoz sok szempontból hasonló társadalmi helyzetet jelent ma Magyarországon külterületen élni, ami jelentős földrajzi izolációval és szegregációval, gyakran etnikai szegregációval jár együtt. Ennek oka, hogy 1990 után a prekariátushoz sorolható háztartások nagy arányban áramlottak ezekre a területekre, az elhelyezkedés reményében és az olcsó ingatlanárak miatt. A külterületeken azonban mára szegregátumok alakultak ki, az itt élők a gazdasági-társadalmi folyamatok vesztesei, nem rendelkeznek kellő erőforrással, hogy megteremtsék az általánosan elfogadott életkörülményeket, emiatt is depriválttá válnak (Vasárus – Szalai 2023, 23–28).

Jelen tanulmány szerzői és munkatársai 2017-től kezdődően folytatnak a prekariátussal és a prekariátussal összefüggő kutatásokat. Több elemzésükben a fiatal diplomások körében megfigyelhető, érvényesülő prekár tendenciákat, az atipikus foglalkoztatási formák elterjedtségét vizsgálták. Az eredmények azt mutatták, hogy bár a diploma kedvező munkaerőpiaci pozíciót eredményez, a képzettség magasabb szintje (MA, MSc) jobban véd a munkanélküliségtől. A munkaerőpiaci hierarchiában elfoglalt helyet illetően női hátrány rajzolódt ki, ami a (gyermekvállaláshoz kapcsolódóan) munkaerőpiaci karrier megszakításával függ össze. Az eredmények azt mutatták, hogy a prekariátus jelensége a vizsgált diplomások között is érvényesül, a prekár jelenségek nemek és végzettségi szint szerinti különbségeket mutatnak (R. Fedor – Fónai 2017, 16–17), ezt a szerzők 2023-as tanulmánya is alátámasztotta (Fónai – R. Fedor 2023).

¹³ Az elemzésbe bevont tanulmányok: Barna és mtsai 2019b; Éber 2017; Fónai – Fedor 2023; Furray 2018; Gregor – Kovács 2018; Meszman – Fedyuk 2018; Mikle 2019; Musner 2006; R. Fedor – Fónai 2017; R. Fedor 2021; R. Fedor – Zakor-Broda – V. Balla 2022; R. Fedor – Libicki – V. Balla 2022; Szabó – Rófi 2014; Szépe 2016; Vasárus – Szalai 2023.

Centrum, félperiféria, periféria, világrendszer-elméletek, függőség¹⁴

A prekariátust és a prekariátust elemző írások, ahogy arra utaltunk, a prekariátust mint bizonytalanságot (munkaerőpiaci és általánosabb társadalmi bizonytalanságot) és a prekariátust következményként írják le, ami a jóléti állam gyengüléséből, a második világháború után a nyugati, centrumországokban kialakult fordista „bérmunkástársadalom” gyengüléséből és átalakulásából következett. A „harminc dicsőséges év” követő társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai átalakulás keretében szól a szakirodalom a neoliberais fordulatról és ezzel is összefüggésben a világrendszer-elméletekről, a centrum- és perifériaelméletekről – ez utóbbiak volnának a prekariátust, a prekár folyamatokat elindító és alakító okok és tényezők. Lássuk, hogyan argumentálja ezeket a folyamatokat a vizsgált hazai szakirodalom.

A nemzetközi szakirodalom elemzésével a centrum és a periféria különbségeit vázolja fel Szépe (2016). E folyamatok a nemzeti keretek közötti újabb egyenlőtlenségeket alakították, hisz a központ autocentrikus gazdaságai a stratégiailag fontos tevékenységekkel, a technológiával, az innovációval jellemezhetők, míg a perifériára az extrovertált gazdaságból következően a „hardwer” működtetése. A nemzetközi szakirodalomban ezekbe a keretekbe helyezik a globális prekariátust. Ilyen értelemben a prekariátus mindig is része volt a kapitalizmusnak, a fordizmus, a stabil bérmunkáslét csak átmeneti biztonságot jelentett (Szépe 2016, 114–117). Ezt a folyamatot írja le Tallár is (2017a), utalva azokra a globális folyamatokra, melyek a tőke kiáramlásához vezettek a globális Északról a globális Délre. Ez komoly nyomást gyakorolt és gyakorol a globális Északra (a centrum) termelési költségeire és béreire is,¹⁵ és ahhoz a versenyhez, hogy ki tud kedvezőbb feltételeket nyújtani a mobil tőke számára (Tallár 2017a, 15–16).

Czirfusz és társszerzői szerint Magyarország a rendszerváltás után *visszatagozódott* a világrendszerbe, pontosabban a félperifériára, ami egy hosszú lejmenet része volt. Ennek sajátossága, hogy a

centrum a félperifériára és a perifériára való terelésáthelyezéssel próbálja a profitabilitást időlegesen helyreállítani (Czirfusz és mtsai 2019, 150).

Éber több írásában is foglalkozik a prekariátus és a tőkés világrendszer elméletek kapcsolatával. Úgy látja, hogy a prekariátus és a prekariátus az elmúlt évtizedekben nyugati centrumtérsegekben *jött újra létre*, ám fontos, hogy csak a nyugati világnak jelentett „új” tapasztalatot, a nyugati centrumtérsegeken (West) kívüli világban (Rest) a tömegek bizonytalan léthelyzete nem új tapasztalat, nem is kivételes, megszokott, már-már normális (Éber 2017, 1). Ráadásul a prekariátus folyamata sem úgy zajlott a volt államszocialista Kelet-Közép-Európában, ahogy a centrumban, hisz a térségben az informális munkának mindig is nagy szerepe jutott a formális bérmunka kiegészítőjeként. Magyarországon ezt mutatja a második gazdaság, a háztáji gazdaság, a kaláka, a fusizás, a maszekolás, a hálapénz – a megélhetéshez mindig szükség volt informális többletmunkára (Éber 2016, 180–181).

A prekariátus és a prekariátus operacionalizálása, empirikus kutatások¹⁶

A prekariátus hazai szakirodalmában kevés empirikus tanulmányt találunk, ez igaz a nemzetközi szakirodalomra is. Az empirikus kutatások tervezésekor a kutatók a prekár folyamatokkal és a prekariátussal összefüggő fogalmak konceptualizálása után tesznek kísérletet a kialakított fogalmak mérésére. Megfigyelhető, hogy a Standing-féle tipológia – mit jelent a munkaerőpiaci bizonytalanság – és az atipikus foglalkoztatás ismérveit veszik figyelembe a kutatók, de ez a megközelítés elsősorban a munkaerőpiaci bizonytalanság mérésére alkalmas. A prekariátus mint potenciális osztály konceptualizálása és operacionalizálása már jóval bonyolultabb (ezzel a BBC kutatását adaptáló kutatások is szembesülnek, ezek közös jellemzője a BBC GBCS – Great British Class Survey – adatfelvétel hatására a különböző tőketípusokkal való rendelkezés mérése). A hazai kutatások közül a munkaerőpiaci szegmentáció elméletet elfogadják járnak más úton (Huszár – Sík 2017, Sík – Szeitl 2016).

¹⁴ Az elemzésbe bevont tanulmányok: Czirfusz és mtsai 2019; Éber 2016, 2017, 2020; Gagy – Szarvas 2016; Harsányi és mtsai 2015; Mayer 2016; Mikle 2019; Sipos 2015; Szépe 2016; Tallár 2017a, 2017b; Tamás 2007, 2016.

¹⁵ Ez a szerzők véleménye szerint hozzájárul a prekariátushoz a centrum országokban.

¹⁶ Az elemzésbe bevont tanulmányok: Fónai – R. Fedor 2023; Huszár – Sík 2017; Mikle 2019; R. Fedor – Fónai 2017; R. Fedor 2018; R. Fedor 2021; R. Fedor – Zakor-Broda – V. Balla 2022; R. Fedor – Libicki – V. Balla 2022; Sík Szeitl 2016; Szabó – Rófi 2014; Ürmösy 2023a, 2023b; Vasáros – Szalai 2023.

A munkaerőpiaci szegmentáció elméleten alapuló kutatások (Huszár – Sík 2017, Sík – Szeitl 2016) a munkaerőpiac két szegmensének a különbségeiből indulnak ki, és abból, hogy ez hatást gyakorol az e területeken dolgozók képzettségére, munkakörülményeire, a munkahelyi foglalkoztatás stabilitására és az előrejutási esélyekre úgy, hogy ezek az első szegmensben kedvezőek. A két szegmens munkavállalóit elkülönítő legfontosabb jegyek az iskolázottság és a munkahelyi stabilitás. A prekariátus munkaerőpiaci csoportként való felfogása esetén e csoportba jellemzően bérmentes munkások tartoznak, akik alacsony bérért, állandósuló bizonytalanságérzet mellett dolgoznak. A munkaerőpiaci szegmentációs elmélet alapján végigvitt operacionalizálás (öt, illetve két változó bevonásával) mérhetővé tette Huszár, Sík és Szeitl számára, hogy két adatbázis másodelemzésével (a Kovách Imre vezette integrációs kutatás és az ISPP / International Social Survey Programme) jellemezzék a hazai prekariátust. A két kutatás eredményeinek az összehasonlítása alapján azonban azt állítják, hogy további kutatásokra lenne szükség. Az integrációs kutatás adatai alapján a foglalkoztatottak 12 százaléka, az ISPP adatfelvétel alapján a foglalkoztatottak 20 százaléka tekinthető a prekariátus részének (Sík – Szeitl 2016, 25). A prekariátust illetően idézzük a kutatókat: „Összességében látható, hogy a prekariátus az alapvető javak birtoklása, illetve az életszínvonal, a lakóköznyezet esetében inkább a szekunder szegmensre hasonlít, addig az értékrendi, illetve az elégedettségrel kapcsolatos kérdésekben vagy a primer alsó szegmensre hajaz, vagy »beáll« a társadalmi lejtő közepére” (Sík – Szeitl 2016, 26).

Az empirikus kutatások következő csoportját az jellemzi, hogy a prekariátus empirikus megragadásához a munkaerőpiaci bizonytalanságot és az atipikus foglalkoztatást vették figyelembe, így például a részmunkaidős foglalkoztatást, az alkalmi munkát, a határozott idejű szerződést, a munkanélküliséget stb. Ezekkel az ismérvekkel tudták azokat a csoportokat meghatározni, jellemezni, melyek körében a prekár jelenségek inkább előfordulnak (R. Fedor 2021, R. Fedor – Zakor-Broda – V. Balla 2022, R. Fedor – Libicki – V. Balla 2022, Fónai – R. Fedor 2023). Az itt röviden bemutatott empirikus kutatásokra Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében került sor, a diplomások esetében pedig a Diplomás Pályakövető Rendszer adatbázisait elemezték. Az eredmények azt mutatják, hogy épp a bizonytalanság miatt a legfontosabb a munkahely biztonsága a válaszolók körében (R. Fedor 2021). Ez tapasztalható a telepí-

körülmények között élő romák esetében is, akik elégedetlenek a munkahelyi körülményekkel és munkájukkal, ami alacsony presztízsű, rutin- és nehéz fizikai munka – jellegzetesen nagy bizonytalanság mellett (R. Fedor – Zakor-Broda – V. Balla 2022). A feszültségteli munkavégzés nem kerüli el a magasabb szintű képzetteket sem, a tartós feszültség és elégedetlenség növeli a bizonytalanságot, ami jellegzetesen prekár vonás (R. Fedor – Libicki – V. Balla 2022).

A frissdiplomások körében végzett elemzésünk (a Diplomás Pályakövetés 2018-as adatbázisának másodelemzése) során több változó bevonásával alakítottuk ki a „bizonytalanság/prekariátus rizikója” indexet. Eredményeink alapján megfogalmazható, hogy az elemzett változók közül elsősorban a munkaszerződés típusa, a megszerzett szakmai tudás alkalmazása és a munkához szükséges végzettség szintje jelent magasabb prekariátus kockázatot, ami a prekariátusba való tényleges bekerüléssel is járhat. Ezeknél is nagyobb hatást gyakorol a prekariátus kockázatára a képzés szintje, a munkahelyi beosztás, a munkahelyi hierarchiában elfoglalt hely és a munka diplomát igénylő vagy nem igénylő jellege. Úgy tűnik, a vizsgált fiatal diplomások inkább a standingi „salaris” és „proficiens” osztályokba sorolhatók, de igen jelentős azoknak az aránya is, akik akár ténylegesen is a prekariátusba tartoznak.

A prekariátus mint osztály; struktúra- és rétegződésméleti kontextusok¹⁷

Tanulmányunk elméleti fejezetében bemutatjuk a prekariátusra mint osztályra vonatkozó elméleteket, utalva az értelmezések közötti különbségekre is. A prekariátussal és a prekariátussal foglalkozó hazai szakirodalom elemzésének egyik fontos limitációjaként fogalmaztuk meg, hogy a lehetséges (és optimális esetben szükséges) kontextusokat nem tudjuk vizsgálni alapvetően terjedelmi okok, de részben tartalmi okok miatt sem, a struktúra- és rétegződésméleti elméletek, modellek és összefüggések nagyon tágra nyitnák az elemzés horizontját – elemzésünk ennek megfelelően a mintába került tanulmányokra vonatkozik.

A prekariátust osztályként elemző hazai írások közül Kelemen és Rakovics (2013) a

¹⁷ Az elemzésbe bevont tanulmányok: Albert és mtsai 2019; Bánóczy – Kabai – Kovássy 2015; Éber 2017; Éber 2020; Farkas 2015; Fónai – R. Fedor 2023; Kelemen – Rakovics 2013; Kömüves 2022; Szépe 2016; Tordai é. n.; Zsolt 2018.

prekariátusnak a bourdieu-i társadalomelmélettel való kompatibilitását elemzi, és arra kíváncsiak, hogy nevezhető-e osztálynak a prekariátus. Úgy látják, hogy weberi értelemben igen. Bourdieu arra utal, hogy a statisztikailag konstruált, „papíron létező” osztályok túlzottan instabilak és ideiglenesek. Ahogy a szerzők Bourdieu alapján megfogalmazzák: „Ami valóban létezik, az a viszonyok tere, amelyben időt és erőfeszítést igényel a felfelé vagy lefelé mozgás, a tőkekonverzió. Annak a valószínűsége, hogy egy csoport a gyakorlatban is, mozgalomba tömörülve létrejön, fordítottan arányos a csoportot alkotók társadalmi térben (tőkékkel) mérhető távolságával. Az világos, hogy a klasszikus statisztikai kategorizációba nem erőszakolható bele a prekariátus, tehát papíron nem létező osztály, ugyanakkor a társadalmi térben sem magától értetődő tagjainak közelsége.” (Kelemen – Rakovics 2013, 19) A szerzők következtetése az, hogy épp a társadalmi térben elfoglalt pozíció *instabilitása* az, ami legfontosabb jellemzőként és osztálykijelölő kritériumként a prekariátust osztállyá teszi (Kelemen – Rakovics 2013, 19).

Éber Márk is az osztályelméletek felől (és az empirikus kutatások ismeretében) közelít a prekariátushoz mint osztályhoz. Éber szerint a félperifériás magyar osztályszerkezet alá van vetve a tőke és az állam uralmának, uralkodó osztályszövetségének (2020, 215). Az uralmat három osztály szövetsége gyakorolja, a külföldi tőke osztályfrakciói, a hazai tőke osztályfrakciói és a velük szövetségre lépő helyi államhatalom birtokosai. A tőkefelhalmozás terhét a magyar társadalom alsó kétharmada viseli, a köztes-közvetítő osztályok és az alsó-alávetett munkásosztály. Ezen osztályok helyzetét a prekariátus, a prekaritás, a prekarizálódás és a prekár léthelyzetek fogalmaival lehet értelmezni. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezetének polarizálódásával nőtt a prekariátus, vagyis a létbizonytalan helyzetben élők száma. Ez a folyamat Éber szerint nem töretlen és folyamatos, inkább hullámszerű, trendszerű növekedés volt, hátterében a magyar állam szabályozása mellett (társadalom és szociálpolitika) a tőkés világgazdaság ciklusai állnak. Éber hangsúlyozza, hogy a prekariátusra irányuló kevés számú empirikus kutatás miatt csak becsléseink lehetnek a prekaritásról, a létbizonytalanságban élőkéről (még kevesebbet tudunk arról, hogy milyen csoportok alkotják a potenciális prekariátust), de az empirikus kutatási eredmények alapján megfogalmazható, hogy a magyar társadalom kétharmadának osztályrésze a prekaritás (Éber

2020, 2018).¹⁸ A prekariátus empirikus vizsgálatára kevés kutatás vállalkozott,¹⁹ de ez nem jelenti azt, hogy maga a fogalom ne került volna be az empirikus társadalomszerkezeti kutatások fogalomtárába. Erre a BBC „Great British Class Survey” kutatása során vállalkoztak (Jones 2013, Savage et al. 2013). A kutatás tervezésekor Bourdieu tőkeelméletét vették figyelembe. Maga a kutatás egy online megkeresést (161 400 fő válaszolt), majd egy reprezentatív mintán (1026 válaszoló) folytatott adatfelvételt jelentett. A kialakított osztálymodellben hét osztályt neveztek meg: az elitet/elite (6%), a befutott középosztályt/established middle class (25%), a technikai, műszaki középosztályt/technical middle class (6%), az új, jómódú munkavállalókat/new affluent workers (15%), a tradicionális munkásosztályt/traditional working class (14%), a felemelkedő, szolgáltatásban dolgozókat/emergent service workers (19%), és a prekariátust/precariat (15%). A prekariátusba soroltak tőkés a legalacsonyabbak voltak minden területen.

A BBC-kutatás, melyet sok kritika ért, inspirálta az „Osztálylétszám 2014” című magyar kutatást. A vizsgálati adatbázisnak 13 560 online kérdőív és 1000 fős személyes megkérdezés volt az alapja, az utóbbi reprezentatív minta volt. A kutatási eredmények alapján rajzolódott ki a magyar társadalom „körtestruktúrája”, vékony nyakkal, alul kiszélesedve, úgy, hogy a legalja elválik a körtétől. Ők, a leszakadtak, a magyar társadalom 23 százalékát jelentik, akik kedvezőtlen jövedelmi helyzettel, a kapcsolatok szegénységével jellemezhetők, ez a réteg folyamatosan újratermeli magát (Bánóczy – Kabai – Kovássy 2015, 135–138). A BBC-sémán és elvek, módszertan alapján folytatott kutatásuk eredményeit Albert és társai elemzik (Albert et al. 2019). A Bourdieu-féle gazdasági, kulturális és társadalmi tőke hat mérőszámának felhasználásával és a látens osztályelemzés (LCA) módszertanát alkalmazva, nyolc LCA-alapú osztályt konstruáltak (Albert et al.

¹⁸ A megfogalmazás módja is jelzi, hogy itt nem a prekariátus mint osztály méretéről van szó, hanem arról, hogy a társadalom mekkora részére jellemző a prekaritás – véleményünk szerint a két dolog nem ugyanazt jelenti.

¹⁹ Szántó szerint (2019, 116): „A prekariátus elméletével és operacionalizálásával kapcsolatos kísérletezés tudományos termékenységéről és kritikai potenciáljáról még korai lenne véleményt alkotni. Annak eldöntéséhez, hogy ez a koncepció kiállja-e az idők próbáját, s valóban a struktúra- és rétegződéskutatások szerves részévé válik-e, még sok elméleti és empirikus vizsgálatra van szükség.”

2019, 1), melyek a következők: felső osztály (4%), kulturális középosztály (9%), jómódú középosztály (9%), fiatal városi fogyasztók (25%), hálózatba ágyazott vidéki munkások (11%), fiatal csellengők (22%), középkorú nélkülöző, deprivált (10%), prekariátus (10%). A prekariátust érinti leginkább a hosszú távú társadalmi kirekesztés, minden tekintetben ők vannak a legrosszabb helyzetben, magas közöttük az idősek és az iskolázatlanok aránya, és magas a munkanélküliség, túlreprezentáltak a szakképzetlen munkavállalók és a romák (Albert et al. 2019, 11–12).²⁰

Gig economy²¹

A „gig economy” vagy „hahnigazdaság” az elmúlt évtized gyorsan terjedő foglalkoztatási formája, de nem előzmények nélküli, hisz eredetileg olyan területeken jelent meg, alakult ki, ahol ez a fajta foglalkoztatási forma a végzett tevékenységek sajátosságából is fakadt, például művészeti területeken, a szórakoztatóiparban, médiában. Az Amerikai Munkügyi Statisztikai Hivatal szerint (a gig economy elvei alapján dolgozó) olyan munkaerő, aki egyszeri feladatokra vagy projektekre szerződik, és általában digitális platformokon/piactereken bérlik alkalmi munkára.²² A gig-gazdaság egy olyan szabadpiaci rendszer, amelyben az ideiglenes állások gyakoriak, és a szervezetek független munkavállalókat alkalmaznak rövid távú kötelezettségekre. A „gig” kifejezés egy szlengszó, amely egy meghatározott ideig tartó munkát jelöl. A kifejezést hagyományosan a zenészek használták egy-egy fellépési megbízás meghatározására.²³ Mivel ez a fajta munkavégzés, foglalkoztatás sok bizonytalansággal jár, a gig economy a prekariátus egyik területét is jelenti.

A hazai, a prekariátussal foglalkozó szakirodalomban kevés elemzés olvasható a gig economy-ról. Az írások jelentős része a tényleges működést mutatja be, nagyon speciális körülmények között. A jelenség elméleti elemzése is ritka. Nagy Ákos dolgozatában (2020) erre vállalkozott. Szakirodalmi

elemzése alapján azt állítja, hogy a 2008-as világválság utáni tömeges munkanélküliség is hozzájárult a jelenség széleskörű elterjedéséhez, a lecsúszó középosztály körében is, a gig dolgozók egyre nagyobb részét képezik a munkaerőnek. A gig foglalkoztatásban a munkást egy specifikus feladat megadott időn belüli elvégzésére alkalmazzák, közösségi munka vagy applikáció alapú munka keretében. Az applikáció alapú munka („work on-demand via apps”) alkalmas arra, hogy a foglalkoztató és a felhasználó immunitást nyerjen a dolgozóval szemben. Az appok biztosítják a dolgozó feletti kontrollt és az információs aszimmetriát is. Munkajogilag a munkaviszony megkerülésével létrejövő foglalkoztatás (Nagy 2020, 25–27).

A hazai empirikus kutatások közül ki kell emelnünk Ürmössy Anna kutatásait a biciklis futárokról (Ürmössy 2023a, 2023b). A szerző a játékosítás és a fegyvelmezés kapcsán (amit a Foodpanda működésén keresztül ismertet) több, lehetséges elméleti magyarázatot mutat be tanulmányában. Így röviden foglalkozik a gig-economy (hahnimunka), és ennek egy formája, a work-on-demand via app (platformalapú munka) kérdéseivel. A gig economy egyik jellegzetessége a kiszámíthatatlanság például a piac ingadozásainak, továbbá hogy a gazdasági kockázatokat a cégek a munkavállalóra terhelik, hisz egyéni vállalkozóként „alkalmazzák” őket, ezzel elesnek a társadalombiztosítási szolgáltatásoktól és a munkajogi védelemtől. A platform alapú munka során számos, a munkaszociológiában elemzett eszközzel élnek a munkáltatók, melyek közös tulajdonsága az aszimmetrikus viszonyok kialakítása és a kontroll a „munkavállaló” (egyéni vállalkozó) felett; ezek a játékosítás, a fegyvelmező gyakorlatok és a panoptikusság – az esettanulmányból azt is megtudjuk, hogy ezek a módszerek és elvek hogyan működnek a gyakorlatban.

Összegzés

Tanulmányunkban a prekariátus és a prekariátus hazai szakirodalmi recepcióját vizsgáltuk. Arra voltunk kíváncsiak, hogy az elmúlt évtizedek gazdasági, munkaerőpiaci, foglalkoztatási és jóléti változásai következtében kialakuló munkaerőpiaci és társadalmi „bizonytalanságot” és következményeit vizsgálják-e a hazai társadalomkutatók, publikálnak-e ezekről a kérdésekről, jelenségekről. Ehhez a nemzetközi és a hazai szakirodalom alapján kialakítottunk egy kategóriarendszert (a kategóriák

²⁰ Ez nagyon közel áll ahhoz, ahogy a prekariátusba kerülő csoportokat Standing leírja (2011, 2012).

²¹ Az elemzésbe bevont tanulmányok: Altschach – Bodor-Eranus – Horzsa 2022; Barna és mtsai 2019a; Kunst 2018; Nagy 2020; Ürmössy 2023a, 2023b.

²² <https://www.randstad.hu/workforce-insights/munkaeropiac/mi-is-az-a-gig-economy/>

²³ <https://www.randstad.hu/workforce-insights/munkaeropiac/mi-is-az-a-gig-economy/>

tematikus csoportjait), és 68 tanulmány tartalom-elemzésével fogalmaztuk meg feltáró vizsgálatunk következtetéseit. Elemzésünk azt mutatja, hogy a témával összefüggő fogalmak (prekaritás, prekariátus, prekarizálódás, munkaerőpiaci bizonytalanság, rugalmas foglalkoztatás, atipikus foglalkoztatási formák) elterjedtek a hazai szakirodalomban. Ez azonban gyakran csak a fogalmak használatát jelenti, mélyebb elemzések nélkül, de azt nem mondhatjuk, hogy a hazai kutatók lemaradása nagy volna a nemzetközi mainstreamtől. Inkább az tapasztalható, hogy a kutatók néhány kérdést alaposabban elemeznek, ezek főként a fogalmi és elméleti kérdések, vagy a prekaritás és prekariátus kialakulását meghatározó folyamatok teoretikus elemzése (bérmunka, posztfordizmus, neoliberális fordulat, világrendszer-elméletek). Ahol nagyobb hiátust tártunk fel, az az empirikus kutatások területe. Kevés publikáció foglalkozik a prekariátus munkaerőpiaci vagy különösen osztályjellegének az operacionalizálásával, azoknak a társadalmi csoportoknak a vizsgálatával, melyeket reálisan fenyeget a tartós prekár léthelyzet (és a lecsúszás a prekariátusba). Az empirikus kérdések operacionalizálásának a szerény szakirodalmi súlya együtt jár az empirikus kutatások alacsony számával, ami mögött valószínűleg nem az áll, hogy a nemzetközi és a hazai szakirodalom ismeretében ne lehetne konceptualizálni, majd operacionalizálni a prekaritással és a prekariátussal összefüggő kérdéseket és jelenségeket, folyamatokat.

Felhasznált irodalom

- Ágh Attila 2018 A neoliberalizmus rendszere és a „társadalom önvédelme”. *Politikatudományi Szemle* XXVIII/2. 7–26.
- Albert, Fruzsina – Dávid, Beáta – Kmetty, Zoltán – Kristóf, Luca – Róbert, Péter – Szabó, Andrea 2019 Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from a New Multidimensional Hungarian Class Survey. *East European Politics and Societies and Cultures*, 32(3): 544–565.
- Altschach László – Bodor-Eranus Eliza – Horzsa Gergely 2022 Hang, fény. Érvényesülés? A hang-, fény-, látványtechnikai szakmakör és annak munkaerőpiaca. *Színpad*, 1. sz. 70–73.
- Artner Annamária 2018 Aggasztó tendenciák az Európai Unió munkaerőpiacán *Statistikai Szemle*, 96. évfolyam 4. szám, 341–374.
- Artner Annamária 2019 Elnyomorodik-e a munkásosztály? IV. Rész – A bizonytalanság kora. 2019-07-08. <https://aszem.info/2019/07/elnyomorodik-e-a-munkasosztaly-iv-resz-a-bizonytalansag-kora>. Letöltés dátuma: 2023. január 5.
- Babbie, Earl 1995 *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Bakó Tamás – Cseres-Gergely Zsombor – Kálmán Judit – Molnár György – Szabó Tibor 2014 *A munkaerőpiac peremén lévőék és a költségvetés*. MTA KRTK Közgazdaság-Tudományi Intézet, Pécs.
- Bánóczy Eszter – Kabai Imre – Kovássy Katalin 2015 A „körte”. *Jel-Kép*, 13. 121–144.
- Barbier, Jean-Claude 2002 A Survey of the Use of the Term précarité in French Economics and Sociology. *Document de travail CEE*, (n° 19) novembre 2002
- Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton 2019 Dinamikus hatalom. *Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után*. 26. Sz. 225–251.
- Benach, J.– Vives A. – Amable, M. – Vanroelen, C. – Tarafa, G. – Muntaner, C. (2014) Precarious Employment: Understanding an Emerging Social Determinant of Health. *Annu. Rev. Public Health* 2014. (35.) 229–253.
- Bessant, Judith 2018 Young Precariat and a New Work Order? A Case for Historical Sociology, *Journal of Youth Studies*, <http://dx.doi.org/10.1080/13676261.2017.1420762>. Letöltés: 2023 január 5.
- Borbély-Pecze Tibor Bors 2017 Az életút-támogató pályaaorientáció rendszere változó gazdasági és társadalmi környezetben, *Munkaügyi Szemle* 60. évf., 1. szám, 11–15.
- Böcskei Balázs – Szépe András 2012 Szabadság csak ott van, ahol nincs prekariátus! Bevezető a Fordulat 19. számához. *Fordulat*, 19. sz., 5–7.
- Böröcz József 2017: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L' Harmattan, Budapest.
- Budowski, Monica – Tillmann, Robin – Keim, Wiebke – Amacker, Michèle. 2010 Conceptualising 'precarious prosperity' – empirical and theoretical elements for debate. *International Journal of Comparative Sociology*, SAGE Publications, 2010, 51 4., 268–288.

- Bukodi Erzsébet 2006 Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách Imre szerk. *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizmus és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 109–159.
- Castel, Robert 1998 *A szociális kérdés alakváltozásai. A bérmunka krónikája*. Max Weber Alapítvány-Wesley Zsuzsanna Alapítvány-Kávész Kiadó, Budapest.
- Candeias, Mario 2007 Unmaking and Remaking of Class: The „Impossible” Precariat between Fragmentation and Movement. *Policy Paper* 3. 1–12.
- Cranford, Cynthia J – Vosko, Leah F. – Zukewich, Nancy 2003 Precarious Employment in the Canadian Labour Market: a Statistical Portrait. *JUST LABOUR* vol. 3, Fall 2003, 6–22.
- Czeglédi András 2016 Annyit ér, amire vitte. Beszélgetés az igazságosságról. *2000*, 28. évf., 5. sz. 4–25.
- Czirfusz Márton – Ivanics Zsófia – Kovai Cecília – Meszmann Tibor 2019 A magyarországi munkásság a hosszú lejáratban. *Fordulat* 26., 142–170.
- Csoba Judit 2007: A munkaerőpiac és a munkaerő iránti kereslet változása. In Csoba, Judit – Czibere Ibolya szerk. *Tipikus munkaerőpiaci problémák – atipikus megoldások*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 9–25.
- Csoba Judit 2010 *A tisztességes munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* L Harmattan, Budapest.
- Csoba, Judit 2022 Managing the unemployment in Hungary. *Metszetek*, Vol. 11. (No.4.) 78-90.
- Éber Márk Áron 2015: Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika*, No 92–93 (2015/3–4. szám): 119–140.
- Éber Márk Áron 2016 Kiegészítő. A túlhajszoltág nemzedéki és osztályvonatkozásai a kapitalista világrendszer centrumaiban és (fél)perifériáin. *Eszmélet* 133. sz. Tavasz 169–185.
- Éber Márk Áron 2017 Rossz fizetés, létbizonytalanság–terjed a prekariátus. *Új Egyenlőség*, 2017. 02. 13.
- Éber Márk Áron 2020 *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Eliosia, Betti 2018 Historicizing Precarious Work: Forty Years of Research in the Social Sciences and Humanities. *IRSH* 63 (2018), 273–319.
- European Parliament 2016 Directorate-General for Internal Policies, Policy Department A: Economic and Scientific Policy, Precarious Employment in Europe, Part 1: Patterns, Trends and Policy Strategies Brussel.
- Farkas Xénia 2015 A prekariátus fogalmának és magyarországi alkalmazhatóságának vizsgálata. MA szakdolgozat. ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Félix Anikó – Gregor Anikó 2014 Kell egy csapat? A Jobbik és fiatal támogatóinak vizsgálata, különös tekintettel a társadalmi nemekre. In Nagy Ádám - Székely Levente szerk. *Másodkézből – Magyar Ifjúság* 2012. ISZT Alapítvány-Kutatópont, Budapest, 263–290.
- Ferge Zsuzsa 2012 Prekariátus és Magyarország. *Fordulat*, 19. Vol: 116–127.
- Fónai Mihály 2021 Az államtudományi kutatás alapjai és főbb módszertani irányai. In Szabados József szerk. *Az állam- és jogtudományi kutatás alapjai és főbb módszertani irányai*. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, Debrecen, 1–36., preprint version.
- Fónai, Mihály – R. Fedor, Anita 2023 Phenomena of precarity among young graduates – Hungarian case study. *Economics and Sociology*, 16 2.sz. 107-122. doi:10.14254/2071-789X.2023/16-2/7.
- Förrey R. Katalin 2018 Prekariátus és cigányság. 10–15. In Kerülő Judit – Jenei Teréz (szerk): *Új kutatások a neveléstudományokban. Pedagógusképzés és inklúzió*, Kreatív Help Bt. Debrecen.
- Frase, Peter 2013 The Precariat: a class or a condition? *New Labor Forum* 22, 2. sz., 11–14.
- Fuller, Sylvia – Vosko, Leah F. 2008 Temporary Employment and Social Inequality in Canada: Exploring Intersections of Gender, Race and Immigration Status. *Soc Indic Res* 88., 31–55.
- Gagy Ágnes – Szarvas Márton 2016 Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma. *Eszmélet*, 28. évf., 112. sz., 111–133.
- Gregor Anikó – Kovács Eszter 2018 *Nőiügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák* Friedrich-Ebert-Stiftung, Budapest.

- Gauffin, Karl 2020 Precariousness on the Swedish labour market: A theoretical and empirical account. *The Economic and Labour Relations Review*, *Sage Journalist* vol. 31. 1–20.
- Harsányi Iván – Zelei Dávid – Sente Varga Mónika – Szilágyi Ágnes Judit – Zolcsák Attila 2015 Kelet-Európa versus Latin-Amerika? *Eszmélet*, 27. évf., 105. sz., 161–181.
- Herrmann, Peter – Viacheslav Bobkov – Csoba, Judit eds. 2014 *Labour Market and Precarity of Employment: Theoretical Reflections and Empirical Data from Hungary and Russia*. Wiener Verlag für Sozialforschung, Vienna.
- Huszár Ákos 2016 Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz a bírálóimnak. *Szociológiai Szemle* 26 1sz., 96–120.
- Huszár Ákos – Sik Endre 2017 Rétegződés, szegmentáció, prekariátus. In Kovách Imre szerk. *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Illésy Miklós – Huszár Ákos – Csizmadia Péter 2020 Rugalmasság biztonság nélkül Munkaerőpiaci integrációs mechanizmusok Magyarországon a 2010-es években. In Kovách Imre szerk. *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum, Budapest, 233–265.
- Jones, Sam 2013 Great British Class Survey finds seven social classes in UK. 3 Apr 2013 *Guardian*, <https://www.theguardian.com/society/2013/apr/03/great-british-class-survey-seven> Letöltés dátuma: 2023. március 5.
- Kelemen Zsófia – Rakovics Márton 2013 Prekaritás és habitus. Kérdések a prekariátusról, mint új osztályról és kategóriáról, Pierre Bourdieu társadalomelméletének tükrében. In Bezsényi Tamás, Demeter Endre, Horzsa Gergely, Meixner Boglárka, Petényi Sára, Szekeres Bertold szerk. *Kötetlen. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötetje*. ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, Budapest, 13–22.
- Kolosi Tamás 2000 A terhes babapiskóta. Osiris, Budapest.
- Kolosi Tamás – Pósch Krisztián 2014 Osztályok és társadalomkép. In Kolosi Tamás – Tóth István György szerk. *Társadalmi riport 2014*. TÁRKI, Budapest.
- Kömüves Dániel 2022 Az „osztály halála” Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében. *Replika*, 125. sz., 11–33.
- Krémer Balázs – Nyíri Szabolcs – Stadinger Johanna Heléna 2020 Hátrányos előnyök – a fiatalok munkaerő-piaci helyzete. In Nagy Ádám szerk. *A lábjegyzeten is túl – magyar ifjúságkutatás 2020*. Szociális Demokráciáért Intézet – Excenter Kutatóközpont, Budapest, 83–133.
- Krémer Balázs 2009 *Bevezetés a szociálpolitikába*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kunst, Bojana 2018 Ellenállni az időnek. *Szinbázis*, 1. szám, 43–48.
- Laky Teréz (é. n.): Az atipikus foglalkozásokról. <https://static.hlt.bme.hu/laky/Cikk/atipikus.pdf> Letöltés dátuma: 2022. október 12.
- LaVaque-Manty, M. 2009 Finding Theoretical Concepts in the Real World: The Case of the Precariat. In *New Waves in Political Philosophy*. Ed de Bruin, Boudewijn de Bruin – Zurn, Christopher F. Palgrave Macmillan. 105–124.
- Lehota József 2001 *Marketingkutatás az agrárgazdaságban*. OM FPI, Budapest.
- McKay, Sonia – Jefferys, Steve – Paraksevopoulou, Aanna – Keles, Janoj 2012 Study on Precarious work and social rights Carried out for the European Commission. Working Lives Research Institute Faculty of Social Sciences and Humanities London Metropolitan University.
- Mayer Ádám 2016 A multipolaritás eszmétörténetének értelmezéséhez. *Eszmélet*, 28. évf. (111. szám), 124–138.
- Mikle György 2019 A vidék újrastrukturálódása és a prekariátus fogalma a majorok kutatásának szemszögéből. *Földrajzi Közlemények* 143. (3). 236–249.
- Messing Vera 2012 Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth. Tamás – Takács Judit szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, Budapest, 204–220.

- Meszmann, Tibor 2016 *The rise of the dual labour market: fighting precarious employment in the new member states through industrial relations (PRECARIR) Country Report: Hungary*. Central European Labour Studies Institute (CELSI) Research Report No. 12 April 2016.
- Meszmann Tibor – Olena Fedyuk 2018 *Munkaerő-kölcsönzés mint munkaviszony és mint mobilitási (migrációs) csatorna*. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest.
- Mitev Ariel Zoltán 2012 Grounded Theory, a kvalitatív kutatás klasszikus mérföldköve. *Veze-téstudomány*, 43. 1:17–30.
- Motakef, Mona 2019 Recognition and precarity of life arrangement: towards an enlarged understanding of precarious working and living conditions, *Distinktion Journal of Social Theory*, 20, 2. :1–17.
- Musner, Lutz 2006 A prekariátus karrieresélyei. Gondolatok a tudományos utánpótlás helyze-téről. *Buksz*, 2006. 18. évf. 4. sz., 383.
- Nagy Ákos 2020 Aki rugalmasan dolgozik, ne is egyék? A prekariátus és a rugalmasság kora. Szakdolgozat. Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia Intézet Szocio-lógia és Társadalompolitika Tanszék, Budapest.
- Neilson, Brett – Rossiter, Ned 2008 Precarity as a political concept, or, Fordism as exception. *Theory, Culture & Society* 25, 7–8., 51–72.
- Pavanelli, Rosa 2020 Rentier capitalism and debt. Introduction. *PSI BRIEFING SERIES - DEBT AND WORKERS*. https://pop-umbrella.s3.amazonaws.com/uploads/99e023db-9f48-4a15-aa48-3db6e480b1cb_65e90c9c-b8f1-4102-a3cc-5ca096087a54_DebtBriefOne_26-11-2019_5_.pdf Letöltés dátuma: 2020. július 15.
- Pogátsa Zoltán 2015 Az Északi Modell relevan-ciája. *Eszmélet* 27. évf. 108. szám 2015 tél, 189–201.
- R. Fedor Anita 2018 Foglalkoztatási helyzetkép és a munkával való elégedettség jellemzői. *Acta Medicinæ et Sociologica*, Vol. 9. No. 27. 33–57.
- R. Fedor, Anita 2021 *Regional characteristics of the precariat on the labour market*. Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press, Debrecen.
- R. Fedor Anita – Fónai Mihály 2017 A magasan kvalifikált fiatal munkavállalói csoportok elemzésének új megközelítési lehetősége: a prekariátus. *Különleges Bánásmód*, III. évf. 2017, 4. szám, 7–17.
- R. Fedor, Anita – Toldi, Andrea 2017 Labour market opportunities of women with young children after childbirth. *KONTAKT* 19 : 3 pp. 236–243, 8.
- R. Fedor, Anita – Zakor-Broda Rita – V. Balla Petra 2022 Roma foglalkoztatás – hátrányos helyzet – munkaerőpiaci bizonytalanság. *Acta Medicinæ et Sociologica*, 13. , 34. szám, 90–111.
- R. Fedor Anita – Libicki Éva – V. Balla Petra 2022 Azonosságok és különbségek – Munkaattitűdök és a munkával való elége-dettség jellemzői 2005-2018 között. *Acta Medicinæ et Sociologica*, Vol. 13. No. 34. 233–257.
- Savage, Mike – Devine, Fiona – Cunningham, Niall – Taylor, Mark – Yaojun Li – Hjellbrekke, Johs. – Le Roux, Brigitte – Fried-man, Sam – Miles, Andrew 2013 A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment. *Sociology* 47. No.2. 219–250.
- Sík Endre – Szeitl Barbara 2016 A prekariátus mint munkaerő-piaci csoport. *Metszetek*. Vol. 5. No 3., 3–40.
- Sik Domonkos: A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle* 29. évf., 2. sz., 4–24.
- Sipos Balázs 2015 A szegénység etnicizálása. *Esz-mélet*, 27. évf. 108. szám, 151–169.
- Siskáné Szilasi Beáta – Halász Levente 2017 Globális munkaerőpiaci kihívások az új gaz-daságföldrajzi folyamatok tükrében. *Földrajzi Közlemények* 141. 3., 263–274.
- Standing, Guy 2011 *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic, London
- Standing, Guy 2012 The Precariat: From Denizens to Citizens? *Polity, Deepening Democracy*, October 2012, Vol. 44, No. 4, pp. 588–608.
- Standing, Guy 2014 „Denizens and the precariat.” *A Precariat Charter: From denizens to citizens*. London Bloomsbury Academic, 1–32. *Bloomsbury Collections*. Web. 12 Jun. 2021.

- Standing, Guy 2018 The Precariat: Today's Transformative Class? October <https://greattransition.org/publication/precariat-transformative-class>. Letöltés dátuma 2016. november 9.
- Szalai Erzsébet 2006 Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In Kovách Imre szerk. *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizmus és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 349–373.
- Szántó Zoltán Oszkár 2019 A társadalmi rend számít. Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. *Szociológiai Szemle* 29(2): 112–118.
- Szépe András 2012a Prekariátus – Miért pont most és miért pont itt? *Fordulat*, 19. Vol: 10–27.
- Szépe András 2012b A prekariátus jelenségének vizsgálata az individuumszociológiák felől közelítve. *Replika* – 79. 2. szám, 91–102.
- Szépe András 2016 A prekariátus fogalmának kialakulása és egy lehetséges újragondolása. Doktori értekezés. ELTE Szociológiai Doktori Iskola, Budapest
- Szigeti Péter 2011 Világrendszer-elmélet: álláspontok és problémák. *Eszmélet* 23. évf. 91. szám, 51–59.
- Tallár Ferenc 2013 A bizonytalanokról avagy a prekariátusról és a politikáról. *Élet és Irodalom*, LVII. évfolyam, 48. szám, november <https://www.es.hu/cikk/2013-11-29/tallar-ferenc/a-bizonytalanokrol.html>. Letöltés dátuma: 2022. december 1.
- Tallár Ferenc 2014 A proletariátustól a prekariátusig és tovább... *Eszmélet*, 26. évf. 102. szám, Nyár, 70–95.
- Tallár Ferenc 2017a Populizmusok és demokráciák, avagy a politikai újraélesztés színpada. *Politikatudományi Szemle*, 26. évf. 1. szám, 107–132.
- Tallár Ferenc 2017b Migráció, globalizáció, nemzetállam. *Liget*, 30. évf. 5. sz. 4–46.
- Tamás Gáspár Miklós 2008 A jóléti állam kísértete. *Eszmélet* 20. évf. 77. sz., 96–129.
- Tamás Pál 2007 *Skillrendszerek és tanulási pályák a magyar tudásgazdaságban: biztonság piacok és politikai mozgásterek*. Európai Magyarország, 41–57.
- Tamás Pál 2016 Digitális munkásság a 2020-as években. *Magyar Tudomány*, 177. évf. 11. sz. 1365–1378.
- Tardos Katalin 2012 Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth, Tamás – Takács Judit szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum. Budapest 221–239.
- Tordai Bence. (é.n.): A prekariátus fogalmáról. https://www.academia.edu/8358321/Tordai_Bence_A_prekariatus_fogalmarol. Letöltés dátuma: 2016. november 9.
- Tóth Tamás 2016 A társadalmi egyenlőtlenségek termelése. A neoliborális oktatáspolitikai újbaloldali, kritikai elemzése a társadalmi egyenlőtlenségek tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*, 66. évf. 3–4. sz. 22–44.
- Török Emőke 2006 Túlléphetünk-e a bérmunka társadalmán? *Szociológiai Szemle* 2006 2. sz., 111–130.
- Ürmössy Anna 2023a: A futárok lázadó játéka és a bizonytalanság fegyverező ereje 2023. 01. 15. <https://ujjegyeneseg.hu/a-futarok-lazado-jatekai-es-a-bizonytalansag-fegyverezo-ereje/>. Letöltés dátuma: 2023. február 1.
- Ürmössy Anna 2023b Az algoritmus útjai kifizérhetetlenek? Játékosítás és fegyverezés a biciklisfutárok munkájában. *Kultúra és Közösség* 3.
- Vasáros Gábor – Szalai Ádám 2023 Formáló peremterületek: a szegénység és a jóléti szuburbanizáció egymás mellett élése hazai városok példáján. *Tér és Társadalom*, 37. évf. 1. szám, 23–48.
- Zsolt Péter 2018 A prekariátus megjelenése a modern kvantitatív szociológiai vizsgálatokban. *Szellem és tudomány*, 2018. 9. évf. 1. sz., 229–237.

AZ ALGORITMUS ÚTJAI KIFÜRKÉSZHETETLENEK?¹ Játékosítás és fegyelmezés a biciklis futárok munkájában

DOI 10.35402/kek.2023.3.9

Absztrakt

A kutatás betekintést nyújt a *Foodpanda* munkaszervezésébe és biciklis futárjainak tapasztalataiba. A futárok munkához való viszonyát a játékosítás és a fegyelmezés szempontjából vizsgálja. A tanulmány interjúkra és terepmunkára támaszkodik, ezek segítségével arra a kérdésre keresi a választ, hogy a futárok miért törődnek bele az általuk is gyakran igazságtalannak tartott munkaszervezésbe. A kutatás az alulról, illetve felülről jövő játékosítás formáit vizsgálja, emellett a normalizáló szankciók és panoptikusság útján megjelenő fegyelmező mechanizmusokat elemzi. Az eredmények alapján elmondható, hogy a játékosítás többnyire pozitív ösztönzőként van jelen, míg a fegyelmező gyakorlatok az információs aszimmetria révén a bizonytalanság erejével hatnak.

Abstract

The research provides an insight into *Foodpanda*'s work organization and its couriers' experiences. It examines the couriers' relation to their work using the concepts of gamification and disciplinary practices. The study inquires why couriers do not oppose the organization of work, which they often consider to be unfair, building upon interviews and participant observation. The research examines different forms of gamification both form-above and -below, furthermore analyzes normalizing sanctions and panopticism as modes of disciplinary mechanisms. The results show that gamification is mostly a positive incentive, while disciplinary practices exercise control by uncertainty created by the informational asymmetry.

Bevezetés

Kutatásomban a *Foodpanda* munkaszervezését, valamint biciklis futárjainak munkához való viszonyát vizsgáltam 2021 októbere és 2022 áprilisa között. Magyarországon a biciklis futárok száma a koronavírus első hulláma óta drasztikusan megnőtt, és egyre több ember kerül az applikációalapú munkavégzés világába. A munkaszociológia területén az elmúlt években különösen fontos szerepet kapott a platformalapú munkavégzés, a *gig-economy*, valamint a digitális kapitalizmus munkára gyakorolt hatásának tanulmányozása (ld. De Stefano 2015; Veen et al. 2020; Staab-Nachtwey 2016). Ennek a munkaszervezésnek és teret nyelő gazdasági berendezkedésnek példája a (biciklis) futárok esete. Az esettanulmány célja, hogy bemutassa a játékosítás és a fegyelmező gyakorlatok szerepét a cég munkaszervezésében, valamint a futárok munkához való viszonyában. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy ez a két tényező hogyan járul hozzá a munkaszervezés logikájának elfogadásához a futárok körében. Emellett rávilágítok arra is, hogy a *Foodpanda* esete nem egyedülálló, hanem egy átfogó társadalmi-gazdasági változás részeként értelmezendő, amely a *gig-economy* térnyerését és a munkaszervezés új, digitális sajátosságainak megjelenését hozza magával.

Elméleti keret

Gig-economy és platformalapú munkavégzés

A kutatás tágabb társadalmi-gazdasági kontextusának megértéséhez elengedhetetlen két fogalom, a *gig-economy* és a *platformmunka* rövid bemutatása. *Gig-economy*nak vagy hahnigazdaságnak nevezzük azt a teret nyelő foglalkoztatási formát, melyben a dolgozókat egyéni vállalkozókként szerződtetik, rövidebb időtávra, vagy *on-demand* alapon. Ez arra utal, hogy a munkások akkor dolgoznak, amikor egy adott szolgáltatásra épp szükség van (futárok

¹ Köszönetnyilvánítás: köszönettel tartozom Éber Márk Áron konzulensemnek, akinek a segítségére a kutatás során mindig számíthattam. A tanulmány a szerző OTDK dolgozatának rövidített változata.

esetében akkor, amikor épp van megrendelés). Ennek a foglalkoztatási formának a legnagyobb hátránya a dolgozók számára a kiszámíthatatlanság: a munkások kiszolgáltatottá válnak a piac ingadozásának, bizonytalan, prekár élethelyzetbe kerülnek (Standing 2011; Szépe 2012). A gazdasági kockázatokat a cégek a munkavállalókra terhelik (De Stefano 2015). Az egyéni vállalkozói létből fakadóan a munkások alapvető társadalombiztosítási szolgáltatásoktól és munkajogi védelmekről is eleshetnek. De Stefano a *gig-economy* belül két típusú munkaszervezést különböztet meg, számunkra a *work-on-demand via app* (azaz az applikáción keresztül szükség szerinti munka) lesz fontos. Az applikációalapú platformok által meghatározott munkavégzés során a felhasználót/vevőt az applikáció közvetlenül összeköti a munkással, így a munkaszervezés egy algoritmus által, emberi közvetítés nélkül történik (De Stefano 2015). A futárok munkáját tehát a *gig-economy* és azon belül is a platformalapú munkavégzés tágabb összefüggésében érdemes vizsgálnunk.

Játékosítás

A kutatás egyik vezérfonalát a játékosítás (*gamification*) fogalma adja. Kiindulásként Michael Burawoy munkásságához nyúlok vissza, aki egy gyárban végzett kutatása során a munkahelyen kialakuló játékos gyakorlatokat vizsgálta (Burawoy 1982). Példának okáért, a gyárban minden munkafolyamathoz tartozik egy meghatározott kvótaszám. Ha a munkás a kvótának a 120%-a felett termel, bónuszt kap, ha nem teljesíti a kvótát, az alapbért akkor is megkapja. Ez a „játék” alapvetően abból áll, hogy a munkások felméri, hogy bizonyos munkafolyamatok során lehetséges-e a 120% feletti teljesítmény vagy sem, és ennek fényében használják ki munkakapacitásukat. Ehhez hasonló jelenségek a futárok munkavégzésének vizsgálatakor számos esetben felbukkannak. Több szociológus úgy tekint a játékosra, mintha az a menedzseri hatalommal és érdekléssel szembemenő folyamat lenne (pl. Bronowicka–Ivanova 2020). Burawoy azonban kiemeli, hogy a menedzser gyakran részt vesz a játékszabályok kidolgozásában és fenntartásában. Burawoy megfigyelései alapján a játékban való részvételben nem feltétlenül a gazdasági megfontolás a legfőbb mozgatórugó. A játék képes feloldani a munka monotonitását, emellett pedig a kemény munkát *relatív meglepődéssel* társítja.

A játék kihívást jelent, valamint presztízst ad a munkatársak körében, ezáltal büszkeséggel tölti el a sikeres játékost. Burawoy érzése szerint a játékban való részvétel hozzájárul a kapitalista viszonyok rejtett reprodukciójához és az érték többlet termelésének biztosításához. Ahhoz, hogy az ember játssza a játékot, el kell fogadnia annak szabályait, nem kérdőjelezheti meg azokat. A játékban való részvétel megköveteli a játékot megteremtő és fenntartó munkaszervezést, valamint a kapitalista rendszer elfogadását is. A játék által a kapitalizmus szabályai természetesként és megmásíthatatlanként lépnek fel a munkásokkal szemben, ezt az elfogadást nevezi a szerző beleegyezésnek (*consent*). A munkások esetleges elégedetlensége nem a kapitalizmus ellen, hanem annak újratermelése ellen irányul (Burawoy 1982, 93). Emellett a játék individualizáló jellegű, a munkások a saját teljesítményükre fókuszálnak és versenytársak lesznek. Ezzel a játék elfedi a munkások közös osztályhelyzetét és közös érdekeiket is. A játék folyamán a munkás és a menedzser érdekei egybeesnek: mindkettjük számára a minél nagyobb érték többlet termelése a cél. Burawoy elméletében a munkás nem egyszerűen a rendszer passzív elszennvedőjeként jelenik meg, a játék során ágenciára is szert tesz. A játék gyakran a munkások kezdeményezésével jön létre, és ha egy játék állandósul, saját dinamikát alakít ki, nincs rá biztosíték, hogy nem fogja előbb vagy utóbb aláásni azokat a szabályokat, amelyekre épül (Burawoy 1982).

Burawoy elmélete nem szolgál eszközzel a játékok eredetének fogalmi megkülönböztetésére. Ehhez segítségül hívtam Woodcock és Johnson elméletét, mely kettébontotta a játékosítás fogalmát. A szerzők megkülönböztetnek felülről jövő (*from above*) és alulról jövő (*from below*) játékosítást. Felülről jövő játékosításról beszélhetünk abban az esetben, amikor a menedzser talál ki játékos elemeket, amivel a munkát serkentik (a biciklis futárok esetében jó példa erre a különböző bónuszok rendszere). Az alulról jövő játékosítást ezzel szemben a dolgozók kezdeményezik, a munka monotonitásának megtörése vagy a rendszer kijátszásának céljából. Az alulról jövő játékosítás magában hordozza az ellenállás lehetőségét (Woodcock–Johnson 2018). Ez a fogalmi megkülönböztetés a kutatás szempontjából fontos párost alkot, melyet felhasználva jobban csoportosíthatóak és értelmezhetőek a futárok munkája során megjelenő játékok.

Fegyelmező gyakorlatok és panoptikusság

Az algoritmikus munkaszervezés megértéséhez a játékosítás mellett Michel Foucault elméleteit használok fel. Foucault szerint a fegyelmező társadalmak lényege, hogy egy racionális, ellenőrizhető rendszert hozzanak létre azáltal, hogy a termelést és a hatalomgyakorlást minél erősebben összekapcsolják (Foucault 1990).

„...azt a hatalmat, amely gyakorlóin keresztül nyilvánul meg világosan, egy olyan hatalommal váltják fel, amely alattomosan tárgyiasítja azokat, akikkel szemben alkalmazkodik; ...Vagyis a fegyelmezés olyan apró technikai lelemények együttese, amelyek révén a sokaságok hasznos nagyságát növelhetjük...” (Foucault 1990: 130).

A hatalom ezen értelmezése segítségül szolgálhat a beleegyezés jelenségének megértésében. Ha a hatalmat egy központi, pusztán elnyomó erőnek tekintjük, akkor nehezen magyarázható az, hogy miért nem ütközik széleskörű ellenállásba az elnyomottak részéről. Ha azonban a hatalmat fragmentált, saját valóságát megalkotó, fegyelmező társadalmi viszonyrendszerként vizsgáljuk, világossá válik, hogy még azt is nehéz felmérni, mi volna egyáltalán a szembeszegülés tárgya.

Foucault a *normalizáló szankciók* rendszerét mint a hatalomgyakorlás egyik formáját mutatja be. Lényege az, hogy apró büntetések és jutalmazások kettősségén keresztül a magatartás befolyásolhatóvá válik. A szankciókat itt nem explicit büntetéseként kell értelmezni: ide tartozik például a másokkal való összehasonlítás és a rangsorolás is. A *vizsga* során az a helyzet áll elő, hogy a normalizáló szankciók mellett a hierarchikus felügyelet is jelen van. A vizsga állandó láthatóságot kényszerít az alanyra. Kiteszi őt a dokumentációnak, egy nyilvántartási rendszer hálójába helyezi bele. A vizsga során a résztvevők „esetté” válnak, azaz a későbbiekben egymással összevethetőek, rangsorolhatóak lesznek (Foucault 1990). A fent említett fegyelmező gyakorlatok mind meghatározóak a *Foodpanda* munkaszervezésében, erre *A munkaszervezés jellemzői* című részben térek ki.

A fegyelmező gyakorlatok egy másik esete a panoptikusság, melynek leírásakor Foucault a Bentham által megálmodott börtön épületéből indul ki. A börtönben középen egy torony található, melyből jól látni az azt körbevevő, egymástól elválasztott cellákat. A rabok a szembefény miatt nem láthatják az őrt, azonban ő folyamatosan megfigyelheti őket. (Foucault 1990). Emellett a rabok nem

tudhatják, hogy adott pillanatban valóban figyeli-e őket valaki. A folyamatos láthatóság állapota a hatalom automatikus működését teszi lehetővé. Valójában nem számít, ki gyakorolja a hatalmat, bárki ülhet a toronyban. Sőt, még ha senki nincs is ott, a hatalom akkor is képes működésben maradni (Foucault 1990). A Panopticonban teljes aszimmetria alakul ki, a látni és látva lenni egység teljesen különválik. A megfigyelt személy belsővé teszi a hatalom folyamatos jelenlétét, a hatalom általi megfigyeltséget, amelynek következtében önfegyelmezésbe kezd. A hatalom fenntartása nem igényel erőszakot: a panoptikus megfigyelés pusztán jelenlétével képes elérni azt, amelyhez régen szigorú kényszert kellett alkalmazni. A futárok munkáját menedzselő algoritmusra egyértelműen alkalmazható a Panopticon-metaphora, ahogy ezt a későbbiekben láthatjuk.

Módszertan

Kutatásom kvalitatív jellegű, elkészítése során alapvetően két módszert alkalmaztam. Egyfelől terepmunkát végeztem a *Foodpanda*-nál biciklis futárként, másfelől biciklis futárokkal készítettem interjúkat. Emellett a futárok különböző *Facebook*-csoportjaiba is beléptem, az innen gyűjtött információk azonban csak másodlagos, kiegészítő szerepet tölthettek be.

2021 novemberében körülbelül 25 órát töltöttem futárkodással, ezalatt terepnaplót vezettem a fontosabb megfigyeléseimről. Egyfelől célom volt, hogy a munkafolyamatot első kézből megismerjem, másfelől az applikációhoz való hozzáférés és az azzal való kísérletezés is elengedhetetlen volt számomra. A kutatás során 6 félig strukturált interjút, valamint 1 páros interjút készítettem. Az interjúalanyok kiválasztásánál szempont volt, hogy legyenek tapasztalt, főállásos és kezdő futárok is. Az alanyok adatait az 1. táblázatban gyűjtöttem össze, az anonimitásuk megtartása miatt a nevüket megváltoztattam. Az idézeteknél a nevek kezdőbetűjével jelölöm, hogy kitől származnak. Az alanyokat a munkához való hozzáállásuk szempontjából kategorizáltam. A „megszállott” futárok sokat dolgoznak, munkájuk számukra már életvitel. A „laza” futárok szintén tapasztaltak, azonban a tapasztalatukat sokszor a rendszer kijátszására használják. Az „átlagos” futárok egyszerű munkaként tekintenek a futárkodásra, és többnyire már ismerik a munkát szervező rendszert, míg a „kezdő” futároknak még teljesen új a munkaszervezés.

1. táblázat: Az interjúalanyok adatai

Név	Kor	Végzettség	Mióta futár?	Mennyit dolgozik?	Bér (havi)	Mentalitás
Gedeon	35	érettségi	1,5 éve	heti 85-100 óra	millió felett	tapasztalt, megszálolt
Bonifác	22	8 általános	2 éve	heti kb. 70 óra	400–500 ezer	tapasztalt, laza
Alajos	23	OKJ	1 éve	heti 60-80 óra	450–500 ezer	tapasztalt, laza
Ödön	24	diploma	9 hónapja	heti kb. 35 óra	kb. 350 ezer	átlagos
Jermos	24	érettségi, egyetemista	1 éve ²	heti 20-25 óra	150–200 ezer	átlagos
Elemér	25	érettségi	1,5 hónap	változó	75–80 ezer	kezdő
Klotild	29	diploma	2 hete	heti kb. 15 óra	–	kezdő

Eredmények

A munkaszervezés jellemzői

A *Foodpanda* a hivatalos kommunikációja során erősen épít a vállalkozói én, valamint a szabadság és rugalmasság eszméire. A futárok egyéni vállalkozókként vannak szerződötve, a kutatás idején szinte mindenki KATA-s adófizető volt. A futároknak nincsen fix időbeosztásuk, se minimum, se maximum ledolgozandó óraszámuk. A munka műszakok szerint szerveződik, a műszakokat a megelőző héten lehet felvenni. A város zónákra van osztva, a műszak mindig egy adott zónára vonatkozik. A műszak lemondására 48 órával annak kezdete előtt van lehetőség, a kihagyott műszakért szankció (*No show*) jár. A munkaszervezés egy applikáción keresztül történik, ezen belül tudnak a futárok műszakokat felvenni, itt jelennek meg a rendelések, valamint ezen keresztül tudnak kapcsolatba lépni a diszpécserekkel a munka során, ha segítségre van szükségük. A kutatás időszaka alatt a futárok bére óradíjból és címpénzből (ez kiszállításonként jár) tevődött össze, ezek értéke zónánként változó volt.³ A bér kiegészült még ezenfelül a jattal, illetve a különböző bónuszokkal.

² * 5 hónap kihagyással.

³ <https://www.foodpanda.hu/en/contents/futardijtabla?r=1>

A rangsorolás mint a fegyvelmezés eszköze

A műszakok felvételére szerda és péntek között van lehetőség. Az, hogy ki mikor veheti fel a műszakjait, attól függ, hogy a tízből hányadik csoportban van a rangsorolások rendszerben. „A csoportok kialakításához a futárok teljesítményét vesszük figyelembe, és a rendszer ez alapján sorolja be őket automatikusan a teljesítményük alapján őket megilletőbe” – írják az applikációban. A csoportokba sorolás a 2. táblázatban jelzett szempontok és súlyozás alapján történik.

2. táblázat: A rangsorolás szempontjai

Súly	Szempont	Magyarázat
20%	No show	Nem jelenik meg a műszakon a futár.
15%	Késés	
15%	Tervezett vs. teljesített órák száma	Ha valamilyen ok miatt a futár nem teljesíti a műszak egészét.
15%	Különleges órák száma	Hétköznap ebédidő, hétvégén vacsoraidő.
10%	UTR – Utilization Rate	Átlagos kiszállításszám/óra.
10%	Aktívan töltött hetek száma	
10%	Ledolgozott órák száma	
5%	Elfogadott címek aránya	

(Forrás: A munkaszervezéshez használt *Roadrunner applikáció*)

Habár ez a besorolási rendszer egzaktnak tűnik, az interjúkból és a *Facebook*-csoportok tanulmányozásából is az a következtetés vonható le, hogy a csoportbeosztás inkonzisztens és kiszámíthatatlan. A csoportok felülvizsgálata kéthetente történik, ilyenkor kerülhet át a futár egy jobb vagy rosszabb csoportba. A rangsorolások rendszerét megvizsgálva egyértelműen láthatóvá válnak a Foucault által leírt fegyvelmező hatalom jellegzetességei. A rangsorolás célja a munka hatékonyságának növelése a dolgozók feletti személytelen kontroll útján. A besorolás létrehozza a normalizáló szankciók rendszerét. A pontosság, kitartás és az algoritmus működésének elfogadása pozitívan, míg a lusta vagy ellenszegülő viselkedés negatívan befolyásolja a rangsorban elfoglalt helyezést. A hatalom a munkavégzés minden

pillanatában jelen van. Az algoritmus foucault-i értelemben egyfajta permanens *vizsgahelyzetnek* teszi ki a futárokat. Az applikáció útján a dolgozók folyamatosan láthatóak, munkavégzésük minden mozzanata dokumentálható. Az algoritmus a fegyelmzés kifinomult eszköze: tárgyiasítja és összehasonlíthatóvá teszi a futárokat. A rangsorolás amellet, hogy fegyelmzően hat, játékosítja is a munkát, erre a későbbiekben térek ki.

A kiszállítás menete

A munkaszervezést erős információs aszimmetria jellemzi. Amikor arról kérdeztem az interjúalanyaimat, hogy mennyire átlátható számukra az algoritmus működése, egyöntetűen azt válaszolták, hogy „semennyire”. Amikor arról kérdeztem egyiküket, hogy kapott-e tájékoztatást arról, hogyan működik az algoritmus, így válaszolt: „*Valamit küldtek, csak az nem úgy működik igazából... a lényeg az, hogy kicselezni ki tudjuk, de hogy hogy működik, azt senki se tudja*” (B.). A futárok között egyetértés mutatkozott abban, hogy az algoritmus működése kiszámíthatatlan.

„*Mindig valakit kiválaszt a rendszer, ha téged, aznap szívni fogsz, ha mázlid van, nem te vagy az. Bármikor beszélgetsz futárral este, öt futárból háromnak jó napja van, kettőnek retekszar. Az egész rendszerben nincs logika.*” (B.)

A kiszállítás menete során (1. ábra) is megfigyelhető az információs aszimmetria. Amikor új teljesítendő rendelés érkezik, a futárok először csak egy kódot látnak. Miután rányomtak, hogy elfogadják a rendelést, akkor kapják csak meg az étterem nevét és címét, majd csak az étel átvétele után tudják meg, kinek és hová kell kiszállítani az ételt.

Játékosítás

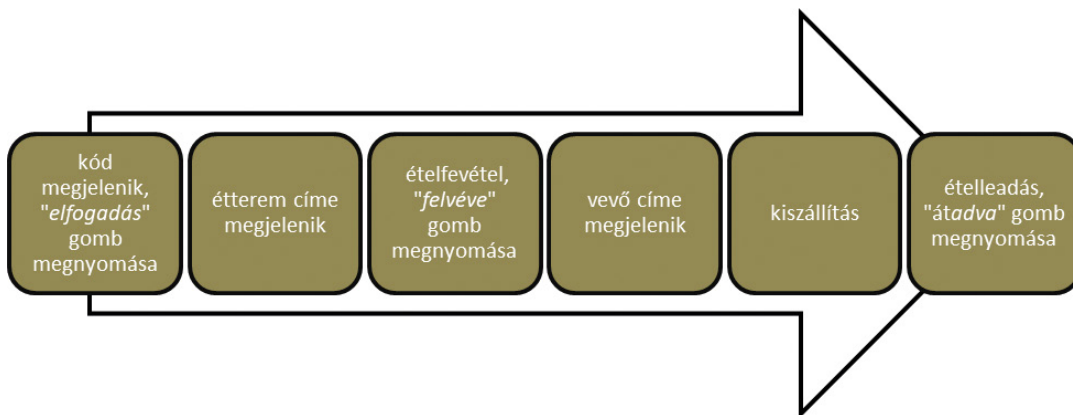
A következőkben bemutatom a munka során megjelenő játékosítás formáit, melyeket a 3. és 4. táblázatban foglalok össze. A felülről jövő és az alulról jövő játékosítást külön elemeztem. Az elemzésben meghatározó szempont volt, hogy az adott játék során a futárok és a menedzsment érdekei egybeesnek-e. Ebből a perspektívából felmérhető az, hogy a játékosítás egyes gyakorlatait az ellenállás formájának, vagy csupán a rendszer logikájához való igazodásnak érdemes-e tekintenünk. Emellet az elemzés során figyelembe veszem azt is, hogy a futárok mely csoportjára jellemző, hogy az adott játékban részt vesznek. Ugyanis bár az interjúalanyaim között két laza futár is volt, általánosságban ők erős kisebbségben vannak a futárok között.

Felülről jövő játékosítás

A munkavégzés: applikáció és kiszámíthatatlanság

A felülről jövő játékosítás legáltalánosabb megjelenése az applikáció alapú munkaszervezés. Több futár számolt be arról, hogy a munka menetét (ételfelvétel, útvonaltervezés, leadás stb.) és az applikációt (videó)játékszerűnek éli meg. Ezáltal a munka szórakoztatóbbnak, kevésbé monotonnak érződik. Az applikáció mellett a munka kiszámíthatatlansága is játékosságot eredményez. Többben hasonlították szerencsejátékhoz a munkát, és kiemelték, hogy függőséget tud okozni.

„*Aztán meg kicsit olyan, mint a szerencsejáték. Én már megfogalmaztam magamban,*

1. ábra A kiszállítás lépései

hogy ha kijössz, akkor nem tudhatod előre, hogy mennyi címed lesz, milyen hosszúak, mennyi jattot fogsz kapni... Mikor jattot adnak, az olyan, mint-ha nyertél volna valamit kaparóson, szóval ez is egy nagy szerencsejáték.” (Ö.)

Rangsorolási rendszer

A rangsorolási rendszer mellett, hogy fegyelmező funkciót tölt be, pozitív ösztönzőként is hathat. A rangsorolást a megkérdezett futárok többsége kiszámíthatatlannak és igazságtalannak találja. Ödön és Gedeon szerint azonban átlátható és fair a rangsorolási módja, benne van az ember teljesítménye és megbízhatósága. Gedeon kifejezetten pozitívan viszonyul a rangsoroláshoz:

„Nekem ez a fajta szigorúság vagy megszorítás mindenképpen kell, mert egyébként nem nagyon tudom menedzselni az életemet. ...Az is okés, hogy valami alapján fel kell venni a műszakokat. Nyilvánvalóan jóval kevesebb pénz lehetne keresni, ha nem lennének műszakok.” (G.)

A műszakok száma a piaci igényekhez igazodik és nem az aktív futárok számához. *„Nem [a Foodpanda] feladata biztosítani, hogy megél-e a futár, ők csak be akarják magukat biztosítani hogy mindig legyen elég ember” (J.).*

A megkérdezett futárokat a kutatás idején (télien) nem érdekelte, hogy hányas csoportban vannak, azonban kiemelték, hogy nyaranta erre fontos odafigyelni. Mindannyian azt mondták, hogy amikor elkezdtek futárkodni, akkor sokkal fontosabbnak érezték, hogy jó csoportban legyenek. A megkérdezettek 6–8-as csoportban voltak, kivéve Gedeont, a megszállott futárt, aki a kettes és négyes csoport között mozog. Elmesélte, hogy amikor kezdte a munkát, mindennél fontosabb volt számára, hogy a legjobb csoportokban legyen, de még most is függője a csoportbeosztásnak. A teljesítménye az identitása részévé vált, a játékban elért eredmény az önbecsülését növeli.

„Az elején minden erről szólt. Gyakorlatilag ezzel buktam be egy kapcsolatomat is, én mindent erre raktam fel, hogy ez a melő működjön... Tehát ezen belül megtalálom magam, ezen kívül viszont nagyon-nagyon nem. Azért nem jó a besorolásos téma szerintem, mert nagyon ráfügg az ember, és kicsit úgy van felépítve az egész, hogy ne nagyon tudja azt, hogy ezen kívül mit lehet csinálni.” (G.)

Amikor arról kérdeztem a futárokat, hogy mennyire jelent presztízst, ha valaki jobb csoportban van, a legtöbben inkább negatívan nyilatkoztak azokról, akik magas csoportban helyezkednek el. Ezekre a futárokat

„elmebetegekként”, „mániákusokként”, illetve „pénz-éhesekként” hivatkoztak, ugyanakkor többször említik őket „legendákként” is, ami tiszteletre enged következtetni.

„Ők meg mániákusok, meg pénzéhesek. Nekik nincs életük. Ők inkább kinn vannak azért, hogy el lehessen mondani és verni a f@szukat a csoportba, hogy 'én ma 59 címet csináltam', 'az semmi, én 61-et', 'én ma 40 kt kerestem', 'én 58 kt kerestem'. És ezen versenyeznek és inkább nincs életük, nem csinálnak semmit.” (A.)

Látszik, hogy a rangsorban elfoglalt hely mindenképpen meghatározó a futárok között, azonban a rangsorbeli különbségek sokszor nem presztízst, hanem ellenségességet eredményeznek. E tekintetben teljesül az a feltételezés, hogy a rangsorolási rendszer individualizáló hatással bír. Másfelől, habár létrejön egy törés a futárközösségen belül, összességében a tettek szintjén a verseny mégsem fordítja feltétlenül egymás ellen a futárokat.

„Az rendszer arra épül, hogy mindenki várja, hogy mikor hibázik a másik, és azzal révbé érhesen. Az egész arra van kitalálva, hogy gyakorlatilag legyilkoljuk a másikat, hogy a másik hibájából éljünk. De én csak azt tapasztaltam eddig, hogy mindenki segít a másikon, hogyha lehet.” (G.)

Bónuszok

A felülről jövő játékosítás harmadik módja a bónuszrendszer. Az interjúk alapján a legmeghatározóbb bónusz a *Pandapróba*. A *Pandapróba* lényege, hogy napi 10, 20 ... 50 kiszállítást után extra pénzösszeg jár. Ez 10 kiszállítást esetében például 2400 Ft, azonban 50 esetében már 20 000 Ft pluszt jelentett a kutatás ideje alatt. A *Pandapróbát* először csak 1-1 napra, előző nap bejelentve hirdették meg, majd 2021. december 13. és 2022. január 3. között állandóvá tették, de csak bizonyos zónákban. A tapasztalatok szerint a *Pandapróba* erős függőséget eredményez. Az összes interjúalany, aki aktívan dolgozott a *Pandapróba* idején, megcélzott egy számot, sokan az 50-es napi kiszállítást, gyakran a rossz idő ellenére is. *„Nagyon vérszemet kaptam, szétáztam, de motivált, hogy egy nap 60 ezer”* – mondta Ödön. A *Pandapróba* azáltal, hogy kihívást állít a futárok elé, még játékosabbá teszi a munkát, kreatív megoldásokra sarkallva a futárokat. Ugyanakkor a bónusz nagyon súlyos önkizsákmányoláshoz vezet, 40 címet reálisan 10-13 óra alatt lehet kiszállítani, míg 50-et 12-16 óra alatt. A pénz mellett a többi futár általi elismerés is szerepet játszik a bónusz sikerében. Alajos, aki

nagyon világosan látja, hogy a Foodpanda tudatosan a dolgozók számára kiszámíthatatlanul, főleg hideg, rossz időben jelenti be a bónuszokat, ezt mondta:

„Mindenki azt mondja, hogy nem lehet pénzért megvenni... Nem, mindenkinek megvan az ára, és a Foodpanda tudja, mi az az ár, amivel az egyszerű hülyéket beviszi és kihozza... Lásd, tegnap én is kinn voltam 14 órát azért a 40 ezer forintért? Igen, kinn voltam. És nem azért, mert pénzezes hülye vagyok. Hanem speciel azért, hogy lefőzzem az egyik haveromat, mert ő valamelyik nap 49-et csinál, mondtam neki, én megcsinállok 52-t.” (A.)

Alajos szerint a bónuszok erős fegyverek a cég kezében, amellyel individualizálni tudják a dolgozókat. A futárok Facebook-csoportjában 2021 novemberében egy nyílt levél látott napvilágot, amiben arra buzdították a futárokat, hogy egy adott napra ne vegyenek fel műszakot, ezzel nyomást gyakorolva a cégre. Amikor megkérdeztem Alajost, hogy mit gondol a sztrájk lehetőségéről, ezt válaszolta:

„Ha nem vesznek fel 300-an műszakot, oké, megérzi a Foodpanda, de bedob egy 100 Ft-os bónuszt, aztán kimennek. Ha igazán szemetek, akkor aznapra kiírnak megint egy [Panda]próbát, és akkor még az is kimegy, aki nem akart kimenni.” (A.)

Összességében kijelenthetjük, hogy a felülről jövő játékosítás minden futárt érint, és úgy van kidolgozva, hogy általa a menedzsment és a dolgozók érdekei egybeessenek. A felülről jövő játékosítás számos eleme függőséghez, és ezzel együtt gyakran önkizsákmányoláshoz vezet. A játékban való sikeres részvételnek nemcsak anyagi hozadéka van; büszkeséget kelt és erősítheti az önbecsülést is, mindemellett bizonyos esetekben más futárok elismerését is kivívja.

3. táblázat: A felülről jövő játékosítás különböző formái

Játékok	Kik csinálják?	Egybeesik a cég és a futárok érdeke?
Felülről jövő játékosítás		
Munkavégzés játékos jellege	minden futár	Igen
Rangsorolási rendszer	minden futár	Igen (a cégnek fegyelmező rendszer; a futárnak előnyösebb műszakfelvétel)
Pandapróba és egyéb bónuszok	minden futár	Igen

Alulról jövő játékosítás

Trükkök a rendszer kijátszására

Az alulról jövő játékosítás legalapvetőbb formája a „matekozás”, amellyel minden futár él valamilyen szinten. Amikor a futárok kiválasztják, hogy melyik zónában dolgoznak aznap, természetesen figyelembe veszik, hogy mennyi az adott helyen a címpénz és az órabér. Ezenfelül azonban számos egyéb szempont is megjelenik: a várható jutt (jobb környéken több jutt), a zóna nagysága és éttermeinek száma, a bicikliutak és a forgalom. Ugyanígy a rangsorolási rendszert is lehet mérlegelni munka közben:

„Azzal mondjuk lehet játszani, hogy az ember végiggondolja, hogy hány órát dolgozik, hány címet visz ki, és hogy az mennyire fogja befolyásolni mondjuk a rangsorolását, hogy egy címet nem fogad el.” (G.)

A matekozás során a futárok azt érzik, van valamennyi hatalmuk a munkájuk megszervezése felett. Ugyanakkor ez a cég érdekeit egyáltalán nem sérti, hiszen a futárok csak az üzleti logika mentén meghatározott kereteken belül mozoghatnak.

Gyakori trükk az éttermek kódjainak megtanulása is. Így a rutinosabb futároknak (az interjúk alapján, aki intenzíven dolgozik, 2-3 hónap alatt bejelöni) lehetősége van az információs aszimmetria enyhítésére. A tapasztaltak sok étterem szállítási határait is megtanulták már, így ha egy olyan étterem kódja jelenik meg, amiről tudják, hogy hosszú címet jelenthet, nem fogadják el a rendelést. Abban az esetben, ha a futárok tudatosan kerülni tudják a hosszú címeket vagy problémás éttermeiket a kódok használatával, ez a játék valóban sértheti a menedzsment érdekeit.

Egy másik gyakran használt trükk a „sprintelés”. Erre akkor van szükség, hogyha a futár „kikeveredik” egy olyan területre, ahol nagyok a távok és kevés az étterem. Ilyenkor a futár megteheti, hogy átadja a megrendelőnek az ételt, de nem nyomja meg az „átadva” gombot, hanem elkezd tekerni befelé (így egy ideig még nem kap új címet). A sprinteléssel a futárok ki tudják játszani az algoritmust, de nem olyan mértékben, hogy az a cégnek bármilyen problémát okozna.

Visszatérő jelenség az úgynevezett „ledobás” is. Erre akkor kerül sor, ha a futár már elfogadott egy rendelést, ám valamilyen ok miatt nem tudja azt kivinni. A rutinosabb futárok tudják, hogy ha egy étteremben 15 percnél többet kell várakozni, akkor le lehet dobni a rendelést, ilyenkor címpénz is jár. Ez ugyan nem kedvező a cég számára, de teljesen szabályos eljárás.

Az eddig említett játékokat a futárok nagy része játssza, azonban az ezután következőkre már csak a laza futárok vetemednek. A laza futárokról emiatt gyakran rosszállóan nyilatkoznak futártársaik. A ledobatas egy deviáns módja, ha a futár valótlán kifogással veteti le magáról a rendelést a diszpécserrel:

„Na persze, majd a Törökbálinti útra, oda felmászok... felvettem [a rendelést], elszívtam egy cigit... 'Szia, ne haragudj defektem van.' [mondtam a diszpécsernek], egy nap négy „defektet kaptam”, volt olyan is. Nem fogok kivinni egy 5 kilométert, hagyjál már, nem éri meg. Amíg én azt az 5 kilométert letekerem, addig kivittem volna kettő címet, lehet hármat is.” (A.)

A ledobatas e módjával a futár képes kicselezni az információs aszimmetriát, és a szükséges információ (azaz a vevő címe) tudatában dönteni arról, hogy vállalja-e a kiszállítást vagy sem. Ugyanakkor, ahogy az idézetből is látszik, a ledobatas motiválóereje gyakran az, hogy a futár több, rövidebb címet tudjon kivinni. Tehát egyfelől ez a trükk aláassa a munkaszervezést, másfelől azonban a mögötte álló motiváció beleillik a profitlogikába. A „defekt” jó módszer lehet a műszak idő előtti lezárására is. A laza futárok a rangsorolós rendszerrel is tudnak „matekozni” egy keveset. Ha tudják, hogy nem fognak megjelenni egy műszakon, a vége előtt pár perccel akkor is bejelentkeznek, mert

tudják, hogy a késés kisebb szankcióval jár, mint a *No show*. Az idő előtti műszakzárás és a rangsorolással való „matekozás” során a futár és a menedzsment érdeke nem esik egybe, azonban ez a viselkedés nem jár sok negatív következménnyel a cég számára, figyelembe véve az aktív futárok magas számát.

Játékok egymás között

Alulról jövő játékosításnak tekinthetjük azokat a játékokat is, amelyeket a futárok egymás között játszanak. Az interjúalanyaim több mint felének nincs tartós kapcsolata más futárokkal, nem részei a belső magnak. Bonifácot, Alajost és Gedeont azonban jellemezhetjük „integrált” futárokként, ugyanis ők sok más futárt ismernek, és 4-5 tartós barátjuk is akad kollégáik között. Arról számoltak be, hogy a fogadások és versenyek motiválóan hatnak, „feldobják a napot”.

„Hó elején röpködnek 10-esbe, 20-asba, tálcá sörbe, ki tud kivinni több címet ugyanannyi idő alatt, ki teker le gyorsabban valamettől valameddig... Amiben lehet fogadni, abból fogadást csinálunk.” (A.)

Az egymás közötti játékok kiutat mutatnak a munka jellegéből fakadó elszigeteltségből és monotonitásból. A fogadások legtöbbször hatékonyabb munkavégzésre sarkallnak, a menedzsment érdekeit nem sértik.

4. táblázat Az alulról jövő játékosítás különböző formái

Játékok	Kik csinálják?	Egybeesik a cég és a futárok érdeke?
Alulról jövő játékosítás, a rendszer kijátszása		
„Matekozás”		
- címpénz, órabér, jatt, zóna nagysága és éttermei stb.	minden futár	A cég szabja meg az órabéretet, a futárok csak ehhez igazodnak.
Éttermek kódjának + zónahatárának megjegyzése	2-3 hónap alatt belejön az ember	Nem, amennyiben ez alapján nem fogadnak el címetet.
Menekülő sprint	rutinosabbak csinálják	A cég számára semleges.
Ledobatasok		
- 15 perc várakozás elteltével	sokan csinálják	Nem, de szabályszerű.
- valótlán indokkal (pl. defekt), ha túl hosszú címet kap	csak lazák	Nem, fennakadást okoz.
No show elkerülése		
- műszak vége előtt bejelentkezés/bejelentkezés, majd egyből „defekt”, lezárás	csak lazák	Nem, de nem is árt sokat.
Alulról jövő játékosítás, a munka élvezetesebbé tételére		
Versenyek, fogadások	integrált futárok	Ha azon versenyeznek, hogy ki keres többet / ki szállít ki többet, akkor igen.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a futárok kénytelenek elfogadni a rendszer játékszabályait, csak ezeken a kereteken belül tudnak helyezkedni. Kritizálják az algoritmust, amiért „kikeveri” őket messzire, illetve amiért túl hosszú címet ad, azonban azáltal, hogy részt vesznek a játékban, beletörődnek, hogy a munkájukat egy számukra átláthatatlanul működő algoritmus szervezi, a maga kiszámíthatatlan szabályai szerint. Az alulról jövő játékosítás során az ellenállás apró lehetőségeinek köszönhetően a futárok azt érzik, hogy van kontrolljuk és mozgásterük. Ez a mozgáster azonban legtöbbször épp csak annyira tág, hogy a cég érdekeit még ne sértse.

Fegyelmező gyakorlatok

A futárok munkájuk során valós idejű panoptikus láthatóságnak vannak kitéve az applikáció GPS-e által. A GPS-adatokkal mind a vevő, mind a diszpécser, mind a cégvezetés rendelkezik. A folyamatos láthatóságnak időbeli korlátjai sincsenek, ugyanis az applikáció minden adat tárolására alkalmas. Értendő ezalatt a megtett útvonal, a sebesség, az esetleges kitérők vagy szünetek, az el nem fogadott rendelések és még sorolhatnánk. A folyamatos dokumentációt és osztályozást ráadásul egy program végzi, amely alkalmas különböző statisztikák és kimutatások elkészítésére. A hatalom sosincs jelen fizikailag, mindig jelen van azonban az algoritmus által. A hatalom nem köthető egy emberhez, a folyamatos megfigyelés és fegyelmezés útján a futárok egész munkáját átjárja, közvetlenül bennük ölt testet. A futárok magukat monitorozzák. Ahogy egyik alanyom megjegyzi: „Azért vicces, hogy úgy lehet munkát szervezni, hogy igazából nem kell folyamatosan pics@jába lenni az embereknek” (G.).

Amikor arról kérdeztem a futárokat, hogy hogyan élnek meg a megfigyeltséget, a laza futárok azt válaszolták, hogy nem nagyon veszik komolyan, ugyanis szinte soha nem történt velük olyan, hogy valaki rájuk szólt volna „felülről”. Azonban mindketten azt mondták, hogy amikor elkezdtek dolgozni, sokkal jobban aggasztotta őket a láthatóság. Az interjúk során előkerült egy potenciálisan figyelő tekintet: „Akik figyelik az algoritmust, azok nem a diszpik, hanem azok ott fön, ők vehetik észre, ha csalsz” – mondta Alajos. Az interjúk alapján elmondható, hogy a szorongás, amit az algoritmus panoptikussága eredményez, fokozatosan enyhül, ahogy a futárok tapasztaltabbak lesznek.

Mindazonáltal korántsem tűnik el, inkább csak kevésbé van jelen tudatosan, azonban a munka során mégis meghatározó az algoritmus tekintete.

„Ezt persze nyilvánvalóan nem tudom hivatalosan, de egyébként szerintem pár hónap alatt beleszoksz a rendszerbe, és onnantól kezdve nagyjából tudod, hogy mi az, amit megengedhetsz, és mi az, amit nem. Nálam legalábbis így volt.” (G.)

A kezdő futároktól való eltérés főleg az, hogy a tapasztaltak már felmérték, hogy mekkora a mozgásterük ezen a rendszeren belül. Ugyanakkor a bizonytalanság és információs aszimmetria („nyilvánvalóan nem tudom hivatalosan”) megmarad. A futárok azt is kiemelték, hogy télen, amikor kevés a futár, kevésbé számít, ki mit csinál, azonban nyáron, ha sok az aktív futár, „a legkisebb apróságért is kib@sznak” (A.).

„Engem például a térképes verzió... nyomaszt, hogy térképen tudják nézni, hogy merre vagy. Mert érted, akármi lehet, és ők [a megrendelő és a diszpécser] csak azt rakják össze, hogy balfaszkodsz.”

– mondta Gedeon mint tapasztalt futár, aki pár mondattal hamarabb még azt állította, hogy kevésbé érdekli őt a megfigyeltség.

Az élő idejű megfigyelésen kívül a hosszú távú megfigyelésről is kérdeztem a futárokat. Egyöntetűen azt felelték, hogy bár hivatalosan nem tájékoztatják őket erről, de biztosak benne, hogy az applikáció tárolja az adataikat a rangsoroláshoz szükséges információkon felül is.

„Mindent tudnak szerintem, sőt, abban biztos vagyok, hogy ez a besorolás lóf@sz, ez tényleg lóf@sz. Nem ez a legfontosabb, és ezen kívül nekik azért biztos van még valami nyilvántartás, ami alapján látják, hogy ha például megkeresed őket egy problémával, hogy megbízható futár vagy. Biztos vagyok benne, hogy nekik van valami külön nyilvántartásuk minden futárról.” (G.)

A rendszer kijátszására irányuló trükkökhöz hasonlóan a megfigyeltségnél is látszik, hogy a futárok nem kérdőjelezik meg a rendszer létjogosultságát, csak mozgásteret találnak azon belül. Az önmonitorozás jelen van, csak a határai tágabbak, mint amit a hivatalos szabályok alapján feltételeznénk. Azonban az, hogy a cég eltárolja az adatokat, ennek részleteiről nem tájékoztatja a dolgozókat, erős információs aszimmetriát eredményez. A bizonytalanság fegyelmező erőként lép fel a futárok ellen.

Konklúzió

Az interjúk során megkérdeztem a futároktól, hogy ha változtathatnának a munkaszervezésen, min változtatnának. A kritikák között felmerültek olyan operatív dolgok, melyek a kutatásomhoz nem kapcsolódnak szorosan (pl. diszpécserekkel való olajozottabb kommunikáció), ezekre itt nem térek ki. Két futár a bónuszok ad hoc jellegét és az egy műszak alatt megkeresett összeg kiszámíthatatlanságát kritizálta. Az egyik alanyom felhívta a figyelmet arra is, hogy túl kevés műszak van meghirdetve és túl sok futárt foglalkoztat a cég egyszerre. A hétből csak egy futár említette azt, hogy változtatna az algoritmus átláthatatlanságán és erősen függőséget okozó tendenciáin. A változtatás szükségessége nem merült fel a rangsorolási rendszer esetében, amiről korábban többen jelezték, hogy nem tartják igazságosnak. Szintén nem esett szó a folyamatos megfigyelés és adattárolás problémájáról, az ebből fakadó bizonytalanság sem jelent meg. Habár több interjúalanyom volt, aki hetente több mint 60 órát dolgozik, még ők sem reflektáltak arra, hogy a platformalapú munkaszervezés mennyire épít a dolgozók önkiszákmányolására. Akadt olyan futár is, aki leginkább semmin se változtatna.

Semmi esetre sem arról van szó, hogy felrónám a futároknak, hogy nem gondoltak az említett problémákra úgy, mint amiken érdemes lenne változtatni. A céloom sokkal inkább az, hogy összegyűjtsem azokat a tényezőket, amelyek megmagyarázhatják, hogy a munkaszervezés jelenlegi módja miért tűnhet természetesnek és megmáshatatlannak a dolgozók számára.

(1) *A játékosítás önkiszákmányoláshoz vezet, valamint elfedi a munka kizsákmányoló jellegét és elősegíti a beleegyezést.* Burawoy kutatásához hasonlóan arra a következtetésre jutottam, hogy a digitális munka világáról is elmondható, hogy a játékosítás elősegíti a beleegyezés kialakulását. Az interjúk alapján kijelenthető, hogy a felülről jövő játékosítás (rangsorolás, bónuszok és a munkafolyamat játékosítása) függőséghez és önkiszákmányoláshoz vezet a futárok körében. A bónuszrendszer individualizáló jellegű, a kollektív szerveződés ellehetetlenítésére is alkalmas lehet. A felülről jövő és az alulról jövő játékban való részvételhez is el kell fogadni annak szabályait, a részvétel útján a játék a munka természetes részeként jelenik meg. A játékosítás pozitív ösztönzőként hat a munka során, egyfelől szórakoztatóbbá teszi

azt, másfelől relatív megelégedettséget, büszkeséget adhat. Az alulról jövő játékosítás esetében különösen fontosnak találtam, hogy az ellenszegülés apró lehetőségei relatív szabadságérzetet adnak a futároknak. Az algoritmussal szemben kinyíló mozgásterük hozzájárul ahhoz, hogy úgy érezzék, kontrollt gyakorolnak munkakörülményeik felett. Ez a kontroll azonban olyan szempontból illuzórikus, hogy a cég érdekeit nem sérti, azonban arra pont elég, hogy a futárok ne érezzék szükségét az erősebb szembeszegülésnek. A futárok ugyan kritizálják a játékosítás elemeit, összességében mégis elfogadják a munkaszervezést. A játék során nem tudatosítják azt, hogy értéktöbbletet termelnek a cégnek, amiből futárokként csak nagyon mérsékeltlen részesülnek. A játékban való részvétel, és különösen a bónuszrendszer, eltereli a futárok figyelmét a kizsákmányolásról, elfedi annak mértékét, és mindemellett hozzájárul a kapitalista viszonyok rejtett újratermeléséhez is.

(2) *A munkaszervezést erősen meghatározzák a fegyelmező gyakorlatok és az információs aszimmetria, melyek a bizonytalanság erejével hatnak a futárookra.* A rangsorolási rendszer mellett, hogy játékosít, normalizáló szankciók rendszerével tartja kordában a futárokat. Az applikáció állandó láthatóságot biztosít, a futárok folyamatos dokumentációnak és osztályozásnak vannak kitéve, melyről azonban nincsenek kellőképp tájékozottak, így a bizonytalanság kontrolláló erőként lép fel. A *Foodpanda* munkaszervezésében a hatalomnak nem lehet meghatározni egy központi szereplőjét. Az egész munkafolyamatot áthatják a fegyelmező mechanizmusok, melyeket a futárok internalizálnak, és pár hónap munka után természetesnek tekintenek.

(3) *A munkaszervezés személytelensége gátat szab a valódi ellenállásnak.* A futárok egy személytelen algoritmussal kerülnek szembe. Nincs főnök, azaz a hatalomnak nincs egy kijelölt birtokosa, legfeljebb egy arctalan multi, amivel a futárok szinte egyetlen fizikai kontaktusa a szerződéskötés van. A hatalommal való szembeszegülés legkézenfekvőbb módjává az algoritmussal való szembeszegülés válik. A rendszer kijátszása azonban nem tud elvezetni a munkaszervezés megváltoztatásához, ehhez a menedzsmentre lenne szükség, akikkel azonban a futároknak semmilyen kapcsolatuk nincs. A munkát irányító mechanizmusok személytelensége tehetetlenséghez vezet, ami a beleegyezés irányába tereli a futárokat. Hasonló a helyzet a munkaszervezés individualizáló

jellegével is: „Itt nincsen összefogás, nem olyan, mint egy munkahely, ahol bementek, van csapat, és tényleg ki tudtok állni a főnök elé.” (A.)

Végül szót kell ejteni a beleegyezés egy materiálisabb aspektusáról is. A futárok ugyanis nagyon kiszolgáltatott helyzetben vannak, bármikor lecserélhetőek. A futárkodáshoz semmilyen végzettségre nincs szükség, így sokak számára ez az egyetlen olyan munka, amivel az átlagkeresetet elérhetik vagy meghaladhatják.

„B: Engem mindig az motivál, hogy vagy ez, vagy három műszakban a gyárba dolgozol.

A: Az én esetemben az egészségügyben 24-48 órázok, és a negyedét nem kapod meg ennek a pénznek, amit itt megkeresel. Oké, itt vér-ve-rítékes munkával, de megkeresel.”

Kijelenthetjük, hogy míg játékosítás többnyire pozitív ösztönzőként van jelen, addig a feygelmező gyakorlatok és a potenciális szankciók a bizonytalanság erejével hatnak. Ez a két jelenség magyarázó erővel bír azt illetően, hogy a futárok miért nem kérdőjelezik meg gyökeresen a gyakran általuk is igazságtalannak tartott munkaszervezést, illetve miért nem szállnak szembe azzal.

Végezetül elengedhetetlen felismernünk, hogy a *Foodpanda* esete nem egyedi jelenség, egy tágabb társadalmi-gazdasági változás részeként értelmezendő. A digitális kapitalizmusban az algoritmus által szervezett munka, az állandó megfigyeltség és osztályozás általános tendenciává válik, amelyet a cégek részéről a hatékonyságra, ezáltal magasabb profitra való törekvés motivál. Mindeközben a *gig-economy* térnyerésével a dolgozók helyzete egyre kiszolgáltatottabb és bizonytalanabb lesz, amely aláássa az ellenszegülés lehetőségét.

Felhasznált irodalom

- Bronowicka, Joanna, and Ivanova, Mirela 2020 Resisting the Algorithmic Boss: Guessing, Gaming, Reframing and Contesting Rules in App-Based Management. SSRN Electronic Journal.
- Burawoy, Michael 1982 Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism. University of Chicago Press, Chicago.
- De Stefano, Valerio 2015 The Rise of the ‘Just-in-Time Workforce’: On-Demand Work, Crowd Work and Labour Protection in the ‘Gig-Economy. SSRN Electronic Journal.
- Foucault, Michel 1990 Felügyelet és büntetés. Gondolat, Budapest.
- Staab, Philipp, and Nachtwey, Oliver 2016 Market and Labour Control in Digital Capitalism. TripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society.
- Standing, Guy 2011 The Precariat. Bloomsbury Publishing, London.
- Szépe András 2012 Prekariátus: Miért pont most és miért pont itt? Fordulat 19:10–27.
- Veen, Alex, Tom Barratt, and Goods, Caleb 2020 Platform-Capital’s ‘App-Etite’ for Control: A Labour Process Analysis of Food-Delivery Work in Australia. Work, Employment and Society 34(3):388–406.
- Woodcock, Jamie, and Johnson, Mark R. 2018 Gamification: What It Is, and How to Fight It. The Sociological Review 66(3):542–58.

Turcsányi Antal – Oroszlános kép (1987)

APOKALIPTIKUS VÍZIÓK ÉS TECHNOOPTIMIZMUS:

A BIZONYTALANSÁG KEZELÉSE A KÉSŐ MODERNITÁSBAN¹

DOI 10.35402/kek.2023.3.10

„Bemásszák lelkünket a gépek, mint aluvót a bogarak” (József Attila)
„A világ így ér véget / Nem bumm-mal, csak nyüszítéssel” (T. S. Eliot)
„Az egyetlen dolog, amitől félnünk kell, az maga a félelem” (Roosevelt)

Ha manapság a médiát, az internetet figyeljük és a közbeszédet tanulmányozzuk, egyre gyakrabban találkozhatunk az emberiség jövőjére vonatkozó apokaliptikus vagy – ritkábban – optimizmustól duzzadó jóslatokkal, amelyek a technológiának a társadalomra gyakorolt hatásával foglalkoznak. A többségben levő apokaliptikus víziók egyik tárgya a klímakatasztrófa, amihez az utóbbi időben a mesterséges intelligenciától (MI) való rettegés is társult. Mindez csak fokozza azt a szorongást, ami már a 2008-as gazdasági válsággal elkezdődött, a migrációs krízis miatt intenzívebbé vált, majd a Covid és végül az orosz–ukrán háború miatt nagymértékben még inkább felerősödött.¹

A fokozódó globális felmelegedés, a fogyó vízkészletek és az egyre elviselhetetlenebb nyarak mellett egyre többen teszik fel a kérdést: hová vezet mindez? Ehhez társul egy másik kérdés is: mit várhatunk a köztudatba csak nemrég berobbant MI-től? Sokan főleg attól tartanak, hogy a munkahelyek nagy részét feleslegessé teszi, és tömeges munkanélküliséget okoz majd. Persze, erre megoldást kínálhat az alapjövedelem bevezetése, de a gondok ettől csak tovább sokasodnak: ha a munka megszűnik az emberi élet része lenni, mindenki „nyugdíjas” lesz, a fiatalok is? Mihez kezd majd ez az antik proletárokhöz hasonló réteg a hallatlanul megnövekedett szabadidejével? Számítógépes játékokat játszik, drogozik vagy „aktív nyuggerként” tanulni fog gamifikálva, hobbijaival foglalkozik, önkénteskedik? Az a veszély is fennáll, hogy a szuper technológia diktátorok, bűnözők kezébe kerül.

Van ellentábor is, amely technooptimista forgatókönyvben bízik (erről Kovács Gábor írt sokat és érdekesen). Eszerint a MI-nak főleg az előnyeit élvezzük majd: azt, hogy sok szempontból alaposan megkönnyíti életünket, és rengeteg terhet vesz le vállunkról az egészségügyben, az iparban, a közlekedésben, az adminisztratív foglalkozásokban, sőt a környezetvédelemben is, kihúzva a talajt a klímahisztérikusok alól. Ezt elsősorban azok hangoztatják, akiket a környezeti károk és a technológiai kockázatok – magasabb társadalmi státuszuk miatt – kevésbé érinthetnek. Tipikus figurájuk a szilikonvölgyi technokrata multimilliárdos, aki a Mátrix vagy a Gattaca című filmekből ismert „szép új világhoz” eszkatologikus reményeket fűz, és önmön megnövekedett életlehetőségeit kivetítve az emberfeletti emberről fantáziál, ezzel próbálva meg rációfolni az ember eredendő gyarlóságára, tökéletlenségére, végeességére.

Miért van, hogy a pesszimisták hangja erősebb? Ennek számos oka van.

1) A jövő eleve mindig bizonytalan, de a bizonytalanság már évtizedek óta egyre növekszik. A globalizáció miatt olyan világtársadalom alakul ki, amelynek komplexitása folyton növekszik, fokozódik a nemzeti társadalmak felbomlása, és vele egy „új áttekinthetlenség” (Habermas) jelenik meg, ez pedig – Szabó Miklós kifejezésével élve – alkalmazkodási válságot okoz.

2) A veszélyek is globalizálódnak, vagyis egyre több embert fenyegetnek – hovatovább a bolygó egész lakosságát. Így ma már nemcsak nemzethalál-, hanem glóbuszhalál-látomások is vannak. Ez azért van, mert mindenféle kockázatbecslés esetén két dolgot veszünk figyelembe: az esemény bekövetkeztének valószínűségét és a veszélyeztetett dolog értékét. Minél nagyobb az utóbbi, minél több dolog veszhet oda, annál inkább szeretnénk tudni, hogy ennek mekkora a valószínűsége – de ez olyan

¹ A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző az *Új technológiák diffúziója a globalizált világban és azok társadalmi-kulturális hatásai* kutatócsoport tagja

sok tényezőtől függ, hogy ennek kiszámítása igen nehéz. Kellő támpontok nélkül azonban marad a hozzáférhetőségi heurisztika, ami viszont torzít. Erre jó példa: hiába a repülőgép a legbiztonságosabb jármű, az emberek mégis a repülőszerecsétlenségtől félnek a leginkább, mert az egyszerre követel sok áldozatot, és ezért nagyobb rémületet kelt, mint a más járművek által okozott halálesetek, amelyek egy esemény alkalmával csak egy-két emberéletet követelnek.

3) A pesszimistákkal nehéz vitába szállni, mert a pusztá létünkért aggódó szorongást lehetetlen megcáfolni. Így viszont a klímaszorongás, a munkahelyeinket veszélyeztető MI-ördögöt a falra festő technopesszimizmus egyfajta Nagy Narratívává, végítéletet jövendőllő valláspótlékká válik.

4) „Jövönket tudni kell!” – nyilatkoztatta ki Váci Mihály, a kommunista költő. A jövő azonban mindenképpen bizonytalan, és hiába várjuk el a tudósoktól a megbízható predikciót, a kommunista rendszer bukása után megrendezett konferencia nem véletlenül viselte ezt a címet: „Láttuk-e, hogy jön?” – és a válasz „nem” volt, mert nem tudták előre jelezni a berlini fal leomlását követő földcsuszamlást. Minerva baglya az éj beálltával kezdi röptét, vagyis a dolgokat gyakran csak akkor ismerhetjük meg, amikor már megtörténtek, pedig sok futurologus dolgozik azon, hogy ne így legyen.

A vélemények tehát polarizálódnak; úgy tűnik, csak a szélsőséges borúlátás és a túlzott bizakodás között választhatunk. Alighanem azonban Ulrich Becknek van igaza, aki arra hívja fel a figyelmünket, hogy éppen az egyre bonyolultabbá és egyúttal univerzálisabbá váló problémák közepette luxus, ha megoldásukat rövidre zárjuk, mert a „Vagy-Vagy” helyett az „Is-Is” korszakába kellene lépniünk. Amiből az következik, hogy nemcsak az etnikumközi viszonyok terén kell nyitni a hibridizáció felé, hanem a technológiához való újfajta viszonyulási módok keresése során is. Olyan „harmadik út” lenne ez, amely mind a doxikus hit, mind pedig a mániákus elutasítás helyett egy szkeptikus, kritikus, distanciált attitűdöt alakít ki korunk e kihívásai iránt. Hogyan lehet ezt átültetni a gyakorlatba?

Mindenekelőtt érdemes meghallgatni ezzel kapcsolatban Martin Heideggert, aki Ráhagyatkozás című írásában így fogalmaz: „Igent» mondhatunk a technikai tárgyak elkerülhetetlen használatára, és ugyanakkor »nemet« mondhatunk, amennyiben ezzel megakadályozzuk, hogy minket kizárólagosan igénybe vegyenek, és hogy lényünket eltérítsék, megzavarják és végül sivárrá tegyék.”

Ez az attitűdhöz szerénységnek kell párosulnia, ehhez pedig szakítani kell azzal felfogással, amely az embert tekinti a „teremtés koronájának”. Az elmúlt évtizedek során egyre több tapasztalattal lettünk gazdagabbak, amelyek a homo sapiens korlátaira figyelmeztetnek. Kiderült: a természet kirablása hosszabb távon visszaüt, mert „azért a víz az úr” – a víz, amiből minden évben kevesebb és kevesebb lesz. A Chat GPT-vel kapcsolatos tömeghisztéria is indokolatlan annyiban (is), hogy a számítógép nem most kezdett az ember riválisává válni. Kaszparov, a volt sakkvilágbajnok nyilatkozta 1996-ban, hogy a computer egy-egy játszmát nyerhet ellene, de párosmeccset soha. Eltelt mindössze 1 (!) év, és a gép párosmérkőzésen legyőzte Kaszparovot. Ennek már 26 éve! És a legjobb sakkozó gépek azóta már nincsenek is egy súlycsoportban az emberrel. Ami a korábbi hübriszünk feladására kéne intsen – ha pánikolásra nem is.

Ez ugyanis csak egyetlen példa arra, hogy minél többet tudunk, annál távolabb kerülünk attól a mindentudástól, amit a felvilágosodás ígért, és ehelyett be kell látnunk Szókratész nyomán („Csak azt tudom, hogy semmit sem tudok”), vagy Knorr-Cetinát követve, hogy van „negatív tudás” is! Ulrich Beck nagyhatású könyvében már 1986-ban amellett érvelt, hogy kockázattársadalomban élünk, ahol szüntelenül rizikókkal kell kalkulálnunk, ami egyfajta paradoxon: meg kell próbálnunk tudásra szert tenni tudásunk korlátairól, nemtudásunkról is!

Ehhez fel kell adni az embert természeti és gépi környezetétől elszakítva szemlélő felfogást, és az „ember vagy/illetve/kontra természet”, az „ember vagy/kontra gép” formulát, és helyette Bruno Latourt követve ember *plusz* technika hibridekben, Joost Van Loon nyomán pedig az ember és a természet szimbiózisában gondolkodni. Ezzel pedig a technooptimizmus és technopesszimizmus ellentétén is felül lehet – és kell is – emelkedni.

Nyilvánvaló, hogy olyan szociális Is-Isre, kompromisszumra, partnerségre lenne szükség, amely segítene elkerülni az MI miatti hirtelen, drámai leépítéseket a munkahelyeken és megfékezni a környezet pusztulását – a vadkapitalizmus erre alkalmatlan. Ehhez azonban a mesterséges intelligenciát nem mumusnak, hanem az emberi intelligencia kiterjesztésének kell tekinteni. E szemléletváltáshoz mellérendelt viszonyok kialakítására, politikai konszenzusra van szükség, aminek egyelőre nem láthatók a körvonalai. A szűk gazdasági-hatalmi érdekek továbbra is folytatódó érvényesülésének egyik jele, hogy a hadiipar máris élénken érdeklődik az új szuperteknológia iránt...

Ezért sajnós van olyan forgatókönyv is, amelyet Csányi Vilmos vázolt fel egyik előadásában a környezeti károk növekedésével összefüggésben. Eszerint a megoldás kidolgozására csak azután fog kialakulni kellő érdekelttség, miután már nagy baj történt – előbb nem. A lassú leépülés, amikor a vég nem bummal, hanem nyüzszítéssel jön el, lehetőséget adna a felkészülésre, a nehezebb időkre, ahogy azt a Deep Adaptation hívei is javasolják, és ahogy az a jövőkutatók által készített jövőforgatókönyv-változatokból kiolvasható – ez azonban nem ad elegendő motivációt.

Ilyen mérvű előrelátásra lenne szükség elvileg – a társadalmak azonban máshogy működnek. Ilyen nagy horderejű változásokat tervezőasztalnál, egyfajta technobürokratikus tervezőésszel nem lehet előre szabályozni, ami – erre Zygmunt Bauman hívja fel a figyelmet – szüntelen problémamegoldásaival csak újabb, még több problémát generál. De hallgassuk meg erről azt is, hogyan interpretálja Hajnal Istvánt szegedi előadásaiban Kemény István: „a történelemben megfigyelhető intézményeket, technikákat és eljárásokat nem »találmányoknak«, tudatos erőfeszítések termékeinek, előre átgondolt koncepciók megtervezett végrehajtásainak tekintette, hanem egyéni cselekvések nem akart, nem szándékolt következményeinek, spontán folyamatok eredményeinek.” Más megközelítésből, de hasonló gondolatot fejteget Csányi is, amikor ezt a társadalmi evolúció velejárójaként látja és láttatja: „Az egész evolúció azt bizonyítja, hogy tudatos tervezés nélkül is kialakulnak egy rendszer stabilitását biztosító tényezők... Naivitás azt hinni, hogy a jövőt

majd megtervezzük, előre kigondolva, miként juttatjuk egyensúlyba mindazt, amit jól, illetve rosszul teszünk. Ez nem így működik. Az ellensúlyozó folyamatok akkor indulnak be, amikor valamilyen diszfunkció, katasztrófa, kár, sérülés keletkezik.”

Mi következik mindebből? Az, hogy az előttünk álló változások végeredményét előre nem tudhatjuk; azt társadalmi konfliktusok fogják kihordani, társadalmi csoportok harcolják majd ki. Bármekkora szükség lenne egy világkormányra, amely a Ráció letéteményeseként mindent jobban tud, és amelynek mindenki szót fogad, a társadalmak alapvető pluralitásán, az emberi gondolkodás korlátozott racionalitásán nem lehet túllépni. A végkifejlet (de lehet-e egyáltalán végleges lezárása annak, ami állandó átalakulásban levő folyamat?) se utópia, se disztópia nem lesz – realitás lesz. Se a mennybe, se a pokolba nem dezertálhatunk a tökéletlen, sokszor barkácsolva, „próba-szerencse” alapon formálódó *human condition*ből.

Ha így van, mit tehetünk, mit tegyünk? Ülünk ölbe tett kézzel, mondván: lesz, ami lesz? – kérdezheti joggal bárki. Szó sincs róla. Igaza van Karvalits Lászlónak: mindenekelőtt semmiképpen ne a pánikgombot nyomogassuk, mert a józanságra, a hidegvérre akkor van a legnagyobb szükség, amikor a legnehezebb problémákkal kerülünk szembe. A tudósok felelőssége pedig a válságok idején olyan megoldásokat javasolni, hogy a krízisekért a lehető legkisebb árat kelljen fizetni. Ha a döntéshozók a jelenben valószínűleg nem is veszik ajánlataikat figyelembe – később, ha már körmükre ég a dolog, mégis elővehetik.

Mózés Katalin – Hang (2018)

VIZIONÁRIUSOK VS. SZAKÉRTŐK¹

DOI 10.35402/kek.2023.3.11

„Ahogyan a gyakorlatukban megértett tudományokat nem lehetett az ismeretelmélet szűk keretei közé zárni, ugyanúgy a technológiákat, különösen a legfejlettebbeket, a legmodernebbeket, nem lehetett egyszerűen az anyagon végzett hatékony beavatkozásként felfogni. A varázslathoz, a valláshoz, a filozófiához volt közük; saját világuk volt, tele szervezetekkel, egyezkedésekkel, számításokkal, metafizikával, sőt moralitással. Alapvető kihívást jelentettek a néprajzi vagy szociológiai leírás számára, mivel felbontották azokat a határokat, amelyek elválasztották őket az emberi szubjektumoktól.”

(Bruno Latour 2013, 293)

Absztrakt

Tanulmányom² a tanító (pszichoaktív) növények és a szakértők (pszichológusok) konfliktusának kibontásán keresztül a tudás, közvetítés különböző módozatainak ideológiai beágyazottságával, ezen keresztül világnézetek és különféle tudások konfliktusával foglalkozik, különösen a szubjektív, vizionárius tapasztalatra fókuszálva. A növények értelemszerűen nem 'szakértőként', tényeket és adatokat alapul vevő tudományos diskurzussal szólalnak meg. Ezek vizionárius növények, tehát a tét az érzés és a vízió mint tudás státusza, ami direktben összefügg azzal, hogy elfogadják-e ezeket a növényeket cselekvőnek. Ezt a konfliktust kibontani igyekezvén framing-elemzést írok egy, az ayahuasca (DMT-tartalmú pszichoaktív növényi főzet) használatáról szóló, tömegmédiában megjelent cikkről. Következtetésem szerint az elemzett cikk nem tudást közvetít, hanem megerősíti a világ egy adott rendjét és benne a szakértők státuszát, és ez a moralizáló keret a tudományból fakadó legitimitáció hiányát tölti be.

Abstract

My study deals with the ideological embeddedness of different ways of knowledge transmission. I explore it through the conflict between worldviews and different ways of knowledge, focusing especially on subjective, visionary experience, by unpacking the conflict between teaching (psychoactive) plants and experts (psychologists). The plants, by definition, do not speak as 'experts', but as scientific discourse based on facts and data. They are

¹ A KéK Szerkesztősége vitára ösztönzi az Olvasót, és várja az észrevételeket.

² Támogató: ÚNKP-20-3-II-CORVINUS-1

visionary plants, so what is at stake is the status of feeling and vision as knowledge, which is linked to whether these plants are accepted as having agency. In an attempt to unravel this conflict, I write a framing analysis of a mass media article on the use of ayahuasca (a psychoactive herbal concoction containing DMT). I conclude that the article analyzed does not transmit knowledge, but reinforces a particular order of the world and the status of experts in it, and that this moralizing frame compensates for a lack of legitimacy that should be derived from science.

Bevezetés

Tanulmányom az N, N-Dimethyltryptamine, vagyis a DMT (egyfajta pszichedelikus szer) kapcsán járja körül a szakértői diskurzusok és a szomatikus tapasztalaton és képeken alapuló tudásközvetítés ellentétét.

Az antikvitás óta megkülönböztetjük egymástól a logost (racionalitás diskurzusa) és a pathost (ézés diskurzusa), viszont manapság sokszor nem lehet éles határt húzni művészeti projekt, tudomány és az érzésektől sokszor elválaszthatatlan tudásközvetítés között. Az intézményi keretek megváltozásával jár, hogy múzeumban mutatnak be tudományos felfedezéseket, művészeti csoportok szerveznek tiltakozó akciókat és részvételi akciók során vonják be a nagyközönséget tudományos adatgyűjtésbe. Hierarchiák bomlanak fel, és a tudományos és intézményes gyakorlatok változással együtt annak felfogása is megváltozik, kit tekinthetünk hiteles tudásközvetítő személynek. Ez új távlatokat nyithat: ha a szakértők nem ragaszkodnak 'komoly ember' mivoltukhoz, a szigorú normákhoz, amik szerint a szakértőségüket performálniuk kellene, akkor

sok dolog lehetségessé válik, ami eddig nem, és a művészet(iként értelmezett szomatikus, esztétikus, performatív gyakorlatok) is több terepet nyernek.

A DMT körüli kapcsolódások nagyon mesze vannak a szakértőiségre alapozó tudásközvetítés normáitól: nemcsak a tudományos affiliációval nem rendelkező laikusok lehetnek aktív résztvevők a tudástermelésben és közvetítésben (mint például a tudománykommunikáció részvételiségen alapuló elméleti modelljében), hanem természeti entitások is. A DMT egy hatóanyag, amelyet szintetizálnak, DMT-tartalmú növényekből nyernek ki, vagy a növényi főzetek részeként fogyasztanak. A DMT-tartalmú növényeket tanító növényeknek, entheogéneknek nevezik. A tanító növények kapcsán két ellentétes ontológiai álláspont feszül egymásnak: a növényiszellem vagy létezik vagy nem, viszont ha igen, akkor nagyon aktív nem-emberi cselekvő, hiszen tanít és gyógyít.

Írásomban kifejtek és hozzáadok a szakirodalomhoz egy framing-olvasatot arról, hogyan feszíti szét az aktív cselekvőként, szellemi kvalitásokkal bírónak értelmezett növény (és ettől elválaszthatatlanul a vízió) a hagyományos szakértőiségre épülő kereteket. A framing mint módszertan lehetőséget ad arra, hogy bemutassam, az ayahuasca fogyasztásához ebben a kontextusban milyen jelentések, asszociációs láncok, morális értékelések kapcsolódnak. Hogyan borítja fel egy ilyen a cselekvő a tudásközvetítés eddigi sémáit, és milyen diskurzusokon keresztül próbálják a nyilvánosság modernista, moralizáló binárisokra, természet-kultúra elválasztásra, komoly, szakértő tekintélyszemélyekre épülő módozatában érdekeltek visszaterelni a diskurzust a saját kereteik közé?

Hangsúlyozom, nem abban a kérdésben akarok állást foglalni, mi létezik és mi nem létezik, vagy mi a DMT-víziók lényei ontológiai státusza,³ mivel nem metafizikával, hanem társadalomtudománnyal foglalkozom, tehát a tudás létrejötte helyett a tudás közvetítése – a szakértőiség egymással ellentétes

³ A DMT-t szellemmolekulának keresztelők Rick Strassman pszichiáter egy egész fejezetet (2010, IV) szán a DMT-lények és az általuk „lakott” dimenziók biológiai és pszichológiai redukcionizmuson kívül eső magyarázataira. A freudiánus, elnyomott vágyak kifejeződésén alapuló megközelítést nem tartja célravezetőnek és a jungiánus megközelítéssel is az a problémája, hogy reprezentációnak, mentális konstrukciónak tekintti a víziókat. Helyette azt gondolja, lehetséges, hogy a DMT segít a tudatnak elhagyni a testet és más dimenziókba átlépni, és objektíven ez történik az utazás során (2010, 314).

konstellációi, és ezekben a víziók, vizionárius képek agenciája, szerepe –, amire fókuszálok.

A szellemmolekula

A DMT közkeletű metaforája az angol nyelvben a „spirit molecule”, vagyis „szellemmolekula”, amely kifejezés a pszichiáter Rick Strassmantól származik, aki a DMT fiziológiai hatásának kutatása közben figyelt fel a kísérleti alanyok vallásos, transzcendens, spirituális tapasztalataira.

A DMT-nek létezik szintetikus és növényi főzet verziója is. A szintetikus verzió pszichoaktív potenciálját Szára István pszichiáter, pszichofarmakológus fedezte fel Lipótmezőn, aki a hidegháborús viszonyok között nem tudott LSD-hez jutni. A kísérleti alanyok a pszichiátrián kezelték mellett önként jelentkező pszichiáterek és pszichológusok, művészek, valamint irodalmárok voltak (Böszörményi 1962). A szigorúan ateista és materialista Rákosi-korszakra nem lehet mondani, hogy a korszak kulturális közege (akár a hivatalos, akár az ellenkultúrák) ihlették volna az olyan látomásokat, mint például a Havasréti által beazonosított Abody Béla, Nemes Nagy Ágnes és Juhász Ferenc vízióit szellem-lényekről, állatokról, növényi és geometrikus mintázatokról,⁴ hiszen a kísérleti alanyok nem is tudhatták ezeket integrálni a létező kulturális kódjaik és sémáik közé. Havasréti úgy gondolja (2021), a drogfogyasztás nem volt része az irodalmárok szocializációjának, nem vette körül őket olyan szubkultúra, mint az USA-ban, és valószínűleg ezért nem is születtek a kísérletek hatására jelentős irodalmi művek.

A DMT növényi verziója, az ayahuasca- (a szöveg további részében aya-) főzet hasonló víziókat idéz elő. A szájon át fogyasztott DMT önmagában nem hat, csak ha egy ún. MAO-inhibitor (a monoaminooxidáz enzim működését gátló) vegyülettel kombináljuk. A keverékhez hozzáadott növényfajták változhatnak (ezek az „ayahuasca-analóg” főzetek), viszont az alkaloidok állandóak. Először az Amazonas-medencében élő amerikai őslakosok használták a szert, akik elmondása szerint a növények („a növényi szellemek”) maguk

⁴ Abody Béla tapasztalatát idézve Havasrétitől: „... most kezdődik az attrakció. A világegyetem elemeit van szerencsém látni e pillanatban. Az az érzésem, hogy az alapelemeit látom. Mintha a mikroszkóp alatti ázalékokat, ostoros lényeket látnék fekete-fehér színben. De borzasztó, nem tudom magam kifejezni kellően.”

tanították meg nekik, hogyan, melyik két növényből (*Banisteriopsis caapi* és *Psychotria viridis*) kell a főzetet előállítani. Itt megjegyezném, hogy az őslakos szót tág értelemben használom, az Amazonas medencéjének hagyományos kultúráit (shipibo, matses) értve rajta, akiknek vidékenként eltérő hagyományai vannak a főzettel kapcsolatban: különféle receptek, felkészülő diéták és dalok. Lehet mondani, hogy az aya egy technológia (techné, a dolgok csinálásának módja), mert a főzet fogyasztása a rituáléval, a fogyasztás társadalmi dimenziójától elválaszthatatlanul fejt ki a hatását, nem önmagában.

Akárcsak a szintetikus DMT, az aya fogyasztói is idegen lényekkel való találkozásról, más dimenziók meglátogatásáról, nem-emberi intelligenciával való kapcsolatfelvételtől számolnak be. Egy lényeges különbség van a szer két feldolgozási módja között: az aya fogyasztásának elválaszthatatlan része a növények szellemeivel és a földistennővel való kapcsolatfelvétel, amelyet a Rákosi-korszak pszichiátriájával ellentétben aktívan támogatnak a törzsi és kortárs szertartásvezetők. Ezáltal a szellemi kapcsolódás elválaszthatatlan a testi/fizikai pszichés hatástól. Az aya első, az Amazonas vidékét megjárt nyugati használóinak leírásai⁵ – nagyon hasonlóan a magyar pszichiátrián történt DMT-kísérletek vízióihoz⁶ – szellemlényeket, idegen tájakat, geometrikus és növényi mintákat írnak le.

A kognitív tudománnyal foglalkozó Benny Shanon (2002, 318) is felteszi a kérdést, hogy miért látott ő, aki szinte semmit nem tud az őslakos kultúrákról, hasonló dolgokat, mint az indiánok. Erre a kérdésre keresve a választ elhatározta, hogy egy szisztematikus kutatást fog végezni az aya-víziókról, amelynek következtetéseiben arra jutott, hogy a keletkező víziókat lehetséges tipizálni, és ezek a víziók nem az emberi psziché dinamikáinak kivetülései,

sőt a pszichológia emberképét alapjaiban kérdőjelezte meg a főzet hatására (2002, 171). A vallástörténész Des Tramacchi (2006) is összeállított egy DMT-vízió tipológiát Ausztráliában felvett interjúkra alapozva, amelyben felbukkannak a Shanon által végzett vizsgálattal való egyezések, például test nélküli szemek, macskafélék, kígyók.

Az aya egy sor ontológiai problémát vet fel: egyszerre tanító, gyógyító, védelmező, intelligens entitás, valamint drog és tudományos kutatások anyaga. Nem addiktív, sőt függőket gyógyítanak vele (Shanon idézi Mabit 1988, 1992, 1996, Nakazawa 1996), pozitív fiziológiai hatással bír, és az első klinikai tesztelése jelenleg, 2023-ban zajlik, mégpedig az első klinikai fázis utáni pozitív eredményekkel.⁷ Viszont a 'tanító növény'-koncepció annyira összeférhetetlen a nyugati tudománnyal, hogy Tupper és Labate (2015) az aya tudományos státuszát vizsgálva egyenesen azt javasolja, hogy a „kognitív eszköz” jobb kifejezés lenne, mint a „növényi tanító”.

Ahogy Shannon mondja, „az Ayahuasca számos tekintetben nemcsak a tudomány, hanem az egész nyugati világszemlélet és filozófiai határai felé visz minket... (2002, 39) ...az Ayahuasca életemben először juttatott el engem oda, hogy kételkedjem a nyugati világnézet érvényességében (2002, 166)”.

Paul Roberts (2016) számba veszi az aya nyugati diskurzusokon alapuló értelmezési kereteit, szerinte ezek a közül a jungiánus keret az, amely elismeri a növények és szellemi entitások ágenciáját, hasonlóan Jung álomértelmezéseihez, ahol nemcsak az egyén pszichéjéből fakadó, adott aspektusokat reprezentáló megnyilvánulások az álomképek, hanem önálló lények.⁸ Roberts megemlíti még a szintén jungiánus James Hillmant és a szúfi szellemi hagyománnyal foglalkozó Henri Corbint. Roberts szerint ezek a gondolkodók nem asszimilálják a nyugati gondolat „másikját”, a növényiszellemet nyugati keretek közé, hanem elfogadják annak,

⁵ Lásd még: Williams: <https://core.ac.uk/download/pdf/54847411.pdf>

⁶ Például: „A látomások folyamatosan változtak. Előbb szakaszosan, majd egymást követően a lapos minták mélybarna, lila vagy zöld mélységben folytatódtak, mint a gyengén megvilágított barlangok, amelyekben a falak túl messze voltak ahhoz, hogy látszanak. Időnként kígyószzerű növényzárak burjánzottak a mélyben, néha fénylettek, harmatcseppek vagy drágakövek díszítették őket. Időnként vakuszerű ragyogó fény világította meg a jelenetet, széles tájakat mutatva egyenletesen növekvő fákkal vagy csak üres síkságokkal. Az egyik ilyen villanásban megjelent egy nagy hajó sok zászlóval, a másikban egy körhinta élénken színes ruhába öltözött emberekkel.” (Kusel 1965, 64–65)

⁷ https://www.pharmatimes.com/news/data_from_first_dmt-assisted_clinical_trial_revealed_1388171

⁸ Jung, ahogy önéletrajza (1962) és rendkívüli munkája, a „Vörös könyv” (2009) mutatja, komolyan vette a saját és páciensei álmaiban talált képeket, valamint azokat a képeket és figurákat, amelyek időnként spontán keletkeztek. Előterjesztette azt a gondolatot, hogy ezeknek a képeknek és figuráknak nem csupán az egyén pszichológiai valóságkifejezése és -kivetítése, hanem önálló létezéssel is bírnak, ezért autonóm lények. Ez utat mutatott a pszichés lét egy szélesebb területéhez, amely túl van az egyénen, de kapcsolódik hozzá, amelyet Jung „kollektív öntudatlanságnak” nevezett.

ami. Tehát számára is a növényeszlem ontológiai státusza mentén rajzolódik ki a nyugati értelmezési keret határa.

Ezek az elképzelések a „tanító növényekről” és a velük való kapcsolódásról teljesen kilógnak a főszordbeli politikai és törvényi keretek közül is, hiszen a drogpolitikát illetően nagy általánosságban évtizedek óta arról szólnak a viták, hogy bűnözőként (kriminalizáció) vagy betegként (medikalizáció) kell-e kezelni a fogyasztókat. Ehhez képest a hagyományos szertartások során tanítást, védelmet, gyógyítást lehet kérni, amelyek összekapcsolódnak, mivel a test-lélek, természet-kultúra elválasztásokat nem alapul vevő, a modernizmuson kívül eső kozmológiákban mást jelent a betegség és egészség (lásd például George 2020⁹). Tehát akár medikalizációról, akár kriminalizációról beszélni értelmetlen ebben a felfogásban.

Módszertan

Módszertanom a framing (Lakoff 2007, Entmann 1993). Egy adott téma médiamegjelenésének framing-elemzése meg tudja mutatni, milyen kognitív keretekben (frame) van prezentálva egy adott téma, kik az ágensek, mi a probléma, milyen megoldásai lehetnek, milyen morális pozíciók kapcsolódnak ehhez, ki milyen metaforákat használ, tehát egy adott ügghöz és szereplőkhöz hogyan kapcsolódnak jelentések, amelyek morális és affektív tételekkel bírnak, illetve ideológiákhoz kapcsolódnak. A framing konstruktivista, mert azt feltételezi, hogy létezik egy adott agenda egy téma mögött, és valóban, az agendakijelölés napjaink médiáját illetően a társadalmi valóság (McCombs 1972), tehát a fogyasztók befolyásolását irányozza elő a téma megjelenéseinek mennyisége és a prezentáció módja, amelynek része a framing, a keretezés. Nagyvonalakban George Lakoff ‘Simple Framing’ (2006) és Framing the Environment (2010) című szövegében leírtakat követem elemzésem során. Lakoff szerint a framingen keresztül tudatosítani lehet addig rejtve működő asszociációs láncokat, mivel minden szó a maga adott keretét aktiválva ér el hatást (2010, 71–72). Lakoff mellett Robert Entman (1993) framing módszertanára támaszkodva alkottam meg elemzésem

⁹ „Often, the etiology of physical sickness is considered the result of spiritual, rather than physical forces; therefore, treatment often entails psychoactive rituals that bring humans closer to the spirit world (Schultes 1976).”

vezérfonalát: a probléma, illetve ennek okai és a probléma megoldásai, ezek morális értékelései. Elemzésem keresztül megmutatom, hogyan tereli vissza egy politikai hátszéllel rendelkező szervezet a diskurzust a saját agendája szerint működő szakértők terepére és ezzel együtt hogyan vitatja el a növény ágenciáját, majd számba veszem a vizionárius keretét és ebben a képek helyét és szerepét. Ezen keresztül két különféle módozatú „szakértés” konfliktusát tárom fel, és vonok le tágabb következtetéseket.

Keretek: medikalizáció vs. vízió

A drogfogyasztás medikalizációs keretében betegnek tekintik a fogyasztót (például Bard 2011, Racz 2006), tehát a medikalizációs keret belső logikájából fakad a szenvedés. Egy példa erre a medikalizációs keretbe illő érvelésre, hogy az aya szenvedést okoz, kellemetlen, tehát nem partidrog. A pszichiáter Frecska Ede (interjú, 2016) mondja: „Rekreációra nem igazán alkalmas, mert az élmény jellemzően nem kellemes, hanem inkább egy kemény leckét ad, amit aztán a terapeuta segítségével lehet és ajánlatos feldolgozni.”

Az abortusztabletta és annak magyarországi tilalma lehet egy példa hasonló dinamikára, hiszen ha büntető és fegyelmező gyakorlat, akkor fájnia kell – tehát személyes tapasztalatok és szakértők tesznek tanúságtételt a médiában arról, hogy nem könnyebb vagy fájdalommentesebb, mint a műtét. Közben a tény az, hogy otthon is el lehet végezni, mert lényegében egy mesterségesen beindított vetélésről van szó, amely lehet nagyon vagy alig fájdalmas.¹⁰

¹⁰ 2022-ben a telemedicina keretében, a tablettával végzett terhességmegszakítás számít hivatalos egészségügyi protokollnak számos országban, ennek ellenére sok magyar nő elmondta nekem korábbi munkám során, hogy amennyiben abortuszuk lenne, ők „rendesen” végeznék, vagyis műtégi úton. A tablettá annyival jobb technológia, hogy nem értik meg a potenciális felhasználói – túl egyszerű és hatékony. A technológia társadalmi normákat testesít meg és ad tovább, és egyén-állam, páciens-ellátórendszer hierarchiát szilárdít meg. Az, hogy az önérdékük ellen beszélve is hangsúlyozzák, ők „rendesen” végeztetnek abortuszt, vagy azt fejezi ki, hogy nem tudják, miről van szó, vagy ha igen, akkor nem mernek a technológiákhoz kapcsolt hierarchiák ellen fellázadni. Ugyanígy amikor „feminista” szervezetek hangsúlyozzák, hogy az abortusztablettá nem egyszerűbb, mint a műtégi abortusz, akkor az csak annyit jelent, hogy figyelembe veszik a lobbihálózatok többi szereplőjének érdekeit.

Az abortusztabletta analógiájára építve a pszichedelikus drogokkal kapcsolatban az empirikus adatok azt támasztják alá, hogy nagy általánosságban sokkal hatékonyabbak, mint akár az SSRI-gyógyszerek, akár a pszichoterápia.¹¹

Ebben a keretben a képek inherensen társadalmi képek, hiszen az adott személy társadalmi interakciók során traumatizálódott. Pszichológiai keretben értelmezendő, ember közötti interakciók lenyomatai.

A vizionárius keret

A vizionárius, a medikalizáción túlmutató keretben a képek nem személyes képek, és nem is társadalmi interakciók összességéből fakadnak. Az őslakos amazonasi művészefelfogást¹² alapul véve nem is lehet reprezentációról beszélni nyugati fogalmak mentén. Ahogy Nicole Zillo Roitberg (2017) megfogalmazza: „Amikor egy őslakos vadászni indul, először elénekel egy dalt a vadászatról, magához veszi a törzs egyik szent növényéből készült szert, amelynek hatására víziója támad – ami nem más, mint spirituális rezgés a spirituális világban. S ennek a rezgésnek a hatására az állat megközelíti őt, mondhatni felajánlja magát, így válva a vadász zsákmányává.”

Vagy ahogy Feldman (2016) mondja a shipibo művészetről: „A festett és ragasztott kenéminták a közösség egyesítő vizuális összetevői maradnak – ez a közösségi élet apályának és folyamának, valamint spirituális útjainak, illetve a tanulás absztrakt vizuális ábrázolása a Shipibo törzsen belül. Egy tervezési elem, amely egyesíti az amazóniai közösségeket.”

Ebben a leírásban a vízió alakítja a világot. Nincs éles határ a kép, a kép materialitása és a világ materialitása között. Azt egyértelműen kijelenthetjük, hogy ezek a víziók nem reprezentációk (mert

magukban ágenciájuk van), hiszen a reprezentációnak ami ágenciája lehet, azt a reprezentált helyett teszi. A növény nem választható el a szellemvilágban aktív energiától és a képtől, amely közvetítő és az energia megnyilvánulása is egyben.

Ha a víziók nem inherensek, emberiek, akkor nem az emberi logika, nem az emberi tudás és intelligencia megnyilvánulásai. Strukturáló logikát mutatnak meg (szakrális geometria), vagy amikor figurálisak (közvetlenül jelölnek fogalmat vagy tárgyat), illetve szimbolikusak (átvitt értelemben jelölők), akkor érzést váltanak ki. Tehát mint általánosságban a képi nyelvnek, a vízióknak nincs egységes szintaxa, és ezért mindig kontextusfüggő, kultúrafüggő és szubjektív marad az értelmezésük. A beszámolók szerint¹³ van, hogy egy adott személy által ismert jelkészleten keresztül nyilvánulnak meg a víziók, de olyan is, hogy univerzálisan érvényes kódokat, szimbólumokat is tartalmazhatnak, amelyeknek az értelmét sokszor nem ismeri az adott használó, de mint szimbólumot felismeri (rúna, hieroglifa, geometria). Ha a víziók értelmezését olyan keretben végezzük, amely szekuláris és individualista, akkor minden az adott ember tudásából fakad, vagyis az adott ember által ismert jelkészleten keresztül a psziché adott aspektusának megnyilvánulásáról van szó. Tehát társadalmi konstrukció lesz, ami a másik keretben a szellemvilágból/virtualitásból lecsatornázott tudás.

Framing-elemzés – a medikalizáló keret

Egy magyar cikket keresztül részletes framing-elemzést szeretnék végezni a medikalizáló diskurzusról, amely a növények ágenciáját vitatja el, hogy ezen keresztül tárjam fel az ágencia kérdése körüli tágabb dinamikákat. Az elemzett cikk¹⁴ („Traumafeldolgozás, önismeret pszichedelikus szerek segítségével”) a 444.hu Drogrporter rovatában jelent meg, és a Társaság a Szabadságjogokért (TASZ – liberális perspektívából működő jogvédő szervezet) munkatársa, Sárosi Péter publikálta egy Réka néven említett olvasó tapasztalatát. A TASZ nemcsak jogsegélyt kínál, hanem aktív résztvevője a magyar drogpolitikai vitáknak, jellemzően a kriminalizáció ellen, a medikalizáció pártján foglal állást, hangsúlyozva, hogy a fogyasztókat nem

¹¹ Lásd például: <https://www.scientificamerican.com/article/psychedelics-as-antidepressants/#:~:text=Compared%20to%20selective%20serotonin%20reuptake,reversal%20of%20depression%20is%20observed.>

<https://newatlas.com/health-wellbeing/psilocybin-therapy-major-depression-trial-results-johns-hopkins/> (Letöltés ideje: 2021. augusztus 6.)

<https://www.verywellhealth.com/psychedelic-psychotherapy-clinical-trial-depression-5179610> (Letöltés ideje: 2021. augusztus 6.)

¹² Nagy általánosságban használom az őslakos szót, azokra a törzsekre értve, ahol tradicionálisan ayafőzetet fogyasztanak.

¹³ Például erowid.com, [daath facebook csoport](https://www.facebook.com/daath).

¹⁴ <https://drogrporter.444.hu/2020/11/09/traumafeldolgozas-onismeret-pszichedelikus-szerek-segitsegevel>

büntetni kell, hanem „segítséget nyújtani” nekik. Ahogy mondják: „Célunk, hogy a drogmentes Magyarország káros illúzióját leválthassa egy egészségközpontú, emberi jogokat figyelembe vevő, szakemberekre támaszkodó és együttműködést elősegítő szemléletmód.”¹⁵

A cikk szerint Réka alaproblémája, hogy nem érezte magát boldognak. Mint írja, mindene megvolt, de üresnek érezte az életét és szorongott, gyakran ingerült volt. Felkeresett egy terapeutát, és mint mondja: „Elkezdtünk dolgozni, és közben valaki beszélt nekem az ayahuasról.” Réka további énközlésében elmondja, hogy semmit nem tud a pszichedelikumokról (a felajánlott megoldásról), és kezdetben félt, hogy „minden drog az ördögtől való, lezülleszt, romlásba dönt és mindenki, aki használja, lecsúszott hajléktalanként végzi az utcán”. Ebben a kijelentésben azt fedi fel, hogy nem tud a DMT klinikai kipróbálásairól,¹⁶ sem pedig a kultúrtörténetben, antropológiában nem járta, hiszen a történelem során rengeteg társadalmi miliőben fogyasztottak pszichedelikumokat, és nem végezték az utcán hajléktalanként. A terápia munkaként jelenik meg ebben a pszichológiára támaszkodó, medikalizáló keretben, visszhangozva a „dolgozz magadon” szlogent, amely a karteziánus dualizmuson alapszik, amely szerint a szubjektumnak folyamatosan monitoroznia és fegyelmeznie kell önmagát.

Réka új tapasztalatai birtokában rájött, hogy nem a drog vagy az alkohol sodorja az embereket kilátástalanságba vagy depresszióba. Ezt az állítást lehetne cáfolni mind empirikus adatokkal, mind teoretikusan, de mivel jelen írás nem közegészségügyi kommentár, hanem framing-elemzés, számomra az érdekes elem az, hogy nem tulajdonít ágenciát a „drogoknak” (és – mivel ayahuasca fogyasztásáról van szó – a hatóanyaggal összefonódva a növénynek). Egyfelől nem disztíngvál a drogok különböző fajtáit tekintve, de ezzel ellentétben – vélhetően kulturális okok miatt – az alkoholt külön említi. Ez egy kulturális konstruktivista világkép: a drog mint a testre, pszichére közvetlenül ható, az agy-ér gátat átlépő szer, közvetlenül nem okoz szenvedést. Az ayás

utazások során nem arról győződött meg, hogy a „drog” hatástalan lenne, hanem pozitív tapasztalatai lettek (megoldást jelentett a problémájára), „megküzdött az előítéletekkel”,¹⁷ és maga is az előítéletek ellen írta ezt a cikket. Réka emberképe pszichológizáló: szerinte drog és alkohol helyett főképp a traumák (különösen a gyerekkoriak) okoznak szenvedést. Tehát személyes tapasztalatai ellenére sem tulajdonított ágenciát a szernek, illetve a szellemi aspektusoknak, sőt, még jobban elvitatta a „drogok” ágenciáját. Hiába nyújtottak megoldást a problémájára, mégsem ismeri el a „drogokat” magukat aktív cselekvőnek.

A cikkben végigvonul a felelősség deklarálásának motívuma: Réka felelős állampolgárnak állítja be magát rögtön a szöveg elején, és azért osztja meg a történetét, mert szerinte „ezek a szerre megfelelően képzett szakemberrel és megfelelő körülmények között (set és setting) használva, nagyon nagy segítséget adhatnak trauma feldolgozásban, makacsul berögzült minták átdolgozásában, önismeretben” (az eredeti szövegben sárgával kiemelve). Mielőtt magát az ayát megnevezné, hangsúlyozza, hogy „megfelelően képzett szakemberekkel” kell használni.

Mint a megjelölt cikk taglalja, az utazásokat terápiás beszélgetések előzték meg. Réka a terapeuta segítségével fogalmazta meg, hogy mivel készüljön az utazásra: „mivel akarok dolgozni aznap (...), milyen kérdésre szeretnék választ kapni, mire szeretnék rálátni magamban (intenció)”. Szerinte „ezzel a tudat felszínéhez még inkább közelebb került az, amivel dolgozni akartam, segítve az utazás »fókuszáltságát«, hogy ne csak úgy, véletlenszerűen jöjjenek az élmények” – ezzel egy freudiánus emberképről tesz tanúságot, mivel azt sugallja, az élmények a tudatalattiból jönnek, és ha nem „dolgozik” napközben a saját tudatalattiján, akkor ezek „véletlenszerűek”, tehát nem egy külső, autonóm tudattal való kommunikációként látja a folyamatot. A szertartásokat sámán vezeti, aki ezen a ponton van először megemlítve a szövegben, mint egy „kellék”, a zene szolgáltatója: „Minden belső utazás számomra elengedhetetlen »kelléke« volt még a megfelelően összeválogatott zene, dobolás, ideális esetben icaro-k (gyógyító énekek) éneklése, amik nagyon erősen segítettek az élmény felépülését és bemélyülését. Adtak egy ívet az egésznek.”

¹⁷ Hasonló logika a „stigma eltávolítása” például prostitúció vagy függőség kapcsán, hiszen akkor is egy diskurzív formáció van felelőssé téve a szenvedésért.

¹⁵ <https://tasz.hu/drogmentes2020>

¹⁶ például: <https://www.independent.co.uk/news/science/ayahuasca-psychedelic-drug-depression-cure-dimethyltryptamine-b2313959.html>, <https://noizz.hu/big-stories/varazsgombaval-a-depresszió-ellen-igy-forradalmasitjak-a-pszichedelikumok-a-terapiat/4kkxgpn>

A szöveg végén is szó van a „tapasztalt és képzett” segítőről, kísérőről, aki vélhetően a zenész is, tehát a szertartás vezetője. Logikus lenne a kérdés, hogy a „megfelelően képzett szakember”, aki vizsztatőrően előfordul a szövegben, miért a terapeuta és miért nem a sámán. Egy curandero (tradicionalis gyógyító) átlagban 5-10 évig tanulja a mesterségét, amely sokszor családokon keresztül öröklődik. Hónapokig, néha évekig folytat diétákat, amely során magányosan, sótlan növényi táplálékon élve ismerkedik egy adott növény szellemi aspektusaival. Az, hogy a szövegben „a megfelelően képzett szakember” automatikusan a terapeutára utal, a tudások hierarchiáját mutatja meg.

Az élmények leírásában Réka saját magára fókuszál: „Az élmények a szertől függően eltérőek voltak. Ami mégis közös volt bennük, hogy rálátást kaptam önmagamra, működési módokra, hiedelmeimre, azok eredetére, gyökerére.” Nem kifejezetten jelenik meg az élmények leírásában külső ágencia, vagy csak utalásként, absztrakcióként: „Megtapasztaltam, ahogy feloldódom a végtelen, mindent átélő, feltétel nélküli szeretetben, ahogy egygyé válok vele, és én magam vagyok a szeretet. Láttam a kozmosz végtelenségét, minden élő és élettelen egységét. Átélttem, ahogy beleragadok a félelemben, ahogy elborít a rettegés, a pánik, ahogy közelít felém az örület”. Réka elbeszélésében élményekről ír, és nem ír le konkrét képi elemeket.

Azt is kifejezi, hogy a pszichedelikus szerek használata racionálisan meghozott jó döntés: „egy komplett mindfulness tanfolyam volt pár óra alatt”, „micsoda ár-érték arány!”

Az élmény szubjektív leírása után normatív kijelentést tesz, hogy mit csinál rosszul a nyugati ember: „Az őslakosoknak, akik világképének, kozmológiájának szerves részét képezik a pszichedelikus élmények, egészen más viszonyban vannak ezekkel a szerekkel (tanítónövényeknek, mesternövényeknek hívják őket), egy-egy ilyen élmény önmagában is mélyen gyógyító lehet. A nyugati ember azonban – úgy tapasztaltam – sokszor hajlamos azt képzelni, hogy a változás, az élmény megélésével már meg is történt benne.”

Réka nem érti az őslakosok kozmológiáját, ezért képzavarral írja le: nem a szereket hívják növényeknek, hanem a növény szellemi aspektusai találhatók meg a szerekben. Tehát a szerek a növények. Réka szerint az őslakosok számára lehet gyógyító önmagában egy élmény (nem világos, hogy ez abból következik-e, hogy „a szereket növényeknek hívják”), de ez Réka számára integrálhatatlan a nyugati

ember világképébe – mintha adottan létezne olyan, hogy nyugati ember és mintha ő tudná, mit „hajlamos képzelni” az összes „nyugati ember”, bárkik is azok.

Ez a második probléma, ami felmerül a szövegben: az élmény önmagában nem elég. Itt egyértelműen a keretezés politikai aspektusa és az agendakijelölés működik: nem azt a megoldást javasolja Réka, hogy a nyugati emberek is a szerek, növények szellemi aspektusait figyelembe véve gyógyuljanak, integrálják az őslakos kozmológiát a saját világképükbe, vagy az (akár kortárs, akár tradicionális) európai misztikus hagyományok felé forduljanak, hanem a saját személyes tapasztalatát tanúságtételnek használva tesz javaslatot „a nyugati embernek”: az élményt szakember segítségével kell feldolgozni és integrálni, enélkül ugyanaz az ember marad, aki volt. Kézenfekvő a kérdés, hogy ez miért baj, vagy hogy az miért ne lenne jó, ha valakinek a pszichedelikumok segítenek elfogadni önmagát. Réka példának egy vitás helyzetet hoz fel: hiába gondolta magát „a megtestesült Buddhának”, mégis „egy vitás helyzetben újra lesöpörtem a másik embert a porondról”. A metafora, amelyet saját magára használ, kifejezi, hogy egy megvilágosodott szent szeretne lenni.

A „megtestesült Buddha” azt várja magától, hogy szentként tűrjön: a vitakultúrát – ami etikettkérdés – morális kérdésként keretezi. Nem azt éli meg személyes bukásként, hogy őt söpörték le a porondról egy vita során, hanem hogy ő tette ezt valakivel. Ezért terapeuta segítségét kéri, és a terapeuta segítségével rájön, ennek az oka saját maga – a vitapartnerének sem tulajdonít annyi ágenciát, hogy elfogadja, személyében valóban fenyegetve van általa, hogy személyeskednek vele egy vita során, ahol ő a saját személye védelmében húz határokat. Réka számára a terápiás ülések segítségével sikerült az utazások során átélt tapasztalatokat integrálni az életébe.

A „felelősségvállalás” hangsúlyozása mellett a „dolgozz magadon” narratíva is végigvonul a szövegben, amely hosszasan hangsúlyozza, hogy ez az önmunka, az integrációs folyamat keserves, kemény és nehéz, „semmi felemelő” nincs benne. Végeredményben Réka azt mondja el, hogy nehéz saját maga ellen fordulnia. A pszichologizáló, medikalizáló kereteken kívül az aya növényiszellem és természetisten, Réka pedig azt mondja el, hogy a saját természete ellen fordul a terapeuta segítségével. Ez egy modernista paradigma a munkáról: a természet gyötrelmes és nehéz leigázása.

A tágabb ideológiai keretet fedi fel az is, hogy a spirituális dimenziót annyira kiiktatja a szöveg, hogy a terapeuta védi meg a „túlzott spiritualitás csapdájától” Rékát. A túlzott spiritualitás csapdája értelmezhetetlen, ha egy növényre gyógyító, szellemi lényként tekintünk. Azzal, hogy egy természetistennel való találkozás szakrális tapasztalata Réka narratívájában „túlzott spiritualitásként” van elítelve, a pszichológiai-medikalizáló diskurzus a neuroziszból erényt kovácsoló, önszabályozó, önregulázó, önmenedzselő neoliberalis szubjektumot jelöli ki alanyának. Ez az önszabályozás a neoliberalizmusban politikai terep, hiszen így válik valaki egy adott módozatú (esetünkben a neoliberalis) hatalom szubjektumává (Rose és Rabinow 2003). Tehát a pszichologizáló diskurzus egy neoliberalis ideológiai keretbe csatornázza a szakrális tapasztalatot.

Az elemzett írás utolsó fejezete a „fejlődést” taglalja, hiszen a terápia teleologikusnak tekinthető az alapján, ahogy Réka is útmutatást ad arra vonatkozóan, mi „kell” a nyugati embernek. Ennek a teleologikus, szakember segítségével, a felelősség hangsúlyozásával történő fejlődésnek a horizontja Réka személyes tapasztalata és jövőbeli önmaga: önmagára lát rá, önmagát figyeli meg és elemzi.

Az is kiderül, alapjaiban volt önmagával problémája: annyira negatív érzések alkották az önértékelése és identitása alapját, hogy a szerek nélkül nem tudott volna velük szembenézni. A szöveg a „megfelelően képzett szakember” szükségének hangsúlyozásával zárul, és a nehézségeket, szenvedést hangsúlyozva Réka az utolsó mondatban leírja: „Nem volt könnyű – de nagyon megérte!”

Konklúzió

A két keret közötti összeegyeztethetetlen ellentét az, hogy vagy társadalmi konstrukció egy jelenség (és ebben az esetben a társadalom alatt az emberek interakcióinak összességét értjük, tehát nem tarde-iánus, az emberin túlmutató társadalomképet), vagy a növénytől, szellemtől, természetistennel jön. Ezekből a víziókból születhet kétdimenziós kép papíron vagy pixelek formájában, és ezeknek a képeknek az elemei keverednek már létező kulturális kódokkal. Tehát a materialitás (vagy annak hiánya) nem mérvadó. A lényegi különbség, hogy ezek a képek nem társadalmi közegben elsajátított és újramegteremtett, a jelöltről leválasztott jelölőkből születnek, tehát nem posztmodern képek. Nincs elválasztás jelölt és jelölő között, és kérdéses, hogy nagy

általánosságban van-e értelme egyáltalán metaforáról beszélni.

Ez a jelenség vagy objektíven létezik a világban mint növényeszellelem, vagy az adott egyén mentális konstrukcióinak metaforája. Ha a vizionárius keretben maradvából indulunk ki, hogy létezik és van ágenciája (például gyógyít, tanít, véd), akkor kézenfekvő a kérdés, hogy a természetistenektől származó, növényeszellemelek által közvetített tanítással mi dolga a pszichológiának? Mennyiben van autoritása a pszichológiának bármit jobban tudni az isteneknél, vagy az istenek követéseinek lennie? Miért kellene a pszichológia diskurzusába integrálni az „istenektől” csatornázott tudást?

Kérdés az is, hogy létezik-e még egyáltalán pszichológia. Egy ernyő alá lehet sorolni a kognitív tudományt, a pszichoanalízist, a neurobiológiát, a behaviourizmust, a szociálpszichológiát, az evolúciós pszichológiát, a coachokat, a vállalati HR-t, a női magazinok tanácsait? Ha nem, akkor ezek közül melyik a pszichológia?

Ha van egyáltalán pszichológia, akkor mély valóságban van:

A pszichológia tudományként való elismertségét alapjaiban megkérdőjelező replikációs krízisen túl egyre nagyobb teret kapnak a politikai dimenzió kritikái. A szociológia teljesen különböző területeit gyakorló, kapitalizmuskritikus perspektívából érzelmeket kutató Eva Ilouz és a (marxistából lett) libertariánus Frank Furedi is gyakorlatilag ugyanazt mondják: a pszichoterápia egyszerre gyámkodás, a politikai dühből fakadó erő és ágencia elvétele, és a társadalmi problémák egyénekre terhelése (Furedi 2004, Ilouz 2008). A pszichológia problémája ontológiai is: nincs a tudatnak egységes definíciója, a „tudatalatti”, vagy a szelf létezésében semmi magától értetődő nincs, és ezek a fogalmak valójában kulturális konstrukciók, kultúrafüggők. A „tudatalatti” szó nem létezett a XIX. század előtt, a „szelfre” nincs is magyar szó. Valójában a pszichológia a diszciplína, amit emberek konstruáltak embereknek.

Ha Sloterdijk szerint a pszichológia „polgári démonológia” (1999, 45), akkor mennyire vagyunk mi manapság egy „polgári” világ polgárai? Mennyire érvényes, amit mondani tud az a pszichológia, amely eredendően az egyénre fókuszál, és amely mind empirikusan, mind teoretikusan megdőltnek látszik a premisszáit illetően, amelyekre nagy általánosságban a világ- és emberképét alapozta?

A víziók és a növény ágenciájának elismerésével egy olyan terep nyílik meg, ahol tehetetlenek

a „szakértők”: ha a szakértő alatt a szakértői tudás nyugati konstrukcióját értjük, amely a racionalitáson, objektiváláson nyugszik, és fegyvelmező hatalmat oktrojál magára. Ha nem az objektiválásnak, másfelől a fegyvelmezésnek, akkor minek a szakértői a szakértők?

A vizionárius növények egyrészt konkurenciát jelentenek a szakértőknek, de emellett az is felvetődik, hogy a szubjektív tapasztalat privilegizálása leértékeli az ő tudásukat, és ezzel elveszi a fegyvelmező hatalmukat. Ha mindenkinek saját kapcsolata lehet a növényeszellemeken keresztül istenekkel, vagyis hiperdimenzionális lényekkel, objektíven létező, testetlen, intelligens entitásokkal, és tőlük jönnek a víziók, akkor a kép és a szomatikus tapasztalat (ahogy ezek az entitások a víziókon keresztül kommunikálnak) felértékelődik mindenfajta racionalitáson, tényeken alapuló, jellemzően szöveges diskurzushoz képest. Ezáltal lényegében a szöveghez képest is, mivel a szövegnek van szintaxisa, tehát lehet olyan értelemben ‘helyes’ olvasata, ahogyan egy képnek soha.

A növény ágenciájának elvitatására Réka szövege mellett egy másik példa lehet az ősi civilizációk nyomait kutató Graham Hancock ayahuascával (is) foglalkozó TED-videójának betiltása, mégpedig a tudományosságra hivatkozva.¹⁸ A TED szerint „olyan világnézetet sugall, amelyben a DMT közvetlenül összekapcsolhatja a felhasználókat »intelligensnek tűnő entitásokkal, amelyek telepaticusan kommunikálnak velünk«”. Graham Hancock kijelenti, hogy nem akar állást foglalni ezen entitások ontológiai státuszát illetően, de azt is állítja, hogy képesek tanítani és gyógyítani minket, és azt is mondja, hogy jóval kívül esnek a fősodorbeli tudományos gondolkodáson. Tehát a TED a tudományosság nevében nem Hancock szubjektív tapasztalatával vitatkozik, és mivel Hancock nem objektiválta a DMT-lényeket, a TED a cselekvésüket vitatja el. Mivel sem Hancock, sem a TED nem nevezte a lényeket objektíven létezőknek, ezért végső soron a TED azt jelenti ki, hogy a víziók (és a benne intelligensen kommunikáló figuratív elemek) nem gyógyíthatnak és nem taníthatnak – mert ez nem „tudományos”.

A növény ágenciájának elvételére példa (vagy legalábbis annak a megnyilvánulása, hogy a partidrogos szubkultúra jelen van az ayaszertartásokon) az is, amikor „vizuálokról” beszélnek a szertartáson résztvevők. A vizuálok a partikon kivetített geometrikus

mintákat jelentik, amit valóban inspirálhat szakrális geometria. „Nem volt vizuál” – panaszkodik a Daath Facebook-csoportban egy felhasználó, a többiek pedig vigasztalják, hogy ez „csak” vizuál. A partikon a zene vezeti az élményt, a vizuál leginkább szubkulturális jelölő. Annyi direktben affektív funkciója van, hogy a zene ritmusát és általánosságban a hangulatát teszi még egy érzékszerven keresztül megtapasztalhatóvá, és sokszor szoftver generálja a vizuált a zene ritmusára.

Tehát ha vizuálként beszélnek vízióról, akkor nem úgy keretezik a kérdést, hogy kommunikáltak-e a résztvevők más intelligenciával (a beszéd inherensen emberi), hanem megvolt-e minden partikellék.

Réka is, Graham Hancock betiltói is, a vizuálok miatt reklamálók is megerősíti a világ egy adott rendjét, előbbi kettő pedig a szakértők státuszát is. Egyfelől Réka szövege normatívan megmondja, mi kell a nyugati embereknek (minden definíció nélkül, hogy ki is ez a nyugati ember), másfelől szubjektív tapasztalatként egy meghasonlás történetét mondja el, hiszen az elbeszélő saját maga ellen fordul, a saját reakciói és érzései ellen.

A tudománykommunikáció részvételi modellje már néha megkérdőjelezi a hierarchiát szakértő és laikus között (Nisbet & Scheufele 2009, Elam 2004, Reincke 2020), de ha a növények a tudásközvetítők, akkor az emberek dolga emberi szintre hozott tudást és tapasztalatot képezni a csatornázott tudásból, egyszerre absztrakt és univerzális dolgokat élménnyé tenni és kifejezni pedig végső soron a művészet terepe. Ugyanakkor vízió és tapasztalat nem az egyén szintjén kapcsolódik. A víziók univerzálisak, kollektívek, hiszen nagyrészt ugyanazt látták az amazonasi őslakosok a növényi főzettől, mint a Rákosi-korszak pszichiátriájának kísérleti alanyai a szintetikus verziótól.

A ceremóniáknak mindenképpen van társadalmi beágyazottsága: emberek adják embereknek a főzetet (habár az emberek azt mondják, a szellemek tanították meg őket a főzet elkészítésére), a szertartás közösségi alkalom. A növények és a szakértők konfliktusa a konstruktívizus határára vezet (hiszen egy gyógyító és tanító növényeszellelem által mutatott víziók nem társadalmilag konstruáltak), és ezért lehet a DMT-diskurzus annyira értelmezhetetlen, hogy inspirálóvá is válik egyben: nem lehet visszatelelni a szociálkonstruktívizmusba, mert akkor valami lényegileg más dolog lesz belőle. Ettől még nyugati emberek maradunk. Lehetne eszmetörténetileg érvelni, hogy a képzelet szabadsága és a szubjektív

¹⁸ <https://blog.ted.com/the-debate-about-graham-hancocks-talk/>

tapasztalat előretörése kiemelt az individualista nyugati eszmétörténetben, és most a nyugati trend a szubjektivitás abszolút privilegizálása. Mondhatjuk normatívan érvelve, hogy a DMT is egy nyugati jelenség, hiszen sok nyugati ember használja.¹⁹ Részévé vált a nyugati kultúrának: hírességek beszélnek róla a tömegmédiában, művészeket, építészeket ihlet meg, dalokat írnak róla, aya mémek terjednek. A növény lett a 'másik', amellyel relációban meghatározzák magukat emberek: nem szemben, hierarchiában, hanem relációban. Emberek viszonyulnak hozzá: értelmezik, szeretik, beszélgetnek, gyógyulnak vele, tanulnak tőle.

Fontos aspektusa Réka történetének, hogy egy politikai hálózatokba ágyazott szervezet publikálta, és a framing-elemzés olvasata szerint ezeknek a hálózatoknak az ideológiáját termeli újra. Ez az ideológia már nem tud a tudományos fejlődésen alapuló „progresszióra” támaszkodni, egyre kevésbé van tudományos eredményeken, közmegegyezésen, közbizalmon keresztüli legitimitációja, ezért a pszichologizáló-medikalizáló keret csak morális keretként tud funkcionálni. Ennek a legitimitációnak a hiányában érdekek sérülnek azzal, ha elismerjük a víziók komolyságát, mert ezzel elveszünk a komoly embereket. Ebben az esetben a szubjektivitás lesz a felsőbbrendű tudás, nem pedig a komolyság modernista módozatának performálásával összefüggő, racionalitásra, tényekre apelláló szakértőség. Tehát aki ebben a keretben szakértő (akár ember, akár nem), az a kapcsolódás és interpretáció szakértője, nem a fegyelmezésé.

Felhasznált irodalom

Böszörményi, Z. (1968) Adatok a kísérleti pszichózisok és az alkotási vágy összefüggésének kérdéséhez
Elam M. Contemporary science communication as a world of political invention. *Sci Cult* (Lond). 2004 Jun; 13(2):229-58. doi: 10.1080/0950543042000226620. PMID: 15988848.
EMBO Reports 21: e51278 <https://doi.org/10.15252/embr.202051278>

¹⁹ <https://www.newyorker.com/magazine/2016/09/12/the-ayahuasca-boom-in-the-u-s> „Leanna Standish, a Washingtoni Egyetem Orvostudományi Karának kutatója úgy becsülte, hogy „Manhattan bármelyik éjszakáján száz ayahuasca »kör« működik.”

- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.
- Feldman, NG (2016), Chapter 5: Evolving Communities: Aspects Of Shipibo And Andean Art, Textiles, And Practice In Contemporary Peru In *Fieldiana. Anthropology New Series*, No. 45, The Shipibo-Conibo: Culture and Collections in Context (November 11, 2016), pp. 51-59 (9 pages)
- Frecska Ede interjú <https://magyarnarancs.hu/tudomany/nem-arra-van-hogy-meghulyuljunk-99466>
- Főzy, V. (2014). Egy amazóniai narkotikum világkarierrje: ayahuasca. *Ethnographia*.
- Furedi, F. (2004) *Therapy Culture: Cultivating Vulnerability in an Uncertain Age*. London: Routledge
- George, J. R., Michaels, T. I., Sevelius, J., & Williams, M. T. (2020). The psychedelic renaissance and the limitations of a White-dominant medical framework: A call for indigenous and ethnic minority inclusion, *Journal of Psychedelic Studies*, 4(1), 4-15. Retrieved Sep 10, 2021, from <https://akjournals.com/view/journals/2054/4/1/article-p4.xml>
- Illouz, E. (2008) *Saving the Modern Soul Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*, University of California Press.
- Juhász, F. (1967), *Mit tehet a költő*, Szépirodalmi Kiadó.
- Latour, B. (2013) „Biography of an Inquiry: On a Book about Modes of Existence.” *Social Studies of Science*, vol. 43, no. 2, 2013, pp. 287–301., doi:10.1177/0306312712470751.
- Layoff, G. (2007) *Simple Framing - An introduction to framing and its uses in politics*. <https://archives.evergreen.edu/webpages/curricular/2006-2007/languageofpolitics/files/languageofpolitics/Simple%20Framing%20Rockridge%20Institute.pdf>
- Lichtman, Marilyn (2002). Review: Gillian Rose (2001). *Visual Methodologies. An Introduction to the Interpretation of Visual Materials* [16 paragraphs]. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 3(4), Art. 30, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0204301>.

- Nisbet MC, Scheufele DA. What's next for science communication? Promising directions and lingering distractions. *Am J Bot.* 2009 Oct;96(10):1767-78. doi: 10.3732/ajb.0900041. Epub 2009 Sep 3. PMID: 21622297.
- Rabinow, Paul & Rose, Nikolas. (2003). *Thoughts on a Concept of Biopower Today.*
- Reincke, M. et al (2020) *From deficit to dialogue in science communication*
- Roberts, P. (2017) *Earth-Beings, Plant Spirits, Ayahuasca and Equivocations.* Prepared for delivery at the 2017 Congress of the Latin American Studies Association, Lima, Peru, April 29-May 1, 2017
- Rácz, J. (2006) *Biopolitika* Megjelent: Rácz J (2006): *Biopolitika.* in: Bíró J (szerk.): *Biopolitika. Drogprevenció. Tanulmányok a kábítószer-fogyasztás megelőzéséről.*
- Rose, G. *Visual Methodologies: An Introduction to the Interpretation of Visual Materials.* London: Sage, 2001. Print
- Shanon, B. (2002). *The antipodes of the mind: Charting the phenomenology of the Ayahuasca experience.* Oxford: Oxford University Press.
- Sirokai Máttyás interjúja Havasréti Józseffel, 2021, <http://www.jelenkor.net/interju/2005/a-kadarkorszak-irodalmi-pszichonautai>
- Sloterdijk, p. (1999), *Világra jönni – szót kapni.* Jelenkor, Pécs.
- Strassman, R. (2001) *DMT: the spirit molecule: a doctor's revolutionary research into the biology of near-death and mystical experiences.*
- Szabó Elvira interjúra Nicole Zillo Roitberg-el. <https://elviraszabo.com/hu/vargabetu/a-novenyazert-van-itt-hogy-szolgaljon-vagy-a-fenyv-vagy-az-arnyekot>
- Szára István és Böszörményi Zoltán publikációi
- Trabocchi, D. (2006) *Vapours and visions: Religious dimensions of DMT use. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at The University of Queensland in June 2006*
- Tupper, Kenneth & Labate, Beatriz. (2015). *Ayahuasca, Psychedelic Studies and Health Sciences: The Politics of Knowledge and Inquiry into an Amazonian Plant Brew.* *Current Drug Abuse Reviews.* 7. 71-80. 10.2174/1874473708666150107155042.

Mózses Katalin – Lények (2017)

KÍGYÓ ÉS HAZUGSÁG

A hazugság(képtelenség) jelensége és kontextusai Cixin Liu Háromtest-trilógiájában

DOI 10.35402/kek.2023.3.12

„Miféle társadalom lehet az, ahol a gondolat teljesen nyilvános? Miféle kultúrát tesz lehetővé? Miféle politikát? Nincs sem celszövés, sem színlelés. Mi az a celszövés és a színlelés?” (Liu 2018, 17)

Absztrakt

Cixin Liu kínai tudományos-fantasztikus író a műfaj kemény (hard) vonulatához tartozik. A *Háromtest-trilógiájában* ábrázolt trisolarisi civilizációban teljes mértékben ismeretlen a hazugság. Tagjai számára a mindenkori igazmondás, illetve az igazság feltétel nélküli közlése, kommunikációja kognitív folyamatok biológiai keretrendszerével függ össze. Az elme mindenkori átláthatósága jellemzi őket. A hazugságra való képtelenség értelmezése a hazugság mint antropológiai-etológiai adottság és szükségszerűség jelenségének és kontextusának meghatározásához járul hozzá. A dolgozat a hazugság(képtelenség), illetve az igazmondás szükségességének körvonalazása és interpretációja során a regénysorozatra összpontosít. A tanulmány a *Háromtest-trilógia* párhuzamos történeteként meghatározott, Bao Shu által jegyzett, eredetileg fanfictionként íródott, majd pedig Cixin Liu által afirmált regényszövegét, *Az idő oltárán* is bevonja vizsgálódásainak körébe, továbbá a vonatkozó társadalomtudományi-pszichológiai, neveléstudományi és részben filozófiai diskurzust is mozgósítja.

Kulcsszavak: Cixin Liu, *Háromtest-trilógia*, hazugság.

Abstract

Cixin Liu, a Chinese science fiction writer, is known for his contributions to the hard science fiction genre. In his Three-Body Problem trilogy, he depicts a trisolarian civilization where lying is completely unknown. For its members, the cognitive process of truthful communication and the unconditional disclosure of truth are intertwined with their biological framework. They are characterized by the transparency of their minds. The interpretation of the impossibility of lying contributes to the understanding of lying as an anthropological-ethological

trait and necessity, along with its contextual implications. This paper focuses on outlining and interpreting the necessity of lying (or the lack thereof) and truth-telling within the framework of the novel series. The study encompasses not only the main trilogy but also incorporates the parallel narrative of “The Redemption of Time”, originally written by Bao Shu as fan fiction and later affirmed by Cixin Liu, as well as relevant sociological-psychological, educational, and partially philosophical discourse.

Keywords: Cixin Liu, *Three-Body Problem trilogy*, lie.

Bevezető

Cixin Liu (1963–) kínai tudományos-fantasztikus író a műfaj kemény (hard) vonulatához tartozik. (Liu 2019b: 8; Liu 2019c: 267; Liu 2016b: 401–402; Steiner 2022; Csicsery-Ronay 2008, 49; Suvin 1979, 66–68; Cramer 2015) *Háromtest-*, illetve más néven: *Emlékezés a Föld múltjára*-trilógiája (Shu 2023a, 7) olvasói és kritikus-tudományos körökben egyaránt elsöprő erejű, nemzetközi szintű elismerésben részesült (Gaffric 2019; Pagetti 2017; Gaffric – Peyton 2019). Az afirmáció és kontextualizációk különböző diszciplínák irányából érkeztek (lásd például Miao 2015). Az első kötet címe *A háromtest-probléma* (Liu 2016a), a második *A sötét erdő* (Liu 2018), a harmadik pedig *A halál vége* (Liu 2019a). Bao Shu *Az idő oltárán* címmel jelentette meg a trilógia párhuzamos történeteként meghatározott, eredetileg fanfictionként (Morrison 2019; Glózer – Torbó – Geisz 2019) íródott, majd pedig Cixin Liu által is afirmált (Shu 2023a, 9) regényét, paratextusát (Lindgren 2015; vedd össze Genette 1996).

A Cixin Liu által megalkotott irodalmi univerzum a Fermi-paradoxonra (Jones 1985) a kozmosz sötéteredő-elméletét adja válaszul (Liu 2019d, 321). Eszerint a világegyetem minden civilizációját és

életformáját az állandó fenyegetettség állapota jellemzi: „A világegyetem egy sötét erdő. Minden civilizáció egy fegyveres vadász, aki kísértéként onson a fák között, lágyan félresöpri az útjában lévő ágakat, és próbál hangtalanul haladni előre. Még levegőt is óvatosan vesz. A vadásznak óvatosnak kell lennie, mert hozzá hasonló vadászok lopakodnak szerte az erdőben. Ha más élőlényre akad [...], csak egyvalamit tehet: tüzet nyit rá, és megsemmisíti. Ebben az erdőben a másik ember jelenti a poklot, az örök fenyegetést. Minden olyan életformát, amely felfedi létezését, gyorsan eltörölnek.” (Liu 2018, 619; vesd össze Shu 2023b: 34–35) Azért nem mutatkoztak meg tehát az emberiség számára technikailag fejlett távoli és idegen civilizációk, mert kénytelenek rejtőzködni a világegyetem sötét erdejében. Vannak mások, csak még nem szereztünk róluk tudomást. Ez a kozmikus szociológiai (Liu 2018, 9) koncepció a lehetséges világok legrosszabbikát (Liu 2019d; vesd össze Hawking 2019, 83–101) vázolja fel.

A *Háromtest-trilógiában* egy távoli, azonban a Naphoz a legkisebb távolságra lévő csillagrendszerben, az Alfa Centaurin élő trisolarisi civilizáció életterének elviselhetetlen instabilitása és ebből következő kilátástalansága folytán felfedi magát, hogy megszállja és elfoglalja a Földet. (Liu 2019c: 267; Liu 2019d: 321; Liu 2016b: 402–403; vesd össze Wang 2016; Živković 1985, 87) Az epikus történet nagyszámú szereplőt és kulturális regisztert, nyelvhasználati módot, valamint idősíkot mozgósít. Cselekménye a csillagközi és a szubatomi, valamint a számítógépes, videójátékos térre egyaránt kiterjed. Az apokaliptikus űropera (Sánta 2011, 15–16; Reynold 2012; Westfahl 2015; Stableford 1995) és részben a cyberpunk (Rétfalvi 2012; Csicsery-Ronay 1988; McHale 2010) műfaji jegyeit is magán viseli. (Vesd össze Novák – Beke – Samu 2018) Mindennek megfelelően tekinthető modern, illetve korszerű hard science-fiction műnek, az Isaac Asimov és Arthur C. Clark által fémjelzett hagyomány folytatásának. (Steiner 2022, 58; lásd továbbá Zhao – Peng 2020). Nagyívű, sőt, monumentális narratívája sokrétű, bonyolult és szövevényes, továbbá fordulatokkal teli. A regénysorozat valóságos (szöveg)szörny. (Liu 2019d: 322) Bao Shu párhuzamos története, *Az idő oltárán* hasonló prózapoétikai eljárásokat, hibrid szövegalkotási módokat, narratív struktúrákat követ, mint a *Háromtest-trilógia*. A grandiozitás tekintetében szintén analógiák tapasztalhatók. Mindkét mű esetében egymást erősíti a tematikai és textuális koherencia, valamint dimenzionalitás.

A tanulmány az emberi és a trisolarisi lények közötti alapvető, a hazugság képességét, illetve kép telenségét érintő gondolkodásmódbeli és az azzal elválaszthatatlanul összefüggő kommunikációs különbséget értelmezi. E tekintetben a trilógiai második, *A sötét erdő* című darabja, továbbá Bao Shu *Az idő oltárán* című, az eredeti, vagyis a Cixin Liu által írt művek bizonyos réseit kitöltő (Shu 2023a: 10) regénye érdemel kitüntetett figyelmet. A vizsgálat a fókuszba állított szövegüniverzum reflexív, vagyis fogalmi jellegű és csupán részben a narratív jellegű vonatkozások felfejtésére és kontextualizációjára vállalkozik. Az interpretáció a vonatkozó társadalomtudományi-pszichológiai, továbbá neveléstudományi és részben filozófiai diskurzust is mozgósítja, miközben az emberi önismeretet is elősegíti.

Hazugság(képtelenség)

„a család és a megtévesztés igazán művészi tud lenni, ahogy a kígyó bőrének mintázata.” (Liu 2018, 48)

A trisolarisi civilizációban teljes mértékben ismeretlen a hazugság. Tagjai és képviselői számára a mindenkor igazmondás, illetve az igazság feltétel nélküli közlése, kommunikációja kognitív folyamataik biológiai keretrendszerével függ össze, tehát nem erkölcsi kérdés. A trisolarisiak „gondolatai és emlékei láthatóak a külvilág számára, mint egy könyv, amit kiraktak a nyilvánosság elé, vagy egy film, amit levetítenek a plázában, vagy egy hal az átlátszó akváriumban. Teljesen nyilvános, egy pillantással leolvasható.” (Liu 2018, 17) Esetükben a tudattartalmak „közvetlen kivetítése” (Liu 2018: 18; vesd össze Shu 2023b: 35) természetes és magától értetődő, feltartóztathatatlan folyamat. Gondolataikat még akkor is kimutatják, illetve felfedik, amikor az előnytelen, sőt hátrányos, esetleg kimondottan veszélyes következményekkel jár számukra (Liu 2018, 36): „a trisolarisiak közvetlen, nyílt gondolatok útján kommunikálnak, emiatt rendkívül hiányosak a képességeik trükkök, álcázás és megtévesztés terén”. (Liu 2018, 114) Az elme mindenkor átláthatósága jellemzi őket. Nem akaratlagosan teszik külsővé, vagyis exteriorizálják (Chomsky 2018, 47) pszichés tartalmaikat, hanem azok már megszületésük, megformálódásuk pillanatában kisugárzik, és ily módon közvetlenül érzékelhetővé válik a külvilágban. (Vesd össze Eggers 2016; Csányi – Beke 2020) Miként Bao Shu regényében olvasható: mivel a trisolarisiak nyelve „a gondolatok elektromos mintázatainak

közvetlen átsugárzásán alapult, nem állt módjukban hazugságot mondani úgy, hogy közben igazságnak tetszessék. Ha egy fajtársuk hamisnak hitte saját állítását, ennek kognitív jelölői kifelé is azonnal megnyilvánultak. Igaz, bizonyos speciális esetekben – például a technikai alapú, hosszú távú kommunikációban – lehetségesnek bizonyult hamis agyvevényes szimulálni, de a trisolarisiak legmélyebb biológiai ösztönei, amelyeket a primitív életformákból kiinduló, hosszú evolúciós menetelés során megörököltek, megakadályozták, hogy ezzel éljenek.” (Shu 2023b: 35)

A fentieknek megfelelően az idegen lények nem is tudják értelmezni és egyáltalán elgondolni az emberi nyelvek mindegyikében előforduló „gondolni” és „mondani” jelentésű szavak közötti alapvető szemantikai különbséget. Ezekre ők szinonimaként tekintenek. (Liu 2018, 14) A „csalni” és „hazudni” szó értelmezése szintén gondot okoz számukra. (Liu 2018, 17) Nem használnak manipulációra, ferdítésre, szelekcióra és hazugságokra alkalmaz (nyelvi) jelölőket (Saussure 1997; Derrida 1991, 57–101) tudattartalmaik kifejezésére, megfogalmazására (vesd össze Chomsky 2018, 41); „fajukból biológiai szinten hiányzik a hazugság ösztöne” (Shu 2023b: 35). Magukat a pszichés tartalmakat fejezik ki, közvetlenül azokat sugározzák a külvilágba. (Vesd össze Žižek 2020; Csepeli 2020, 239) Számukra az emberiséget jellemző „*post-truth*”, vagyis az igazságon túli kor[...].” (Harari 2018, 204; vesd össze Krekó 2018) és világ elképzelhetetlen, felfoghatatlan, ugyanis nem hoznak és nem is hozhatnak létre véleménybuborékokat, -börtönöket (Szűts 2018, 206), illetve visszhangkamrákat (Harari 2018, 194; Pariser 2012). Nem működtetnek öngerjesztő (előítéletes) csoportgondolkodást (Harari 2018, 195, 203). Egyenesen képtelenek értelmezni a fikció valóságra gyakorolt erőteljes hatását, léteremtő voltát, mibenlétét (Harari 2017, 137–143), a nyelvileg megkonstruált „kollektív imagináriust” (Assmann 2009, 157), a technikai, illetve digitális szolipszizmust (Szűts 2018, 330–331; Harari 2018, 194–195, 203; Pariser 2012; Tilesch – Hatamleh 2021, 168–169). Miként Bao Shu narrátora fogalmaz: „Amit az emberek szórakozásból, kikapcsolódásképpen olvastak, az a trisolarisiak számára homályos és érthetetlen iromány maradt. A legintelligensebb trisolarisi stratégiák évekig tartó munkája is csak arra volt elég, hogy felfogják a *Piroska és a farkas*-hoz hasonló mesékben megjelenő legegyszerűbb átveréseket.” (Shu 2023b: 36)

Nem mellékes körülmény, hogy a trisolarisiakkal történő emberi, éppen a hazugság, illetve dezinformáció témakörét érintő kommunikációban rendre felmerül az ószövetségi kígyó története (Liu 2018, 35–37). A hazugságra képtelen civilizáció számára a csalás és a megtévesztés az adott bibliai történettel kapcsolódik össze. A gondolataikat közvetlenül és magától értetődően láthatóvá tevő, azokat a külvilágba kisugárzó létforma számára a pszichés tartalmakat szándékosan elrejtteni képes emberiség éppen a radikális másságból kifolyólag, a világegyetem sötét erdejében veszélyforrásként jelenik meg (Liu 2018, 49). Az emberi lényeknek ugyanis mindig vannak és maradnak felderítetlen titkaik, belső világuk (Liu 2018, 115), esetleg hazud(hat)nak is, és „[m]inél szebb egy kígyó mintázata, annál ijesztőbbnek tűnik.” (Liu 2018, 48) A trisolarisiak számára az emberi gondolkodás „feltörhetetlen feketedoboz[ként]” (Shu 2023b: 34; lásd továbbá Shu 2023b: 39) jelenik meg. Ennek megfelelően önálló tudományág szintjére emelik a „megtévesztéseméletet” (Shu 2023b: 35; vesd össze Buller – Burgoon 1996; Griffin – Ledbetter – Sparks 2014, 97–109). Annak kidolgozásában, fejlesztésében és alkalmazásában komoly védelmi és egyben támadási potenciált látnak.

A hazugságra való képtelenség irodalmi ábrázolása Cixin Liu *Háromtest-trilógiájában*, továbbá Bao Shu párhuzamos történetében, illetve annak értelmezése hozzájárul a hazugság mint antropológiai-etológiai adottság és szükségszerűség jelenségének és kontextusainak körvonalazásához. A hazugság-képtelenség az emberi hazugság ellenpólusa.

Az igazmondás szükségessége

Az igazmondás fontossága egy olyan társadalomban, amelyben mindenki hajlandó tisztességesen együttműködni másokkal, nem vitatható. Pontosabban az igazmondás csak olyan társadalomban lehetne feltétlen parancs, amelyben minden ember hajlandónak mutatkozik tisztességes kooperációra a többi emberrel. Hazudni bűn, rendes, erkölcsös ember nem hazudik, halljuk kisgyermekkorunk óta ezeket a tanításokat. Mi is az erkölcs? Az erkölcs a társadalom által szentesített szabályokból tevődik össze, amelyeknek legfontosabb területe a viselkedés szabályozása. Az erkölcs társadalmi termék; ennek legfőbb bizonyítéka nem más, mint az, hogy az erkölcs mindig az adott társadalommal együtt változik (Durkheim 1917; idézi Piaget 1969). Az

erkölcs a jó és a rossz közti különbségtétel képessége és a cselekvő felelőssége, ebben az értelemben pedig a világ működésének feltétele (Heller 1994).

A társadalomtudományokban és a filozófiában általában úgy határozzák meg a hazugságot, hogy az egy nem őszinte kijelentés (Turri – Turri 2015). Van't Veer, Stel és van Beest (2014) szerint a hazugság egy másik személy szándékos félrevezetése. Walczyk, Harris, Duck és Mulay (2014) a hazugság kapcsán szintén hangsúlyozzák a szándékot mint komponenset; szerintük hazudni annyit tesz, mint szándékosan félrevezetni a másikat, hogy az elhiggyen valamit, amiről a hazugságot mondó tudja, hogy nem igaz.

Immanuel Kant (1991) szerint a hazugság megrombolja az emberek közötti bizalmat, és ellehetetleníti a szerződéskötéseket. Ezenkívül a hazugság sérti az „emberiség jogát”, mivel megsérti más emberek jogát az igazságra. Kant értelmezésében minden ember legszigorúbb kötelessége az igazsághoz való ragaszkodás, még akkor is, ha ezáltal kárt okoz saját magának vagy másoknak. Az igazmondással nem lehet jogtalanságot elkövetni, és minden működőképes jogrendszer alapfeltétele az igazmondás. Ugyanakkor Mjasznyikov (2007) megkülönbözteti a hazugságot az elhallgatástól és a válasz megtagadásától. Az elhallgatás azt jelenti, hogy nem válaszolunk a feltett kérdésekre, de megtartjuk az őszinteség látszatát, és nem vezetjük félre a kérdés feltevőjét. A válasz megtagadásakor viszont nyilvánosan közöljük, hogy nem kívánunk őszinték lenni valakivel. Ha nyíltan közöljük, hogy nem akarunk őszinték lenni valakivel, akkor valójában őszinték vagyunk vele.

Az igazság és a hazugság kérdése azonban bonyolultabbá válik, amikor figyelembe vesszük a modern világ fejleményeit. Derrida (2005) álláspontja szerint a hazugságnak sokféle formája létezik, és nem lehet egyszerűen az igazság fordítottjaként tekinteni rá. Arendt értelmezésében pedig a hazugság idővel változáson megy át, és a modern hazugság célja nem titkok leleplezése, hanem hogy elfogadjuk igaznak a nyilvánvaló hazugságot.

A hazugság típusai kapcsán DePaulo, Kashy, Kirkendol, Wyer és Epstein (1996) három kategóriát különít el. Ezek a következők: az adott információk vagy tények eltúlzása vagy elbagatelizálása, elhallgatása, illetve meghamisítása (ez utóbbi az az eset, amikor valaki hazugságot talál ki, amely teljesen különbözik az igazságtól, vagy ellentétes vele).

A kommunikációelméletben a hazugságok kategorizálása az alapján történik, hogy kinek az érdekét

szolgálják: az enyémet, vagy azét, akinek hazudok. Ennek alapján négyféle változat lehetséges. Ebből kettőt fontos itt megemlíteni, hiszen önmagukban választ adnak a kérdésre, hogy a hazugság vajon mindig rossz-e? Szükség van-e a hazugságra? A két hazugságtípus a következő: 1. Fehér hazugság, ami csak annak az érdekét szolgálja, akinek hazudunk; önzetlen, jó fajta hazugság, amellyel kockázatot vállalunk a másik ember érdekében. Jellemzően a másik helyébe képzeljük magunkat, és emiatt például azt állítjuk, hogy létezik a Mikulás, pedig tudjuk, hogy előbb-utóbb kiderül az igazság. Ez egy altruista cselekedet, amely jó érzést kelt bennünk. 2. Szürke hazugság, ami mindkét félnek előnyös: „Látom, fogytál!” A szürke hazugságok gyakran a kulturális normák részét képezik. Sok esetben, amikor megkérdezzük valakitől, hogy van, eleve hazugságot várunk válaszként: „Köszönöm, jól!” (Krogerus – Tschappeler 2020)

Hogyan teszünk szert a hazudozás képességére? Hogyan lesz a mindennapi életünk szerves része a hazugság anélkül, hogy észrevennénk? A szociális tanulásméleti megközelítés szerint az erkölcsi szocializáció megerősítéseken keresztül alakul, amelyben központi szerepet játszik a viselkedés modellje, és hogy a megfigyelő tanúja-e annak, hogy megerősítik a modell viselkedését (Ranschburg 1998). A megfigyeléses tanulás során a megfigyelő képes megtanulni és reprodukálni a modell viselkedését (Bandura 1986). A szociális tanulásmélet hangsúlyozza, hogy az erkölcsi ítéletalkotáshoz nemcsak megfelelő modellre van szükség, hanem arra is, hogy a megfigyelő lássa, hogyan történik a viselkedés pozitív megerősítése, és aktívan részt vegyen az elvárt viselkedés reprodukciójában (Bandura 1986).

A kognitív elmélet szerint az erkölcsi fejlődés a gondolkodás fejlődésével összefüggésben alakul ki (Piaget 1965). Kohlberg és Turiel kutatásai (1972) is megerősítik ezt a nézetet, miszerint az autonóm moralitás kialakulásához magas szintű intellektuális fejlettség szükséges (Mönks – Knoers 2004).

Turiel (Turiel – Banas 2020) szerint a társadalmi kontextus jelentős hatással van a morális ítéletalkotásra. Például játékok vagy sporttevékenységek esetében, amelyekben a résztvevők önkéntesen vesznek részt, és mindenki egyetért a szabályokkal, a morális szabályok módosulhatnak. Egy kísérletben gyerekek véleményét vizsgálták a szóbeli bántalmazásról. A gyerekek többsége elfogadhatónak találta, ha valakit egy játék során „hülyének” neveznek, de csak abban az esetben, ha a játékszabályt mindenki elfogadta, önként részt vettek benne, és tudták, hogy

ilyen szituáció előfordulhat. A társadalmi kontextus nagymértékben befolyásolja, hogyan értékelünk egy helyzetet, és gyakran több szempontot kell figyelembe vennünk a morális döntéseink során. Előfordulhat, hogy különböző morális célok ütköznek egymással, vagy morális célok ütköznek társadalmi szempontokkal. Egy egyszerű példa az, hogy egy hazugság morális szempontból elfogadható lehet, ha az ember egy gyilkosnak hazudik, aki az áldozat után érdeklődik. Az ilyen helyzetekben a döntés nehézsége abban rejlik, hogy választanunk kell az igazmondás és egy ember életének megmentése között (Turiel – Banas 2020). Az is befolyásolja a morális döntéshozatalt, hogy milyen kapcsolatban vagyunk a másik személlyel. Például egy kísérlet során a serdülők többsége elfogadhatónak tartotta a szülők megtévesztését, míg a kortársaikét nem. A serdülők válaszai azt mutatták, hogy a kortársakkal való kapcsolat az egyenlőségen és a kölcsönösségen alapul, míg a szülővel való viszony aszimmetrikus, és gyakran az autoritásra épül (Turiel – Gingo 2017; Turiel – Banas 2020).

Nagy József (1996), a szociális kompetencia magyarországi kutatója rámutat arra, hogy a szociális viselkedés mindig szociális kölcsönhatás eredménye. A szociális kölcsönhatást befolyásolja az aktuális szociális helyzet, a résztvevők szociális értékrendje és szociális kompetenciája. A szociális kompetencia egy pszichikus rendszer, amely lehetővé teszi a szociális viselkedést, és öröklött, továbbá tanult komponenseket egyaránt tartalmaz. A szociális kompetencia fejlődése a komponensek gazdagodásától függ, amihez a spontán és szándékos szocializáció is hozzájárul. A szociális kompetencia fejlődését a szociális szokások, minták, készségek és ismeretek megszerzése jellemzi. A szociális kompetencia fejlődése során az öröklött és tanult tényezők hierarchizálódnak, és a proszocialitás erősödik. A proszocialitás lehetővé teszi, hogy figyelembe vegyük mások érdekeit viselkedésünk során (Nagy 1996). A szociális kompetencia fejlődését a családi és az intézményes nevelés is befolyásolja. A pozitív szülő-gyermek viszony, a szülők szociális-érzelmi kompetenciája, gazdag szociális kapcsolatrendszere, a pozitív modellnyújtás és az elfogadó attitűd támogatják a fejlődést a családi oldalról. Az óvoda és az iskola fizikai környezete, szociális strukturáltsága és kultúrája, valamint a pedagógusok visszajelzései, empátiája, hitelessége és vezetési stílusa jelentős hatással vannak a szociális kompetencia fejlődésére (Tunstal 1994; idézi Zsolnai – Kasik 2007). A szociális kompetencia tanulható és fejleszthető

tulajdonság, amely a spontán és szándékos szocializáció révén alakul ki (Nagy – Zsolnai 2001).

Gondolkodásmódbeli-kommunikációs különbségek

A kozmosznak a *Háromtest-trilógiában* leírt, a narratíva terét alkotó sötét erdejében a trisolarisi civilizációval történő kapcsolatfelvétel és -tartás, majd pedig a Föld inváziója több szempontból is meghatározó jelentőségű. Az emberiség számára nem csupán az egzisztenciális fenyegetést és a megsemmisülést veszélyt, hanem egyúttal a radikális másság megtapasztalását is jelenti. Gondolkodásmódbeli-kommunikációs és cselekvésetológiai különbségek tárulnak fel.

A trisolarisi társadalomban a feltétel nélküli igazmondás a faj neurobiológiai adottságainak, felépítésének mindenkori velejárója; nem opcionális, hanem magától értetődő, automatikus folyamat. Ugyanez mondható el a tagok közötti tisztességes együttműködésről is. A trisolarisiak számára az, hogy mindig átlátható módon közlik tudattartalmaikat és ennek megfelelően a releváns tényállásokat, valamint intenciókat is, nem választás, illetve elhatározás avagy döntés kérdése. Viselkedésszabályozó erkölcsük nem társadalmi, hanem teljes mértékben evolúciós termék. Kivétel nélkül minden hazugságtípus ismeretlen és egyben elképzelhetetlen számukra. Ez vonatkozik a nem őszinte kijelentés és az egy másik trisolarisi vagy akár emberi egyén szándékos félrevezetésének értelmében meghatározott hazugságra, továbbá a fehér és sötét hazugságra is. Képtelenek az elhallgatás kommunikációs trükkjével élni, ugyanis a megfogalmazott kérdésekre minden esetben őszinte és nyílt választ adnak. Igazmondásuk nem korlátozódik azokra a kommunikációs folyamatokra, amelyek saját fajtársaik, vagyis a trisolarisi társadalom tagjai között zajlanak; gondolkodásmódbeli-kommunikációs architektúrájuk és működésük szükség-szerűen meghaladja ezeket a relációkat. Esetükben a hazugságképtelenség és az igazmondás univerzális szükségessége elválaszthatatlanul összekapcsolódik, az érem két oldalát alkotja.

A trisolarisiaknak nem kötelességük ragaszkodni az igazsághoz a fentiekben tárgyalt kanti erkölcs értelmében, ők ugyanis abban léteznek; csakis az igazságot ismerik, tudják elképzelni, feldolgozni és közvetíteni. Az igazmondás a létmódjuk, az legbelsőbb természetükhöz tartozik. Kizárólag igaz, referenciális kijelentéseket, állításokat tesznek. Ez a hazugság mint antropológiai-etológiai adottság és szükségszerűség

ellenpólusa. Megismerése és értelmezése, valamint kontextualizációja a radikális másság tapasztalatával kecsgetet, ezáltal pedig az emberi önismeret elmélyítéséhez járul hozzá.

A kutatás folytatásában érdemes lenne a trisolarisi hazugságképtelenséget, vagyis a feltétel nélküli és mindenkori igazmondás szükségességét mint az emberi kommunikációs-gondolkodásmódbeli és cselekvési karakterisztika ellenpólusát a *Háromtest-trilógia*, továbbá a Bao Shu-i paratextus narratívájának szempontjából is megvizsgálni. További vonatkozó értelmezési potenciális ígér a Cixin Liu-mű alapján készülő, 2023 januárja óta futó kínai és a 2024-ben induló Netflix-sorozat, illetve adaptáció. Mindez a vizsgált kérdéskör árnyaltabb és egyben elmélyültebb kibontásához járulna hozzá.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Aleida 2009 Szövegek, nyomok, hulladékok: a kulturális emlékezet változó médiumai, fordította Görföl Balázs. In Kisantal Tamás szerk. *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijárat Kiadó, Budapest. 146–159.
- Bandura, Albert 1986 *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Prentice-Hall, New Jersey.
- Buller, David B. – Burgoon, Judee K. 1996 Interpersonal Deception Theory. *Communication Theory*, 6, 203–242. Interneten <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.1996.tb00127.x> (Letöltés dátuma 2023. 06. 25.)
- Chomsky, Noah 2018 *Miféle teremtmények vagyunk?*, fordította Kisantal Tamás. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Cramer, Kathryn 2015 Hard science fiction. In Edward James – Farah Mendlesohn eds. *The Cambridge Companion to Science Fiction*. Cambridge University Press, Cambridge. 186–196.
- Csányi Erzsébet – Beke Ottó 2020 A közösségi média disztópiája. Dave Eggers: A kör. *Godišnjak* (az újvidéki Bölcsészettudományi Kar évkönyve), 2: 269–283.
- Csepeli György 2020 *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai*. Kossuth Kiadó – Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Budapest.
- Csicsery-Ronay Istvan 1988 Cyberpunk and Neuromanticism. *Mississippi Review*, 47–48 (Summer): 266–278.
- Csicsery-Ronay, Istvan, Jr. 2008 *The Seven Beauties of Science Fiction*. Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut.
- DePaulo, Bella M. – Kashy, Dale A. – Kirkendol, Sandra E. – Wyer, Mark M. – Epstein, Jennifer A. 1996 Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(5): 979–995.
- Derrida, Jacques 1991 *Grammatológia. Első rész*, fordította Molnár Miklós. Életünk–Magyar Műhely, Budapest–Párizs.
- Derrida, Jacques 2005 *Histoire du mensonge – Prolegomenes*. L’Herne, Paris.
- Eggers, Dave 2016 *A kör*, fordította Nemes Anna. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gaffric, Gwennaël 2019 Chinese Dreams: (Self-)Orientalism and Post-Orientalism in the Reception and Translation of Liu Cixin’s Three-Body Trilogy. *Journal of Translation Studies*, 3(1): 117–137.
- Gaffric, Gwennaël – Peyton, Will 2019 Liu Cixin’s Three-Body Trilogy and the Status of Science Fiction in Contemporary China. *Science Fiction Studies*, 46(1): 21–38. doi:10.1353/sfs.2019.0002.
- Genette, Gérard 1996 Transztextualitás, fordította Burján Mónika. *Helikon*, 1–2: 82–90.
- Glózer Rita – Torbó Annamária – Geisz Barbara 2019 „Young adult”. Rajongói tartalmak és amatőr irodalom a közösségi médiában. *Literatura*, 1: 52–73.
- Griffin, Em – Ledbetter, Andrew – Sparks, Glenn 2014 *A First Look at Communication Theory*. McGraw-Hill Education, New York.
- Harari, Yuval, Noah 2017 *Homo Deus*, fordította Torma Péter. Animus Kiadó, Budapest.
- Harari, Yuval Noah 2018 *21 lecke a 21. századra*, fordította Torma Péter. Animus Kiadó, Budapest.
- Hawking, Stephen 2019 *Rövid válaszok a nagy kérdésekre*, fordította Both Előd. Akkord Kiadó, Budapest.
- Heller Ágnes 1994 Általános etika. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Jones, Eric M. 1985 „Where is Everybody?” An Account of Fermi’s Question. *Los Alamos technical report*, March: 1–12.
- Kant, Immanuel 1991 *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, fordította Berényi Gábor. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Kohlberg, Lawrence 1976 Moral stages and moralisation: The cognitive-developmental approach. In Lickona, Thomas ed. *Moral development behavior: Theory, research and social issues*. Holt, Rinehart and Winston, New York. 31–53.
- Krekó Péter 2018 *Tömegparanoia. Az összeesküvéselméletek és álhírek szociálpszichológiája*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Krogerus, Mikael – Tschäppeler, Roman 2020 *44 kommunikációs modell*, fordította Kenyeres Anna. HVG Könyvek, Budapest.
- Lindgren Leavenworth, M. 2015 The Paratext of Fan Fiction. *Narrative (Columbus, Ohio)*, 23(1): 40–60. Interneten: <https://doi.org/10.1353/nar.2015.0004> (Letöltés dátuma: 2023. 06. 25.)
- Liu, Cixin 2016a *A Háromtest-probléma. 3/1*, fordította Pék Zoltán. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Liu, Cixin 2016b A szerző utószava az amerikai kiadáshoz. In Cixin Liu 2016 *A Háromtest-probléma. 3/1*, fordította Pék Zoltán. Európa Könyvkiadó, Budapest. 399–404.
- Liu, Cixin 2018 *A sötét erdő. A Háromtest-trilógia. 3/2*, fordította Dranka Anita. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Liu, Ken 2019b Kína álmodik, fordította Pék Zoltán. In Ken Liu szerk. (2019) *Láthatatlan bolygók: Kínai kortárs science fiction antológia*, fordította Benkő Ferenc, Bosnyák Edit, Huszár András, Juhász Viktor, Kiskádár Tamás, Molnár Berta Eleonóra, Pék Zoltán. Agave Könyvek, Budapest. 7–10.
- Liu, Ken 2019c Cixin Liu, fordította Pék Zoltán. In Ken Liu szerk. (2019). *Láthatatlan bolygók: Kínai kortárs science fiction antológia*, fordította Benkő Ferenc, Bosnyák Edit, Huszár András, Juhász Viktor, Kiskádár Tamás, Molnár Berta Eleonóra, Pék Zoltán. Agave Könyvek, Budapest. 267–268.
- Liu, Cixin 2019d A lehetséges világok legrosszabbika és a lehetséges Földek legjobbika: a Háromtest és a kínai science-fiction, fordította Pék Zoltán. In Ken Liu szerk. (2019). *Láthatatlan bolygók: Kínai kortárs science fiction antológia*, fordította Benkő Ferenc, Bosnyák Edit, Huszár András, Juhász Viktor, Kiskádár Tamás, Molnár Berta Eleonóra, Pék Zoltán. Agave Könyvek, Budapest, 321–326.
- Liu, Cixin 2019a *A halál vége. A Háromtest-trilógia. 3/3*, fordította Dranka Anita. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- McHale, Brian 2010 Towards a Poetics of Cyberpunk. In: Graham J. Murphy–Sherry Vint eds. *Beyond Cyberpunk: New Critical Perspectives*. Routledge, New York–London. 3–28.
- Miao, Li 2015 *Physics in Three-Body*. Sichuan Science and Technology Publishing House, Chengdu, Sichuan.
- Mjasznyikov, Andrej 2007 Problema pradža na lozs. (prav li bi Kant?). *Woproszi filozofii*. 6: 130–142.
- Morrison, Michael A. 2019. Baoshu: The Redemption of Time: A Three-Body Problem Novel. *World Literature Today*, 93(4): 107.
- Mönks, Franz J. – Knoers, Alphons M. P. 2004 *Fejlődéslelektan*, fordította Kathiné Gasparik Katalin. Urbis Könyvkiadó, Budapest.
- Nagy József 1996 *Nevelési kézikönyv személyiségfejlesztő pedagógiai programok készítéséhez*. Mozaik Oktatási Stúdió, Szeged.
- Nagy József – Zsolnai Anikó 2001 Szociális kompetencia és nevelés. In Báthory Zoltán – Falus Iván szerk. *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Osiris Kiadó, Budapest. 251–269.
- Novák Anikó – Beke Ottó – Samu János 2018 A cyberpunk térhódítása. Poétikák és diskurzusok. *Godišnjak* (az újvidéki Bölcsészettudományi Kar évkönyve) 2: 63–76.
- Pagetti, Carlo 2017 The Three-Body Problem: l’universo trisolare di Cixin Liu tra Cina e America. In Clara Bulfoni – Emma Lupano – Bettina Mottura eds. *Sguardi sull’Asia e altri scritti in onore di Alessandra Cristina Lavagnino*. LED Edizioni Universitarie, Milano. 231–246.
- Pariser, Eli 2012 *The Filter Bubble*. Penguin Books, London.
- Piaget, Jean 1965 *The Moral Judgement of the Child*, English translation by Marjorie Gabain. Free Press, New York.
- Piaget, Jean 1969 A gyermek kétféle erkölce. In Kiss Árpád szerk. *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest: 407–439.
- Piaget, Jean – Inhelder, Bärbel 2004 *Gyermeklélektan*, fordította Benda Kálmán. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ranschburg Jenő 1998 *Szeretet, erkölcs, autonómia*. Okker Kiadó Kft, Budapest.
- Rétfalvi Györgyi 2012 Kiberpunk értelmezések. Az irodalmi és filmes kiberpunk elméleti kontextusa: science fiction, populáris kultúra és posztmodern. *Kultúra és Közösség*, I–II: 73–91.

- Reynolds, Alastair 2012 Space Opera. This Galaxy Ain't Big Enough for the Both of Us. In Keith Brooke ed. *Strange Divisions and Alien Territories: the Sub-genres of Science Fiction*. Palgrave Macmillan, New York. 12–25.
- Sánta Szilárd 2011 Új űropera. *Prae*, 3: 15–20.
- Saussure, Ferdinand de 1997 *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, fordította B. Lőrinczy Éva. Corvina, Budapest.
- Shu, Bao 2023a Előszó az angol kiadáshoz. In Bao Shu 2023 *Az idő oltárán*, fordította Szanyó Albert. Európa Könyvkiadó, Budapest. 7–11.
- Shu, Bao 2023b *Az idő oltárán*, fordította Szanyó Albert. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Stableford, Brian 1995 Space Opera. In John Clute – Peter Nicholls eds. *The Encyclopedia of Science Fiction*. St. Martin's Press, New York. 1138–1139.
- Steiner, Philip 2022 Modern Hard SF: Simulating Physics in Virtual Reality in Cixin Liu's „The Three-Body Problem”. *Lublin Studies in Modern Languages and Literature*, 46(3): 57–66. DOI:10.17951/lsmll.2022.46.3.57-66
- Suvin, Darko 1979 *Metamorphoses of Science Fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre*. Yale University Press, New Haven and London.
- Szűts Zoltán 2018 *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Wolters Kluwer Kiadó, Budapest.
- Tilesch György – Hatamleh, Omar 2021 *Mesterség és intelligencia. Vegyük kézbe sorsunkat az MI korában*, fordította Stember Miklós. Libri Kiadó, Budapest.
- Turri, Alessandro – Turri, John 2015 The truth about lying. *Cognition*, 138: 161–168.
- Turiel, Elliot – Banas, Amy K. 2020 The Development of Moral and Social Judgements: Social Contexts and Process of Coordination. *Eurasian Journal of Educational Research*, 85: 23–44. Interneten: <https://doi.org/10.14689/ejer.2020.85.2> (Letöltés dátuma: 2023. 06. 20.)
- Vajda Zsuzsanna 1999 Az erkölcsi ítélet fejlődésének kutatása Piaget és Kohlberg után. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 54(3): 339–356.
- Van't Veer, Anna E. – Stel, Mariëlle – van Beest, Ilja 2014 Limited capacity to lie: Cognitive load interferes with being dishonest. *Judgment and Decision Making*, 9(3): 199–206.
- Walczyk, Jeffrey J. – Harris, Leah L. – Duck, Teresa K. – Mulay, Debra 2014 A social-cognitive framework for understanding serious lies: Activation-decision-construction-action theory. *New Ideas in Psychology*, 34: 22–36.
- Wang Feng 2016 Liu Cixin's *The Three-Body Problem* and the Desire to the Future. *Theoretical Studies in Literature and Art* 36 (1): 76–83. Interneten: <https://tsla.researchcommons.org/journal/vol36/iss1/8> (Letöltés dátuma: 2023. 06. 25.)
- Westfahl, Gary 2015 Space opera. In Edward James – Farah Mendlesohn eds. *The Cambridge Companion to Science Fiction*. Cambridge University Press, Cambridge. 197–208.
- Zhao, Siqi – Peng, Qinglong 2020 Anthropocentrism in *2001: A Space Odyssey* and *The Three-Body Problem*. *Comparative Literature Studies*, 57(3): 454–463. <https://doi.org/10.5325/complitstudies.57.3.0454>
- Zsolnai Anikó 1999 Összefüggések a szociális kompetencia egyes komponensei, a tanulási motívumok és az iskolai tudás között. JATEPress, Szeged.
- Zsolnai Anikó – Kasik László 2007 Az érzelmek szerepe a szociális kompetencia működésében. *Új Pedagógiai Szemle*, 57(7–8): 3–16.
- Zsolnai Anikó – Kinyó László – Jámberi Szilvia 2012 Szocializáció, szociális viselkedés, személyiségfejlődés. In Csapó Benő szerk. *Mérlegen a magyar iskola*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 327–366.
- Žižek, Slavoj 2020 *Hegel in a Wired Brain*. Bloomsbury Academic, London.
- Živković, Zoran 1985 Motiv prvog kontakta u SF delima Artura Klarka. In: Artur Klark 1985 *Prvi kontakt*, fordította Zoran Živković. NIRO „Književne novine”, Beograd. 81–138.

A „KULTURÁLT SZÓRAKOZÁS” LEHETŐSÉGEI AZ 1950-ES ÉVEKBEN¹

DOI 10.35402/kek.2023.3.13

Absztrakt

A „fordulat évei” (1947–49) után hatalomra került Magyar Dolgozók Pártja legfontosabb célja a kulturális forradalom megvalósítása volt, amelyre egy teljes körű társadalmi átalakulás részeként tekintettek. A kultúrforradalom elveit és irányait Révai József fogalmazta meg, és értelmezésében a népműveléssel volt rokon. Révai hangsúlyozta, hogy a szocialista világnézet elsajátítására minden intézményes és intézményen kívüli eszközt fel kell használni. Ez volt az oka annak, hogy az MDP hatalomra kerülése után az iskolán kívüli oktatás és művelődés keretei is megváltoztak, új útjait az 1949-ben létrehozott Népművelési Minisztériumon keresztül jelölték ki. Ennek része volt a színházak, a mozik, az újság- és könyvkiadás szocialista reformja, egy új ünnepstruktúra kialakítása, de magában foglalta a kultúrotthonok hálózatának kiépítését, az ismeretterjesztő előadások tematikájának és témaköreinek a kidolgozását, a kultúrversenyek szervezését is. Dolgozatom középpontjában az utóbbi három témakör bemutatása áll, amelyre a Népművelési Minisztérium folyóiratainak, a *Népművelési Híradónak* (1949–53) és a *Művelt Népnek* (1950–56) a segítségével teszek kísérletet. Az említett folyóiratok korabeli propagandaanyagok, és segítségükkel betekintést nyerhetünk a centralizált kultúra minden ágának, így a kultúrotthonok, kultúrversenyek, ismeretterjesztő előadások változatos témaköreinek világába.

Abstract

The main purpose of the Hungarian Working People's Party, which was taken power after the „years of the political turning” (1947–49), was the achievement of the cultural revolution, which was considered part of a complete social transformation. The principles and directions of the cultural revolution were defined by József Révai and were related to popular education. Révai emphasised the use of all institutional and non-institutional elements in the development

of a socialist worldview. This was the reason after the Hungarian Working People's Party came to power, the framework of formal education and non-formal education changed, its new directions being set through the Ministry of Popular Education, established in 1949. This involved the socialist reform of theatres, cinemas, publishing of newspapers and books, the development of a new holiday structure, but also the establishment of cultural houses, the preparation of themes and topics for educational lectures and the organisation of cultural competitions. The focus of my paper is on the latter three topics, which I will attempt to illustrate through the articles of the journals of the Ministry of Culture, the *Népművelési Híradó* (1949–53) and the *Művelt Nép* (1950–56). These periodicals are documents of propaganda of the time, and they allow us to have insight into the world of all aspects of centralised culture, including the varied topics of cultural houses, cultural competitions and educational lectures.

Bevezetés

A második világháború után létrejött koalíciós kormány kultúrpolitikai elképzeléseit a különböző pártok társadalmi és politikai elvei határozták meg. Közös vonásuk volt egy olyan kultúra támogatása, amely középpontjában a munkásság és a parasztság áll, a népi kultúrán és a népművészetben alapul, ezáltal könnyen befogadható és alkalmas egy széles körű népi közműveltség megteremtésére. A Magyar Kommunista Párt (MKP) számára a kezdetektől a szovjet minta volt a meghatározó, amely az új politikai berendezkedés alapját a munkás–paraszt szövetség létrejöttében látta, és az új kultúrát is erre a két társadalmi csoportra kívánta építeni. Ez az elképzelés a gyakorlatban a népdalok, a néptáncok, a népi játékok és a mozgalmi dalok népszerűsítésén alapult, és elutasított minden olyan munkáskulturális jelenséget, amely az avantgárd irányzatokkal érintkezett (Póth 1985, 498; 508; 510–513; Ignác 2015, 324).

Az MKP már 1945-től igyekezett pozíciókat szerezni a közigazgatásban. Miután a párizsi békeszerződés értelmében a szovjet jelenlét az országban állandóvá vált, majd 1948 júniusában az MKP és a Szociáldemokrata Párt egyesülésével létrejött a

¹ Jelen dolgozat az Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában. A *Művelt Nép* (1950–1956) című folyóirat elemzése című munka átdolgozott és bővített változata. Vámos 2018:45-59.

Magyar Dolgozók Pártja (MDP), a pártok közötti versengés lezárult. Minden hatalom az MDP kezébe került, amely – élén Rákosi Mátyással – a hatalom kizárólagos gyakorlójává vált (Apor – Apor – Rees (eds.) 2008; Borvendég – Palasik 2015, 17; Bottoni 2015; Halász 2013, 7; Ö. Kovács 2017, 23). A párt a művelődés és a kultúraterjesztés átalakítására kultúrforradalmat hirdetett, amelytől az új rendszer egyik alapjának tartott kultúra teljes átalakítását várta el. A kultúrforradalom feladatait és céljait Révai József, a korszak egyik legfontosabb ideológusa a következőképpen foglalta össze: „a kultúrforradalom, a népművelés a szó legátfogóbb értelmében: nemcsak abban áll, hogy a kultúrának új vásárlóközönsége jelentkezik, hogy munkások és parasztek százai és milliói tanulni, művelődni akarnak. (...) A kultúráért jelentkező, művelődni akaró néptömegek új tartalmú kultúrát akarnak, olyat, amely segíti őket munkájukban, harcukban, öntudatuk fejlődésében, olyat, amely fegyver a kezükben a szocializmus építésénél” (Révai 1950, 1).

A kommunista vezetés a kulturális forradalomra a teljes körű társadalmi átalakítás részeként tekintett, legfontosabb feladatának az új, a marxizmus-leninizmus és a materializmus elvein alapuló kultúra terjesztését tartotta. Révai szavaiból kiderül, hogy a program célja a „tömegek” kulturális színvonalának emelése volt. Szoros kapcsolatban állt a népműveléssel, amely a későbbi évek során a kultúrforradalom ideológiai alapjaira épült. A politikai vezetés az iskolán kívüli oktatás és művelődés terén a népművelés útjait az 1949. június 11-én, a XV. törvénycikkkel létrehozott Népművelési Minisztériumon keresztül jelölte ki (Drabancz – Fónai 2005, 122; Bolvári-Takács 2011, 42; Halász 2013, 16).² Ez magába foglalta a kultúrotthonok

² A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1949. május 11-én vált ketté, és ebből önállósult a Népművelési Minisztérium. Addig egységes szervezetként működött Ortutay Gyula vezetésével. Ortutay 1949. június 11. és 1950. február 25. között vezetett a VKM-et. A VKM 1951. május 19-ig regnált és Ortutay után Darvas József vezette tovább, majd ezt 1951-ben szervezték át Közoktatásügyi Minisztériummá, amely néven 1953. július 4-ig működött. A Népművelési Minisztérium 1949. június 11-től 1956. december 31-ig állt fenn. Fő feladata az állami művelődési intézményrendszer kialakítása és elvi irányítása, valamint a kultúrforradalom szervezése volt. A Népművelési Minisztérium tehát a kulturális élet és azon belül a művészetek felügyeletét vette át a vallás- és közoktatásügyi tárcától. Révai kinevezése 1949. június 11-től 1953. július 4-ig tartott, őt követte 1956. október 24–31. között Lukács György (Drabancz – Fónai 2005, 122; Bolvári-Takács 2011, 42; Halász 2013, 16).

hálózatának megszervezését, a színházak, a mozikk műsorainak, az újság- és könyvkiadásnak a szocialista reformját, illetve az ünnepek terén is a szocialista mintára kijelölt programokat közvetítették. Egy összetett és egy komplex programként tekintettek rá, amelyhez szorosan hozzátartozott annak az infrastrukturális háttérnek a megteremtése és biztosítása, amely lehetővé tette a kultúrához való egyenlő és zavartalan hozzáférést (Ispán 2020, 123). Révai a kulturális változás egyik alapjának a falu szocialista átalakítását tekintette, és már 1949. szeptember 26-án elmondott beszédében egyebek között kiemelte, hogy mindent meg kell tenni a formájában nemzeti és tartalmában szocialista kultúra kialakításáért (Soós 1981, 91–92). A kultúrforradalom kapcsán Révai kifejtette: „feladatai nem öncélú feladatok, hanem alá vannak rendelve gazdasági és politikai fő feladatainknak és kölcsönhatásban vannak egymással (Révai 1952, 6)”. Révai szavai kijelölték a következő évek kulturális változásainak kereteit és irányait.

Az új, tartalmában szocialista kultúra terjesztésére a művelődés és a kommunikáció minden ágát felhasználták. A sajtó, a rádió, az iskolai tananyag, a művészet minden területe, majd egy új, megtervezett ünnepi struktúra kialakítása, 1951-ben a mintaünnepek megrendezése, a formájában népi, tartalmában szocialista kultúrát terjesztette, amely társadalmi bázisának a munkásságot, a dolgozó parasztságot és a párthű értelmiségi réteget tekintették. A vezetők a legtöbb támogatást a gyárak, a városok népétől, munkásaitól, a „dolgozó parasztságtól” várták, akikre a pártrendezvényekre, ünnepi alkalmakra könnyen mozgósítható tömegként tekintettek. A tömegek megszólítására, ideológiai befolyásolására a kultúra nemcsak mint az ideológiai forradalom egyik legfontosabb területe, hanem mint eszköze is megjelent (Halász 2013, 7).

Ezzel párhuzamosan kezdett el körvonalazódni a „kulturált ember” alakja is, akivel szemben műveltség- és viselkedésszabályok fogalmazódtak meg. Az említett folyamat hátterét az 1930-as évek Szovjetuniójában megfogalmazott és megvalósítani kívánt kulturnost koncepcióban kell keresnünk (Ispán 2019, 478–479; Kelly – Volkov 1998, 291–313; Starks 2008, 162–201; Volkov 2000, 210–230). Vadim Volkov orosz történész, aki az említett jelenséget a sztálini civilizációs kampány részeként vizsgálta, rámutatott arra, hogy a kulturnost elméletét nem a bolsevikok találták ki, de ők vezették be a szocializmus építésének felgyorsítására, így az 1930-as években vált igazán fontossá (Volkov 2000, 211; 213). Volkov összefoglalja,

hogyan a kulturnost koncepciónak része volt a művelődés, az olvasás, a kulturált viselkedés, a rendszeres tisztálkodás, az igényes megjelenés, így kiterjedt az emberek belső (pl. műveltségbeli, erkölcsi) és külső (testi) jegyeinek felügyeletére, az 1930-as évek végére pedig a politikai aspektusa (politikai fejlődés) vált hangsúlyossá. A fogalom tartalmát tekintve az 1930-as években folyamatosan változott, ami összefüggésben állt a társadalmi folyamatokkal: az 1920-as évek végén elindított iparosítási kampány, a kollektivizálás, az urbanizálódás hatására a szovjet társadalom szerkezete is megváltozott. Olyan emberekkel nőtt a városi lakosság száma, akik kiszakadtak abból a közegekből, amelyben a szokásjogoknak, közösségi normáknak a rendszerét jól ismerték. A laktanyákban, barakkokban, munkásszállókon elhelyezett munkásokról gyakran jelentek meg olyan hírek, amelyek a társadalmi normákat megsértő viselkedésükről tudósítottak. A városi lét a jobb megélhetési lehetőségeivel, a kulturált élet alternatívájával kecsegtetett, aminek nem volt egy egységes mintája, de a rendszer szempontjából elengedhetetlen volt a városi tömeg régi szokásainak és viselkedésének megváltoztatása. Emellett a politikai vezetésnek meg kellett találnia azt a határt, amelyben a kulturált élet keretei úgy körvonalazódtak, hogy közben a munkás–paraszti ideológiai alapjai sem sérültek, a legitimizált kispolgári, polgári minták nem kerültek túlsúlyba. A kulturnost mint tudás az olvasás és művelődés révén volt elérhető, a műveltség pedig egy közös kulturális horizontot biztosított a társadalom tagjai számára (Volkov 2000, 215–216, 224). A kulturnost koncepció hazai keretek között is egyet jelentett a paraszti életmód jellemzőinek és az azokhoz kapcsolódó ízlésvilágnak a városi mintákhoz csiszolásával (Ispán 2020, 124).

A kulturált ember életében az olvasásnak különösen hangsúlyossá kellett válnia, hiszen arra a kommunisták a politikai nevelés alapjaként tekintettek. Lenin meggyőződése is az volt, hogy a politikai nevelés az analfabetizmus felszámolásával lehetséges, mivel az írni és olvasni tudó ember nem ad a pletykákra, a rémhírekre, képes maga mögött hagyni előítéleteit. Ezért az alfabetizáció különösen nagy hangsúlyt kapott az 1920-as évek Szovjetuniójában, melyet a vezetés az ideológia terjesztésében, a modern gazdaság és állam kiépítésében nélkülözhetetlen eszköznek tartott. Amikor az írni-olvasni tudók száma megnőtt, a kulturált ember karakterében az olvasás és a művelődés vált hangsúlyossá, így a kulturált viselkedés fogalma is

jelentésváltozáson esett át. Mivel az analfabetizmus mértéke különbözött a szocialista blokk egyes országaiban, és 1949-re Magyarországon az ország hét évnél idősebb lakosságának 95%-a tudott írni és olvasni, a kulturnost koncepció hazai keretek közötti megvalósításakor már nem volt hangsúlyos az analfabetizmus felszámolásának kérdése. Helyette az olvasás népszerűsítése és az olvasó ember felértékelődése figyelhető meg. A könyv és az újság mint a szocializmus építésének fegyvere, a dolgozó ember legjobb barátja, a tudatlanság felszámolására vívott harc eszköze jelent meg a propagandában (Ispán 2020, 124–133).

Művelt Nép és a Népművelési Híradó

A korszakban megvalósítani kívánt kultúrforradalomhoz kapcsolódó elképzelések kiválóan elemezhetők a Művelt Nép (1950–56), a Népművelési Híradó (1949–53) című folyóiratok segítségével. A Művelt Népet a Révai irányítása alatt álló Népművelési Minisztérium lapjaként 1950 márciusában adták ki először, amely 1954 elejéig havilapként, 1954 áprilisától hetilapként tájékoztatta olvasóit a lenini–sztálini elvek mentén szervezett kulturális életet érintő hírekről, eseményekről egészen megszűnéséig, 1956 októberéig. A folyóiratot a kulturális tömegmozgalom lapjának szánták, indulásáról a híradóban is beszámoltak, terjesztésére előfizetési versenyeket rendeztek.³ Legfontosabb feladatának az új, formájában népi, tartalmában szocialista kultúra terjesztését tekintették, és a Révai által meghatározott ideológiai harcban komoly szerepet

³ A Művelt Nép olvasótáborának kiépítését és az előfizetők számának növelését különböző akciók kísérték: több megye is Művelt Nép terjesztési versenyre hívta ki egymást: 1950 májusában Komárom és Nógrád megye Népművelési Központjai versenyeztek egymással, a Csongrád megyei Népművelési Központ húsvét vasárnapját és hétfőjét a Művelt Nép napjává tette (Népművelési Híradó, 1950. 2. 4:3). 1950 májusában pedig arról tájékoztattott a Népművelési Híradó, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Hernádszurdokon megalakult az első Művelt Nép Kör azzal a céllal, hogy a lapban szereplő cikkeket a kör tagjai számára ismertessék, a benne szereplő verseket közösen elszavalják, a színdarabokat bemutassák (Népművelési Híradó, 1950. 2. 5:8). 1950 júliusában már Művelt Nép Estékről tudósítottak, amelyeket Budapesten és az ország nagy vidéki városaiban pl. Békéscsabán, Szegeden, Debrecenben rendeztek meg a folyóirat népszerűsítése érdekében (Népművelési Híradó, 1950. 2. 6:5). A lap szerkesztőiről bővebben: Vámos 2018, 48.

szántak neki.⁴ Az első számában jelent meg Révai programadó írása, amely összefoglalta a lapkiadás hátterét és szándékát, kijelölte a kulturális élet számára követendő utat, mértéket és határokat szabott a kultúra és a művelődés számára: „A Népművelési Minisztérium kiadásában megjelenő új lapnak komoly hivatása van. A »Művelt Nép« nem a minisztérium népnevelési főosztályának, nem a népnevelési hivatalnok-apparátusnak »szakközölyne« akar lenni, hanem fegyvere, segítője annak a kultúrforradalomnak, amely a népi demokráciánk nagy gazdasági és politikai vívmányai, munkásosztályunk hatalomra jutása, Pártunk vezető szerepének megszilárdulása, a Szovjetunió szocialista kultúrájának példája nyomán nálunk is kibontakozóban van (Révai 1950, 1–2).” Az idézetből is látható, hogy Révai a kultúrát olyan eszköznek tekintete, amely alkalmas arra, hogy megismerésével, egyes elemeinek felhasználásával egy egységes szocialista tömegkultúra alakuljon ki. Révai tehát kijelölte a folyóirat elveit és céljait, amelyek a közölt cikkek tartalmában is tükröződtek. A *Művelt Népet* az iskolán kívüli népnevelés eszközeként tekintették, mivel a folyóirat az új politikai berendezkedés művelődéspolitikáról vallott nézeteit közvetítette a társadalom tagjai felé. A címében szereplő nép, mint gyűjtőfogalom jelezte, hogy a lap cikkei a társadalom minden tagjához szóltak, és azt a képet sugallták, hogy a társadalom minden csoportja meríthetett a kulturális lehetőségekből. A folyóiratban olvashattak az aktuális kultúrpolitikai vitákról, az országsszerte megrendezett kulturális rendezvényekről, miközben folyamatosan példaként állították az olvasók elé a szovjet és hazai irodalom, a képzőművészet, a színház, a filmipar kultúrpolitikát kiszolgáló képviselőit és azok alkotásait. A *Művelt Népb*ben kitüntetett helyen jelent meg a művelt szocialista ember képe, akit örömmel tölt el a saját és az ország szellemi újjászületésének ténye. Mivel a párt által elfogadott kultúra tartalmában a néphagyományokra támaszkodott, és az új tömegkultúra alapjait a népi kultúrában látták, természetesen a *Művelt Nép* hasábjain bőséggel találkoztunk olyan cikkekkel, beszámolókkal, amelyek arról tájékoztattak, hogy a paraszti hagyományok is szocialista tartalommal bővültek. A *Művelt Népb*nek az volt a feladata, hogy ennek a *szocialista népiességnek* a szellemében ne csak a népnek segítsen művelődni, hanem az íróknak, költőknek, zenészeknek,

⁴ A lap történetében a Sztálin halála után lejátszódó politikai változások is éreztették hatásukat. Révai leváltásával a kultúrforradalom stílusa, intenzitása is változott, ami lap arculatára, cikkeinek tartalmára is hatással volt (*Művelt Nép*, 1953. 4. 11:2–5).

képzőművészeknek is „népiesedni”, ihletet meríteni a népi kultúrából, ezáltal eltörölni a korábban magas művészetként definiált szféra és a népi kultúra közötti szakadékokat.

A *Népművelési Híradó* a Népművelési Minisztérium Népnevelési Főosztályának kiadványaként jelent meg, első száma 1949 novemberében jött ki a nyomdából, és 1953 decemberében adták ki utoljára. A Népművelési Minisztérium 1949. június 11-i létrehozását követően, szeptemberben történt meg a belső ügyrend kialakítása, így jött létre a Személyzeti Főosztályon belül a Népnevelési Főosztály, amely a folyóirat kiadásáért volt felelős.⁵ Ebből következik, hogy a *Népművelési Híradó* is olyan lapként jelent meg, amely a kultúrpolitikai elvárásokat közvetítette, de nem elsősorban a széles társadalmi rétegek számára, mint a *Művelt Nép*, hanem a népművelési központok munkatársai felé, így cikkeinek tematikáját az említett osztályok és csoportok munkáinak rendelték alá. A *Népművelési Híradó*ban olvasható cikkek stílusát, nyelvhasználatát, szókészletét tekintve mindazok a jellemzők elmondhatók, mint korábban a *Művelt Nép* esetében: a benne szereplő írások a katonai szókészletből merítettek, egyszerű nyelvezettel íródtak. Gyakoriak voltak bennük a neologizmusok, a szórövidítések, a szóösszevonások, a szovjet eredetű szavak, ahogyan a jelentésváltozásokon alapuló szóteremtő gyakorlatok is (Jobst 2010). Ezek célja a társadalmi valóság újraalkotása és annak elfogadtatása volt, mivel a szocialista sajtó szövegei kettős szerepet töltek be: nem csak az aktuális eseményekről tájékoztattak, hanem azok magyarázatát is adták, így a tartalmak befogadását és a közgondolkodást is meghatározták. Céljuk a társadalom tagjainak nevelése volt, amely szándék a cikkek nyelvhasználatában is tetten érhető (Jobst 2009, 434, 436).

A *Népművelési Híradó* szerzői között kultúrházak vezetőit, megyei népművelési vezetőket, pedagógusokat is találunk, de a cikkek, tudósítások többsége szerző nélkül jelent meg. A folyóiratban több olyan írást is közöltek, amelyek korábban a *Művelt Népb*ben is megjelentek, így a két kiadvány tartalmát tekintve szorosan összekapcsolódott.⁶ A két folyóirat egy

⁵ A Népművelési Főosztálynak része volt az Oktatási-, a Könyvtári-, a Szervezési-, a Műsor Osztály, valamint a Rendező és Szerkesztő Csoport. Bolvári Takács 2002, 22.

⁶ A *Népművelési Híradó* 1950-ben megjelent számaiban, amikor a *Művelt Nép* terjesztése és előfizetőinek száma nem az elvárt tervek szerint alakult, több olyan írást is olvasó, amelyben a *Művelt Nép* terjesztésére, népszerűsítésére szólították fel a kulturális élet szervezőit (*Népművelési Híradó*, 1950. 2. 8:4).

célt követett, és mivel kiadásukért a Népművelési Minisztérium volt a felelős, nem meglepő, hogy sok közös elem figyelhető meg közöttük a cikkek tartalmát, témakörét tekintve. A hasábjainkon olvasható írások megmutatják az ideológia nyelvhasználatát, nyelvezetét, de kirajzolódik belőlük a városi és a vidéki kultúra képe, a paraszti társadalom átalakítására tett intézkedések hálózata.

Az említett folyóiratok korabeli propagandaanyagok, amelyek az MDP irányelveihez alkalmazkodtak (Horváth 2013, 12; Sz. Nagy 2017, 190–213), ezért alkalmasak arra, hogy segítségükkel betekintést nyerjünk a centralizált kultúra minden ága, így a kultúrotthonok, kultúrversenyek, ismeretterjesztő előadások változatos témaköreinek világába.⁷ Segítségükkel láthatóvá válik, hogy a nyilvánosság szintjén hogyan jelent meg a vidéki társadalom, hogyan használták fel a paraszti kultúra elemeit a tömegkultúra megteremtéséhez, és milyen új tartalommal ruházták fel a különböző népszokásokat. Milyen lehetőséget teremtettek a falusi embereknek arra, hogy elsajátítsák a szocialista műveltséget, és ezzel a *szocialista embertípus* mintájává váljanak.

Kultúrotthonok

A Révai által meghirdetett kultúrforradalom és a kulturális infrastruktúra alapvető intézményei a kultúrotthonok voltak, amelyek építését már 1947-ben a Magyar Kommunista Párt hároméves tervébe is belefoglalták. A szocialista időszak kultúrotthonai, mint a modernitás szimbólumai jelentek meg, amelyek a munkások és parasztok tömegei számára biztosították a *kulturált szórakozás és művelődés* lehetőségeit.

A közösségi élet új helyszínéeként számontartott intézmények építése mögötti szándék szerint a korábban kocsmákban, csárdákban, vásárokon, közösségi ünnepeken mulató nép itt találkozott azokkal az ismeretekkel, amelyek később a folklórszövegek tartalmára, dallamára, a népszokások változására is hatással voltak. A politikai gondolkodás logikája értelmében a formájában népi, tartalmában szocialista folklór fejlődésének új helyszíneiként funkcionáltak. A munkások itt tanulták, gyakorolták a nagyközönség előtt bemutatott előadásait, itt

⁷ Bár a dolgozat nem tér ki rá, ezek mindegyike más néven és nem pártpolitikai célokat szolgálva, de ma is ismertek. Vannak művelődési házak, műveltségi és művészeti versenyek, valamint ismeretterjesztő előadások.

kaptak instrukciókat a szakemberektől arra, hogy politikailag elfogadott műsorszámokkal álljanak a nyilvánosság elé.

Az újonnan kialakított kultúrotthonok működtetésében a legnagyobb nehézséget az okozta, hogy azok vezetői és munkatársai nem támaszkodhattak a már meglévő tapasztalatokra és ismeretekre, mivel az új rendszer semmisnek tekintette azokat. A kultúra aktuálisan kialakított szervezete rugalmatlan volt, a kultúrházak vezetésében sem a szakmai erények számítottak. Élükre megbízhatónak ítélt káderek kerültek, akiknek szigorú központi irányítás és kontroll alatt kellett megvalósítaniuk a kultúrforradalmat szolgáló programokat, rendezvényeket (Juhász 2012, 112, 122). Többségük tapasztalatlanul látott munkához, nem volt birtokában azoknak az ismereteknek, amelyek a műsorok kiválasztásában, a rendezvények megszervezésében segíthették volna őket. Legtöbb esetben az a szakembergárda is hiányzott, amely a működés feltételeit, a közönség szervezését biztosíthatta volna. Ezt az elmaradást igyekeztek pótolni a *Művelt Népb*en és a *Népművelési Híradó*ban is olvasható minta működésszabályzatok,⁸ munkatervek (*Népművelési Híradó*, 1950. 2. 13:11–12), programtervek (*Népművelési Híradó*, 1950. 3. 1:15–16. Példa egy ún. mintahétre: *Népművelési Híradó*, 1951. 3. 8:15), és útmutatók.

A kultúrotthonok építésének támogatása a korábbi évtizedekben sem volt idegen, hiszen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1919-es rendelete városokban, gyári és üzemi telepeken, vidéken egyaránt támogatta közművelődési intézmények létrehozását, amelyekre ekkor is az iskolán kívüli népművelés helyszíneiként tekintettek, így a nagyobb gyárak erre az időszakra már rendelkeztek üzemi kultúrotthonokkal (H. Sas 1963; Egey 1990, 457–499; Kovalcsik 1987). A szabadművelődés éveiben

⁸ A *Népművelési Híradó*ban először a falusi kultúrotthonok részére közöltek egy minta működésszabályzatot, amelyből kiderül, hogy a kultúrotthonok irányításáért a Tanács ellenőrzése alatt álló Népművelési Bizottság volt a felelős. A kultúrotthon élén egy legalább három, legfeljebb hét tagú vezetőségnek kellett állnia, mely a következő tagokat foglalta magába: a kultúrotthon igazgatóját, aki egyben a Népművelési Bizottság titkára, a DISZ képviselőjét, aki az intézmény igazgatóhelyettese, a népművelési-, a művészeti-, a könyvtári csoport és a sportkör vezetőit, valamint a gazdasági felelőst (*Népművelési Híradó*, 1950. 2. 7:9–10). A folyóirat szeptemberi számában az üzemi kultúrotthonok minta működésszabályát is közölték (*Népművelési Híradó*, 1950. 2. 10:8).

is működtek kultúrházak, de a szocialista hatalomátvétel után váltak a kulturális élet centrumaivá, a helyi feladatokra aktualizált propaganda közvetítőivé, a „szocializmus templomaivá” (Zólyomi 1969, 3. idézi: Halász 2013, 17; *Népművelési Híradó*, 1949. 1. 2:3).⁹

A következő években elkezdődtek az építkezések, és a kultúrház-hálózat kiépítését az 1950 júliusában kiadott MDP PB határozat a Szovjetunióban kiépített klubhálózat mintájára rendelte el (Stefány 1987, 44). Ennek nyomán adták ki a 136/1951. M. T. számú rendeletet, amely a kultúrotthonok működését és a működtetésük feltételeit foglalta magába (*A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának rendeletei* 1951. 250). A kultúrotthonokban az új, szocialista kultúra terjesztésének minden fóruma helyet kapott: kiállítások, előadások, szakkörök, színházi-, ünnepi bemutatók, kultúrversenyek helyszíneiként funkcionáltak, a politikai propaganda és agitáció, illetve a magyar–szovjet barátság elmélyítésének eszközeiként tekintettek rájuk.

A fordulat éveitől, a szocialista Magyarország első kultúrotthonát Losonczy Géza, a Népművelési Minisztérium államtitkára avatta fel 1949. november 27-én, Békés városában. Ennek ellenére mind a *Művelt Nép*, mind a *Népművelési Híradó* a Rákosi Mátyásról elnevezett angyalföldi kultúrházat állította mintaként a kultúrotthon-mozgalom elé (*Művelt Nép* 1950. 1. 2:10–11; *Népművelési Híradó*, 1950. 2. 1:3). Ennek az volt az oka, hogy az intézmény avatása után Rákosi a kíséretével

⁹ A szabadművelődés a két világháború között az állami befolyás és irányítás alatt álló népművelést váltotta fel. Nagyon szerteágazó volt. Rendelkezett társadalmi intézményrendszerrel, és a pártoktól a civil szerveződésekig, egyesületekig és egyházi szervezetekig terjedő intézményrendszert képviselt. A társadalom öntevékenységén alapuló szabadművelődést fogalmazták meg. 1945-ben az Országos Népművelési Bizottság helyett létrehozták az Országos Szabadművelődési Tanácsot (OSZT), amely mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsadó szerve összefogta az iskolán kívüli művelődéssel és felnőttekkel foglalkozó szervezeteket. Elnöke Karácsony Sándor volt, aki kiadta az *Új Szántás* című folyóiratot; 1946-ban pedig a Magyar Népi Művelődési Intézetet hozták létre. (Drabancz – Fónai 2005:98.) A Népművelési Minisztérium 1949-ben feloszlatta a Szabadművelődési Tanácsokat és Bizottságokat, majd a 4.320/1949. M. T. sz. rendeletével elrendelte Népművelési Bizottságok felállítását. Céljuk a tömegszervezetek kultúrmunkájának összehangolása, kultúrotthonok szervezése és munkájuk irányítása volt (Halász 2013:17).

együtt elégedetten tekintette meg az épületet, majd a visszaemlékezések szerint így szólt: „Ez legyen a Szocialista Magyarország első kultúrotthona!” (Juhász 2012:127). A rácsodálkozás köntösébe bújtatott parancs után a kultúrotthon sorsa eldőlt: elnevezésében a szovjetizáció és Rákosi személyi kultuszának szimbólumává, működésében a szocialista művelődés és kultúrforradalom kirkatintézményévé vált.¹⁰ Természetesen a szocialista politika grandiózus sikereket hangoztató narratívájába sokkal jobban illett egy fővárosi kultúrotthon kiemelése, amely ráadásul a városnak főleg ipari munkások lakta kerületében épült, noha az az 1950-es években is falusias jelleggel bírt (Juhász 2012:7).

A *Művelt Nép* első évfolyamainak számaiból kitűnik, hogy 1950-től, de főleg 1951-től az MDP II. Kongresszusát követően, az országban kultúrotthon építési hullám vette kezdetét a városokban és vidéken egyaránt (*Művelt Nép*, 1950. 1. 1:11–12; *Művelt Nép* 1950. 1. 6:12). A kultúrotthonok építésére a települések kaptak némi állami támogatást, de legtöbbjük társadalmi munkával épült. Abban az esetben, ha egy-egy építkezés, átalakítás pénz- vagy emberhiány miatt akadozott, az ellenség támadásaként cikkeztek róla, így az egyházi személyek mellett a kulákok, a korábbi vezetés támogatói gyakran jelentek meg úgy, mint a kultúrotthon-mozgalom kerékkötői (*Népművelési Híradó*, 1950. 2. 1:5). Mivel az állam minimális összeget tudott és akart az építkezésekre fordítani, a kultúrotthonok többsége nem új építésű épület, hanem államosított kocsmá, kastély, kúria, egyházi ingatlan volt (*Művelt Nép* 1950. 1. 6:12; *Népművelési Híradó*, 1950. 2. 1:8; *Népművelési Híradó*, 1950. 2. 9:11). Az 1952-ben működő közel kétezer kultúrotthon nagy részét 1945 előtti épületben alakították ki.

A kultúrotthonoknak az új mezőgazdasági módszerek, a termelőszövetkezetek propagálásában is szerepet szántak. Egyes épületeken belül külön mezőgazdasági sarkok létesültek, gazdasági témájú könyvekkel, a técszek és az egyénileg dolgozó

¹⁰ Apor Balázs hangsúlyozza, hogy a vezetőkulturális hazai keretek között történő megeremtelés a szovjetizáció szimbolikus aspektusának tekinthető. Rákosi személyi kultusza már 1949 előtt is páratlan méreteket öltött, népszerűsége a hatalomátvétel éveiben is fokozódott, 1949 után pedig példátlan volt. Fényképei, mellszobrai uralták a teret, a róla elnevezett közterek, középületek száma elképesztő méreteket öltött, az iránta érzett hódolat kifejezése ritualizálódott az évek alatt. Ehhez bővebben lásd: Apor 2022.

parasztnak támogatásával létrejött terménybemutatóval (*Művelt Nép*, 1951. 2. 7:10).¹¹

A kultúrotthonok a paraszti kultúrára is háttal voltak, a korábban is élő szokások új térbe kerülve jelentek meg a falusi emberek ünnepnapjai során. Muharay Elemér írásában, amely a *Művelt Nép* egyik, 1953-as számában jelent meg kiemelte, hogy a népszokások hogyan éltek tovább a kultúrotthonok falai között: „[a] felsőtárkányi vőfély például már a tanácsházáról hozza a menyasszonyt a lakodalmas házhoz. A kiskomáromi népi együttes már a kultúrotthonba helyezte fonójátékát, a püspökhatvani lányok pedig a sorozásról érkező legényekben már a néphadsereg jövődöbéli fiait fogadják a fonóban.” (*Művelt Nép*, 1953. 4. 4:12–13.)

Az erőteljes propaganda ellenére a kultúrotthonok építésének láza nem tartott sokáig. 1953 után országszerte szüneteltek az építkezések, amely összefüggésben állt a Sztálin halála utáni politikai fordulattal is. Úgy tűnt, hogy a már meglévő épületek fejlesztését is hanyagolni kezdték a pénzhiány, a falvak tartálékainak kimerülése következtében. *Egy új kultúrotthon megdöbbenő története* címmel megjelent rövid cikk 1953-ban a jármi kultúrotthon szomorú történetét mutatta be. Hiába adták át az épületet, az olyannyira életveszélyes állapotban maradt, hogy funkcióját nem tudta teljesíteni (*Művelt Nép*, 1953. 4. 9:32). Olyan kultúrotthon is előfordult, amelyet mezőgazdasági munka céljából adtak ki, így a ráckevei kultúrotthon udvarán a földműves-szövetkezet tagjai kukoricát morzsoltak, majd a terményt az épület padlásán szárították. A későbbi

évek során az is gyakori volt, hogy kultúrotthonok kulturális eseményekre kihatás nélkül teremtették az iskoláknak adták át a tanteremhiány megoldásának céljából (Halász 2013, 20).

A kultúrotthonok építésére, régi épületek kultúrotthon céljára történő átalakítására sem elég pénz, sem ember nem volt a vidéki településeken. Az állami támogatások korlátozása miatt a települések nem tudták előteremteni a kultúrotthonokra szánt pénzüsszeget. A kultúrotthon építkezésnek a későbbi évek intézkedései sem kedveztek, mert 1955 után, a második ötéves terv megvalósítása miatt megvonták az állami támogatásokat, majd a megyei és községi tanácsokra bízta a kultúrotthonok építésével, átalakításával járó feladatok megoldását. Sok helyen a helyi erőforrások és az összefogás is kevésnek bizonyult. Ilyen körülmények között a kultúrotthonok nem tudták biztosítani az agitáció és propaganda helyszínét, végképp nem tudták teljesíteni feladatukat a műveltség emelése terén (Kovalcsik 1987; Halász 2013, 19–21). Ezek után nem meglepő, hogy a folyóiratok hasábjairól eltűntek az építkezésekről szóló híradások.

A kultúrotthonok történetében a következő fordulópontot az 1956-os forradalmat követő időszak hozta. 1958-ban jelent meg az MSZMP művelődéspolitikával foglalkozó határozata, ami a kultúrotthonok működésében is változást hozott. A párt-határozat továbbra is fenntartotta a fordulat éveit követő kultúrpolitika alapvető elveit és jegyeit, de a megváltozott körülményekhez igazítva új tartalommal töltötte meg. A kultúrházak esetében változott a programok jellege és a programszervezés módja. Fokozatosan csökkent a politikának alárendelt kulturális eseményeknek és a tömegrendezvényeknek a száma, a művészeti csoportok szabadabban választhatták ki a színpadra állított darabjaikat. A kultúrházakban megvalósított rendezvények szakmai értéke fontosabbá vált, megnőtt az amatőr művészeti csoportok száma (Juhász 2012, 132–133; Drabancz M. – Fónai 2005, 177).

Ismeretterjesztő előadások

A fordulat éveit követően az ismeretterjesztés különböző formái az MDP által meghatározott elvek mentén szerveződtek. 1948-ra eldőlt, hogy az előadások tartalmát, az előadásorozatok programját a kommunista párt által jóváhagyott elvek és kiadványok alapján kell összeállítaniuk a szervezőknek. Az üzemekben az üzemi bizottságok, a községekben

¹¹ 1951-ben a Magyar–Szovjet Társaság a Magyar–Szovjet Társaság (MSZT) sarkok szervezését indította el, amelyeket az üzemekben, kultúrotthonokban is be kellett rendezni. Céljuk a politikai felvilágosító munka támogatása volt, a szemléltető agitáció módszerének segítségével. A Lenin, Sztálin, Rákosi arcképével díszített sarkoktól a Szovjetunió és Sztálin eredményeinek bemutatását várták, és az MSZT kiadásában megjelent kiadványok népszerűsítését. Előírták azt is, hogy az *Új Világ* folyóirat legfrissebb számai is szerepeljenek az olvasnivalók között, és az MSZT sarkoknak a szovjet szépirodalom népszerűsítéséből is ki kellett venni a részüket. A sarkokban kiállított képeket és írásos anyagokat havonta frissítették, és a legszebben dekorált sarkokat bemutatták. 1951-ben, a budapesti Rákosi Mátyás kultúrház MSZT sarka lett az etalon a többiek számára (*Népművelési Híradó*, 1951. 3. 7:11). A kultúrotthonok építésével a pártnak nem titkolt célja volt, hogy azok a templom, a fonó, a kocsmák szerepét átvéve, a kulturális átalakulások legfontosabb intézményrendszereként működjenek (Halász 2013: 17; *Művelt Nép*, 1953. 4. 4:12).

a népművelési felelősök feleltek az előadásokért, amelyek anyagát – a falu és a város közötti különbség megszüntetésének vízióját szem előtt tartva –, egységesen szerkesztették össze az üzemek-városok dolgozói és a falusiak számára (Halász 2013, 23).

Az ismeretterjesztő munkánál komoly kihívást jelentett az előadó műveltsége és tájékozottsága, a hallgatóság összetétele és intelligenciája. A politikai felkészültség, a szakterületén belüli tájékozottság és a jó előadókészség voltak az ideális előadó ismérvei. Az előadók csoportjai a kultúrotthonok közvetlen vezetése alatt álltak, azok feladata volt a tagok továbbképzésének megszervezése, a felkészülésüket segítő szakkönyvek és folyóiratok biztosítása. 1951-től szovjet mintára előadói munkaközösségeket alakítottak ki annak érdekében, hogy az előadások színvonala kifogástalan legyen. A Népművelési Minisztérium megalakulása előtt a népművelésért felelős előadók nagy része a pedagógusok köréből került ki. Rájuk a kommunizmus idején is számítottak: megkövetelték tőlük a rendszer iránti hűséget, és az iskolán kívüli művelődésben, a politikai rendezvények, ünnepek szervezésében és lebonyolításában való részvétel is a feladataik közé tartozott. Több kultúrotthon, kultúr-csoport vezetője is pedagógus volt, akik az oktatási munkájuk mellett végezték el ezeket a többletfeladatokat. Különösen a falvakban, tanyákon értékelődött fel a szerepük a rendszer szemében, mivel ott jóval összetettebb szerepet tölthettek be: az oktatáson kívül beleláttak a családok mindennapi életébe, köztisztviselőként álló személyek voltak, akikről azt feltételezték, hogy képesek hatni a közösségre.¹²

Az előadásokon részt vevő hallgatóság összetételéről évről-évre felmerések készültek, amelyek nem, kor és foglalkozás szerinti megoszlásban közölték az adatokat. Ez rendkívül fontos volt az állami vezetés számára, mert megmutatta, hogy valóban azok vettek-e részt rajtuk, akiket a rendszer saját társadalmi bázisának tartott. Így vált lényeges kérdéssé, hogy pl. a *Szabad Föld Téli Esté*ken a parasztságnak

¹² A pedagógusok jelentőségének felértékelődését mutatja a pedagógusnap, mint új társadalmi ünnep bevezetése. 1951-ben született határozat arról, hogy június első vasárnapján a pedagógusokat kell köszönteni. Magyarországon először 1952. június 7-én ünnepelték meg. Pedagógusnap alkalmával osztották ki a *Kiváló tanár*, *Kiváló tanító* kitüntetésekét, az ezeket elnyert pedagógusok munkájáról a *Művelt Nép*ben is beszámoltak (Halász 2013: 29–30; Deáky – Botiková 2022:291–292; *Művelt Nép*, 1953. 4. 3:4; *Művelt Nép*, 1953. 4. 6:4–5; *Népművelési Híradó*, 1953. 5. 3:3–4).

melyik csoportjából kerültek ki legtöbben. Mivel a kommunista propaganda a nők teljes emancipációját hangsúlyozta, a szervezőknek figyelniük kellett arra is, hogy a közönség felét a nők tegyék ki. Következő szempont az ifjúság részvételi arányának kérdése volt, hiszen a rendszer kiemelt célja a fiatalok meggyőzése, és a rendszer építésébe történő bevonása volt (Halász 2013, 30., *Művelt Nép*, 1951. 2. 11:5; *Népművelési Híradó*, 1951. 3. 12:9).

A későbbiek során bemutatásra kerülő előadások szoros kapcsolatban álltak a kultúrotthon-mozgalmal, mivel elsősorban azok biztosították az előadások helyszínét. Ugyanakkor hatással voltak a folklorra is, mivel a rajtuk elhangzott új ismereteknek a szövegek szintjén is meg kellett mutatkozniuk.¹³ Hozzájárultak a szövegek variálódásához, hiszen az előadásokat népdalokkal, tömegdalokkal, rigmusokkal is színesítették, több előadás egy-egy ünnep menetébe is beépült. Például a *Szabad Föld Téli Esték* elindítása több helyen november 7-e megünneplésével esett egybe, így a kultúr-műsorban is hangsúlyozták a nap jelentőségét (*Népművelési Híradó*, 1949. 1. 1:5; *Népművelési Híradó*, 1950. 2. 5:3).

Mielőtt rátérek a falusi kultúr-munka legfontosabb területeiként számon *Szabad Föld Téli Esték* és *Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok* bemutatására, fontos megjegyezni, hogy a két rendezvény elnevezésében a „dolgozó parasztság legnépszerűbb, harcoss hetilapjának” nevezett *Szabad Föld* nevére reflektált. A Magyar Kommunista Párt által 1945 augusztusától, a parasztság számára kiadott országos hetilap célja a vidéken élő lakosság tájékoztatása volt. 1948. június 20-tól az MDP vette át az irányítását, így a parasztság agitálása lett a legfontosabb feladata (N. Szabó 2019, 97;100; Ispán 2020:130–132).

Az 1949. november 10-én útjára indított *Szabad Föld Téli Esték* és az 1951. április 8-án először megszervezett *Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok* célját a következőképpen foglalták össze a *Művelt Nép* olvasóinak: „Nemcsak Hajdúböszörményben, hanem az egész országban, a legkisebb falvakban és tanyaközpontokban is így tanul, művelődik dolgozó parasztságunk a Szabad Föld Téli Estéken, s így fogyatkozik lassan az a különbség, amely város és falu között ma még megvan. Az eredmény nem marad el; a jövő hónapban a Téli Estéket felváltják majd a *Szabad Föld Tavaszi Vasárnapok*, s biztos győzelem követi azt a munkát, amelyet a Magyar Dolgozók Pártja irányít és támogat! (*Művelt*

¹³ A vas megyei Pankasz településen az új kultúrteremben Sztálin 70. születésnapján gyulladt fel először a villany, és a *Szabad Föld Téli Esték* hallgatósága töltötte meg azt elsőként (*Népművelési Híradó*, 1950. 2. 1:5).

Nép, 1950. 1. 1:17; *Művelt Nép* 1951. 2. 11:5–6; *Népművelési Híradó* 1951. 3. 4:14.)”

Lényeges azonban hozzátenni, hogy a két előadássorozat, mint a falusi népművelés terepei, már a második világháború után megszervezésre kerültek. A Magyar Kommunista Párt politikájában a parasztság megnyeréséért folytatott harc már ekkor hangsúlyos volt, és a *Szabad Föld Téli Esték* sorozatot Rákosi Mátyás 1946. december 14-én elmondott rádióbeszédével indította útjára. Keretei között a falvak lakói számára a téli hónapokban, szombatonként ismeretterjesztő előadásokat tartottak, amelyek kisebb jelenetekkel, zenés, énekes, táncos produkciókkal egészültek ki. Emellé 1947-től kezdték el megszervezni a *Szabad Föld Tavasz Vasárnapokat*, amelytől a falusi értelmiség megnyerését és a munkás–paraszt szövetség elmélyítését remélték (Eitler 2018, 111; Halász 2013, 33–36; N. Szabó 2021, 71–72). A *Szabad Föld Téli Esték* elindítása mögött az az elképzelés állt, hogy a falvak lakóit politikai, szakmai és kulturális téren nevelni kell. Úgy gondolták, hogy a vidék lakói a téli időszakban szólíthatók meg leginkább, és a munka nélkül töltött esteken kell a művelődésnek, az olvasásnak időt biztosítani és ezek segítségével fellépni a babonákkal szemben (*Népművelési Híradó* 1949. 1. 1:2). Ez az elképzelés abba a nagyvívó tervbe illeszkedett, amely a falvak és tanyák városokhoz való felzárkóztatására irányult. A politikai vezetés a településpolitikát és a települések fejlesztését a társadalomátalakítás részének tartotta. A vidék életmódjának átalakításához és életszínvonalának emeléséhez nem csak a közművesítés, a villamosítás, az utak építése volt nélkülözhetetlen, hanem a kulturális fejlődés is, amelyhez az előbbiek biztosították az infrastrukturális háttérrel (Ispán 2020:139–147). A *Művelt Nép* nemcsak tudósított, agitált, hanem előadásvázlatokat, módszertani útmutatókat, műsoranyagokat ajánlott a rendezvényekhez. Az előadások megszervezéséhez a *Népművelési Híradó* is közölt programterveket, a Népművelési Minisztérium pedig műsorfüzeteket adott ki.

Az előadások meghatározott tematika szerint zajlottak,¹⁴ de az előadóknak mindig javasolták, hogy reflektáljanak a helyi viszonyokra, főleg arra, hogy hányan léptek be a termelősövetkezetbe, milyen eredményeket

¹⁴ Pl. *Babonákról és csodákról* című előadáshoz az alábbi műsortervet javasolták: 1. Szavaltat: Arany János: *A bajusz*, 2. Jelenet: Fehér Klára: *Jámbor Jeremiás*, 3. Urbán Ernő: *Esőcsináló*, 4. Kórus: *Békefront*. Irodalomjavaslat az előadáshoz: Nyikolszky: *A vallás keletkezése*, Sarkadi Imre: *Kísértetjárás Szikésen*, *Hogyan keletkezett az élet* (TTKK-sorozat), *Hogyan keletkezett a világ* (TTKK), Tudor: *Sztrójkja atya 1 napja*, Plisecky: *Tudomány és vallás az ember származásáról* (*Népművelési Híradó*, 1950. 2. 14:12).

ért el a település a korábbi évtizedekhez képest, hány ellenséget sikerült leleplezni. Kiemelték, hogy a *Szabad Föld Téli Esték* keretei között mutassák be a Szovjetunió mezőgazdasági sikereit, fektessenek külön hangsúlyt a természettudományos oktatásra, a politikai és gazdasági kérdésekre, jelöljék meg mintaként a szovjet sikereket, lépjenek fel a babonákkal szemben. A szovjet eredmények hangsúlyozása a Magyar–Szovjet Barátság hónapja előkészítését is szolgálta, ilyenkor a *Szabad Föld Téli Esték*en a Szovjetunióval foglalkozó előadások is megszorodtak.¹⁵ Emellett a *Szabad Föld Téli Esték*nek fontos szerepet szántak a politikai felvilágosítás, a kulákok elleni fellépés terén, és a munkásosztály vezető feladatainak és a munkás–paraszt összefogás hangsúlyozása során *Népművelési Híradó*, 1949. 1. 1:3).

A politikai célt jól mutatja, hogy beszámolóik, interjúk készültek arról, hogy például mit tanultak öreg Szabóék a *Szabad Föld Téli Esték* előadásain, mit tanultak meg Dózsa és Petőfi hőstetteiről, Liszenko új mezőgazdasági módszeréről és egyáltalán a boszorkányok nemlétéről, bel- és külpolitikai eseményekről, a Szovjetunió mezőgazdasági sikereiről.¹⁶

Az először 1951-ben megrendezett *Szabad Föld Vasárnapok* esetében már a szórakozáson (diavetítés, sportrendezvények), a hagyományápoláson, a kultúrversenyek szervezésén volt a hangsúly, és fontos szerepük volt a mezőgazdasági és begyűjtési munkák, az aratási és beszolgáltatási versenyek, az új, tudományos alapokon nyugvó növényápolási módszerek propagálása terén (*Népművelési Híradó*, 1951. 3. 4:14). Indulásakor a *Szabad Föld Vasárnapok* programját két részre osztották: április 15. és július 15. között a tavaszi, július 15. és szeptember 15. között a nyári részét rendezték meg a községi tanácsok tagjai. A rendezvény legfontosabb feladata

¹⁵ *Művelt Nép*, 1951. 2. 9:9; *Művelt Nép*, 1951. 2. 10:6–7. A *Szabad Föld Téli Esték*nek az új természettudományos műveltség kialakításában is fontos szerepük volt, és a résztvevőket igyekeztek megismertetni az új biológiai és növénytermesztési eredményekkel. Ehhez füzeteket és diafilmeket állítottak össze a következő témában: *A csillagos ég*, *A föld kialakulása és fejlődése*, *Az anyag szerkezete, atomok*, *Az élő és élettelen anyag* (*Népművelési Híradó*, 1949. 1. 1:5. Az 1950. februári Magyar–Szovjet Barátság hónapja előkészítéséről lásd: *Népművelési Híradó*, 1950. 2. 1:6).

¹⁶ Az említett Szabóéknak nincs köze A Szabó család című rádiós hangjátékhoz, amelyet csak 1959. június 30-án kezdett el sugározni a Kossuth Rádió. *Művelt Nép*, 1952. 3. 1:20; *Művelt Nép*, 1952. 3. 2: külső borító; *Művelt Nép* 1952. 3. 7:1–2; *Művelt Nép*, 1952. 3. 10:6–7; *Művelt Nép*, 1953. 4. 3:12.

mindkét időszakban a mezőgazdasági és begyűjtési munkák serkentése volt, de műsorában az aktuális mezőgazdasági, egészségügyi és sportkérdésekkel kapcsolatos előadások is helyet kaptak (*Művelt Nép*, 1951. 2. 7:15; *Művelt Nép*, 1952. 3. 7:1). Így például a nyári idősakra eső *Szabad Föld Vasárnapok* témáit az aratással, csépléssel, begyűjtéssel foglalkozó előadások anyagával bővítették a tanácsoknál dolgozó mezőgazdasági szakemberek segítségével (*Művelt Nép*, 1953. 4. 7:31).

A részletesebben ismertetett *Szabad Föld Téli Esték* és *Szabad Föld Vasárnapok* mellett olyan ismeretterjesztő előadásokról is olvashatunk a két folyóiratban, amelyek a szülők feladatairól, a nők helyzetéről szóltak, és gyakoriak voltak az *Ismerd meg a Szovjetuniót!* című előadások (Halász 2013, 22). Külön megjelentek a nők számára összeállított programok is, hiszen a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) szervezésében 1950-től szervezték meg a *Nyári Vasárnap Délutánokat*. Ezeken az eseményeken a nyári munkaidőben tájékoztatták az asszonyokat „egy-egy fontos termelési vagy politikai kérdésről” (*Miről beszéljessünk? – Falun* 1950. május 1. 2–3). A *Nyári Vasárnap Délutánok* keretei között előadásokat tartottak, elbeszéléseket, verseket olvastak fel és jeleneteket adtak elő a nőknek, dalokra, tömegdalokra tanították őket. Az előadások felelősei a programok összeállítása során figyeltek arra is, hogy a gyermekek számára is előadható, bemutatható bábjátékokat is közöljenek, mert a nők politikai nevelésével a gyerekekre és az egész családra hatni akartak. A havonta kétszer megtartott *Nyári Vasárnap Délutánok* anyagát a kéthetente megjelenő *Miről beszéljessünk?* című kiadványokban közölték.¹⁷

1953 után változott az előadások témája és tematikája: a világnézeti, politikai neveléssel kapcsolatos tartalmakat csökkentették, egyre inkább a gyakorlati mezőgazdasági ismeretek átadására helyezték a hangsúlyt, amihez a szovjet mintára létrehozott Társadalmi és Természettudományos Ismeretterjesztő Társulat biztosította a szakmai és tudományos háttérrel (Eitler 2018, 112; *Művelt Nép*, 1953. 4. 2:5). Ez a változás a *Művelt Nép* tematikájában és stílusában is tetten érhető.

Az előadások, rendezvények üzenete az volt, hogy a világ már a falvak és tanyák lakói számára is megismerhető, még ha felügyelt keretek között is. Egy hosszú távra tervezett felvilágosító és nevelő munka vette kezdetét, amelynek valós hatása a

¹⁷ A *Miről beszéljessünk? – Falun* című kiadvány 1949 áprilisától 1956 júniusáig jelent meg havonta két alkalommal. A *Nyári Vasárnap Délutánok* anyagait az 1950-ben kiadott számok tartalmazzák.

néprajzi gyűjtésekből ismerhető meg igazán. Jó példa erre Pogány Mária és Rádics József *Malteroslányok* című, 1958-ban megjelent kötete, amely fővárosi építkezéseken munkát vállaló húsz lány és fiatalasszony élettörténetét tartalmazza. Vallomásaikat 1955 őszén-telén és 1956 elején jegyezte le Pogány Mária egy budapesti építőmunkás női munkásszállón. Pogány reflektált arra, hogy a vidékről fővárosba került lányok körében a kommunista rendszer által elítélt és kiirtani kívánt babonák tovább éltek. Kedvelt szórakozás maradt a kártyavetés, amire a keddi és pénteki napot tartották megfelelőnek, az orrvizketést és a só kiborulását a bosszúság, veszekedés előjelének tartották. Pogány hangsúlyozta, hogy a megváltozott életkörülmények megváltozott babonákat szültek: úgy tartották, hogy aki a békekölcsönjegyzésnél bal kézzel írja alá a nevét, az összes kötvényét hamar és nagy nyereséggel húzzák majd ki (Pogány – Rádics 1958, 180–181).

Összességében elmondható, hogy az ismeretterjesztő munka során a legnagyobb nehézséget az okozta, hogy irányítása bürokratikus és mechanikus, irányelvei, módszerei pedig kidolgozatlanok voltak. A népművelésért felelős intézmények és a tömegszervezetek munkája nem volt összehangolva, az egységesen összeállított programtervek valójában nem vették figyelembe a területi, társadalmi különbségeket, igényeket. Az ismeretterjesztő munkáért felelős szakembereknek nem volt tapasztalata a szervezésben. Az 1953-as júliusi fordulat hozott némi változást, hiszen a direkt politikai-ideológiai tartalmú előadások száma csökkent, majd 1956 után az ismeretterjesztés új irányai bontakoztak ki (Halász 2013, 40–42).

Kultúrversenyek

A második világháború után, 1946-ban jelent meg a Munkás Kultúrszövetség első felhívása kultúrverseny megrendezésére a főváros területén lévő üzemek kultúr csoportjai számára, majd egy évvel később zászlót bontott az I. Nagybudapesti Kultúrverseny (*Művelt Nép*, 1947. 1. 2:2). A *Művelt Népből* kiderül, hogy a kultúrversenyek hatására több üzem tánc csoportot szervezett, amelyek felett egy-egy vidéki népitánc csoport vállalta a védnökséget, hogy a vidéki tánc kultúra új környezetbe történő átültetése, „a népi és munkáskultúra találkozása” a maga eredeti formájában történjen meg (*Művelt Nép*, 1947. 1. 2:2). A Szövetség kultúrversenyeiből nőtt ki 1948-ban az országos kultúrverseny, amelyet a centenáriumi ünnepségsorozat, mint „az év legnagyobb tömegkulturális

megnyilvánulásának” programjaként kellett megszervezni. A szervezési munkába a Magyar Művelődési Egyesületek Szövetsége, az Országos 48-as Ifjúsági Bizottság, a Magyar Ifjúság Országos Tanácsa is bekapcsolódott.¹⁸

Néhány hónap múlva, 1947 végén a 48-as Kultúrverseny körzeti fordulót országsszerte megrendeztek.¹⁹ Az esemény nem volt előzmények nélküli, hiszen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 86.324/1946. számú körlevelében már felhívta a szabadművelődési felügyelők és előadók figyelmét a centenáriumi ünnepségek jelentőségére. A kulturális rendezvények során mindenhol olyan megemlékezéseket kellett tartani, amelyek 1848 jelentőségét méltatták, és ezeket a kultúr-csoportok műsoraival kellett kiegészíteni. A rendezvényeknek az Országos Centenáriumi Kultúrverseny adta a keretet, amelynek a központi rendezőbizottsága olyan műsorfüzetet adott ki, amely tartalmazta a rendezvények eseménynaptárát, a zenei együttesek, a néptánc- és színjátszó-csoportok körzeti, megyei és országos vetélkedőinek időpontját. A centenáriumi kultúrversenyeket a 48-as Kultúrversenyek Országos Szervező Bizottsága, helyileg pedig a körzeti, megyei bizottságok rendezték. A kiadott útmutató szerint a versenyt először három csoportban (ének és zene, néptánc, színjátszás), a 8-10 falut magába foglaló körzetekben kellett megrendezni, majd ezek győztesei a megyei és területi (2-3 megyét magába foglaló) fordulókön indulhattak el. Ezt követte a három vidéki nagyvárosban megszervezett középdöntő, amelyek közül Debrecenben az ének és zene, Szegeden a néptánc, Pécsen a színjátszó-csoportok döntői kaptak helyet. Végül az országos megmérettetésre Budapesten került sor, a 48-as ünnepségek díszelőadásainak részeként (Dancs (összeáll.) 1988, 20; Csák 1994, 255). A 48-as Országos Kultúrverseny lett tehát a minta a későbbi kultúrversenyek számára, amelyekre a politikai vezetés a termelési eredmények, az öt éves terv, a társadalmi összefogás, a munkás–paraszt szövetség propagálása terén számított (*Népművelési Híradó*, 1951.

3. 1:6–7). Révai a kultúrforradalom társadalmi bázisának megteremtésében a kultúrversenyeknek is fontos szerepet szánt, és úgy tekintett rájuk, amely során a „dolgozó nép a kultúra cselekvő résztvevőjévé akar válni és válik, nemcsak mint közönség, hanem mint alkotó is ki akarja venni részét az új magyar kultúra megteremtésében (Révai 1952, 27).” Szorosan kapcsolódtak a kultúrotthon-mozgalomhoz, mert a kultúrversenyeken fellépő amatőr társulatok tagjait a kultúrotthonokon belül működő művészeti csoportok készítették fel a fellépésekre (*Népművelési Híradó*, 1951. 3. 8:15). Szervesen összefonódtak az ismeretterjesztő előadások témakörével is, hiszen a *Szabad Föld Vasárnapokat* záró kultúrműsorok alkalmával a falusi és üzemi kultúrversenyek szereplői léptek fel (*Népművelési Híradó* 1951. 3. 4:14). Céljuk a kultúr-csoportok számának gyarapítása, a néphagyományok ápolása és a politikai propaganda céljainak kiszolgálása volt. A versenyek során különböző amatőr tánc, színjátszó- és bábcsoportok, énekkarok, zenekarok, de akár szólisták is versenyezhetek minden korosztályból. A versenykiírások a korszakban jól ismert fordulatokra alapoztak. A *Művelt Népb*ben beszámoltak a versenyek kezdeteiről, felhívták a figyelmet az elvárásokra, külön kiemelték az idősebb korosztályok részvételét, akik nemcsak felléptek a versenyek alkalmával, de tanácsokat is adtak fiataloknak (*Művelt Népb*, 1951. 2. 2:3). Rendszeresen olvashatunk a folyóiratokban a versenyek aktuális állásáról. Mindig kiemelték a legjobbnak ítélt csoportokat, és a korszakra jellemző módon a hibákat is hangsúlyozták. Külön felhívták a figyelmet a nemzetiségi csoportok részvételére (*Művelt Népb*, 1951. 2. 1:32). A helyi táncok mellett a tanfolyamokon, műsorfüzetekből megtanult koreográfiákat is színpadra állítottak.

A kultúrversenyektől elvárták, hogy hassanak a helyi tánckultúrára, a munkásfolklorra, és játszanak szerepet az elfeledettnek hitt néphagyományok színpadra állításában, a hivatásos és amatőr művészek sikeres együttműködésében. A kultúrversenyeken összefonódott a falusi és üzemi kulturális élet (*Művelt Népb*, 1951. 2. 4:13). A téli-falusi kultúrversenyek tapasztalatait az üzemi–városi versenyek alkalmával is próbálták felhasználni, azok terén a munkásosztály vezető szerepének bemutatását hangsúlyozták. A falusi, paraszti hagyomány és folklór az üzemi munkások közé is bekerült: „A MÁVAG tánc csoportja igen ügyesen elsajátította a szatmárököritói fergeteges tánc-formáit, megtanulta tőlük, hogyan táncolnak a falusi csoportok népitáncot (*Népművelési Híradó*, 1951. 3. 5:4–5).”

¹⁸ A felhívás a *Művelt Népb* 1947-ben elindított változatában jelent meg, amely a *Munkás Kultúrbirodó* utódja, és az 1950-ben újraindított *Művelt Népb* elődje volt. Ekkor is mint kultúrpolitikai folyóirat tartották számon, a Rákosi Mátyás: *Népi demokrácia és a tömeg-kultúra* című írásában elindított lapot (*Művelt Népb*, 1947. 1. 6:4; Kovalcsik 1985: 21).

¹⁹ A centenáriumi kultúrverseny első programja 1947. október 5-én a Debrecenben megrendezett Vasutas Kultúrverseny volt (*Művelt Népb*, 1947. 1. 7:2; *Művelt Népb*, 1947. 1. 10:15).

Az MDP hatalomátvétele utáni első kultúrversenyek egyike, amelyről a *Művelt Nép* is beszámolt, a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége (MINSZ) országos versenye volt 1950-ben, amelynek a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) megszervezése kapcsán szántak szerepet (*Művelt Nép*, 1950. 1. 1:15). Fialok csoportjai vettek részt a versenyben, szovjet és magyar darabokat vittek színre. Ugyanebben az évben a *Béke-kultúrversenyt* is meghirdették, amelyre üzemi, városi kultúr csoport is benevezhetett (*Művelt Nép*, 1950. 1. 6:33).

Sorra jelentek meg a tudósítások az 1950–1951. évi I. Országos Kultúrverseny községi, járási, megyei majd országos döntőiről is. Az Országos Kultúrversenyek két részből álltak: voltak a téli–falusi (december végéig, február közepéig), valamint a tavaszi–üzemi versenyek. Az 1950–51. évi verseny téli szakaszában falvak, mezőgazdasági városok, állami gazdaságok, termelőszövetkezeti csoportok, gépállomások kultúr csoportjai vettek részt, akiktől a kultúrotthon-mozgalom megerősítését is elvárták. A verseny 1950. december 21-től, vagyis Sztálin 71. születésnapjától 1951. február 15-ig tartott, a körzeti bemutatókat december 25–26-án, karácsonykor tartották meg. A községi, járási és megyei döntők után továbbjutott csoportok az 1951. március 15–21. között, Budapesten megrendezett kultúrhét bemutatóin szerepeltek. A karácsonyi bemutatóval és a húsvét idejére eső kultúrhéttel a szervezők legfontosabb célja az ünnepek vallási jellegének kiiktatása volt, és az a szándék állt mögötte, hogy a mise helyett a kultúrversenyen vegyenek részt az emberek (Halász 2013, 72). Az előadások tematikája hasonló volt, és a versenyen résztvevő csoportoktól elvárták, hogy az ünnepek, gyűlések, az ismeretterjesztő előadások, a kultúrotthonok rendszeres fellépői legyenek. Emellett részt kellett venniük a helyi műsoranyagok összeállításában, a kultúr munka támogatásában (*Éneklő Nép*, 1950. 3. 11:6).

Az 1952–1953. évi II. Országos Kultúrversenyt úgy hirdették ki, mint a korábbiakat felülmúló rendezvény. A verseny a szokásos kategóriákon túl, a dalos-rigmusbrigádok számára is bemutatkozási lehetőséget biztosított. A bírálóbizottságok számára a Népművészeti Intézet adott ki útmutatót, hogy azok egységes szempontok alapján értékeljék a kultúr csoportok előadásait. A bírálat kötelező szempontja továbbra is az volt, hogy a kiválasztott műsor mennyire felelt meg a politikai elvárásoknak, csak ezt követte az előadás és az előadásmód értékelése. Az énekkaroknál a népdalokat, népdalfeldolgozásokat, tömegdalokat, a zenekaroknál a szovjet és más baráti népek műveit, a táncoknál a magyar népi

táncokat értékelte a zsűri. A rigmusbrigádoknak aktuális politikai kérdéseket, problémákat kellett feldolgozniuk, a színjátszó- és bábcsoportok esetében is a megfelelő eszmei-politikai tartalom volt a mérvadó (Halász 2013:81).

Az 1953–54. évi verseny szervezését az 1953. júliusi fordulat törte meg, és a *Művelt Nép*ben közölt beszámolók is egyre csökkentek az eseményről. Erre az évre a verseny csak a járási szintig jutott el, és a csoportokon már a „versenyfáradtság” jelei mutatkoztak. Az 1953 után írt cikkekből kitűnik, hogy a túlzott politikai tartalom helyett inkább szórakoztató darabokat, klasszikusokat állítottak színpadra, a tömegdalok helyett népdalok és népdalfeldolgozások csendültek fel. Ez azzal is összefüggésben állt, hogy a politikai fordulat a kultúrpolitikán is nyomott hagyott, és a művészeti vezetők nem tudták eldönteni, hogy a megváltozott körülményekhez milyen műsor lenne a legmegfelelőbb. Ennek ellenére a műsorpolitikában bekövetkezett enyhülés ösztönzően hatott a kultúr csoportok számára, mert végül több csoport indult el a versenyen, mint ahányan beneveztek (Halász 2013, 85–86).

1954 után a kultúrversenyekről szóló tudósítások száma csökkent a *Művelt Nép*ben és a *Népművelési Híradót* felváltó *Népművelés* című folyóiratokban is. Ettől az évtől kezdve az országos versenyek helyett egy-egy szervezet, pl. a Magyar Néphadsereg, a Vasas Szakszervezet rendezvényei váltottak ki nagyobb érdeklődést, és a korábbi összetett megmérettetések ellenében, egy-egy művészeti ágban külön-külön rendeztek versenyeket (Halász 2013:88). A színvonal emelkedését és a kultúrpolitikai fordulatot is érzékelteti a *Népművelés*ben 1955-ben megjelent cikk, amely már felveti azt a lehetőséget, hogy miért ne lehetne a kultúrverseny helyett a művészeti verseny kifejezést használni, mivel az a „műkedvelők művészeti versengésévé” vált (*Népművelés*, 1955. 2. 9:576). Bár az elnevezésben nem történt változás, de 1956-ra több kultúr csoport feloszlott, és a kezdeti lelkesedés alábbhagyott. Az országos kultúrversenyek és a róluk szóló híradások csökkenése megmutatta, hogy azok elvesztették korábbi jelentőségüket.

Összefoglalás

Az MDP hatalomra kerülése után a gazdasági, társadalmi átalakulások mellett a kulturális élet sem maradt érintetlen, hiszen a politikai vezetés egyik legfontosabb célja a kulturális forradalom megvalósítása volt. Ez szoros kapcsolatban állt a népműveléssel,

amely a kultúrforradalom ideológiai alapjaira épült. A kultúrforradalom megvalósítására, a szocialista kultúra terjesztésére a művelődés és a kommunikáció minden ágát felhasználták, amelyek közül számomra a sajtó anyagának feldolgozása számos tanulsággal szolgált.

A propagandacélokat szolgáló lapok közül a *Művelt Nép* és a *Népművelési Híradó* segítségével a kultúrforradalom szolgálatába állított infrastrukturális háttér kiépítésének menetét és működését vizsgáltam. Kitértem a kultúrotthonok hálózatának megszervezésére, bemutattam az ismeretterjesztő előadások és kultúrversenyek korabeli világát, amelyek az iskolán kívüli oktatás és művelődés új kerekeit adták. A három témakör jó lehetőséget kínált annak ismertetésére, hogy a *kulturált, szocialista új ember* számára milyen új szórakozási minták jelentek meg. A folyóiratok tartalmát társadalmi-történeti kontextusban mutattam be, ezzel bizonyítva azt, hogy lapok kiadásának körülményeire, tartalmára hatással volt saját társadalmi, történeti és kulturális közegük.

Felhasznált irodalom

- Apor Balázs 2022 *Láthatatlan tündöklés. Rákosi Mátyás kultusza a sztálinista Magyarországon (1945–1956)*. Jaffa Kiadó, Budapest.
- Apor Balázs – Apor Péter – Rees E. A. ed. 2008 *The Sovietization of Eastern Europe: new perspectives on the postwar period*. New Academia Publishing, Washington.
- Bolvári Takács Gábor 2002 Révai József és a Népművelési Minisztérium létrehozása. *Zempléni Múzsza*, 2. 8:14–26.
- Bolvári-Takács Gábor 2011 Művészetpolitika a Rákosi-korszakban. *Zempléni Múzsza* 9. 4:31–48.
- Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária 2015 *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bottoni, Stefano 2015 *A várva várt Nyugat. Kélet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.
- Csák Zsófia 1994 1848 és Kossuth Lajos emlékének őrzése 1945–1948 között. *Vasi Szemle*, 48. 2:239–255.
- Dancs Istvánné összeáll. 1988 *Dokumentumok a szabadművelődés történetéhez, 1945–1949*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Deáky Zita – Botiková, Marta 2022 *Lányok, asszonyok Szlovákiában és Magyarországon (1955–1989)*. ELTE BTK, Budapest.
- Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály 2005 *A magyar kultúrpolitika története 1920–1990*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Egey Tibor 1990 Az állami (törvényhatósági) népművelés Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei szervezete a két világháború között. In Uő. (szerk.): *Fejezetek Pest megye történetéből. Tanulmányok*. Pest Megyei Levéltár, Budapest. 457–499.
- Eitler Ágnes 2018 Arany János életének és műveinek „áthangolása” az 1950-es évek népművelésében. *Ethno-Lore* 35. 105–136.
- Halász Csilla 2013 *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest.
- H. Sas Judit 1963 *A magyar népművelés története 1920–1948*. ELTE BTK, Budapest.
- Ignác Ádám 2015 A populáris zene helye Maróthy János esztétikai gondolkodásában. *Magyar zene*, 53. 3: 323–334.
- Ispán Ágota 2019 A kulturált életmód sajtórepresentációi a szocializmus első évtizedében. *Ethnographia* 130. 3:464–485.
- Ispán Ágota 2020 *A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Jobst Ágnes 2009 A HARC metafora szerepe az '50-es évek politikai köznyelvében. *Magyar nyelvőr*, 133. 4:433–446.
- Jobst Ágnes 2010 *A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatóval*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Juhász Katalin 2012 Kultúrház a város peremén – az OTI-telep közösségi-kulturális színtere. In Uő. szerk. *Falu a városba: az angyalföldi OTI-telep*. L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézete, Budapest. 111–143.
- Kelly, Catriona – Volkov, Vadim 1998 Directed Desires: Kul'turnost' And Consumption. In Kelly, Catriona – Shepherd, David eds. *Constructing Russian Culture in the Age Of Revolution: 1881–1940*. Oxford University Press, Oxford – New York. 291–313.
- Kovalcsik József 1985 A közösségi művelődés szinterei a felszabadulás után. *Kultúra és Közösség*, 12. 2:14–37.
- Kovalcsik József 1987 *A kultúra csarnokai I–III*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.

- Ö. Kovács József 2017 Földindulás. A leleplezett diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József szerk. *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest. 19–65.
- N. Szabó József 2019 A Magyar Kommunista Párt és a népművelés a háború után (1945–1946). *Valóság* 62. 12:94–103.
- Pogány Mária – Rádics József 1958 *Malteroslányok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Póth Piroska 1985 A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945–1948 között. *Századok*, 119. 2:498–517.
- Révai József 1950 A Művelt Nép megjelenése. *Művelt Nép*, 1. 1:1–2.
- Révai József 1952 *Kulturális forradalmunk kérdései*. Szikra Kiadó, Budapest.
- Soós Pál 1981 *Művelődéstudományi és művelődéspolitikai tanulmányok*. KLTE, Debrecen. 91–92.
- Starks, Tricia 2008 *The body Soviet: propaganda, hygiene, and the revolutionary state*. The University of Wisconsin Press, Wisconsin.
- SZ. Nagy Gábor 2017 A koalíciós korszak sajtójogi szabályozása 1945–1949 között. *Múltunk* 62. 4:190–213.
- Vámos Gabriella 2018 Egy lap a kulturális tömegmozgalom szolgálatában. A Művelt Nép (1950–1956) című folyóirat elemzése. In Havay Viktóra – Veress Dávid szerk. *Varietas delectat. Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest. 45–59.
- Volkov, Vadim 2000 The Concept of Kul'tumost'. Notes on the Stalinist civilizing process. In Fitzpatrick, Sheila ed. *Stalinism. New Directions*. Routledge, London – New York. 210–230.
- Művelt Nép*, 1950. 1. 2:10–11.
Művelt Nép, 1950. 1. 6:12.
Művelt Nép, 1950. 1. 6:33.
Művelt Nép, 1951. 2. 1:32.
Művelt Nép, 1951. 2. 2:3.
Művelt Nép, 1951. 2. 4:13.
Művelt Nép, 1951. 2. 7:10.
Művelt Nép, 1951. 2. 7:15.
Művelt Nép, 1951. 2. 9:9.
Művelt Nép, 1951. 2. 10:6–7.
Művelt Nép, 1951. 2. 11:5.
Művelt Nép, 1951. 2. 11:5–6.
Művelt Nép, 1952. 3. 1:20.
Művelt Nép, 1952. 3. 2: külső borító
Művelt Nép, 1952. 3. 7:1.
Művelt Nép, 1952. 3. 10:6–7.
Művelt Nép, 1953. 4. 2:5.
Művelt Nép, 1953. 4. 3:4.
Művelt Nép, 1953. 4. 3:12.
Művelt Nép, 1953. 4. 4:12.
Művelt Nép, 1953. 4. 4:12–13.
Művelt Nép, 1953. 4. 6:4–5.
Művelt Nép, 1953. 4. 7:31.
Művelt Nép, 1953. 4. 9:32.
Népművelési Híradó, 1949. 1. 1:2.
Népművelési Híradó, 1949. 1. 1:3.
Népművelési Híradó, 1949. 1. 1:5.
Népművelési Híradó, 1949. 1. 2:3.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 1:3.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 1:5.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 1:6.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 1:8.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 4:3.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 5:3.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 5:8.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 6:5.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 7:9–10.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 8:4.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 9:11.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 10:8.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 13:11–12.
Népművelési Híradó, 1950. 2. 14:12.
Népművelési Híradó, 1951. 3. 1:6–7.
Népművelési Híradó, 1950. 3. 1:15–16.
Népművelési Híradó, 1951. 3. 4:14.
Népművelési Híradó, 1951. 3. 7:11.
Népművelési Híradó, 1951. 3. 8:15.
Népművelési Híradó, 1951. 3. 12:9.
Népművelési Híradó, 1951. 3. 4:14.
Népművelési Híradó, 1951. 3. 5:4–5.
Népművelési Híradó, 1953. 5. 3:3–4.
Népművelés, 1955. 2. 9:576.

Felhasznált források

- A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának rendeletei* 1951. 250.
Éneklő Nép, 1950. 3. 11:6
Miről beszéljessünk? – Falun 1950. május 1. 2–3.
Művelt Nép, 1947. 1. 2:2.
Művelt Nép, 1947. 1. 6:4.
Művelt Nép, 1947. 1. 7:2.
Művelt Nép, 1947. 1. 10:15.
Művelt Nép, 1950. 1. 1:11–12.
Művelt Nép, 1950. 1. 1:15.
Művelt Nép, 1950. 1. 1:17.

„A ZALAI ZSELLÉRBŐL GYORSABBAN LESZ JÓ SZAKMUNKÁS” Az olajipari munkásság kialakulása az 1930-as években

DOI 10.35402/kek.2023.3.14

Absztrakt

A magyar kőolaj- és földgázipar az 1930-as évek végén amerikai mintára jött létre Zala megyében. Az első fúrás munkásokat uradalmi gépészek, kovácsok közül válogatták, majd a termelés felfutásával a Bázakerettye környékéről és a távolabbi vidékekről származó parasztság adta az új iparág munkásainak többségét. A szakmával nem rendelkező földművesek az amerikai és magyar szakemberek mellett sajátították el a műszaki ismereteket és váltak megbízható olajipari munkásokká. Az olajipar közvetlen társadalom- és életmódátalakító hatása révén rétegzett ipari munkásságot hozott létre, és példátlan gazdasági fellendülést generált ezen az elzárt vidéken.

Abstract

The Hungarian oil and gas industry was established on an American model in Zala County in the late 1930s. The first drilling workers were selected from manor machinists and blacksmiths, then with the rise of oil production, peasants from the vicinity of Bázakerettye and more distant regions provided the majority of workers in the new industry. Unskilled farmers acquired technical skills alongside American and Hungarian pushers and engineers and became reliable oil industry workers. Through its direct social and lifestyle transforming effect, the oil industry created stratified industrial workers and generated an unprecedented economic boom in this isolated region.

Az 1920-as és 1930-as években a Dunántúlon, Észak-Magyarországon és az Alföldön is folytak szénhidrogénkutatók. A legjelentősebb kőolaj- és földgázfeltárásokat a Dunántúlon a Standard Oil Company of New Jersey leányvállalata, az Eurogasco¹ folytatta Papp Simon geológus vezetésével.

A Sopron, Somogy és Zala megyében folyó munkákra a környező falvakból származó földművesek vagy vasas szakmával rendelkező férfiak jelentkeztek. Ezek a területeken a kiterjedt agrárszegénység miatt

rengeteg munkaerő állt rendelkezésre a fúrás munkálatai számára. A nehéz megélhetési körülmények között az amerikai vállalat ipari tevékenysége és az általa nyújtott munkahelyek jelentették a térség egyetlen lehetőségét a gazdasága fellendítésére és a lakosság biztos megélhetésére.

Az első fúrás

Az Eurogasco 1934-ben a Sopron megyei Mihályiban telepedett le, hogy geológiai felméréseket végezzen a környéken. Hamar híre ment, hogy az amerikaiak munkásokat toboroznak – de egyelőre csak kis létszámban.

„Az akkori jegyzősegtől a harmadik szomszédban laktunk. Egy napon üzennek, hogy gáz és olaj után akarnak fúrni a temetővel szemben. Egyelőre hét emberre lesz szükség és ha a fúrást megkezdik, akkor már több kell. Ezek is mind iparosok legyenek, az akkori üzemvezetőnek, Gotthárd Károlynak az volt az óhaja. Az órabér 60 fillér lesz. El sem akartuk hinni, mert máshol 40-50 fillér volt, nem is lehetett munkát kapni. Munkanélküliség volt”² – emlékezik vissza a kezdetekre Csörgits Imre.

Az Eurogasco Mihályi-1-es számú fúrásának első, 7 fős gárdájába három gépészkovács, két géplakatos, egy kazánfűtő és egy kőművesmester került be. (Csath 2014, 40–69) Első feladatuk az volt, hogy a fúróberendezések és fúrótorony alkatrészeit a vasúti vagonokból kipakolják, és három teherautóval és számtalan lovasfuvarral a kaposvári vasútállomásról a 15 km-re lévő Mihályiba szállítják. (A rakomány 800 tonna összsúlyú volt! Pápai 2005, 390) A kirakodás egy hétig tartott, majd az amerikaiak vezetésével megkezdődött a fúrótorony felszerelése.

Rövidesen megszülettek a magyar munkások első tapasztalatai az amerikai, angol és német fúró-mesterekkel és olajipar szakemberekkel közös munkájuk során: *„A fúrószáratat Kapuvárról hozták a lovaskocsik. Green odahívatott a rámpához, hogy irányítsam a fúrószáratat oda felrakó munkásokat. A rámpa 80 cm magas volt, a csöveket lábszárig erő*

¹ European Gas and Electric Company

² MOGIM Ad/603-91.

sárban kellett felhengeríteni. Sajnáltam szegény munkatársaimat, leugrottam és segítettem nekik. Meglátta ezt Green és rám szólt: »Maga csak irányítson!«³ – »Hetten kezdünk, ezekből is kettő 50 év körül volt, a többiek 20–27 éves korig. Elég nehéz munka volt, kevesen voltunk, kb. 20 méterig felhúztuk a hét emberrel. (...) A torony 1934. december 10-re készen lett, Harold Green irányításával. Utána jött az emelőmű, iszapszivattyúk, gőzgép, minden, ami a fűráshoz tartozott.«⁴

A fúróberendezés működtetésére az Eurogasco vasúti kazánokat vásárolt, amiket egy földbirtokostól bérelt Hofherr-traktossal szállítottak a fűrás helyszínére. A kazánok beüzemelése után 1935 februárjában megkezdődött a fűrás, ehhez pedig felduzzasztották a munkások létszámát úgy, hogy minden műszakban legyen 7-8 ember.

Az ország más területein folyó állami kincstári fűrásokról is irányítottak át szakembereket – hegesztőket, csőszereleket stb. – a mihályi munkálatokhoz. Tiszaberekről, Hajdúszoboszlóról és Debrecenből érkeztek azok a munkások és bányamérnökök, akik már rendelkeztek megfelelő fűrási tapasztalatokkal. (Csath 2014, 70–83)

Az olajos munka

Egy fúróberendezésen három *parti* – műszak – egy partiban 7-8 fő toronymunkás és kazánfűtő dolgozott. A fűrásért az amerikai főfűrómester felelt, a magyar fűrómester pedig a műszakot vezette. Rövidesen kialakult a fúróberendezéseken dolgozók hierarchiája is: fűrási segédmunkások – kulcsos – kapcsoló – fűrómester – főfűrómester.

A szükséges fogásokra a munkásokat és a magyar mérnököket a Pénzügyminisztériummal kötött szerződés értelmében az Eurogasco-nak magának kellett kiképeznie. *„Ma Mr. Bolton az amerikai és angol alkalmazottaknak beszédet tartott, amelyben kifejtette, hogy a magyarokat ki kell tanítaniok minden műszaki dologra és hogy a magyar mérnökökkel diplomatikusan kell viselkedniük»* – írta naplójában Papp Simon, a vállalat főgeológusa. (Papp 2000, 94)

A nyelvi korlátokat nem csak a magyar bányamérnökök nyelvtudása, hanem az idegen nyelvet beszélő munkások is segítették áthidalni. Két Amerikából hazatért, angol nyelvtudással rendelkező magyar munkás nevét is ismerjük: egyikük Kovács Gyula volt, aki Amerikában született. A család 1931-ben hazatért Kapuvárra. 1934-ben, amikor

az Eurogasco mágneses méréseket végzett Mihályi környékén, a vállalat székhelye Kapuváron volt, a helybeliek pedig Kovács Gyulát ajánlották tolmácsnak. *„Eleinte Eötvös-ingákat cipeltem, közben meg tolmácsoltam. Nem volt könnyű dolog, de hát a biztos megélhetésért mit meg nem csinál az ember.»* (Csath 2014, 109)

A másik angolul beszélő munkás Fata Károly volt, aki 1912-ben Döme-földén született, majd a következő évben a család kivándorolt Amerikába. Édesapja Cleveland-ben vasgyári munkásként dolgozott, fia pedig amerikai iskolába járt. A család 1926-ban hazatért, Károly pedig a katonaságtól leszerelve 1937-ben a Mihályi-2-es számú fűrásnál kezdett el toronymunkásként dolgozni, majd végleg el is helyezkedett az olajiparban. (Csath 2014, 201–203)

Németül is szót tudtak érteni a külföldi szakemberekkel a magyarok: *„1934. december 12-én egy barátommal elmentünk Mihályiba, mert tudomásunkra jutott, hogy egy amerikai olajtársaság fűrást kezd. Mr. Green-nél jelentkezünk felvételre. Németül tudtunk beszélni. Az első szava az volt: föl mernek-e menni a 40 méteres toronyba? Feleltük: még az Istennel is kezét fogunk. Kérdezte mi a szakmánk, mondtuk lakatosok vagyunk, értünk a gőzkazán és a dugattyús szivattyú szereléséhez. Mindent elvállalunk, csak dolgozhasunk. 1934. december 13-án léptem munkába»*⁵ – így kezdte pályáját Stiller József, aki egészen 1969-ig dolgozott az olajiparban.

A külföldi szakemberek ismeretlen gépeket, műszaki feladatokat és munkakultúrát: egy új iparágat honosítottak meg Magyarországon. A munka nehéz, ismeretlen és veszélyes volt, így sok tanulnivalója volt a munkásoknak és a magyar mérnököknek, geológusoknak egyaránt. Szokatlan volt, hogy a fűráson éjjel-nappal kellett dolgozni, a munkahelyen pontosan megjelenni, az angolul beszélő fűrómesterek utasításait végrehajtani. A munkagépek hiánya, a nehezen járható, sáros utak, az időjárás viszontagságai, a kötött munkaidő és a sok túlóra próbára tett mindenkit.

*„Ha voltak támcsavar- vagy varratszivárgások, azokat rendbe hoztuk ott a helyszínen. Szerelőcsoport akkor még nem volt. Csak maguk a fűtők végezték el ezt a munkát is. Amikor lejárt a műszak, a 8 óra, nem mentünk haza, hanem még ugyanennyit túlóráztunk és javítottuk a kazánt. Így tudtuk csak a kazánüzemet biztosítani.»*⁶ – *„Az én munkám a fűrószerszám élezése volt. A véső élezését nem tudta senki megmutatni,*

³ MOGIM Ad/1588-2007.

⁴ MOGIM Ad/603-91.

⁵ MOGIM Ad/1588-2007.

⁶ MOGIM Ad/252-77.

ügy kellett mind kigondolni, a különböző élű vésők elkészítését is.” (Csath 2014, 110)

A beruházások munkaerőigénye a legelső időkben, vagyis az olajtermelés biztossá és ipari méretűvé válásáig minimális volt. A munkások felvételének szempontjai közé tartozott, hogy a jelentkező erős fizikumú legyen és legyenek ipari szakismeretei is. Ennek megfelelően előnyben voltak a gépészek, gépészkovácsok, kazánfűtők, cséplőgépkészítők, de a molnárok is, akik tudták, hogyan kell a szíjat rátenni a lendítőkerekre, vagy a hentesek, mert el tudtak vinni a hátukon egy fél marhát, így egy cementeszsákot is.

Az amerikai szakemberek fegyelmezett munkavégzést vártak el a munkásoktól. A munkába való bejárást gyalog vagy kerékpárral tudták megoldani. A nehézségek ellenére mindenki igyekezett pontosan megjelenni a munkahelyén, mert a késést nem tolerálták, csak udvariasan közölték velük: „*Úgy gondolom, holnap nem kell bejönnie dolgozni. Műszak végén a bilétáját adja le.*” (Buda – Kovács – Ferencz 1987, 194)

A nehézségeket és a hátrányokat azonban felülírta, hogy a mezőgazdaságban elérhető jövedelmekhez képest sokkal magasabb és – véglegesítés után – egész évben biztos jövedelmet biztosított az olajipar.

A Mihályi-1-es számú mélyfúrás 1935. július 23-án a várt kőolaj helyett szénsavgáz tört fel. Ebből 3 éven keresztül szárazjeget állítottak elő, ami alkalmas volt élelmiszerek konzerválására is. A kísérleti telep azonban a nagyobb és állandó fogyasztás hiányában nem volt gazdaságos. (Papp 1939, 213) A fúrás és vele együtt a munkások átköltöztek a Somogy megyei Görgetegre.

Görgeteg és Inke

A sikertelen mihályi fúrásról a Somogy megyei Görgetegre, majd Inkére vezetett tovább a fúrások útja. A Görgeteg-1-es számú fúrás 1935 októberé és 1936 áprilisa között folytak a munkák. A fúrás azonban elszerecséltenedett – beszorult a fúrórudazat –, így kénytelenek voltak felhagyni a fúrással. Az Inke-1-es fúrás (1936. május–október) sem volt eredményes, mert csak csekély mennyiségben jelentek olaj- és gáznyomok. (Papp 1939, 214–216.)

A Mihályiból Somogy megyébe történő költözés révén első ízben tapasztalhatták meg a munkások, hogy a fúróselet *cigányélet*, vagyis a fúróberendezés, az újabb fúrások követése sok nehézséggel, költözéssel, a családtól való távolléttel járó vándorló

életmód. Mivel nem voltak munkásszállások, a munkásoknak maguknak kellett megoldani a szállást és az étkezést a környező falvakban, magánházaknál. (A következő évtizedekben sok család költözött rendszeresen, nem csak a megyén belül, hanem a Dunántúl több pontjára, sőt, az Alföldre is. Nem volt ritka, hogy a gyerekek minden tanévben más-más iskolába jártak.)

Sokan nem vállalták, hogy Mihályiból Görgetegre, majd Inkére költözzenek, de a szükséges létszámot mindkét helyen könnyen fel tudták tölteni a falvak környékén toborzott segédmunkásokból. Ezekből a géplakatos, kovács, hegesztő, kőműves, bádigos szakmával rendelkező férfiakból, akik kitarítottak az olajipar mellett, vált aztán később főfűrómester, villanyhegesztő, toronyalapozó csoportvezető a zalai olajmezőkön. Az egyik görgetegi családnak volt egy Hanomag típusú hernyótalpas traktora, amivel fuvarozást vállaltak. A fiatalember bedolgozott az olajosoknak is, és annyira megbarátkozott a szakmával, hogy Inkén már kapcsolóként dolgozott. (Csath 2014, 129)

Ahogy terjedt az olajosok híre, testvérek, sógorok, falubeli fiatalemberek indultak el munkát remélve. „*Egy bátyám volt az olajosoknál, aki 1934-ben állt be hozzájuk. Az írt nekem, ha jobb helyet akarok, menjek utána, van felvétel.*» *Méltóságom uram, mondtam a bárónak [akinél dolgozott], írt a bátyám, szíveskedjék engedélyezni, hogy megnézhessem azt a helyet.*« – *Menjen, fiam, nézze meg, nem állok senki útjába sem.*« *El is jöttem és nem is mentem vissza, mindjárt itt maradtam*” – írja Zsámár László visszaemlékezésében.⁷

Megkezdődik az olajtermelés

Az Eurogasco várva-várt sikerét a Zala megyében Lisperzentadorján, Bázakerettye és Budafapuszta között található B-2-es számú fúrás hozta meg: a kút 1937. november 21-én napi 62–65 m³ olajat és 10.300 m³ gázt kezdett termelni. (Papp 1939, 222–224) Ez a nap – *Discovery Day* – a magyar kőolajipar születésnapja és az ipari mértékű magyarországi olajtermelés kezdete.

Az eredmények alapján 1938. július 15-én megalapították a Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaságot, közismert nevén a MAORT-ot.⁸ Központi igazgatósága Budapesten a Gresham-palotában

⁷ MOGIM Ad/252-77.

⁸ A vállalatot 1949. december 31-én egy gazdasági szabotázsper követően államosították.

kapott helyet, a *mezei irodát* pedig Bázakerettyén alakították ki. Rövid időn belül felépültek a legfontosabb műhelyek, raktárak, irodák, laboratóriumok, valamint a mérnök- és tisztviselőlakások. (Kiss 2015, 225–244) Intenzív kutató- és termelőtevékenység indult meg a budafai olajmezőn.

„Szinte a semmiből változott át a telep, amely azelőtt völgyszerű terep volt és két magánosnak a birtoka. Körülötte csak hegyek voltak és a völgyben fű termett. És íme egy pillanat alatt megváltozott a világ. Jöttek a gépek, jöttek az emberek, jött az amerikai tempó.”⁹

Az olajmezőt három néven is emlegették: *lispei*, mert a lispei falurészhez volt közel és ide szólt az amerikai mérnökök levelezési címe is; *budafai*, mert a geológiai szerkezet Budafapusztáról kapta a nevét, valamint *kerettyei*, mert az olajipar központjának a szomszédos Bázakerettyét jelölték ki a külföldi szakemberek.

Fogadtatás Lispén

Lispe neve egyik napról a másikra országszerte ismeretvé vált és a figyelem középpontjába került az apró falu.¹⁰ Az olajmező szakemberei naponta mondták be telefonon a fúrási és termelési adatokat a budapesti és az amerikai központnak, a magyar sajtó munkatársai csak nagy nehézségek árán, úttal utakon jutottak el Lispére.¹¹

⁹ Európa legnagyobb gázforrását tárták fel Lispén. Magyarország, 5. (1937.03.14.)

¹⁰ 1937-ben jött létre a három falu: Lispe, Szentadorján és Erdőhát összevonásával Lipeszentadorján.

¹¹ „Lispe, ez a dél-zalai falucska néhány hét óta világhírre tett szert. A térképek szerint ott van Nagykanizsa közelében, valójában azonban távolabb attól, mint Budapesttól London, Párizs vagy Berlin. Amikor Nagykanizsán autót akarok bérelni, hogy Lispére menjek, csodálatos módon mindegyik kanizsai bérautó elromlott. Végre akad egy vállalkozó szellemű sofőr, aki vállalja a fuvarát. (...) Az autó ugrik, félmétereket zuhan, imbolyog az út egyik oldaláról a másikra, pedig úgyszólván lépésben halad. Ilyen út elképzelhetetlen! Láttam egy hernyótalpas traktort beleragadva a fagyott rögbe. Harminc munkás csákányozta az utat, hogy kiszabadítsák. Az indulástól alig telt el egy fél óra, s egy elhagyott nagy csukott autó mellett dőccentünk el. Tengelytörés. (...) Az út utolsó szakaszát csak gyalog lehet megtenni. Végre Lispén vagyunk, 30-40 kéménynélküli viskóból áll a falu, néhány száz méterrel távolabb pedig ott merednek az ég felé a fúrótoronyok, 70 méter magas acélvázak ezek. Vajon miként tudták ideszállítani ezeket a sokmázsás acélgerendákat?” Új olajkincset letek Magyarországon. Az Est, 1. (1938. 01. 01.)

Az agyagos, rossz minőségű, kis méretű földiken tengődő zalai népesség könnyen szakadt el a kizárólag mezőgazdasági munkából való megélhetéstől. (Az 1930-as évekig Zala megye volt az ország harmadik legnagyobb summáskibocsátó megyéje! Petánovics 1987, 305)

Terjedt a hír, miszerint a munka sok és nehéz, de az amerikaiak jól fizetnek. Szinte a csodájára jártak Lispének, sok férfi érkezett, aki az olajiparban szeretett volna munkát kapni. Elsőként a törpe- és kisbirtokosok, valamint a földnélküliek jelentkeztek, de például a közeli Lovásziban, ahol 1940-ben indult meg a termelés, sok földbirtokos gazda is munkát vállalt a MAORT-nál. A mezőgazdasági munkákat a gyermekeik végezték el helyettük és közülük olyan sokan kimaradtak az iskolából, hogy 1941-ben nem tudták elindítani a 7. osztályt. (Srágli 2004, 27)

Lispén a falu népe „örömmel látta, hogy telnekmúlnak a hetek, hónapok, a gépezet megállás nélkül dolgozik, ők pedig kenyérhez jutnak.”¹² Az olajkutak a kiscgazdák földjein feküdtek, ezeket pedig kisajátítási eljárás alá vonták. A Kincstár 1,10–1,20 pengőt ajánlott fel négyzetméterenként a gazdáknak a földdekért – a gazdák azonban kevesellték ezt az összeget, ráadásul arra számítottak, hogy még sok kutat fúrnak a jövőben.

„A környező falvak lakossága felvillanyozódott. Egy nagyon boldog embert akartunk hallani. Farkas Ferenc kisbirtokost, akinek földjén a kutat fúrták. Mint mondja, nem is olyan boldog. Mert kapott ugyan 600 pengőt a kárbaesett termésért, kap 400 pengő évi bért (2000 négyszögöl a terület), de a bérleti szerződés szerint az Eurogasco, ha akarja, 2500 pengőért örökáron átveheti tőle a földjét.”¹³

A környező falvak – Szentadorján, Lispe, Lasztonya, Báza stb. – lakossága is profitált a sok ideérkező munkás révén az olajiparból. Szinte minden háznál béreltek szobát a fúrószok, a tulajdonosok pedig sokszor vissza is éltek a magas bérleti díjakkal, mert tudták, hogy bérlőik milyen fizetést visznek haza. Ráadásul sok mindent el tudtak adni, mert az amerikai fúró mesterek különösen az élelmiszereket igen jó áron megvették,¹⁴ sőt, a lányoknak-asszonyoknak is tudták munkát adni: többen dolgoztak szakácsnőként,

¹² Milliók Zalában a föld alatt. Kis Ujság, 1. (1937. 02. 20.)

¹³ Olaj is mutatkozik a lispei gázfúrásnál! Magyarország, 5. (1937. 02. 20.)

¹⁴ Nagykanizsára vezetik és itt finomítják a lispei olajat. Zalai Közlöny, 4. (1937. 03. 28.)

takarítónőként, dajkaként a külföldi szakemberek családjainál.¹⁵

A budafai olajmezőre nem csak munkások, hanem az olajiparban járatos szakemberek is érkeztek az ország minden pontjáról. A pesti geológusok közül többen is Zalát választották a katedra helyett, a második világháború idején pedig Erdélyből érkeztek bányamérnökök: Nagy Ödön, Rosta Ferenc és Zonda Pál, akik a romániai kutatásokon szereztek értékes tapasztalatokat a földgáztermelésről. A szintén Erdélyből származó Székely és Szász családok tagjai pedig a gépészeti munkákhoz értő tapasztalt szakmunkások voltak.

A munkások színvonala

Az Eurogasco első fúrásain alacsony létszámú, szakmával és műszaki érzékkel rendelkező, válogatott munkásgárdát alakítottak ki. A kerettyei olajmezőn a felfutó termelés és a sok építkezés miatt már sok munkásra volt szükség, ehhez pedig a közelebbi és távolabbi vidékekről is érkeztek a jelentkezők. A kőolajbányászat az ipari központoktól távoli, alapvetően vidéki ipar, így nem számíthatott az ipari munkanélküliek tömegére, hanem munkásait a környékbeli lakosságból alakította ki. (Srágli 2004, 27) Sokan háromszor-négyszer is sorban álltak azért, hogy bekerülhessenek az olajipari munkások közé. A legnagyobb tömeget a földművesek alkották, Dinda János üzemvezető bányamérnök szerint az olajipari munkássá váló kiképzésük pedig egyáltalán nem volt zökkenőmentes:

„A zöm tehát egy műszakilag teljesen laikus, meglehetősen esetlen, végtelenül szegény és nagy szegénysége miatt egymás és az ún. nadrágos emberek iránt bizalmatlan tömegből kerül ki. Soraiiban az analfabéták elég szép számmal szerepelnek. A munka iránti természetes hajlamuk mostoha életkörülményeik folytán bensejükbe visszazorítva szunnyadozik. Eleinte kétségbe kellett esnünk, úgy gondoltuk, hogy jó munkatársra sohasem fogunk szert tenni. Ezirányú véleményünket az a szomorú tény is táplálta, hogy úgyszólván kivétel nélkül a noha bor rabjai voltak a dél-zalaiak.

¹⁵ Egykori szomszédunk, Bözsi néni is lánykorában dajkaként, édesanyja pedig mosónőként dolgozott az egyik angol fúrómester családjánál Bázakerettyén. Bözsi néni lánya elmondása szerint édesanyja sokszor mesélt arról, hogy a férfi nagyon keveset volt otthon, a felesége pedig egy nála fiatalabb, venezuelai származású nő volt, aki több nyelven is beszélt. Ő és fiuk, Peter is megtanultak egy kicsit magyarul zalai tartózkodásuk során.

Ez a bor az agyműködésre bénítóan hat és a fizikumra is károsabb a befolyása, mint az egyéb boroké. (...) A gyenge teljesítményekbe mi magyar mérnökök már csak külföldi munkaadóink miatt sem nyugodhattunk bele. Sok szidás, sulykolás, fokozott felügyelet lassú javulást eredményezett, mégis hosszú idő telt el, amíg a napszámosok között itt-ott akadt egy, aki szakmunkára volt beosztható. Lassan azonban mégis mind több és több zalai napszámos volt szakmunkástörzsünk felfrissítésére, kiegészítésére felhasználható. Végül pedig már alig kellett idegenből előképzett embereket hoznunk.” (Dinda 1944, 62)

Ehhez a fejlődéshez nagyban hozzájárult a műszaki ismeretek üzemen belüli oktatása, amelyet az üzem vezetője indított el: *„Egy iskolát szerveztem a kerettyei hivatal alagsorépületében, ahol éjszakánként én és a többi magyar mérnök is tanították a fúrószemélyzetet, és elméletben kiképezték őket a munkájukra. Ez a program olvasást, írást, számtant foglalt magába addig a szintig, hogy képesek legyenek megfelelő szintű fúrójelentést írni egy-egy műszak végén. A fúros képzés elméleti alapjait – mint minden szakma alapjait – tökéletesen megtanítottuk. Az iszapkezelést elmagyaráztuk, megtanítottuk a külső és belső átmérőosztás módszerét. Minden berendezés működési elvét áttekintettük. Először a tényleges fúrosokat és a toronynál dolgozó embereket oktattuk ki, aztán ahogy az idő engedte, a fúrócsoport többi tagja is végigment ezen az oktatási programon.”¹⁶*

Egyéb lehetőség is kínálkozott arra, hogy a gazdák bekapcsolódjanak az olajipar munkájába: a környékbeli gazdák közül többen is fuvarozással foglalkoztak. A muraszemenyei gazdák lovaskocsival kavicsot szállítottak a fúrótornyok betonalapjához, az ipari épületek és a lakások építéséhez. (Sári 2010, 107–116.) A kavicsot a Bázakerettyétől mintegy 12 km-re található kavicsbányából hozták és naponta akár kétszer is fordultak a rakománnyal. Egy m³ kavicsért 38 fillért¹⁷ fizetett nekik a vállalat, így egy fuvaros akár 2 pengőt is kereshetett egy nap. Habár nagy munkabírású muraközi lovakkal dolgoztak ezek a gazdák, a rossz minőségű utak nagyon megnehezítették a munkájukat. A következő években már nem fuvarosként, hanem olajmunkásként helyezkedett el egyre több muraszemenyei férfi az olajiparban, hiszen a faluhoz közel található Lovásziban is megindult a kőolajtermelés 1940-ben.

¹⁶ MOGIM Ad/1365-2002.

¹⁷ Szentadorjánon felállítják a második fúrótornyot. *Zalamegyei Ujság*, 3. (1937. 03. 25.)

A munka és a munkakörülmények

A budafapusztai olajmező termelésének felfutása sok építkezést tett szükségessé: különböző víz-, gáz- és olajvezetékek, valamint tankállomások stb. kiépítését követelték meg. A gépesítetlen, nehéz fizikai munka sok kézierőt és lovasfogatot igényelt. A munkások nagyobb része a környékbeli földnélküli és kisgazda rétegből származott. A munkáslétszám 1943-ig folyamatosan növekedett, majd a termelési és beruházási munkák munkaerőigénye szerint ingadozóvá vált. A létszám változását nem az állandó munkások, hanem az alkalmi munkások és napszámosok létszámának változása jelentette. (Srágli 2004, 57)

„Szó se róla, a korabeli viszonyokhoz képest jól fizettek, de különben egy cseppet se dédelgettek bennünket. A lassú vagy ügyetlen embereket rövid időn belül eltanácsolták” – összegezte Csörgits József fűrómester.¹⁸

„A munkakörülmények olyanok voltak, hogy az embereket nem nevelgették, a munka ki volt adva, el kellett végezni. Amennyiben az illető nem tudta elvégezni, alacsonyabb munkakörbe helyezték, ha ott sem állta meg a helyét, akkor elbocsátották.” – „Új embereket vettünk fel Hahóton. Ezzel a 25 emberrel 6 nap alatt építettük meg a 36 km-es vezetéket. Két csoportban kezdtük jobbra-balra csavarni a csövet és 3-3 km-t csavart össze egy-egy csoport. Ezért az amerikaiak megjutalmazták bennünket és valamennyi munkást, aki velem dolgozott, azt állandó munkára felvették. Könnyű volt ezekkel a dolgozókkal dolgozni, mert teljesen új emberként 65 filléres órabérral vettük fel őket és naponta 5 pengő kiküldetést kaptak” – emlékezik vissza Tóth József és Rangli István az amerikai szakemberek szigorára és a maortos munkafegyelemre.¹⁹

Az Eurogasco és a MAORT egyik legnagyobb vonzerejét a magas bérek jelentették. Az Eurogasco fűrásain dolgozó állandó munkások napi átlagkeresete már 1935-ben 7 pengő volt, ez pedig meghaladta az egyéb bányászatban dolgozó vajúrók és az iparban dolgozó előmunkások átlagos bérét is (Srágli 2004, 41.). A legalacsonyabb napszámos vagy segédmunkás pozícióban dolgozók órabére 60 fillér volt, ez az összeg fél év munkaviszony után már 65 fillérré emelkedett. A fűróberendezés mellett dolgozó fűrómunkások 80 filléres óradíjjal dolgoztak, a kapcsolók bére óránként 1 pengő 10 fillér, a főfűrómestereké 2 pengő 50 fillér volt.

¹⁸ A hős tisztessége. Népszabadság, 4. (1982. 02. 13.)

¹⁹ MOGIM Ad/1565-2007.

Ebben az időszakban, az 1930-as években Zalában a mezőgazdasági napszámbér egész napra – vagyis 10-12 órai munkára – 80 fillér és 1 pengő között mozgott. (Visszaemlékezések szerint ekkor egy liter bor 18 fillérbe, egy tojás 3-4 fillérbe, egy kg zsír 80 fillérbe került. Buda 2007, 18) Az olajmunkások átlagbére tehát 6–8-szorosa volt a mezőgazdasági napszámbéréeknek.

Hasonló arányokról számolnak be a visszaemlékezések is: „Akkor bizony, amikor az országban egy pengőért kaszáltak, neki [a férjének] már 2 pengős órabére volt. Megbecsültük a keresetét és vettünk egy kis földet. 10 holdat vettünk, gondolván arra, hogy vannak gyerekek és könnyebb lesz a megélhetésünk.”²⁰ – A Vas megyéből származó, eredetileg kazánkovács és géplakatos szakmával rendelkező Zsámár László a Szombathely környékén működő iparosok jövedelmeivel tudta összehasonlítani az olajos fizetéseket: „Akkor egy jó segéd keresett 30 pengőt egy hónapban. Nekem mint gépkocsivezető, volt 65 pengő fizetésem egy hónapban. Itt mindjárt 80 fillér órabérem lett. Egy földműves ember napszámban, aratáskor 1 pengőt kapott egy napra. Mellékes munkának, kapálásnak 60 fillér volt a napidíja, persze nem 8 órás, hanem reggeltől estig. A fűtő 1945-ig pengő órabért kapott.”²¹

A második világháborút követő időszakban, a hiperinfláció idején az olajvidék lakossága szerencsés helyzetben volt, ugyanis az ott termelt kőolajat, földgázt és petróleumot könnyűszerrel cserélte élelmiszerre (Kiss 2017, 109–130), de még a termelvényből lepárolt konyhasó is kitűnő csereterméknek számított. „A lakótelep körös-körül volt olajkutakkal, sós vizet termeltek, gázt termeltek. Az 5-ös tankállomáson elkezdték a sót főzni a sós vízből. Mindenki nekifogott sót főzni. Nagy kannákban hordtuk a vizet és lefőztük a sót, meg kellett pirítani, hogy olyan legyen, mint a fahamu. Újra felolvasztottuk, kikristályosodott és újra át kellett párolni. A gázért nem kellett fizetni, gáz volt bőségesen, az olajos dolgozók akkoriban nem fizettek a gázért. Sóért mindent lehetett kapni és ekkor egy kicsit fellélegzett a munkásság. Vittük a sót, a termelők örültek neki és mindent kaptunk érte: csirkét, tejet, túrót, abból éltünk”²² – emlékezik vissza egy lovászi fűrómester felesége.

A világháború idején a MAORT elérte, hogy a szükséges és nélkülözhetetlen dolgozóit felmentsék

²⁰ MOGIM Ad/1561-2007.

²¹ MOGIM Ad/252-77.

²² MOGIM Ad/1561-2007.

a katonai szolgálat alól. Ennek köszönhetően az üzemvezető bányamérnök, a nagykanizsai kerületi fúrású központot megszervező bányamérnök, a kazánszerelő csoport vezetője, a központi javítóműhely csoportvezetője, a fúrásokat kiszolgáló fatelep vezetője, fúrómesterek és főfúrómesterek, valamint a hasonlóan magas beosztásban dolgozó férfiak mentesültek a katonai szolgálat alól. (Csath 2014)

Földművesből olajbányász

A magyar olajipar kezdeti éveiben – amelyet a későbbi szakemberek hőskorként, aranykorként emlegettek – a kialakult munkásgárda alapját kisebb részben a vasas vagy gépész szakmával rendelkezők, nagyobb részét a földművesek, summások nagy tömegéből származó munkások alkották. Az idegen, nehéz és veszélyes munkát nem mindenki vállalta, akik viszont *olajosok* lettek, nagyon összetartó, kiváló képzettségű gárdát alkottak.

Érdeemes hosszabban idézni Dinda János, a kerettyei olajmező első üzemvezetőjének a munkásokról szóló értékelését, amelyet az első 6-7 év tapasztalatai alapján összegzett: *„A zalai földhözragadt napszámosaink a viszonylag magas napszámberkek következtében kezdtek jobb módra jutni. Javult a táplálékuk, javult a ruházatuk, házat építettek, földcsekkét vásároltak. A jobb életkörülmények az embert erősen megváltoztatták. A munkás látta, hogy életkörülményei oly tetemesen megjavultak a jó bér következtében, hogy súlyt helyezett arra, hogy a munkában megtartsák, jobban engedelmesebben a felügyelő személyzetnek és érdemesnek tartotta mennél nagyobb fáradtság révén jobb munkát végezve a magasabb járadalmazású helyek felé törekedni. Ezzel a folyamattal egyidejűleg figyelni kezdte környezetét, elöljáróit, utánozta azok viselkedését, gondjai megenyhülve másokkal szemben is elnézőbb lett, az irigység helyére a más megbecsülése lépett. A rossz, majdnem hasznavehetetlen munkából elég jó, majd igen jó munkás lett. Ma már ennek a folyamatnak hagyománya van, a folyamat meggyorsult, a zalai zsellérből gyorsabban lesz jó szakmunkás. Különös megfigyelést tehetünk az évek folyamán, amely látszólag logikátlan. Ugyanis az eredetileg földművelő munkás legalább oly mértékben alkalmas fúrószakmunkásnak, mint az ipari előképzettséggel rendelkező munkás. A magyarázat talán az, hogy az ipari előképzettséggel rendelkező munkás régebben felvett szokások rabja, neki kétszeresen kell tanulni az átképzés folyamán. Először el kell felednie, le kell szoknia a beidegzett szokásokról, másodszor meg*

kell tanulnia az új szakmát. Az előképzetség nélküli munkásnak csak a szakmát kell megtanulnia, nem kell még előbb leszoknia élete előbbi részében tanultakról. Bármi legyen azonban a magyarázata, azt nyugodtan állíthatom, hogy fúrómunkásaink versenyképesek a világ bármely olajipari munkásaival szemben.” (Dinda 1944, 61–65)

Sok parasztember megkedvelte ezt a mozgalmas és sok nehézséggel járó munkát és kitarított az iparág mellett, ahogy mondták, *megfogta az olaj*. Csörgits József, akinek eredetileg hentes-mészáros szakmája volt, a fivérei után került az olajiparba, majd itt egészen a fúrómesteri beosztásig jutott, sőt, 1967 és 1980 között országgyűlési képviselő is volt. Amikor 1940-ben leszerelt a katonaságtól, válaszút elé került: *„végül mégis az olajipar mellett döntöttem, mert nagyon megtetszett ez a munka és ennek a munkának a szépségét nem csak abban lehet látni, hogy magasban dolgozik valaki, hanem milyen körülmények között lehet olajat találni és a természettel veszekszik végül is az ember.”*²³

„A fúróberendezés dolgozói már zalai munkások voltak, Liske és Tőfej környékéről. Pompás göcseji parasztfiúk. Jókedvvel, nótázva dolgoztak, a munkában meg lehetett szakítani őket. Háromműszakos beosztásba kerültem velük, boldogan végeztem a fizikai munkát!” – összegezte pozitív tapasztalatait Buda Ernő bányamérnök. (Pápai 2005, 396)

Bányamérnök hallgatók az olajmezőkön

Egy olajos anekdota szerint a következő esett meg 1935-ben Mihályiban: egyszer a munkapad alatt a két méter mély iszapcsatornában egy fiatalember lapátolta a fúróiszapot. Éppen ellenőrzést tartott a bányakapitányság főtanácsosa, aki a fúrótorony sztatikai számítása felől érdeklődött. A csatornában dolgozó fiatalember meghallotta a kérdést és így szólt: *„Méltóságos uram! Melyik módszerrel tetszik parancsolni: a Coulomb-féle módszerrel, a Polonceau-féle eljárással vagy a rúderök táblázatával?”* – *„Miért, fiam, maga ezt meg tudja csinálni?”* – *„Igen, méltóságos uram.”* – *„Miért, maga kicsoda?”* – *„Gyulay Zoltán szigorló bányamérnök, a mechanika tanársegédje vagyok.”*²⁴ (Pápai 2005, 397)

²³ MOGIM Ad/1572-2007.

²⁴ Gyulay Zoltán (1900–1977) a MAORT üzemvezető főmérnöke, majd vezérigazgatója (1948–1949), a Miskolci Nehézipari Egyetem Olajtermelési Tanszék alapító vezetője (1951–1970) és a Bányamérnöki Kar dékánja (1951–1955 és 1961–1964) volt.

A történet hátterében az állt, hogy a soproni egyetem bányamérnök hallgatói a nyári szünetekben üzemi gyakorlatokon vettek részt. Rendszerint szén- és ércbányákban töltötték *praxi*-idejüket, ahol személyes ismeretségeket, kapcsolatokat kötöttek a jövőbeli munkatársaikkal, főnökeikkel és a munkásokkal. Az egyetemen megszerzett elméleti tudásukat a gyakorlatban is alkalmazhatták és emellett pénz is kereshettek.

Az 1930-as évek második felében még szokatlan volt, hogy a hallgatók a kialakulóban lévő, teljesen újszerűnek számító bányászati ágba, az olajiparba kerüljenek gyakorlatra. „1941-ben kértem Esztó Péter úrtól az olajiparhoz való nyári gyakorlatot. A jelentkezés egyszerű volt. A professzor úr csak annyit kérdezett, hogy elbírok-e egy 50 kilós cementeszáskot. (...) Nem volt kapós akkor még az olajipar, mert tudták, hogy itt kemény fizikai munkát kellett végezni és ez sok kollégának nem ízllett. Később, mikor látták a fizetéskülönbséget és a MAORT ajánlatait, már megnőtt az érdeklődés, de akkor már kevés hely volt” – emlékezik vissza Vass László bányamérnök.²⁵

Azok a bányamérnök hallgatók, akik sikeresen bejutottak az Eurogasco vagy a MAORT fúrásaira, a fúrásai segéd munkások legalacsonyabb beosztásában, *iszapos* minőségben kezdhettek a munkához. A MAORT még ösztöndíjpályázatot²⁶ is hirdetett a hallgatók számára, amely alapján a nyári gyakorlatukat a vállalat üzemeiben töltik, majd diplomájuk megszerzése után náluk helyezkednek el.

A frissdiplomás bányamérnökök is fúrómunkásként kezdték olajipari pályájukat, hiszen az iparág ekkor született meg az országban, az egyetemen még nem képeztek olaj- vagy gázmérnököket, olajipari geológusokat, így a szükséges műszaki ismereteket és gyakorlati fogásokat a dunántúli olajmezőkön az amerikai szakemberektől és a magyar munkásoktól sajátították el. Minden bányamérnököt és geológust, aki a MAORT-hoz került, először fizikai munkára osztottak be fél vagy egy évre. Megismerték a munka minden fázisát: a fúrástól a termelésen keresztül a könyvelésig és az egész vállalati adminisztrációig minden munkafolyamatot, amit az amerikai anyavállalattól, a

Standard Oil Company of New Jersey-től vett át a MAORT.²⁷

Dinda János, a budafapusztai fúrású üzem első vezetője is fúrómunkásként kezdte pályáját 1936-ban Inkén. Amikor megindult az olajtermelés a mezőn, a MAORT egyéves amerikai tanulmányútra küldte: „A mérnököktől nem sok mindent tanultam, de a fúrómesterektől és azoktól, akikkel együtt dolgoztam, annál többet. (...) Ez nagyon hasznos volt számomra, mert amikor a másik fúrócsoport volt műszakban, volt időm feljegyzések készítésére, más folyamatok megtekintésére és a mérnökökkel való együttműködésre.”²⁸

Buda Ernő bányamérnök is hasonló tapasztalatokat szerzett: „Itt ismertem meg a kutatófúrások toronyalapozási, toronyszerelési és ács munkáit, a tényleges mélyfúrás tevékenységet, a kőolaj- és gázvezetékek fektetését, a csőszerelést, a szeparáló és gyűjtő tartályállomások építését és működését, az ehhez tartozó munkákat traktoros és közúti gépjárműves szállítási feladatait és a kőolaj földalatti vezetékeken át szivattyúval való elszállítását. (...) Áldom azokat a vezetőket, akik ezt a betanítási módszert elrendelték, mert a fizikai munkák – fúró- és termelési munkási részfeladatok – megtanításával teremtették meg a mérnökök számára azt a lehetőséget, hogy részleteiben is megismerje a tennivalókat, és megfontoltan intézkedhessenek a munkák megkövetelésekor, műszaki balesetek megelőzése érdekében vagy azok bekövetkezésének elhárításakor.” (Pápai 2005, 375, 380) – „A kezdeti ismeretek után fizikai munkát végeztünk. Voltam csőszerelő és vittem a 4”-os csövet a hátamon, igaz, hogy csak kétszer az életemben, de legalább tudom, hogy milyen nehéz. Voltam fúrómester (...) és amikor majdnem összehúztam a frenszem a koronacsígnál meg a mozgócsígnál, akkor a hátam mögött állt [Katona

²⁷ A könyvelés szabványát is a Standard-tól vette át a MAORT: „Ennek a könyvelésnek a különleges módszere az ún. voucher módszer, amit magyarul naplóbizonylatos rendszernek lehetne nevezni. Minden tevékenységnek, mint pl. a beruházásnak, az anyagelszámolásnak stb. megvoltak a voucherei. Ezeket összesítendő a főkönyvvezetésben fogták össze csak számszerű feljegyzésekkel. (...) E rendszer érdekessége az volt, hogyha valaki elővette ezeket a vouchereket, pl. jött egy könyvelési ellenőr, vagy amikor az államosítást megelőzően vizsgálták a MAORT vagyoni helyzetét, akkor a voucherekből nem láttak semmit. (...) A vouchereket és ezek mellékleteit külön pánccszerényben őrizték. Ez a rendszer a magyar könyvvizsgálóknak vörös posztó volt, mert csak nehezen ismerték ki magukat. Az országban több nem volt ilyen.” (Horváth 1999, 12–13)

²⁸ MOGIM Ad/1365-2002.

²⁵ MOGIM Ad/1683-2009.

²⁶ Buda Ernő bányamérnök hallgatóként 1942-ben havi 110 pengős ösztöndíjat nyert el a MAORT-nál. Ekkor szállására havi 25 pengőt, étkezésre 40 pengőt fizetett; egy bányász egyenruha készítése 60 pengőbe került. (Pápai 2005, 374)

Lajos], rálépett a fékre és azt mondta, hogy »Mérnök úr, vigyázzon, mert összekoccannak!« Szóval a fizikai munkának megvolt a lényege a pályakezdőknél, nem azért, hogy azzal keressék a kényerüket, hanem azért, hogy legyen manuális érzékük, a manuális munkában tapasztalattuk” – emlékezik vissza Juratovics Aladár, az algyői olajmező üzemvezetője, aki szintén Bázakerettyén kezdte olajipari pályafutását.²⁹

Amikor az ifjú bányamérnökök végigjárták az egész folyamatot, az egyetemről mérnökként vizsgatérve azoknak a munkásoknak lettek a főnökeik, akikkel korábban együtt végezték az embertpróbáló feladatokat. A szakavatott munkásoktól a fiatal mérnökök is sokat tanulhattak. Dank Viktor geológus, aki később az OKGT³⁰ főgeológusa lett, szintén a zalai munkások között szerezte meg első olajipari tapasztalatait: „A hozamokat, a várható termelési mennyiségeket a hang- és áramlási jelenségekből ezek a tapasztalt szakemberek hallatlan pontossággal meg tudták becsülni. A cső hőmérsékletéből, az áramló olaj hangjából, a gáz süvítéséből, a csóva nagyságából jó közelítéssel felmérték a perspektívákat. »Akkorán jön, mint a ló dereka«, »bummog a szeparátor«, »visít a csőcsonk« stb. kifejezések a nagy hozamokra utaltak, a »csurgás«, »köpködés«, »csöpörgés« a kevés vagy pulzáló termelésre utaltak. Gáznál a »sóhajt« és a »csak lehet a csővég« szintén a kis hozamok kifejezői voltak. Mindezeket a gyakorlati idő alatt elsajátítottuk.” (Vidos 1990, 30)

Összegzés

Országosan is kiemelkedő az az életszínvonal-emelkedés és infrastruktúra-fejlesztés, amelyet az amerikaiak által meghonosított kőolajipar tett lehetővé a második világháború idején Zala megyében. Nem csak a térség gazdasági lehetőségei nőttek meg, de már az olajtermelés első éveitől kezdve az ország gazdaságának egyik meghatározó tényezőjévé is vált a zalai olajvidék.

A zalai agrárnépesség megélhetését az 1930-as évekig a mezőgazdasági termelés, illetve sumásmunka biztosította, az olajipar megjelenésével pedig jelentős ipari munkásréteg jött létre. A környező falvakban erős maradt a hagyományos életformához való kötődés is, a kialakult kétlaki életforma pedig ötvözte a paraszti mentalitást és az ipari munkásélet elemeit. A társadalmi mobilitás és migráció korábban nem tapasztalt irányokat vett, a

családok életének meghatározó tényezőjévé vált az olajipari munka és a férfiak így köszöntötték egymást: Jó szerencsét!

Felhasznált szakirodalom

- A hős tisztessége. *Népszabadság*, 4. (1982. 02. 13.)
- Buda Ernő 2007 A kezdetekről. *Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz* (140) 3:17–20.
- Buda Ernő – Kovács József – Ferencz Győző 1987 *Ötvenéves a magyar kőolaj- és földgázbányászat. KfV 1938–1988*. Kőolaj- és Földgázbányászati Vállalat, Nagykanizsa.
- Csath Béla 2014 *Megkésve, de nem elfeledve*. OMBKE Kőolaj-, Földgáz- és Vízbányászati Szakosztálya, Budapest.
- Dinda János 1944 Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Dunántúli Olajvidéki Osztálya 1943. december 10-én tartott rendes évi közgyűlése. *Bányászati és Kohászati Lapok* (77) 4:61–65.
- Európa legnagyobb gázforrását tárták fel Lispén. *Magyarország*, 7–8. (1937. 03. 14.)
- Horváth Róbert 1999 *Beszélgések az olajiparról – vezetésről, iparvezetőkkel*. Magyar Olajipari Múzeum Közleménye 10. Zalaegerszeg.
- Kiss Nóra 2015 Ideális otthon Göcsej közepén. Zalai MAORT-lakótelepek. In Bereczki Ibolya – Cseri Miklós – Sári Zsolt szerk. *Ház és Ember* 27. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. 225–244.
- Kiss Nóra 2017 „Mindent mindenkinek megadni.” A MAORT munkásellátási rendszere a második világháború alatt. In Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás szerk. *Egy másik Kelet-Európa- Munkás- és Társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Kelet-Európai Tanulmányok VIII. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest. 109–130.
- Milliók Zalában a föld alatt. *Kis Ujság*, 1. (1937. 02. 20.)
- Nagykanizsára vezetik és itt finomítják a lispei olajat. *Zalai Közlöny*, 4–5. (1937. 03. 28.)
- Olaj is mutatkozik a lispei gázfúrásnál! *Magyarország*, 5. (1937. 02. 20.)
- Pápai Gábor 2005 szerk. Buda Ernő (1926–2005) In Pápai Gábor *Gyökerek és lombok. Erdészportrék*. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest. 327–469.

²⁹ MOGIM Ad/1565-2007.

³⁰ Kőolaj- és Gázipari Tröszt

- Papp Simon 1939 A Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság földiolaj- és földgázkutatásai a Dunántúlon. *Bányászati és Kohászati Lapok* (72) 9:200–241.
- Papp Simon 2000 *Életem*. Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg.
- Petánovics Katalin 1987 A zsellérségtől a summáságig vezető út egy Zala megyei kis faluban. In Degré Alajos – Foki Ibolya szerk. *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*. Zalai Gyűjtemény 27. Zalaegerszeg. 305–310.
- Sári Zsolt 2010 *Gazdálkodás – életmód – polgárosodás (1920–2002). A tradíció és a modernizáció muraszemenyei példái*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.
- Srágli Lajos 2004 *Munkások a „fekete arany” birodalmában. A munkásság és anyagi-szociális helyzete a magyarországi olajiparban*. Magyar Olajipari Múzeum Közleményei 22. Zalaegerszeg.
- Szentadorjánon felállítják a második fűrotornyot. *Zalamegyei Ujság*, 3. (1937. 03. 25.)
- Új olajkincset leltek Magyarországon. *Az Est*, 1. (1938. 01. 01.)
- Vidos Dénes 1990 *Zalai olajos történetek*. Magyar Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg.

Levéltári források

- Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum Adattára
252–77. Egy kazánszerelőmester visszaemlékezése
603–91. Csörgits Imre nyugdíjas visszaemlékezése
1365–2002. Dinda János önéletrajza
1565–2007. Szegedi üzem
1572–2007. Csörgits József nyugdíjas visszaemlékezése
1588–2007. Stiller József visszaemlékezése
1683–2009. A Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság, a MAORT tevékenységének első szakasza

Absztrakt

Az 1970-es évek hivatásos magyar színpadi néptáncművészetének útkeresését és utánpótlását biztosító intézményi kereteket, illetve ezek előzményeinek és társadalmi közegének ábrázolását fókuszba állító, forrásfeltáró kutatásom kiemelt szegmense az Állami Balett Intézet Néptáncotagozatának első évfolyama. Antropológiai megközelítést és intézménytörténeti kontextust alkalmazó vizsgálatom egykori növendékek beszámolóira, intézményi dokumentumokra, levéltári feljegyzésekre és elemzéseikre támaszkodva mutatja be a Györgyfalvy Katalin és Timár Sándor vezetése alatt működő osztály oktatási környezetét. Munkám a primer forrásokkal készített interjúk kiemelt részletei és vizsgajegyzőkönyvek, munkaközösségi beszámolók mentén reflektál a kísérleti képzés két évfolyamvezető mestere által meghatározott oktatási irányvonalakra és eredményeire.

Abstract

The main segment of my research focusing on the institutional framework ensuring the search for and succession of professional Hungarian stage folk dance art of the 1970s, as well as the representation of their antecedents and social environment, is the first year of the Folk Dance Section of the State Ballet Institute. Using an anthropological approach and institutional historical context, my study presents

the educational environment of the department under the leadership of Katalin Györgyfalvy and Sándor Timár, relying on the reports of former students, institutional documents, archival records and their analysis. My work reflects on the educational trends and results defined by the two master heads of the experimental training based on the highlighted excerpts of interviews with primary sources, exam protocols and work community reports.

Bevezetés

Hazánk európai tekintetben is gazdag táncművészeti palettája minden egyes műfaj esetében ma is komplex módon képzett, széles körű szakmai műveltséggel rendelkező egyént feltételez, mely igényeknek megfelelni képes „művészpalánták” edukációja a magyar táncművészképzés preferált feladata. E törekvéseket az Állami Balett Intézet jogutódja, a Magyar Táncművészeti Egyetem³ célkitűzéseinek fundamentumaként a 2022-ben kiadott küldetésnyilatkozatában fogalmazta meg: „Az Egyetem a táncoktatás magyarországi csúcs-intézményeként [...] olyan alkotó- és előadóművészek, valamint tánc- és táncelmélet tanárok képzését tekinti elsődlegesnek, akik az egyetemes és a nemzeti kultúra, ezen belül elsősorban a táncművészet értékeinek birtokában széleskörű képzettségük, magas fokú mesterségbeli tudásuk alapján alkalmasak a hazai és a nemzetközi táncéletben az előadóművészi, alkotóművészi, táncpedagógusi és tánc tudományi tevékenységre” (Molnár 2022, 1). A több mint hetven éves múlttal rendelkező oktatási szervezet működését meghatározó alapvetések az iskola létrehozása óta nem változtak, hiszen

¹ Dr. Eke László, a Művelődésügyi Minisztérium osztályvezető főelőadója az Állami Balett Intézet Néptáncotagozata első évfolyamának félévi vizsgáján, 1971. december 16-án jegyzőkönyvben rögzített hozzászólásának részlete (Szilágyi 1971, 4).

² Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának doktoranduszaként folytatott, az 1970-es és 1980-as évek magyar színpadi néptáncművészetében megfigyelhető változásfolyamatokra a tánc kultúra antropológiai megközelítése mentén reflektáló kutatásom kiemelt területének eredményeit mutatja be.

³ A kapuit 1950 szeptemberében megnyitó Állami Balett Intézet 1990. július 1-jétől már Magyar Táncművészeti Főiskolaként, 2017. február 1-jétől Magyar Táncművészeti Egyetemenként működik. Növendékeinek és hallgatóinak 1950-től középfokú, 1975-től felsőoktatási jellegű intézményként, 1983-tól főiskolaként, 2006-tól alap- és mesterképzést folytató főiskolaként, 2017-től alap- és mesterképzést folytató egyetemenként biztosít lehetőséget az egyes végzettségi szintek megszerzésére (Bolvári-Takács 2017, 11).

deklaráltan fő feladata az Állami Balett Intézet hivatalosan 1951 februárjában lefektetett szervezeti és működési szabályzata szerint is „a szakmailag jól képzett, haladó szellemű táncművészek nevelése, akik művészetükkel a dolgozó nép ügyét szolgálják” (idézi Bolvári-Takács 2017, 14).

A magyar táncművészképzés intézményesülése és kultúrpolitikai környezete

A környezet elvárásaira és az aktuális tendenciák által diktált kihívásokra folyamatosan reflektáló hazai táncművészképzés az úgynevezett társművészetekhez viszonyítva az intézményesülés tekintetében jelentősen eltérő utat járt be, ahogyan arra szintén Bolvári-Takács Gábor⁴ *Táncos tanévek* című, kiváló forrásfeltáró munkájában mutat rá (2017, 14–15).⁵ Az 1940-es évek intézményi kereteinek kialakulási folyamatát és társadalmi, gazdasági, valamint politikai körülményeit vizsgálva egy az Állami Balett Intézet Néptáncigazgatásának előtörténetét áttekintő előadása során megállapítja: „[...] a táncművészképzés intézményesülési folyamata – legalább is, ami a második világháború utáni időszakot illeti – nem műfaji meghatározottságú volt. Tehát nem attól függött egy táncművészeti műfajnak az előretörése vagy visszaszorulása, hogy a rendelkezésre álló személyek önszervező képessége ezt ki tudta-e alakítani, sokkal inkább társadalmi, politikai és erkölcsi elvárások határozták ezt meg” (Bolvári-Takács 2021, 1:12–1:38). A szovjet példát követő kultúrpolitikai irányvonal kiemelt feladatként tekintett a balett és a néptánc fejlődését

lehetővé tevő körülmények kialakítására, miközben a magyar mozdulatművészet⁶ a tiltott, a főként vidéki táncmesterek tánciskoláiban tanított társastánc pedig a megtűrt kategóriába került (Bolvári-Takács 2020, 191). Az egyes táncművészeti ágak közötti egyértelmű pozicionálási törekvés látványos eredménye lett az 1950-ben pártutasítás alapján megszületett Állami Balett Intézet és a Magyar Állami Népi Együttes létrejötte. Az intézmény és a hivatásos néptáncgyűttes létesítésének folyamatában kiemelt szerepet játszott Révai József, a Népművelési Minisztérium vezetője, akinek nevéhez köthető a kiemelt feladatkörökkel megbízott két szervezet létrehozását szorgalmazó, összesen két oldal terjedelmű előterjesztés, melyről a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának 1950. június 29-i ugyanazon testületi ülésén, negyedik napirendi pontként született pozitív döntés (Bolvári-Takács 2021, 3:42–7:32). E momentum már-már szimbólumértékű megnyilvánulása volt a kor ideologizált kultúrpolitikai direktívájának, melynek irányultságát szintén jól jelzi az amatőr néptánc csoportok számának ugrásszerű növekedése – 1947-ben 250, 1948-ban 400, 1949-ben pedig már 2000 öntevékeny csoportról vannak információk (Bolvári-Takács 2020, 191). Ebben a társadalmi és politikai környezetben született meg az Operaház szovjet mintára átalakuló balettrepertoárját tánctechnikai színvonalon és létszám tekintetében is tolmácsolni képes tánckart biztosító Állami Balett Intézet és a magyar színpadi néptáncművészet szintén szovjet társulati struktúrát követő kiemelt reprezentánsa, a Magyar Állami Népi Együttes.

A néptáncművész-képzés előzményei

A hivatásos néptáncművész-képzés elindításának gondolata és a kereteit megteremtő szándék már 1959-ben megjelent Lőrinc Györgytől,⁷ az

⁴ Bolvári-Takács Gábor (Sárospatak, 1967. március 15.) PhD, dr. habil., kulturális menedzser, történész, jogász. 1993-tól a Magyar Táncművészeti Főiskola ügyvivő-szakértője, tudományos főmunkatársa, 2007-től főiskolai tanár, 2015-től egyetemi tanár, 2018–2021 között a Magyar Táncművészeti Egyetem rektora volt. Párhuzamosan 2000–2008-ban a Matáv (utóbb: Magyar Telekom) Szimfonikus Zenekar, 2012–2017-ben a Honvéd Együttes ügyvezető igazgatójaként tevékenykedett. 2021-től a Tokaj-Hegyalja Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára, 2021–2022 között megbízott rektora volt.

⁵ A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, a Magyar Képzőművészeti Egyetem, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, valamint a Színház- és Filmművészeti Egyetem alapítása társadalmi környezetének és történetének, szerkezete kialakulásának és jogállása változásainak rövid áttekintését lásd Bolvári-Takács hivatkozott tanulmányában.

⁶ A magyar mozdulatművészet műhelyeiről, filozófiai irányultságairól, iskolateremtő egyéniségeiről és szerepéről a magyar és egyetemes tánc történetben lásd bővebben Vincze Gabriella *A magyar mozdulatművészet története és néhány motívumának nemzetközi párhuzama* című, 2015-ben készült doktori disszertációját.

⁷ Lőrinc György (Nagyvárad, 1917. március 17. – Budapest, 1996. július 21.) táncművész, balettmester, koreográfus és balettigazgató. Szentpál Olga és Rabinovszky Máriausz tanítványa volt, aki az Állami Balett Intézet megalapításával 1950-ben megteremtette a magyar felsőfokú, professzionális táncművészképzést. Az intézmény igazgatói pozícióját 1950 és 1961 között töltötte be, 1982-ig egyik vezető balettmestere maradt.

Intézet akkori igazgatójától, valamint 1962-ben Rábai Miklóstól,⁸ a Magyar Állami Népi Együttes tánckarának vezetőjétől származó előterjesztések formájában (Bolvári-Takács 2020, 191).⁹ Az Állami Balett Intézet elsődleges szándéka az oktatás fő profiljának tágításával a végzettséget szerző növendékek szakmai pályán való elhelyezkedésének – így az intézmény által kialakított képzési rendszer létjogosultságának – biztosítása volt, hiszen egyértelműen látszott, hogy az Operaház balettegyüttese már 1959-ben sem tud minden végzett növendéknek szerződést ajánlani (Bolvári-Takács 2020, 199). Lőrinc 1959. február 14-én kelt előterjesztése az intézmény karaktertáncmunkaközösségével¹⁰ való konszenzus eredményeként került a Művelődésügyi Minisztériumhoz, melyben a néptánc-karaktertánc oktatás a célok szempontjából adekvát strukturális átszervezésének lehetőségét vetette fel, részletesen bemutatva az addigi képzés egészének, valamint a néptánc oktatásának felépítését és lehetséges átalakításának módját a hivatásos néptáncgyűttesek vezetőivel és egyéb szakemberekkel történt egyeztetések nyomán. Lőrinc megjegyzi: „[...] az Intézet eltanácsolt növendékei közül többen helyezkedtek el már négy-öt-hat éves tanulmány után Operettszínháznál, vidéken, népi együttesnél és ott tudomásunk szerint hasznos tagjai a tánckarnak. Nyilvánvaló, hogy a végzett növendékek még sokkal inkább megfelelnek a követelményeknek és emelni fogják a tánckarok

szakmai színvonalát” (idézi Bolvári-Takács 2020, 192–193).

Rábai Miklós szintén nagy potenciált látott a hivatásos néptáncművész képzés feltételeinek kidolgozásában és életre hívásában, amikor a professzionális néptáncgyűttesek, így a Magyar Állami Népi Együttes szakmailag magasan kvalifikált utánpótlás-problémájával szembesült. A működését az Állami Balett Intézethez hasonlóan 1950 szeptemberében megkezdő együttes számára az 1960-as évek legelején sürgősen megoldásra váró helyzetként jelentkezett a tánckar fiatalításának feladata, melyre Rábai előterjesztésében a következőképp reflektál: „[...] az Együttes a legnélkülözhetlenebb utánpótlását szinte kizárólag az öntevékeny mozgalomból nyerte. [...] A tánckar esetében azonban az utánpótlás biztosításának csak ez a módja önmagában ma már nem megfelelő. Egyrészt mert az öntevékeny mozgalom nem termel ki megfelelő számban táncosokat, másrészt mert az öntevékeny mozgalomból kikerülő táncosok ismét nem rendelkeznek megfelelő szakmai előkészítéssel és technikai készségekkel. Ezért feltétlenül szükséges, hogy az öntevékeny csoportokból nyert erőkhöz kívül az Együttes tánckara utánpótlást a jövőben az Állami Balett Intézettől is kapjon” (idézi Bolvári-Takács 2020, 197).

Rábai az 1962. október 16-án kelt dokumentumban már az 1963-ban és 1964-ben végző évfolyam több növendékének szerződötési szándékáról tájékoztatott mindamelllett, hogy az Intézet akkori képzési rendszerének értelmében a tanulók néptáncoktatása a VII. évfolyamot követően már nem folytatódott (Bolvári-Takács 2020, 193–197).

Mindezek alapján a két intézmény optimális működésének egyik fontos feltételét láthatta a másik prosperálásában, s az igények kölcsönös kielégítésének szándéka is realizálódhatott a konzultációk tükrében.

A Néptánctagozat – 1971

A javaslatok társadalmi környezetében tapasztalható számos tényező miatt¹¹ az Intézet Néptánctagozata, az intézmény alaptervekenységének kibővítésével csak 1971 szeptemberében kezdte meg tényleges működését, s indult el a hivatásos néptáncgyűttesek utánpótlását (is) célzó, négyéves, nappali képzési formában zajló, középfokú szakmai végzettséget és érettségi bizonyítványt nyújtó Néptánctagozat

⁸ Rábai Miklós (Békéscsaba, 1921. április 18. – Budapest, 1974. augusztus 18.) táncművész, koreográfus, az ún. első koreográfusnemzedék tagja, Kossuth-díjas (1952), érdemes művész (1967). Regős cserkészként került kapcsolatba a tradicionális népi kultúrával, a néptáncokkal. A szegedi József Attila Tudományegyetemen szerzett diplomát, majd a békéscsabai gimnázium vegytan–természetrész szakos középiskolai tanára volt 1945–48 között. A gimnáziumban tanítványai közül alakította első amatőr csoportját, a Batsányi Együttest 1946-ban, melynek 1948-ig volt művészeti vezetője. Együttesével végezte első néptánckutató útjait, alakította ki első koreográfiáit. Az 1950–51-es évadtól az Állami Népi Együttes tánckarának vezetője és koreográfusa, 1965-től haláláig a teljes együttes művészeti vezetője, 1971-től igazgatója volt.

⁹ A két előterjesztést eredeti formájukban közli Bolvári-Takács Gábor (2020, 192–197).

¹⁰ A karaktertánc-munkaközösség vezetője 1959-ben Roboz Ágnes volt. A szakmai kollektíva további tagjai Aszalós Károly, Lugossy Emma és Mák Magda voltak, továbbá külső tagként Ligeti Mária segítette a munkát.

¹¹ A két előterjesztés utóéletével kapcsolatban lásd bővebben Bolvári-Takács 2020, 198–200.

Györgyfalvy Katalin¹² és Timár Sándor,¹³ a néptánc tárgyat oktató mesterek irányítása mellett (Bolvári-Takács 2017, 18–19, 159; 2020, 199).¹⁴ Timár, Rábai Miklós gondolataival egybecsengve a következőképp fogalmazta meg a tagozat elindításának motivációját: „Magyarországon napjainkig – immár két évtizede – megoldatlan kérdés volt a hivatásos néptáncgyűttesek utánpótlása. Kezdetben az amatőr mozgalom megfelelő bázist biztosított. Az utóbbi években azonban egyre nehezebben tudnak a tánckarok megfelelő táncosokat szerződtetni. [...] A választék lecsökkenésének egyik magyarázata az, hogy a táncosokkal szemben sokoldalúbbak a követelmények, mint régen, a másik pedig az, hogy az amatőr táncosok műkedvelő körülmények közt nehezen érnek be” (idézi Bolvári-Takács 2017, 159).

¹² Györgyfalvy Katalin (1937. január 12. – 2012. március 19.) Erkel Ferenc-díjas táncművész, koreográfus, néptáncpedagógus, Erdemes Művész. 1954-től a Néphadsereg Központi Művészegyüttesének táncművésze, majd 1957 és 1962 között Novák Ferenc asszisztense volt a Bihari János Táncgyűttesben. 1962-től férjével, Szigeti Károllyal átvették a Vasas Központi Együttes vezetését. 1970-ben szerzett oklevelet a Színház- és Filmművészeti Főiskola koreográfus-rendező szakán. Pedagógiai-módszertani tanulmányokat is folytatott a gyermekek iskolai táncos oktatásának megalapozásához. 1970 augusztusának végéig az Állami Balett Intézet igazgatóhelyettesi tisztségét töltötte be a karaktértánc-munkaközösség tagjaként. Az 1971 szeptemberében elindult Néptáncotagozat évfolyamvezető mestere volt Timár Sándor mellett. Az első évfolyam 1975-ös vizsgaelőadását követően oktatóként már nem vett részt a tagozat munkájában.

¹³ Timár Sándor (1930. október 02. –) a Nemzet Művésze címmel elismert, Erkel Ferenc- és Kossuth-díjas táncművész, koreográfus és néptáncpedagógus. Hivatásos táncművészi pályafutását a SZOT Együttesben kezdte 1951-ben. 1958-tól a Vegyipari Dolgozók Szakszervezetének központi táncgyűttesének vezetésére kérték fel, melynek ő a Bartók Béla Táncgyűttes nevet adta. 1971-ben lett az Állami Balett Intézet Néptáncotagozatának vezető tanára, majd tanszékvezetői pozícióját 1990-ig töltötte be. Az 1972-ben induló Táncházmozgalom egyik vezéregyénisége, 1980-tól egészen az 1996-os nyugdíjba vonulásáig a Magyar Állami Népi Együttes művészeti vezetője, s újfajta irányvonalának megteremtője volt. Néptáncpedagógiai módszereit és gondolatait az 1999-ben megjelent *Néptáncnyelven* című kötetében foglalta össze.

¹⁴ Az 1970-es évnnyitó tantestületi értekezlet jegyzőkönyvének tanúsága szerint az 1970/71-es tanévben már megpróbálják elindítani a Néptáncotagozatot, de Hidas Hedvig gondolatait rögzítő bejegyzés szerint „... egy évre eltolódott. Így nagyobb lesz a válogatás, mert a jelentkezés késői meghirdetése miatt kevesen jelentkeztek, nem volt elég idő a megszervezésre” (Lugossy 1970, 1).

Az Állami Balett Intézet néptáncművész képzésének indulását hirdető, és a 14–15 éves korú jelentkezőket toborzó kampány 1971-ben már valóban országos méreteket öltött, s beszámolóik tanúsága szerint így eljutott a fővárosi, vidéki általános iskolákba és a nyomtatott sajtón keresztül az egyes ifjúsági csoportokhoz is.

„Nekem fogalmam sem volt, mi ez az egész, hiszen ez volt az első évfolyam. [...] Általános iskolai osztályfőnököm, Demcsák Miklósné fiát, Demcsák Ottót előző évben vették fel balettosnak a Balett Intézetbe. Olga néni tanított be nekünk különböző alkalmakra rövidebb táncokat, és minden iskolába megérkezett az országos felvételi híre. Olga néni javasolta nekem, hogy próbáljam meg. De otthonról nem igazán akartak elengedni. [...] Nem tudta egyikünk sem miről is szól majd ez, hogyan lehet a tánc egy szakma. De nekem nagyon tetszett. Feljöttem, és felvettek” – emlékszik vissza Végső Miklós¹⁵ a Nyírkarászról induló pálya első fontos állomására (Mikulics, Interjú Végső Miklóssal 2:10–3:12).

Farkas Zoltán¹⁶ a nagykanizsai úttörő néptánc-csoport tagjaként egy újságkivágásból értesült a Néptáncotagozat felvételi lehetőségéről. „1971-ben hozott egy társunk egy kis cetlit. »Ide figyeljete! Most a Balett Intézet felvételt hirdet. Ide el lehetne menni.« Nem tudtuk, mi az a Balett Intézet. [...] És akkor fölment tőlünk körülbelül 5 fiú és 3 lány. Szüleim, akik megírták a felvételi kérelmet, semmilyen akadályt nem gördítettek ez elé. Kaptam egy választ, hogy ekkor és ekkor lesz a felvételi. [...] Nem tudtuk, hogy 1200 lány és 950 fiú jelentkezett. [...] Azt vettük észre, hogy túlmegyünk a rostákon. [...] Oda nagyon nehéz volt bekerülni. [...] Nagyon komoly adottságvizsgálat volt” (Folkháltér – Farkas Zoltán „Batyú” 2021, 6:26–9:33).

A felhívás sikerét egyértelműen jelzi a jelentkezők óriási, ezer főt minden egyes forrás szerint meghaladó száma, melyből a több napon keresztül zajló, alkati, fizikális adottság vizsgálatát, komplex készség- és képességfelmérést alkalmazó felvételi eljárást követően 26 lány és 21 fiú növendék nyert felvételt (Bolvári-Takács 2017, 159).

Dr. Eke László, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója az 1971. augusztus 31-i tantestületi

¹⁵ Végső Miklós az Állami Balett Intézet Néptáncotagozata első évfolyamának egykori növendéke, Harangozó-díjas táncművész, a Magyar Állami Népi Együttes Örökös tagja, a Magyar Táncművészeti Egyetem címzetes főiskolai docense.

¹⁶ Farkas Zoltán az Állami Balett Intézet Néptáncotagozata első évfolyamának egykori növendéke, Harangozó-díjas táncművész, Erdemes és Kiváló Művész.

értekezleten elhangzó hozzászólásában üdvözölte az Intézet Néptáncotagozatát: „Ezt az intézetet mindig jellemezte a merészség és a vállalkozókedv. Az ideai tanévben is új dologba fogott az intézet a néptáncotagozat megindításával. Nehéz munkával jól válogatott 40 gyermek kapott felvételt e tagozatra. Két évfolyam munkája indul el ebben a tanévben és reméljük, ha végeznek, jól képzett fiatal táncművészeket ad át az Intézet az együtteseknek” (Lugossy 1971a:2).

A kísérleti szakaszban lévő, korábbi tapasztalatokat mellőző tagozat munkájához és sikeréhez hatalmas szakmai bizalom társult a Művelődésügyi Minisztérium, az Állami Balett Intézet vezetése és a hivatásos néptáncgyűttesek művészeti vezetői részéről. Ugyanakkor az oktatás tartalmi részleteit illetően nem beszélhetünk kikristályosodott tematikáról, hiszen a néptánc gyűjtések tudományos feldolgozottsága, publikálása is folyamatban volt, így az egyre bővülő ismeretanyag még nem rendeződhetett meghatározott képzési struktúrába. Nem volt még egzakt módon megfogalmazható koncepció, írásban rögzített tanterv, a néptánc tantárgy pontos tananyagtartalmát, a tánctermin munká így számos esetben az aktuális gyűjtési tapasztalatokra épült. „Amikor a Mesti¹⁷ elkezdett kijárni Székre, akkor tanította nekünk a sűrű és ritka tempót, meg a páros táncokat, és ahogy gyűjtött, mindig javított rajta. Tehát a friss élményei határozták meg, hogy mit és hogyan tanít. De mi azt akkor nem tudtuk, hogy valójában még hol is tart mindez” (Mikulics, Interjú Végső Miklóssal 9:53–10:22). Farkas Zoltán „Batyú” visszaemlékezése szerint: „Amit hétvégén gyűjtöttek, azt hétfőn tanították. [...] Nem kész táncokat tanultunk, hanem képlékeny, alakuló táncokat [...] és mindig más volt, mindig változatos [...] ebben Timárnak óriási szerepe volt” (Mikulics, Interjú Farkas Zoltánnal 17:48–17:58).

A fenti állításokat alátámasztja Hidas Hedvig kijelentése, aki a Művészeti Tanács üléséről 1971. szeptember 9-én készült jegyzőkönyv alapján az Állami Balett Intézet igazgatójaként kiemeli: „[...] a két évfolyam munkája már eddig is eredményesnek látszik, jelenleg még kísérleti tanterv szerint tanulnak és a tanárok utólag fogják beadni a tantervet” (Lugossy 1971b:1). Az óraszámok kerete természetesen már kialakult, melynek értelmében balett

napi egy órában, néptánc napi 1,5 órában, ének és ritmika heti 2 órában, akrobatika heti 1 órában alkotta a gyakorlati képzés szerkezetét, mely rendszert a professzionális néptáncársulatok vezetőivel megállapodva és az intézet tapasztalataival egybehangzóan hoztak létre. Mindez jelzi a tagozaton elinduló szakmai munka legfőbb feladatát és célját, mely a magasan és sokoldalúan képzett, bármely hivatásos néptáncgyűttes profiljába beilleszkedni képes táncművészek képzésével valósul meg. Timár fentebb már hivatkozott, a Táncművészeti Értesítő 1971-es számában, *Néptánc tagozat nyílt az Állami Balett Intézetben* címmel megjelent írásában ábrázolja az első évfolyam programjának körvonalait a tradicionális néptáncok átadása, valamint a színpadi (nép)táncművész, előadóművész képzés szegmenseinek kibontásával (Bolvári-Takács 2017, 159–160). Elsődleges feladatokként határozza meg a hagyományos néptáncmatériák, a különböző tánc típusok motívumkincsének, építkezési elveinek rögzítését, valamint – rávilágítva a magyar néptánc hagyomány improvizatív jellegére – a rögtönzés képességének fejlesztését. Timár a tagozaton is teret nyerő metodikájában a néptáncot nem merev szerkezetként, hanem élő és folyamatosan változó, rugalmasan alakítható formaként értelmezte és tanította, a magyar néptánc improvizatív jellegére helyezve a fő hangsúlyt. Farkas Zoltán ezt a módszert így jellemzi: „Élővé tudta varázsolni az ember lábán a táncot. [...] Volt a széki csárdás, az ment húsz percig és ott ki lehetett teljesedni. [...] élményt is tudott nekünk adni és egy fantasztikus szabadságot. [...] Megmerítkezhettünk az eredeti anyagban” (Mikulics, Interjú Farkas Zoltánnal 19:32–19:43). Mindezek mellé rendelve kiemelt célterületként azonosítja a színpadi térben fejlett testtudattal, nagyfokú biztonságérzettel, magasszintű előadóművészi készségekkel megnyilvánuló táncművészek edukációját, akik végzettségük birtokában könnyedén képesek alkalmazkodni az egyes hivatásos néptáncgyűttesekre jellemző alkotói stílusirányzatokhoz (Bolvári-Takács 2017, 159). Hiszen ahogy Zsuráfszky Zoltán¹⁸ fogalmaz: „Timár és Györgyfalvai egy új generációt, egy új nemzedéket akart a hivatásos együttesek színpadára küldeni” (Mikulics, Interjú Zsuráfszky Zoltánnal 3:05–3:10).

¹⁷ A „Mesti” mint nagyfokú szakmai tiszteletet kifejező ragadványnév a Néptáncotagozat első évfolyamának növendékei által lett Timár Sándor, a mester állandó jelzője, mely elnevezés később a néptáncmozgalom belül általánosan ismertté vált.

¹⁸ Zsuráfszky Zoltán az Állami Balett Intézet Néptáncotagozata első évfolyamának egykori, nívódíjjal kitüntetett növendéke, Kossuth-díjas, Kiváló Művész, a Nemzet Művésze, a Magyar Nemzeti Táncgyűttes művészeti vezetője.

Györgyfalvy Katalin és Timár Sándor pedagógusi attitűdjei

A tagozat két jól elkülöníthető területre tagolódnak néptáncművész képzésének karakterét tehát az úgynevezett második koreográfusnemzedék¹⁹ eklatáns és látszólag talán két legélesebben eltérő ars poeticájával rendelkező alkotó és pedagógus egyénisége határozta meg. Hortobágyi Gyöngyvér²⁰ és Sztanó Hédi²¹ gondolatait idézve „*az intézmény vezetői a két elismert szakember koreográfusi bitvallásának különbözőségében és módszerük magas szintű szakmai elismertségében látták a képzés sikerét*” (Mikulics, Interjú Hortobágyi Gyöngyvérrel 08:37–08:45). „*Kettős nevelést kaptunk. Györgyfalvy a profi életre nevelt, [...] a Mesti a paraszti tánc tanulás folyamatát mesterségesen idézte elő*” (Mikulics, Interjú Sztanó Hédivel 12:32–12:38). Az oktatás két fő irányvonala egyértelműen megnyilvánult és elvált egymástól a néptáncmesterek pedagógiai munkája során. Végső Miklós és Farkas Zoltán mindezt a következőképpen világítják meg: „*Timár teljesen autentikát tanított nekünk. [...] Györgyfalvy Kati néni nagyon jó helyzetgyakorlatokat talált ki. [...] A színpadi táncot a mesternő ismertette meg velünk. Kati néni inkább technikát tanított, ugrás- és forgástechnikát legényesebből kiragadott motívumok segítségével. Ő erre tette a nagyobb hangsúlyt. Kiválóan kiegészítették egymást Timárral*” (Mikulics Interjú Végső Miklóssal 13:56–14:58). „*Timár volt az eredeti táncokat tanító. [...] A színpadi szemléletet Györgyfalvától kaptuk. [...] Talán azóta sem volt és nem is lesz ilyen páros*” (Mikulics, Interjú Farkas Zoltánnal 28:32–28:45).

¹⁹ Az egyes néptánc-koreográfus-nemzedékekről, illetve tagjai alkotói munkásságáról összefoglalóan értekeznek Zórándi Mária nagyívú, A „*Magyar Iskola*” címet viselő, 2009-ben a Színház és Filmművészeti Egyetemen készült doktori disszertációjában. Meghatározásában az első nagy koreográfusnemzedék tagjai Molnár István, Rábai Miklós és Szabó Iván, míg az általa második koreográfusnemzedéknek nevezett csoport alkotói Galambos Tibor, Szigeti Károly, Györgyfalvy Katalin, Novák Ferenc, Kricskovics Antal és Timár Sándor voltak.

²⁰ Hortobágyi Gyöngyvér az Állami Balett Intézet Néptánc tagozata második évfolyamának egykori növendéke, a Magyar Táncművészeti Egyetem Néptánc tanszékének korábbi tanszékvezetője, főiskolai tanár.

²¹ Sztanó Hédi az Állami Balett Intézet Néptánc tagozata első évfolyamának egykori növendéke, a Magyar Állami Népi Együttes korábbi táncos szólistája, a Hagyományok Háza Martin György Médiatárának nyugalmazott munkatársa.

Györgyfalvy és Timár egyaránt teljeskörű szakmai alázattal és hivatásos néptáncművészként szerzett tapasztalataival felvértezve kezdett bele a tagozaton folyó pedagógiai munkába. A balettművész tanulók kilencéves oktatási formájához képest viszonylag rövid, négy évre tervezett rendszer időkeretei miatt nagy intenzitással indult a képzés, s a növendékek esetleges túlterheltségének problémája már az első hónap során jelentkezett. Az 1971. szeptember 25-én a Néptánc tagozat tanáraival folytatott megbeszéléseken Györgyfalvy összegezte az addigi benyomásokat: „*A munka megindult, s a lányoknál jelentkezett a várható természetes kifáradás, letörés. Ez elsősorban a számukra szokatlan megterheléssel, másrészt a megváltozott életmódjukkal magyarázható. A lányoknál a megterhelés következtében viszonylag sok lábfájás – 9 növendék – jelentkezett. Ez lassan rendbejön. A fiúk fizikailag bírják, velük ilyen probléma nem volt*” (Kovács 1971, 1). Hidas Hedvig viszont ugyanezen értekezleten a terhelés tudatos fokozására hívta fel a mesternő figyelmét: „*Megnéztem mind a két balett és mind a két néptánc órát. [...] Úgy láttam, hogy Györgyfalvy Katalin már az első hetekben is nagyon erős órákat tartott. [...] Talán a sok lábfájás ezzel is összefügg. A fokozatosság elvét nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni*” (Kovács 1971, 2).

Az osztály 1971. december 16-i első féléves vizsgáján Rábai mellett a korszak más hivatásos együtteseinek irányítói, Simon Antal (a Budapest Táncgyűttes vezetője 1971 és 1989 között) és Náfrádi László (a Belügyminisztérium Duna Művészegyüttesének igazgatója 1970 és 1983 között), valamint a tanári kar képviselői is részt vettek. Az együttesvezetők elismerően nyilatkoztak a két néptáncmester magas szakmai színvonalról tanúskodó és látványos eredményeket felmutató munkájáról. Rábai kiemeli: „*Nagyon megvagyok lepve, láttam a felvételit, nem gondoltam, hogy csupán 3 hónapi munka ilyen eredményes lesz*” (Szilágyi 1971, 1). „*Ez az iskola igazolta a létét. A két tanár olyat talált ki, ami még nem volt*” – kezdte értékelését Náfrádi (Szilágyi 1971, 2). Mindezeket túl szintén aggodalmukat fejezték ki a rövid időn belül elsajátított hatalmas anyagmennyiséggel, s a növendékek vélhetően túlzott terhelésével járó munkájával kapcsolatban (Szilágyi 1971, 1–2). A felvételekre Timár reflektál: „*A terheléssel kapcsolatban szeretném elmondani, hogy mindketten ismerjük hivatásos együtteseknél a követelményt, erre fel kell készíteni a növendékeket. [...] Az anyag mennyiségével kapcsolatban annyit, óriási területről lehet meríteni, nagyobb egységeknél az anyag*

falás megszűnik és inkább az aprólékos kidolgozás lesz a feladat. A második felévben a tanult anyagot helyére rakjuk, kidolgozzuk” (Szilágyi 1971, 3).

A Néptáncot vezető első évfolyamának interjú-alanyaimként szereplő egykori növendékei számára nem okozott negatív benyomást a megtapasztalt munkamódszer. Timár pedagógusi attitűdjét a Balettintézetben Sztanó Hédi visszaemlékezései alapján „erős határozottság, vicces irónia és elképesztő szuggesztivitás” jellemezte, aki „rengeteget táncolt előre, mindenki megpróbálta őt követni. [...] a táncban fürdeni, élvezni lehetett. [...] Úgy tanított, hogy észre se vettük, hogy tanított. [...] Örömforrások voltak az órák. [...] Alig vártuk, hogy a Mestivel legyen óra” (Mikulics, Interjú Sztanó Hédivel 23:42–23:44).

Eddigi kutatási eredményeim szerint Györgyfalvy Katalin és Timár Sándor a *marosszéki forgató* anyag tanítását jelentő kivételétől eltekintve nem dolgoztak egyszerre, egyazon tanítási órán az első évfolyammal. Timár óráin az egyes materiák női motívumait is ő tanította a lány növendékeknek, akik a tánctechnikai képzés szempontjából fontosnak tartott férfianyagokat szintén elsajátították. Sztanó Hédi számol be arról, hogy a *mezőségi páros* táncok női forgástechnikáját a „Mesti” tanította, aki „eszméletlenül jól forgott” (Mikulics, Interjú Sztanó Hédivel 42:11–42:13). Visszaemlékezései szerint Timár mindennapi pedagógiai munkája során rendszeresen „kiemelte, hangsúlyozta a női szerepeket a hagyományban. A lány növendékek egyenrangúnak érezhették magukat” (Mikulics, Interjú Sztanó Hédivel 42:26–42:30).

A közösség az iskola falain belül és azon kívül

Az egyedülálló képzésben részesülő, ígéretes szakmai pálya előtt álló osztálynál, működésének viszonylag korai szakaszában kezelést igénylő gondok is jelentkeztek. Györgyfalvy, a tagozat évfolyamvezető mesterének szerepében a növendékek közösségének sokszor feszültségekkel járó alakulási fázisait, dinamikáját is követte, és pedagógiai eszköztárának bevonásával igyekezett orvosolni a felmerülő gondokat. Az 1972. március 21-i nevelési értekezleten, amely dr. Simon Gyula, a Magyar Pedagógiai Társaság főtitkára előadásának is helyet adott, a Néptáncot vezető esetében az „osztálytagozódást” emeli ki a legszembetűnőbb jelenségként. A mesternő a fokozott tempójú munkavégzéssel kívánta enyhíteni a feszültséget, „[...] hogy ne legy idő az összeütközésekre, de ez csak

pillanatnyi megoldás” (Szilágyi 1972, 1). A megszólított egykori növendékek beszámolóiban nem merül fel az osztályközösségnek ez a problémája, és későbbi intézményi dokumentumok sem utalnak arra, hogy a szakmai munkát befolyásoló, hosszú távú konfliktusként vonult volna végig a következő tanéveken, így valószínűleg Györgyfalvaynak és a tagozat tanárainak sikerült megoldani vagy legalábbis jelentősen enyhíteni a tapasztalt helyzetet.

Az viszont már kétségtelennek tűnik, hogy az évfolyamon belül kialakult egy Sztanó Hédi által „keménymag”²²-nak titulált szűkebb kör, akik a „Mesti” hatására a Zenetudományi Intézetbe jártak Martin Györgyhöz, Pesovár Ernőhöz, Vargyas Lajoshoz, Lányi Ágostonhoz (Mikulics, Interjú Sztanó Hédivel 58:13–58:48). A magyar népzene- és néptáncutazás egyik fellegrájának számító intézmény vezető szakmai munkatársaival folytatott találkozások által bepillantást nyerhettek a táncfolklorisztikai kutatások irányultságába, így a gyakorlati képzésük mellett a hagyományos táncművelés tudományos aspektusaiba is, megerősítve a növendékekben a Néptáncot vezető folytatott munkájuk fontosságát. Ezek a kapcsolatok egyértelműen nagy hatással voltak akkori szemléletükre, hivatástudatukra, és meghatározták a tradicionális, paraszti táncműveléshez fűződő elkötelezett viszonyukat szakmai életpályájuk következő szakaszaiban is. „A *Tinkával* (Martin György ragadványneve a néptáncmozgalomban) való beszélgetésekkor éreztem rá arra, miről is szólt ez az egész. Vitt magával gyűjteni, elmentünk Erdélybe. Akkor csapódott le bennem ennek az igazi mélysége, [...] akkor értettem meg ennek a kultúrának a lényegét” (Mikulics, Interjú Végső Miklóssal 7:12–7:18).

Az 1972-es év második felétől folyamatosan kibontakozó táncmozgalom egyes fővárosi programjai, minden egyes pozitív hozadéka mellett 1975-ben is említésre méltó problémát jelentettek a növendékek tanulmányi munkája szempontjából. Haskó Katalin, az osztály közismereti osztályfőnöke arról számolt be, hogy tapasztalataik szerint a hétköznapi estéiket rendszerint az egyes táncmozgalomban töltik, ami nagymértékben befolyásolja a másnapi iskolai munkát. Györgyfalvy szerint is sokkal jobb tanulmányi eredményekre lennének képesek, de mindehhez a csoporton belül tapasztalható morálnak is változnia kell, hiszen a professzionális táncvilág koncentrált, felkészült, művészi teljesítményének

²² A Sztanó Hédi által „keménymag”-nak titulált csoport tagjai voltak: Juhász Katalin, Németh Ildikó, Sztanó Hédi, Bíró Ferenc, Farkas Zoltán, Fekete Antal, Végső Miklós és Zsuráfszky Zoltán.

minden esetben legjavát nyújtani tudó táncosokat igényel (Szilágyi 1975a:1–3).

A Néptáncotagozat – 1975

A Néptáncotagozat első évfolyamán folytatott szakmai munka benyomásait összegző, 1975. február 27-i értekezleten Timár a képzés tanúságainak megfogalmazásakor szükségesnek tartotta az együttesekben történő fejlődést, a szakmai gyakorlat mielőbbi megszerzését. „*Technikailag előbbre vannak a végzős növendékek. Színpadi gyakorlatuk nincs*” (Szilágyi 1975a:2). Mindennek tükrében megállapíthatjuk, hogy Timár a képzés felépítésének a szakmai gyakorlat megszerzésére vonatkozó, 1971-ben megfogalmazott elképzelései²³ az első évfolyam esetében még nem teljesülhettek. Ez a vélt hiányosság azonban nem akadályozta a képzésük utolsó, talán legfontosabb eseménye előtt álló néptáncművészjelölteket abban, hogy végzettségüket megszerezve professzionális együttesekbe szerződjenek.

A végzős növendékek²⁴ 1975. június 22. vasárnap délelőtt a Madách Színházban bemutatott képesítő vizsgaelőadását a hivatásos néptáncgyüttesek repertoárjainak legjellegzetesebb alkotásaiból szerkesztették az évfolyam vezető mesterei (Szilágyi 1975b:1–3). Így került színpadra az osztály tolmácsolásában többek között Rábai *Ecseri lakodalmas* és a *Háromugrós*, Molnár István *Dobozi csárdás*, Náfrádi László *Nyári este falun*, Simon István *Csárdás – Csapás* című koreográfiája mellett Györgyfalvy Katalin *Játék* és *Rondó*, valamint Timár Sándor *Mezőségi táncok* című műve is. A Néptáncotagozat munkáját 1974. augusztus 18-án bekövetkezett haláláig követő

²³ „A négyéves tanulmányi idő második felében a tanulók gyakorlatban is megismerkednek majd leendő munkahelyükkel, a hivatásos táncgyüttesekkel. A nyári szünetben, egymást forgószínpadszerűen váltva, »termelési« gyakorlaton lesznek egy-egy hivatásos táncgyüttesnél” (Bolvári-Takács 2017, 160).

²⁴ Balaskó Anikó, Buzássy Adrienne, Czibula Mária, Hajdu Cecília, Hornik Anna, Iván Zsuzsa, Juhász Katalin, Kókai Éva, Kolozsvári Katalin, Kovács Ottília, Krónusz Erzsébet, Kursinszky Zsuzsa, Lajos Gyöngyi, Ludnai Éva, Ludvig Mária, Miklós Éva, Németh Ildikó, Pásztai Lilla, Poór Judit, Székely Márta, Sztanó Hedvig, Biró Ferenc, Bognár László, Dajka Gábor, Faragó Béla, Farkas Zoltán, Fekete Attila, Hajdu János, Hete Miklós, Iványi István, Krassza László, Majoros Sándor, Öry Tibor, Rémai Viktor, Schleer Zoltán, Somogyvári Erik, Tánczos Attila, Végső Miklós, Zsuráfszky Zoltán.

és támogató Rábai Miklós már nem lehetett tanúja a vizsgakoncertnek. Az intézmény által kibocsátott, magas szintű szakmai kvalitásokkal rendelkező fiatal táncművészek viszont beváltották Rábai hozzájuk fűzött reményét, és sokan közülük előadó- és alkotóművészként is valódi frissítést jelentettek a magyar színpadi néptáncművészet számára.

Felhasznált irodalom

- Bolvári-Takács Gábor 2017 *Táncos tanévek. Szemelvénygyűjtemény a Magyar Táncművészeti Egyetem történetéhez 1950–2017*. Magyar Táncművészeti Egyetem, Budapest.
- Bolvári-Takács Gábor 2020 Két elképzelés a hivatásos néptáncgyüttesek utánpótlásának biztosítására – Lőrinc György és Rábai Miklós javaslatai (1959, 1962). In Pál-Kovács Dóra – Szőnyi Vivien szerk. *A mozgás misztériuma. Tanulmányok Fügedi János tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 191–201.
- Bolvári-Takács Gábor 2021 Az önálló néptáncoktatás megalapozása az Állami Balett Intézetben (1950–1971). Előadás: A magyar néptánc évtizedei, online konferencia, 2021. február 01.
- Molnár Márta 2022 A Magyar Táncművészeti Egyetem küldetésnyilatkozata. 2023. 08. 02-i letöltés, Magyar Táncművészeti Egyetem, http://mte.eu/wp-content/uploads/2022/06/2_MTE-Kuldetesnyilatkozat.pdf
- Vincze Gabriella 2015 A magyar mozdulatművészet története és néhány motívumának nemzetközi párhuzama. Doktori disszertáció. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Zórándi Mária 2009 A „Magyar Iskola”. Doktori disszertáció. Kézirat. Színház- és Filmművészeti Egyetem Doktori képzés, Budapest.

Archívumi források

Magyar Táncművészeti Egyetem Vályi Rózi Könyvtár, Levéltár és Táncstudományi Kutatóközpont.

- Kovács Györgyné 1971 *Jegyzőkönyv*. A Magyar Táncművészeti Egyetem jegyzőkönyvei, 1953-1990 Állami Balett Intézet ülései, 1971-1972 (HU MTEL VIII.1.a 2.). 1971. szeptember 25. Tanári értekezlet jegyzőkönyve, néptánc tagozat tanárral folytatott megbeszélésről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTE_ULES_1971-1972/?pg=49&layout=s (A letöltés időpontja: 2023. április 15.)
- Lugossy Emma 1970 Évnyitó tantestületi értekezlet jegyzőkönyve. A Magyar Táncművészeti Egyetem jegyzőkönyvei, 1953-1990. Állami Balett Intézet ülései, 1970-1971 (HU MTEL VIII.1.a 2.). 1970. augusztus 31. Tanári értekezlet. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTE_ULES_1970-1971/?pg=2&layout=s (A letöltés időpontja: 2023. április 15.)
- Lugossy Emma 1971a *Jegyzőkönyv*. A Magyar Táncművészeti Egyetem jegyzőkönyvei, 1953-1990 Állami Balett Intézet ülései, 1971-1972 (HU MTEL VIII.1.a 2.). 1971. augusztus 31. Tanári értekezlet jegyzőkönyve. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTE_ULES_1971-1972/?pg=43&layout=s (A letöltés időpontja: 2023. április 15.)
- Lugossy Emma 1971b *Jegyzőkönyv a Művészeti Tanács üléséről*. A Magyar Táncművészeti Egyetem jegyzőkönyvei, 1953-1990 Állami Balett Intézet ülései, 1971-1972 (HU MTEL VIII.1.a 2.). 1971. szeptember 9. Művészeti Tanács ülésének jegyzőkönyve. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTE_ULES_1971-1972/?pg=1&layout=s (A letöltés időpontja: 2023. április 15.)
- Szilágyi Mihályné 1971 *Jegyzőkönyv a Néptánc tagozat félévi bemutatójáról*. 1971. december 16. VIII. főcsoport, 10/b. csoport, 1. kisdoboz.
- Szilágyi Mihályné 1975a *Jegyzőkönyv*. A Magyar Táncművészeti Egyetem jegyzőkönyvei, 1953-1990 Állami Balett Intézet ülései, 1974-1975 (HU MTEL VIII.1.a 3.). 1975. február 27. Tanári értekezlet jegyzőkönyve, néptánc tagozat tapasztalatai. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTE_ULES_1974-1975/?pg=37&layout=s (A letöltés időpontja: 2023. április 15.)
- Szilágyi Mihályné 1975b *Jegyzőkönyv*. A Magyar Táncművészeti Egyetem jegyzőkönyvei, 1953-1990 Állami Balett Intézet ülései, 1974-1975 (HU MTEL VIII.1.a 3.). 1975. május 14. Igazgatótanácsi ülés jegyzőkönyve, néptánc-tagozat vizsgakoncertjének megbeszélése. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MTE_ULES_1974-1975/?pg=72&layout=s (A letöltés időpontja: 2023. április 15.)

Interjúk

- Mikulics Ádám 2022 Interjú Végső Miklóssal. 2022. szeptember 21. A hangfelvétel a szerző tulajdonában van.
- Mikulics Ádám 2022 Interjú Farkas Zoltánnal. 2022. szeptember 29. A hangfelvétel a szerző tulajdonában van.
- Mikulics Ádám 2022 Interjú Hortobágyi Gyöngyvérral. 2022. október 04. A hangfelvétel a szerző tulajdonában van.
- Mikulics Ádám 2022 Interjú Sztanó Hédivel. 2022. október 12. A hangfelvétel a szerző tulajdonában van.
- Mikulics Ádám 2023 Interjú Zsuráfszky Zoltánnal. 2023. május 23. A hangfelvétel a szerző tulajdonában van.

Internetes forrás

- FolkHáttér – Farkas Zoltán „Batyú” 2021. 2023. 08. 01-i letöltés, Hagyományok Háza, https://www.youtube.com/watch?v=Sm3kJBU5uGA&t=409s&ab_channel=Hagyom%C3%A1nyokH%C3%A1za

Mózés Katalin – Ne sirassátok a halottakat (2006)

DRUG USE CHARACTERISTICS OF CONVICTS - IN THE LIGHT OF TRADITIONAL AND NEW PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

DOI 10.35402/kek.2023.3.16

Abstract

The purpose of the study is to present the characteristics of drug use in Hungarian adult male convicted prisoner population, explaining the main differences between traditional and new psychoactive substance users. My goal is to uncover the potential differences between the two groups and to reveal their effects on the security of detention issues. The analyzed and presented data are based on the database of the Hungarian Risk Assessment system.

Keywords: prison, drugs, substance use, new psychoactive substance, inmate, prison, risk assessment, risk management

Introduction

Studies of drug use in prisons generally find that the lifetime prevalence of drug use among inmates and the proportion of regular users are higher than in the 'civil' population of the society in general. It is therefore essential to focus on drug use in prisons and the patterns of drug use among inmates to understand its nature, the sociological and criminological background of users, to assess the risks involved and to provide some treatment alternatives.

The increasing prevalence of new psychoactive substances (hereinafter NPS) has been a typical trend in inmate drug use in recent decades. Several studies, which will be briefly presented later, have found that prisoners involved in NPS use have different characteristics than those of prisoners using traditional substances, and typically pose a higher risk to prisons.

In the above context, the aim of the study is twofold. Firstly, to present the general characteristics of drug use by inmates and its criminological aspects, and secondly, to present the main statistics on drug use by inmates, based on prison databases, focusing on the types of variation observed between different users.

Characteristics of drug use in prison, methodological approaches of research

The specific characteristics of drug use in prison can be categorized along two main lines. One set of features stems from the fact - due to the specific nature of the prison population in different countries-, that there are particular patterns of consumption, supply and demand and other characteristics. The other set of characteristics, however, are not country-specific but prison-specific, i.e. these characteristics can be found in some way in prisons in almost all countries. These are typically the factors that arise from the general 'nature' of prisons, which produces similar phenomena (e.g. nature and methods of smuggling, reasons for substance use, nature of trafficking) and similar institutional responses in terms of demand, supply and harm reduction.

Depending on the research objectives, the use of drugs by prisoners can be examined along three main lines. 1) The most popular approach is to study the main statistics and risks of substance use (classical socio-criminological approach), 2) the second is to examine the types and effectiveness of treatment tools and methods (group therapies or substitution approaches), and the third (3) is to examine the existence and efficacy of 'drug strategies' in prisons in a broader sense.

In the context of research on statistical data, it is also important to distinguish trends along the characteristics of the data under study. The range of data collected and analysed on substance use in each country is typically very broad, but there are also a number of clustering possibilities in these data collections that will determine the possibilities for later analysis and use.

One typical trend of analysis is, which distinguishes prisoners convicted of drug-related offenses (or typical offenses) on the basis of the offence committed (Ritter 2018). These studies focus primarily on the general phenomena of drug use and distribution and their criminal policy context, partly independently from the prison context. The other trend of research

is when data are collected during admission, thus gaining a picture of previous substance use patterns, which may also predict risks within prison. The third direction is based on prison security and discipline data and provides a picture of consumption within prisons, offering an opportunity to understand the phenomena within prisons and to explore differences with use on the streets.

In the present study, I rely on data held by the Prison Service and recorded at the time of the prisoner's admission, which represents a specific combination of the above lines of inquiry.

NPS and prisons

The substance use preferences of inmates in different countries show a very diverse picture, with large variations between countries and significant changes within each country in a relatively short period of time (see later, for example, data from Hungary from 2018 to the present). In recent years, trends in some specific populations, especially in prisons, have shown an intense prevalence of NPS in several countries (Duke 2020; Vaccaro et al. 2022).

United Nations Office on Drugs and Crime (hereinafter UNODC) uses the following definition for NPS: *New psychoactive substances are substances of abuse, either in a pure form or a preparation, that are not controlled by the 1961 Single Convention on Narcotic Drugs or the 1971 Convention on Psychotropic Substances, but which may pose a public health threat. In this context, the term 'new' does not necessarily refer to new inventions but to substances that have been recently become available (UNODC, 2013:4).*

So NPSs are a wide range of substances, often similar to traditional drugs, but chemically different, so their effects on health may be different or unknown. This makes these substances a high hazard in themselves.

Their widespread use within prisons has also been helped by their ease of smuggling and concealment. The experience of smuggling in Hungary is also primarily that of vaporising the substance onto some sort of carrier material (typically paper) and attempting to smuggle it into prisons by some legal route (letters, official documents, possibly textiles, or anything that can be technically vaporised and later smoked or soaked). Because of their nature and the diversity of their chemical composition, they often cannot be detected by drug tests. Precisely because of the rapid variation in their composition, the security

solutions used to reduce their supply, so they are also of low appearance (Duke 2020; Vaccaro et al. 2022) and therefore presumably of high latency.

The substances are relatively cheap, so they can easily displace conventional drugs from prison, with the consequence of reshaping the internal market and the nature of the prisoner subculture. They have also generated new forms of victimisation of vulnerable inmates, often testing the potential effects of new drugs on low-status prisoners (Duke 2020). Various studies confirm that the rise of drugs in general, and NPS in particular, is also strongly associated with worsening trends in prison violence, suicide and recidivism risk (Wakeling – Lynch, 2020; Mason et al. 2022).

In addition to this, it is necessary to point out that whereas the 2018 report of European Monitoring Centre for Drug and Drug Addiction (EM-CDDA, 2018) indicated that NPS seemed to be more of a prison-specific drug, the 2023 data from Hungary show that NPS is already a preferred drug among prisoners entering prison. This phenomenon highlights an important social problem in general, and the high level of security and detention risks described in the literature cited above also gives relevance to the study presented below.

Examination of drug use in prison

The next section of the paper presents national data on drug use in the prison population. The analysis focuses on the substance use patterns of adult male inmates admitted to prison.

The background to the analysis is provided by the database accessible from the Prison Service's risk assessment system, the data were available at different points of time. The "risk assessment", that started in practice in 2015 is a data collection system supported by a software background, which provides a complex analytic process based on standardized methods and involving different disciplines, which supports the decision-making mechanisms by providing information on the criminal history, family background, socio-economic situation, inmate behaviour, psychological and health status and other characteristics of the prisoners. The system allows for the recording of the professional judgement of the prison staff and the inmates, and based on this, the inmates are classified into low/medium/high risk categories (e.g. substance abuse, suicide, vulnerability, recidivism, etc.), which allows the prison

organization to offer various targeted risk management programs.

The present study based on 2023 March results, however, for some topics (due to previous, internal background analyses made by Prison Service) data for 2018 and 2021 are also available. These data also come from the database of the risk assessment system, only from previous data pool in time, reflecting the current state at the time, since the aforementioned system was under continuous development over the years, and is still being developed, so the element numbers were even lower earlier.¹ However, the different datasets—even if limited due to the short periods - also provide an opportunity to explore possible changes over time.

As far as the methodological background of the study is concerned, it is important to note that the risk assessment database is essentially a database of prisoners, and data is typically collected at the time of admission to the prison.² Most of the data that can be extracted from the risk assessment system are based on self-reporting by prisoners and in many cases cannot be checked up. Another limitation of the analysis and the interpretation of the results is that the data are not based on a questionnaire specifically designed for this study, but on a set of data generated in the course of the professional activities of the Prison Service and collected in a systematic, structured and professionally targeted manner. The database is basically a software supporting administrative functions, so the range of data and the scope of variables that could be used in the study remained unchanged which enabled no new variables to include.

General characteristics of substance use at the time of admission

In the database of the risk assessment, data were available for 80.3% (N=10692) of the total convict population (N=13303) in March 2023 regarding the drug use of adult male convicts. A very large proportion of the sample, nearly half (48,5%, N=5185), was

involved in drug use (this percentage has remained almost constant in recent years). 36% of drug user inmates (N=1867) use several drugs at the same time, and 16,1% (N=879) use drugs intravenously.

Frequency of substance use		
	N	%
Daily or multiple drug use per week	3122	60,2
Occasional drug users	2063	39,8
Total	5185	100

Table 1.

In terms of the frequency of drug use, we can see that the values of multiple daily use and weekly use, based on the values of 2023, are 60,2% (Table 1, N=3122) so the substance-using convicts entering prisons are typically not occasional, but „problematic users” (24,1% of the total sample, see above N=10692). Based on the previous data, this value was 59,1% (N=3978) in 2021 and 52,13% (N=2164) in 2018, so the values of regular drug use display a constantly increasing trend (Somogyvári 2021). This implies that approximately a quarter of the admitted prisoners can be described as problematic substance users already at the time of their admission.

Table 2. contains the arrangement of manifold drug products trafficking among prisoners.

Drugs most commonly used in the 30 days before admission (%)			
	2018 N=5155	2021 N=786	2023 N=1141
New psychoactive substances	29,4	41,9	41,5
Stimulants	24,5	21,3	21,6
Cannabis derivatives	27,5	17,7	16,2
Hallucinogens	1,2	0,7	0,6
Cocaine, crack	8,6	6,4	5,9
Sedative and soporific medicines	1,4	1,9	1,6
Opiates	4,6	5,9	1,8
Organic solvents	0,5	0,52	0,3
Other	0,9	1,8	8,9
Don't know, no reply	1,4	2,0	1,5

Table 2. - Explanation of changing i.e.increasing numbers see text

¹ Due to the „novelty” of the system, the questionnaires were taken slowly, gradually increasing in number. When the system was introduced in 2015, only a little more than 500 convicts were included in the risk assessment questionnaire. Now it contains the data of more than 10,000 currently imprisoned convicts.

² Thus, the data presented does not include information about those who arrested or, for example, the cases, where the community service and financial penalty converted to imprisonment.

Regarding the trends and substance use preferences in recent years, it can be seen that the increase of NPS between 2018 and 2021 was very spectacular (from 29,4% to 41,9%) and the prevalence of cannabis derivatives decreased slightly, but apart from that, the substance use preference of prisoners remained relatively stable over the last 2 years. Among the substances used prior to admission, new types of psychoactive substances continued to be the most frequently used.

For the remainder of the study, I separated regular substance users (in the analysis, they mean daily or weekly substance users) from the rest of the sample, and then further subdivided this group into NPS users, and 'traditional drug' users based on their preference for the substances used, and then included non-drug users as contrast (see *Table 3*). Occasional drug users (N=2063) and cases without answer to the question to the preferred drugs, were excluded from the sample. They were not included in the reduced sample of 8,612 people because either they failed to inform the interviewers which drug they used (therefore they could not have been categorized in either groups of NPS consumers or „traditional” drug users). Moreover, they are only occasional users, not reaching the level of „problematic” drug users too. From the research point of view, regular, „problematic” drug users will be relevant due to the prison related risks they pose. Henceforth, 64,6% (N=8612) of the entire convict population (N=13303) remained in the sample (not on the Table).

Proportion of the sample		
	N	%
NPS users	667	7,7
Other drug users	2438	28,3
Non users	5507	63,9
Total	8612	100

Table 3.

The aim of the study was to visualize the characteristics, main risks and reintegration and/or security needs of prisoners using NPS according to different analytical aspects. Due to the nature of the database used, there are essentially categorical variables available, the data are explained in descriptive statistics.

Sociodemographic attributes, education and labor market experience

In addition to patterns of substance use in general, it is important to know some of the demographic characteristics of the group under study, as they may have an impact on the risks of imprisonment and the protective factors against them. Looking at the risk assessment database, the average age of prisoners was 39 years (not on the Table), the drug preference shows different patterns per age columns of drug users.

Age (%) N= 8612					
	18-29 years	30-40 years	41-55 years	56+ years	Total
NPS users	55,6	32,4	11,5	0,4	100,0
Other drug users	32,1	41,7	24,2	1,9	100,0
Non users	16,5	27,3	41,8	14,5	100,0

Table 4.

Table 4. shows that regular drug use is more common among the younger prisoners than in the older generation columns, but even so, there is a sharp contrast in the data in favour of NPS users, with more than half (55,6%) of this group belonging to the young adult age group of 18-29 and has a decreasing tendency towards the elders.

Preference of drug per age distribution (%) N=8612				
	NPS users	Other drug users	Non users	Total
18-29 years	18,0	38,0	44,0	100,0
30-40 years	7,9	37,1	55,0	100,0
41-55 years	2,6	19,9	77,5	100,0
56+ years	0,4	5,6	94,1	100,0

Table 5.

Reversing the logic of the analysis it shows (*Table 5*) that the young generation, aged 18-29, has the highest prevalence of drug use (the total of NPS users and other drug users are 56%) and within that, the highest prevalence of NPS use (18%), when it is grouped by age.

After age specific characteristics, I looked at the family background, since the existence of a supportive environment (if it has a realistic, positive integrating power) is also relevant for the mental health of prisoners and also a major factor in reintegration chances.

In terms of family setting (Table 6.), the self-reported marital status of prisoners displays that single or divorced relationship status is the highest among NPS users (58,2%), so legally settled relationships are the least common. It is not the purpose of this study to establish a causal direction, but it can be seen that the protective factors of family in the classical sense are less likely to prevail among the target group.

In addition to the above, education and labour market experience are also very important factors for inmates since in addition to family support, they also largely determine the chances

Marital status (%) N=8468					
	Married	Living together but not married	Single, divorced	Other	Total
NPS users	5,6	35,8	58,2	0,3	100,0
Other drug users	6,7	40,6	51,9	0,8	100,0
Non users	17,6	35,3	45,2	1,9	100,0

Table 6.

of social integration after release and at the same time determine the direction of reintegration programmes provided during imprisonment

Education and employment (%)			
	No more than elementary educational level N=8514	Vocational education ³ N=7738	Ever been employed N=7429
NPS users	81,0	34,3	57,8
Other drug users	68,7	48,7	67,9
Non users	65,4	54,9	77,6

Table 7.

³ Vocational training in this case does not only mean „high-prestige” training (e.g. carpentry), but it can also be a simple, certificate-giving training of a few months (e.g. park keeper), which the convict obtained in prison. The question refers to any qualification that helps him/her to find a job in the labor market.

On Table 7. can be seen the educational attainment of drug-using convicts being even lower than that of the average convict population (especially for NPS users, 81% of whom have only 8 grades). A very low proportion of them have some kind of vocational qualification, and their employment rate is similarly negative, with almost half of NPS users admitting not to supply any work along lifetime. All in all, their labour market integration was already relatively low at reception.

Early deviances

The phenomenon that the younger a person commits crime - i.e. the earlier they start their criminal career, the longer and more intense it will be - has been identified in both Hungarian and international research (Farrington 1992; Solt 2012a; Koppen 2018), and that starting a criminal career early also means a higher risk of recidivism (Koppen 2018). Prisoners' juvenile deviance is therefore a significant determinant of their present situation and can be an important reference point for their treatment programs.

The risk assessment process includes several questions on juvenile criminality and juvenile deviance. The question on the start of a criminal career is also self-report based, so it is obviously subjective, who considers any action to be illegal one.

Start of the criminal career (%) N=7304					
	Before age 14	14-16 years	17-18 years	19-25 years	25y+
NPS users	13,1	28,7	20,3	28,4	9,5
Other drug users	10,6	27,1	18,3	27,8	16,2
Non users	3,4	11,6	12,6	29,9	42,5

Table 8.

The Table 8. displaying starting time of a criminal career shows that, basically, all age categories are dominated by NPS. However, when analyzing the results in terms of drug use preference, it can be seen that the highest proportion of NPS-user prisoners (41,8% overall) are those, who committed some offence (whether directly related to drug use or not) before the age of 16, while almost half of the non-users of drugs have their first encounters with the law at an adult age only (over 25). It

is important to underline that causality cannot be established from the data, so it cannot be said that drug use, including NPS, is the cause of criminality at a younger age or that NPS use is strikingly associated with other deviant behaviour in youth. However, the higher incidence rates and other associated risks are clear from the data. During the intake and risk assessment, the prison also tries to map the start of the criminal career, i.e. the nature of the offenses at the point of entry (i.e. what was the first offence committed). The data seen on *Table 9* witness that offenses against property and violent ones appeared in the highest proportions and showed the strongest disparities.

Criminal career entry offence (% occurrence in answers) N=8612			
	Against property	Violence act	Drug offence
NPS users	65,5	36,1	10,0
Other drug users	52,8	32,7	17,7
Non users	39,5	28,4	2,3

Table 9.

The *Table 9* shows the percentages of acts „against property”, „acts of violence” and „drug offence” mentioned by the group members (not all inmates answered the question at intake and some indicated more than one type). It is clear that both types of acts are highest among inmates using the NPS (65,5% and 36,1% respectively), but there is also a seemingly difference between inmates who use drugs in general and inmates who are not using drugs (39,5% and 28,4% respectively).

Interestingly, however, the proportion of drug-related offences committed on entry was higher among inmates who used traditional drugs.

In addition to the beginning of a criminal career and its predominant type of offence, the juvenile deviance rates, also based on self-report, also present an equally interesting picture. There was also a lot of subjectivity associated with the assessment of the initiation of a criminal career, but this is especially true for juvenile deviance, and there may be overlap in content between the two categories of questions.

Substance use and early deviant behaviour (%)					
The type of deviance		NPS users	Other drug users	Non users	N
Alcohol and drug abuse	before the age of 14	22,0	24,6	2,2	7737
	between the ages of 14 and 18	66,8	65,9	17,0	7745
Theft	before the age of 14	24,6	26,5	9,2	7654
	between the ages of 14 and 18	50,4	44,0	17,4	7655
Violence	before the age of 18	22,3	21,4	6,0	7697
Truancy	before the age of 14	58,1	49,3	24,3	7724

Table 10.

Table 10 data suggest that the results are similar in trend to those obtained in the criminal careers study (i.e., in principle, the prisoners most affected by each deviance are those using the NPS), but there are some interesting differences. The rate of alcohol and drug use before the age of 14 is a few percentage points higher among inmates who use classic drugs (24,6% compared to 22% for NPS users), and the same is observed for minor theft (26,5% compared to 24,6% for NPS users). Unfortunately, we cannot provide a validated answer to this discrepancy in the present study, but it may be worth conducting further sociological research to investigate what causes these discrepancies. One possible explanation could be that NPS are relatively recent drugs, so that they have been available on the streets only since the early to mid-2010s, and thus were less available when the currently admitted detainees were under 14 years old.

Institutional background and the criminality of the social environment

Besides ,deviance and criminal career, I consider it essential to know the institutional background and the criminal involvement of friends and family, i.e. the juvenile history of the prisoners and the

criminality of their social relationships. This is an important issue because the existence of a family is basically considered in theory and practice as a protective factor, but if among the family and friends background criminals are found, the successful social reintegration chances are significantly reduced, although the state care and the background of the correctional institutions can offer also opportunities for integration.

However, it is important to clarify the distinctive legal distinction between state care and correctional institutions. In short, a person is placed in state care if there are anomalies in his or her family background or behaviour, whether it is a financial problem that prevents the child from being brought up in a non-deviant way, or specific abuse, endangerment or minor behavioural problems exist. However, only juveniles - who have committed an offence, but not below the level for which the court would impose on them a custodial sentence-, are sent to a Youth correctional facility.

Table 11. The percentages show that both the rate of prisoners in state care and those of the

Institutional background as youth (%)		
	State care N=7713	Youth correctional facility (reformatory) N=7667
NPS users	26,1	23,1
Other drug users	21,2	19,7
Non users	11,4	7,3

Table 11.

inmates sentenced to correctional institutions are significantly higher among drug users. However, the balance is again shifted towards NPS users among the two substance-using groups, with a higher proportion of both types of institutions (26,1% and 23,1%). Overall, it can be concluded that the proportion of NPS users in correctional institutions was three times higher than the proportion of non-drug-using prisoners. The background of state care (and the more difficult family circumstances it implies) and correctional upbringing examined here are likely to be reflected in the criminal involvement of friends and family.

Imprisonment of close relatives and friends (time frame: lifetime (%))		
	friend in prison N=6334	close relative in prison N= 6831
NPS users	64,4	61,4
Other drug users	62,7	47,6
Non users	37,4	30,1

Table 12.

The relevance of family and friends in prison is interesting in several ways, as it can increase the status in the prison hierarchy (Solt 2012b), the presence or absence of which (in different ways) poses security risks. In addition, as already mentioned, the law-abiding broader environment of prisoners may play a supportive role after release (Berg - Huebner 2011), but if the criminal background of the family and friends is high, this may be counterproductive. The data clearly show that inmates who use drugs differ negatively from the drug-free counterparts. This is also observed for family and friends with a criminal record, particularly for inmates using NPS, where more than 60% reported having had close relatives in prison for both friends and family.

Suicidal behavior and mental health

In addition to general, demographic and socio-economic characteristics, early deviance, institutional background and criminal involvement, the last theme I would like to examine is the information available on the psychological characteristics of drug-using prisoners. In the following, I will focus on suicidal behaviour and psychiatric involvement of inmates.

Suicides are considered as a major risk factor for prisons, as the preservation of the health, life and physical integrity of prisoners is partly the responsibility of the prison service and thus a measure of the safety and professionalism of prisons. From a professional point of view, however, it is important to make difference in certain aspects: suicide is attempted with the actual intention of dying, while self-harm is usually motivated by tension reduction or an action triggered by the prisoners' own problems (completed, i.e. finished suicide with death is out of the scope of our study). However, it is also important to note that the underlying motivation for suicides within prisons often differs from the reasons for suicidal acts in the civil life, and in general, the majority of them can be considered manipulative,

an attempt to escape from detention (Dear et al. 2000; Smith et al. 2019; Haycock - 1989).

Rates of attempted suicide and self-harm without the intention of dying (%) in lifetime perspective (N= 8003)					
	Self-harm	Suicide attempt	Both	None of them	Total
NPS users	23,1	10,9	11,0	55,0	100,0
Other drug users	19,8	12,2	11,6	56,4	100,0
Non users	8,6	7,5	3,2	80,7	100,0

Table 13.

Table 13. shows substance-using prisoners having higher rates of self-harm and suicide attempts than non-drug-user prisoners (most notably in the „both” offence type, where the rate is almost 4 times higher among drug users). Of the various types of offence, self-harm with manipulative intent is most prevalent among NPS users (23,1% of cases), while suicide attempts with actual intent to die are highest among inmates using other drugs (12,2%).

In addition to suicidal behavior, the psychiatric involvement of prisoners may also have an impact on further risks, and some medical conditions have a strong influence on the prisoner’s ability to integrate himself into the general population, possibly requiring special accommodation, and may also be associated with suicidal urges and aggressive behaviour.

	Treated in a civil psychiatric hospital (%) (total N=7997)		Treated in a Prison Psychiatric unit (%)
	Outpatient only	Psychiatric inpatient	
NPS users	13,2	26,8	34,2
Other drug users	14,4	27,3	41,0
Non users	7,9	10,0	16,6

Table 14.

In the case of psychiatric care, the two groups of drug users are not sharply different, but there is a strong difference compared to the group of inmates not using drugs (over 40% of inmates with

psychiatric problems compared to 17,9% of inmates not using drugs). Also important, from a prison perspective, and summarizing the mental health of drug-using inmates, is the high proportion of substance-using inmates (34,2% and 41%) who have required psychiatric treatment in the Prison Service during their current or previous imprisonment.

Summary

Partly on the basis of the presented literature and partly on that of our own analysis, it can be established that the drug use of prisoners is partly due to street drug consumption brought from earlier life, and in addition, the closed settlement and operating mechanism of prisons create a peculiar drug use inducing environment.

In order to understand the drug problem in prisons and to plan strategic objectives and interventions, it is necessary to understand this specific features. In addition to the general characteristics the substance use profile of inmates at the time of admission, which can be critical indicating intervention needs, data display more aspects of drug users with their problems, preferred substances, etc.

Within the drug issue the relevance of the NPS study is to confirm the fact that it has dominated prisoners’ drug use preferences very quickly and has maintained this status firmly. It is also important to note that this is a specific feature of the prison population, which in turn may indicate a change in the substance use habits of a particular social group.

In this study, I analyzed the data of 8612 adult, convicted men. The analysis of statistical data from Hungary also shows that NPS users typically come from a high criminality background. Closed institutional background is significantly more common, which appears as a serious negative factor in certain risks and reintegration chances. The 23,1% of NPS users, while 7,3% of non-drug users were in a correctional institution for minors in their youth. The existence of juvenile deviance also differs significantly, in the case of various deviances (e.g. alcohol and drug consumption, theft), a difference of up to 3-4 times more can be observed among NPS users. In addition, the criminality of family and friend relationships also show a more negative picture, the proportion of family members who have been in prison for NPS users takes 61,4% (contrary to 30,1% for non-drug users), and 64,4% of friends have been in prison (in the case of non-drug users

convicts this is only 37,4%). Furthermore, their socio-economic status can be considered the lowest in the sample. However, no important differences were found between the substance user groups in terms of suicides, psychiatric background or punishment, the contrast being much more between substance users and non-substance users. Conclusions to be drawn that the imprisonment and security/risk characteristics of traditional drug users and NPS users are very similar, however, NPS users have a worse criminal history and social background indicating unfavourable chances for social reintegration. In the perspective of the data, an additional and relevant question may be what needs, either for treatment or therapy, arise for the target group concerning the substance use habits of the incoming prisoners. Taking these needs and prison-specific characteristics into consideration, strategies for further intervention directions can be identified.

References

- Berg, M. T., & Huebner, B. M. (2011). Reentry and the Ties that Bind: An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism. *Justice Quarterly*, 28(2), 382–410. <https://doi.org/10.1080/07418825.2010.498383>
- Dear, G. E., Thomson, D. M., & Hills, A. M. (2000). Self-Harm in Prison. Manipulators can also be suicide attempters. *Criminal Justice and Behavior*, 27(2), 160–175. <https://doi.org/10.1177/0093854800027002002>
- Duke, K. L. (2020). Producing the ‘problem’ of new psychoactive substances (NPS) in English prisons. *International Journal of Drug Policy*, 80, 102479. <https://doi.org/10.1016/j.drugpo.2019.05.022>
- European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (2018), New psychoactive substances in prison, EMCDDA Rapid Communication, Publications Office of the European Union, Luxembourg
- Farrington, D. P. (1992). Criminal career research in the united kingdom. *British Journal of Criminology*, 32(4), 521–536. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a048255>
- Haycock, J. (1989). Manipulation and suicide attempts in jails and prisons. *Psychiatric Quarterly*, 60(1), 85–98. <https://doi.org/10.1007/BF01064365>
- Koppen, M.V. (2018). Criminal Career Dimensions of Juvenile- and Adult-Onset Offenders. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 4, 92–119. <https://doi.org/10.1007/s40865-017-0074-5>.
- Mason, R., Smith, M., Onwuegbusi, T., & Roberts, A. (2022). New Psychoactive Substances and Violence within a UK Prison Setting. *Substance use & misuse*, 57(14), 2146–2150. <https://doi.org/10.1080/10826084.2022.2129999>
- Ritter I. (2018). A kábítószerrel összefüggő bűnözés etiológiája, *Kriminológiai Tanulmányok* 55. OKRI, 172–188.
- Smith, H. P., Kaminski, R. J., Power, J., & Slade, K. (2019). Self-harming behaviors in prison: a comparison of suicidal processes, self-injurious behaviors, and mixed events. *Criminal Justice Studies*, 32(3), 264–286. <https://doi.org/10.1080/1478601X.2019.1602044>
- Solt, Á. (2012a). Peremen billegő fiatalok. Veszélyeztető és kriminalizáló tényezők gyermek- és ifjúkorban. Doktori (PhD) disszertáció, ELTE, TáTK.
- Solt, Á. (2012b). A fogvatartotti szubkultúra és a totális intézmény belső rendje. *Belügyi Szemle*, 60(7-8), 5-36.
- Somogyvári Mihály (2021): A kábítószer-kérdés vetületei a börtönökben. *Interdiszciplináris Drog szemle*, 2(4), 107-137.
- Vaccaro, G., Massariol, A., Guirguis, A., Kirton, S. B., & Stair, J. L. (2022). NPS detection in prison: A systematic literature review of use, drug form, and analytical approaches. *Drug Testing and Analysis*, 14(8), 1350–1367. <https://doi.org/10.1002/dta.3263>
- Wakeling, H. & Lynch, K. (2020) Exploring substance use in prisons: a case study approach in five closed male English prisons. London: Ministry of Justice.
- UNODC (2013) The challenge of new psychoactive substances <https://www.unodc.org/unodc/en/scientists/the-challenge-of-new-psychoactive-substances---global-smart-programme.html>

Mózes Katalin műterme

HURRÁ, POPULIZMUS!

A korszellem, melyben a mentegetőzések ideje lejárt

DOI 10.35402/kek.2023.3.17

Absztrakt

A populizmus – mely többek közt jelenthet ideológiát, politikai magatartást, stílust, stratégiát – jelentős globális térnyerése élénkíti a tudományos, politikai és közéleti diskurzusokat évszázadunkban, amikor is az év szava címet nyerte el 2017-ben. Bár e diskurzusok uralkodó hangneme, hozzáállása a populizmushoz mindig is erősen negatív és ellenséges volt, *A népszerűség átká – Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből* című tanulmánykötet célja, hogy ezen változtasson. A Heil Kristóf Mihály és Petri Bernadett szerkesztésében elkészült könyv rávilágít, hogy a populizmus nem is olyan rossz, mint eddig tudtuk vagy gondoltuk. A mintegy tizenegy frappánsan megírt, de tényközlő fejezetből megtudhatjuk a (politikai) populizmus fogalmi nehézségeit, történetét a 19. századtól napjainkig, és mai, egyes országokra, pártokra, mozgalmakra és vezetőkre lebontott jellemzőit. Végkövetkeztésként pedig azt, hogy a populizmus a demokrácia legmagasabb megnyilvánulási formája is lehet, de legalább az ahhoz vezető út, és semmikképpen sem annak ellentéte. Ekképpen ahelyett, hogy védekezni kellene az ellen, ha valakit populizmussal vádolnak, egyszerűen fel kell vállalni, és büszkének kell lenni rá. Ezt az újszerű, a populizmust támogató stílust vagy stratégiát nevezzük a jelen recenzióban *Hurrá-populizmusnak*, ami – a posztliberalizmust leváltva – egy olyan politikai korszellem eljövételét sejteti, melyben a mentegetőzések ideje lejárt.

Abstract

The significant global rise of populism – which can mean, among other things, ideology, political behaviour, style, strategy – is enlivening the scientific, political and public discourses of our century, when it won the title of word of the year in 2017. Although the dominant tone and attitude of these discourses towards populism has always been strongly negative and hostile up, the aim of the study volume *The Curse of Popularity. Portraits, Ideologies, Programs From the Past and Present of Populism* is to change this. The book edited by Mihály Kristóf Heil and Bernadett Petri

highlights that populism is not as bad as we knew or thought until now. From the approximately eleven crisply written but factual chapters, we can learn about the conceptual difficulties of (political) populism, its history from the 19th century to the present day, and its current characteristics broken down into individual countries, parties, movements and leaders. As a final conclusion, populism can be the highest expression of democracy, but it is at least the path leading to it, and by no means its opposite. Thus, instead of defending against being accused of populism, one should simply accept it and be proud of it. In this review, we call this new style or strategy that supports populism *Hoonyay populism*, which – replacing post-liberalism – suggests the coming of a political zeitgeist in which the time for apologising is over.

Bevezetés

Nemrég jelent meg magyar és angol nyelven egyaránt *A népszerűség átká – Portrék, ideológiák, programok a populizmus múltjából és jelenéből* (The Curse of Popularity. Portraits, Ideologies, Programs From the Past and Present of Populism) című tanulmánykötet az Alapjogokért Központ és a Kereszténydemokrata Intézet közös gondozásában. A tizenegy tanulmányt felölelő kötetet Heil Kristóf Mihály jogász, jogtörténész, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár friss operatív igazgatója és Petri Bernadett jogász, a Kereszténydemokrata Intézet populizmusprojektjének kutatásvezetője, a XXI. Század Intézet kutatója szerkesztette. A szerzők közt olyan magyar és külföldi származású tudományos gondolkodók és elismert szakemberek találhatók meg, mint Békés Márton, a Terror Háza Múzeum kutatási igazgatója, a XXI. Század Intézet igazgatója, a Kommentár folyóirat főszerkesztője; Paár Ádám, a Méltányosság Politikaelemző Központ főmunkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadó oktatója; Ökrös Mátyás László, a Miniszterelnökség Nemzetközi és Külkapcsolatok Főosztályának vezetője, az Európai Parlament korábbi tanácsadója; Matevž Tomšič, a Nova Goricai Szociális Tudományok Iskolájának professzora; Hajdú András helyettes államtitkár, a Mathias Corvinus

Collegium Politikatudományi Műhelyének kutatótanára; Lucy Depablos, a venezuelai Táchirai Katolikus Egyetem politológusa, a LIP Alapítvány elnöke, a Poder Geopolítico kommunikációs médium tartalom- és marketingigazgatója; Daniele Scalea, a Machiavelli Politikai és Stratégiai Tanulmányok Központjának alapítója és elnöke; Czene-Jóó Máté, az ELTE Politikatudományi Doktori Iskolájának hallgatója; Stefan Maximilian Drexler politológus, a Passau Egyetem és a budapesti Andrássy Egyetem doktori hallgatója.

Ahogy a kötet alcíme is jelzi, a mű középpontjában a populizmus múltjának és jelenének átfogó bemutatása áll, néhol (szükséges) átfedésekkel a fejezetek közt. Többek közt szó esik a *populare* latin szó eredetéről, a korai amerikai és orosz populista mozgalmakról, a populizmus és a posztliberalizmus megjelenéséről Európában, a latin-amerikai, az olaszországi és az egyesült királysági populizmusról, valamint Angela Merkel populizmushoz fűződő viszonyáról. Bár a mű akadémiai igényességgel íródott, bevezető és ismétlődő jellege lehetővé teszi a könnyű olvasást mindazoknak, akik a témában vagy a politikatudományban kevésbé jártások. Mindazonáltal a kötet üde színfoltot jelent a populizmussal alaposabban foglalkozni vágyók számára is, hiszen az e témát uraló, élesen kritikus, elenséges hangnemet itt frappáns és támogató, egyfajta pro- vagy „*Hurrá-populista*” stílusra cserélték a szerzők. A fejezetek ebben rejlő újszerűsége pedig feloldja a populizmus bebetonozott egypólusú megközelítését, amely eddig jellemezte a tudományos, a politikai és a közéleti diskurzusokat. Rávilágít, hogy a populizmus, amellyel előszeretettel bélyegeznek meg politikai szereplőket – köztük a jelenlegi magyarországi kormányt és miniszterelnököt – nem egyedi és nem napjainkbeli jelenség, nem kizárólag bal- vagy jobboldali, puha vagy kemény, jó vagy rossz. Hanem egy olyan ideológia, politikai magatartás, stílus, stratégia, melynek pozitív és negatív aspektusai egyaránt vannak, s melyeket az egyes politikai pártok, mozgalmak, vezetők kedvükre (döntésük eredményeképpen) és haszonnal alkalmazhatnak. Célja, hogy az adott politikai szereplő népszerűsége tegyen szert. És persze ki ne akarná ezt? Feltéve, hogy a politikai sikerhez (kifejezetten a demokráciában) népszerűsége van szükség. Vagyis minden politikai szereplő alkalmazza például a populista retorika elemeit kampánya során. Ennek ellenére egyes, kipécézett politikai pártokra, mozgalmakra és vezetőkre előszeretettel sütik rá a populista stigmát, erős negatív konnotáció kíséretében. Egyfajta szitokszóként vagy harci szófordulatként alkalmazták rájuk – mely rendkívül megrontja a politikai siker ízt. Sőt, politikai kudarchoz vagy tévesztéshez

is vezethet. S így válhat a népszerűség áldásból átokká, hogy a kötet címére utaljunk. Ebből az ördögi körből ad a kilépésre lehetőséget a szerkesztők és a kiadó által javasolt új stratégia: a populizmus felvállalása. Hiszen ha a populizmus nem más, mint a népérdek, a többség akaratának képviselője, akkor a populizmus a demokrácia legmagasabb megnyilvánulási formája is lehet, ezért a megbélyegzettek – ahelyett, hogy mektegetőznének miatta, inkább – legyenek büszkéek rá (Szánthó 2023, 7). E benne foglalt, újszerű stratégia vagy felfogás okán *A népszerűség átka* című tanulmánykötet fontos állomását jelenti a populizmusról való gondolkodásnak, írásnak és beszélgetésnek.

A jelen recenzió célja, hogy a tanulmányok szisztematikus feldolgozásával megvizsgálja, miben is merül ki a kötetet jellemző *Hurrá-populizmus*. Ekképpen a fejezeteket integráló áttekinthető technikával fésüljük át, hogy először rávilágítsunk a populizmus fogalmi nehézségeire, majd felrajzoljuk a politikai populizmus 19. századtól napjainkig tartó történeti ívét, és hogy végül bemutassuk annak a 20. és 21. századi Európában való felbukásának és térnyerésének legfőbb jellemzőit. A recenziót következtetésekkel zárjuk a *Hurrá-populizmusról* mint szerzői stílusról vagy mint politikai stratégiáról, mely a populista megbélyegzés ördögi köréből való kilépését biztosíthatja.

A populizmus konceptualizációs gyötrelmei

Annak ellenére, hogy a populizmus szó használata a 2000-es évek eleje óta a virágzását éli a közéleti és tudományos nyelvben egyaránt, sokan teszik fel a kérdést: „Mit jelent ez a kifejezés?” Kételemek és ambivalenciák kísérik a populizmus és populista szavak használatát, és mivel – e kifejezések népszerűségéből adódóan – ez gyakran megesisik, a 2017-es év szavának¹ a meghatározása megannyi erőfeszítésbe és gyötrelembe telik a tudományos világnak.² Hasonlóan, *A népszerűség átka* számos szerzője is rávilágított ezen nehézségekre (például Heil, Ökrös, Tomšič, Scalea), de Petri volt az (2023), aki *A populizmus Hamupipőke-jelensége* c. tanulmányában vállalkozott arra, hogy a témát alaposan körüljárva bizonyítsa: a populizmus egy „nem létező” fogalom. Egy fogalomnak ugyanis sajátos tulajdonságai vannak,

¹ A populizmus kifejezést 2017-ben a Cambridge Dictionary (a Cambridge-i Egyetem szótára) az év szavának választotta (Ökrös, 2023).

² A populizmussal foglalkozó különböző tudományterületek eszközeinek és elméleteinek ismertetéséről, azok egységes elméleti keretbe ágyazásáról lásd Benczes & Szabó (2023).

jól körülhatárolható, mérhető, vagy ahogyan Petri érzékelteti, pontosan meghatározott és így az ellentéte is meghatározható. A populizmus azonban sok mindent jelenthet, például a politikai gondolatok és cselekvések összességét, melyet a politikai népszerűség érdekében tesznek – vagyis magát a politikát (?); programot vagy mozgalmat, mely a közönséges polgárokat a valós vagy vélt elittel vagy intézményekkel szemben támogatja vagy védelmezi (Munro, é. n.); a „valódi emberek küzdelmét a hatalmasok ellen” (Judis–Teixeira 2004), azaz egyfajta „népmesei sémára épülő politikai programot” – ahogyan Petri fogalmaz; ideológiát, politikai magatartást, stílust és stratégiát (lásd 1. táblázat), de akár politikai pártot, rezsimet, karaktervonást, korszellemet is. Ám ahogyan konszenzuálisan elfogadott fogalma nincs, úgy egyértelmű ellentétpárja sincs a populizmusnak. Politikatudományi szinten például a jóléti konzekvencialisták jelenthetik a populisták ellentétét (Semple 2020): hiszen míg az előbbieket hatalomgyakorlásának a célja az állampolgárok jólétének növelése, addig az utóbbiaké a hatalom megtartása. Szótári szinten pedig szembeállítható például az elitizmussal, a pluralizmussal vagy a liberalizmussal.

1. táblázat. A populizmus mint ideológia, politikai magatartás, stílus, stratégia

Ideológia (Mudde 2004; Inglehart & Norris 2016)	Olyan ideológia, amely a társadalmat két homogén és antagonisztikus csoportra osztja, a „tisztá emberek”-ére és a „korrupt elit”-ére, és ahol a politikának a nép általános akaratát, a Machiavelli-féle „volonté générale”-t kell tükröznie. Vagyis a populizmus elitellenes, kollektív meggyőződés-ként jelenik meg a társadalomban.
Politikai magatartás (Soare 2017)	Olyan politikai magatartás, sajátos vezetői mód, amely a bizalmon alapuló vezető és követők közötti kapcsolatra utal, s melynek során a vezetőnek bizonyítania kell, hogy a népből való.
Politikai stílus (Moffit és Tormey 2014; Aslanidis 2016)	Olyan diszkurzív politikai stílus, mely szembeállítja egymással a népet és az elitet, a társadalmi igazságtalanság retorikáját alkalmazza és egy válság meglétét előfeltételezi, amely azonnali beavatkozást igényel.
Politikai stratégia (Vergari 2017)	Olyan politikai stratégia, mely a reprezentációs krízisre ad választ, s amelynek sajátossága, hogy projekt-jelleggel rendelkezik.

(Saját szerkesztés Tomšič 2023, Ökrös 2023, Petri 2023 alapján)

Persze nem volt ez mindig így. A populizmus fogalmi kerete kezdetben egyértelműen meghatározott volt – a szót eredetileg a 19. századi oroszországi narodnyik mozgalom és az egyesült államokbeli farmermozgalmak, illetve az annak nyomán alakult Néppárt jellemzésére használták –, csak idővel kitágult. Az ebből fakadó konceptualizációs luftot hivatott leengedni a London School of Economics 1967-es konferenciája. A résztvevők bár belátták a problémát, nem tudták megoldani, így a kifejezés továbbra is „homályos” maradt, és „jelenségek megdöbbentő sokféleségére utalt” (Canovan 1981). Sőt ahogyan Petri (2023) rávilágít, sokszor egymástól eltérő politikai jelenségeket takar(t): latin-amerikai „nemzetpopulistákat” (például a peronistákat), harmadik világbeli tekintélyelvű rezsimeket (például a nasserizmust), kortárs radikális jobboldali (például a francia Front Nationalt) vagy baloldali pártokat (például a görög Syrízát), iszlám fundamentalistákat (például a Muzulmán Testvériséget); vagy olyan karizmatikus vezetőket, mint Alberto Fujimori, Ross Perot, Silvio Berlusconi, Pim Fortuyn, Hugo Chávez, Orbán Viktor, Donald Trump, Volodymyr Zelensky, Nigel Farage vagy Miloš Zeman. Isaiah Berlin (1968) fogalmazta meg találóan az említett konferencián a populizmus Hamupipőke-jelenségét – melyre Petri tanulmányának a címe is utal: „Létezik egy cipő – ez a »populizmus« kifejezés – és valahol léteznie kell egy hozzá illő lábfejnek. Mindenféle lábfej létezik, amelyre majdnem illik a cipő, így könnyen a majdnem illeszkedő lábak csapdájába eshetünk.”

A populizmus szerteágazó értelmezéseinek azonban van egy közös tulajdonsága: a negatív konnotáció (Petri 2023). A populizmus és populista kifejezések ugyanis megbélyegzik azt, akire irányulnak, mivel rendre összekapcsolják őket olyan szélsőségekkel, mint például a rasszizmus, a fasiszmus, a nacionalizmus, az etatizmus, az antiliberalis, autoriter jelenségek, a piac-, kapitalizmus- és globalizációellenesség stb. Így bár beszélhetünk puha és kemény³ vagy bal- és jobboldali populizmusról⁴ a politikai mozgalmak és pártok kapcsán (lásd 2. táblázat), a szóban forgó kifejezések minden esetben

³ Politikai kommunikációja során a puha populizmus tiszteletben tartja az alkotmányos elveket, mint például a hatalommegosztást, az alapvető jogokat és szabadságjogokat; a kemény populizmus viszont elutasítja vagy kritizálja ezeket (Matevž 2023).

⁴ Vannak pártok és mozgalmak, melyek elutasítják a politikai jobb-bal pozícionálást, ilyen centrista például a csehországi ANO 2011 (Matevž 2023).

pejoratív felhanggal bírnak, egyfajta harci szófordulatként alkalmazzák őket a politikai kommunikációban. Ekképpen, akiket populista jelzővel illetnek – érthető módon –, szinte minden esetben elutasítják a fogalmat.

2. táblázat. *Baloldali kontra jobboldali populizmus napjainkban*

	<i>Baloldali populizmus</i>	<i>Jobboldali populizmus</i>
<i>Jellemzői</i>	Gazdasági törésvonalra épít.	Kulturális-identitásbeli különbségekre épít.
	Ott jelenik meg, ahol a globalizáció gyors kereskedelmi nyitással, súlyos pénzügyi válságokkal, IMF-programokkal, külföldi befektetők szenzitív belföldi iparágakba való beengedésével jár együtt.	Ott jelenik meg, ahol a globalizáció tömeges, kulturálisan eltérő bevándorlással jár együtt.
<i>Térségei</i>	Latin-Amerika, Dél-Európa (Egyesült Államok).	Európa (Egyesült Államok).
<i>Európai pártjai, mozgalmi</i>	Syriza (Görögország), Podemos (Spanyolország), Levice (Szlovénia).	Fidesz (Magyarország), Freiheitliche Partei Österreichs (Ausztria), Front National (Franciaország), Lega (Olaszország), Movimento 5 Stelle (Olaszország), Partij voor de Vrijheid (Hollandia), Prawo i Sprawiedliwość (Lengyelország).

(Saját szerkesztés Tomšič 2023 és Petri 2023 alapján)

Ez az önkényesség azonban, amely a populizmus és populista kifejezések alkalmazását jellemzi,

Petri (2023) szerint nemcsak szemantikai probléma, hanem tudományos és politikai vitákat gerjesztő és torzító jelenség. Úgy látja, hogy a populizmussal való megbélyegzés „olyan heurisztika, ami önkényesen csökkenti azt a teret, amelyben a demokrácia megvalósulhat, megkérdőjelezi a hatalomgyakorlás egyes módozatait és kérdőre vonja az érzelmekre, közösségtudatra is alapozó, tehát nem tisztán technokrata politikai vezetés legitimitását.” (34. o.) Márpedig a népérdek képviselője, az elit (vagy bármely entitás) bírálata, az érzelmi alapú (vagy épp a racionális) érvelés a politikai viták része. S ha a populizmus fő szabálya a népakarat érvényesülése, akkor az semmi esetre sem tekinthető a demokrácia ellentétének. (Mindazonáltal épp a népszuverenitás elve mentén mossák össze a nacionalizmussal.) A népnek persze sosem lehet egységes akarata vagy álláspontja, s a nép akarata nem feltétlenül jelenti azt, hogy a nép helyesen dönt bizonyos kérdésekben. De a nép többségének akarata, ha téved is, elsődleges kell, hogy legyen egy demokráciában.

A politikai populizmus történeti íve

A populizmus szó elsőként az ókori Rómában jelent meg, ahol a „populares” a politikai elitnek azt a csoportosulását jelentette, mely a népért szállt síkra (Ökrös 2023), azaz a néppártot. Ezt követően a 19. században bukkant fel újra a kifejezés az Egyesült Államokban és Oroszországban, hogy az ottani politikai mozgalmak (majd párt) jellemzésére használják (Paár 2023). Az amerikai farmermozgalom alapját az agrárnépesség jelentette, amely gazdasági és szociális követelésekkel állt elő, eleinte a saját maga számára, majd idővel más társadalmi rétegek és ügyek képviselőjére is, célja a gazdaság és a közélet békés megújítása volt. Ezzel szemben az orosz narodnyik mozgalom bázisát túlnyomórészt az értelmiség adta, mely a tőle távol álló (és általa ismeretlen) parasztság képviselője és befolyásolása által akart forradalmat szítani a politikai rendszer megdöntése céljából. Tehát bár mindkét mozgalom az agrárnépességben látta a változás eszközt és nemzeti érdekérvényesítésre tört, eltérő körülményeik, értékeik és a falusi közösségekkel való kapcsolatuk más-más utat predesztináltak nekik (lásd 3. táblázat) – mely már önmagában is kétféle értelmezést ad a populizmus kifejezésnek.

Míg Oroszországban a narodnyik mozgalom elbukott, hiszen a remélt forradalom elmaradt, és bár 1901-ben létrejött nyomában a Szociálforradalmár

3. táblázat. A 19. századi egyesült államokbeli és oroszországi populista mozgalmak összehasonlítása

	Egyesült Államok: farmermozgalom	Oroszország: narodnyik mozgalom
<i>Hasonlóságok</i>	19. században indult mozgalmak. Népközpontúak, a népszuverenitást helyezik az előtérbe. Országok földrajzi adottságai, nagy megművelhető szabad földterületek, természeti erőforrások gazdagsága. Országok expanziós törekvései.	
<i>Különbségek</i>	Demokratikus környezetben alakult ki, szociális és keresztény értékekre épült. Társadalmi bázisát a földművesek és például olyan ügyvédek, tanárok, lelkipásztorok stb. jelentették, akik szintén nem szakadtak el a földműves életformától. A populista politikusok maguk is a földhöz közel éltek, jól ismerték az agrárnépesség problémáit. Békés megújulást tett lehetővé. Célja a gazdasági és szociális reform volt, szabadpiac szabályozása, érzékenyítés, belső átalakulás, a demokrácia védelme a nagytőke befolyásától. Emancipációs és zöld mozgalmak előfutára.	Önkényuralom keretei között alakult ki, forradalmi értékekre épült. Társadalmi bázisa megosztott volt: nagyobb arányban a többi rétegtől elszakadt értelmiség mint vezető, kisebb arányban a paraszti és faluközösség mint a forradalom eszköze jelent meg benne. A néperdeket képviselő értelmiség a városokban élt, távol a parasztságtól és annak problémáitól. Erőszakos úton érthette el a céljait. Célja a politikai rendszer teljes megdöntése volt forradalom szítása által (ehhez a népet forradalmi öntudattal kívánta beoltani). Szocialista irányban fejlődött (de a bolsevizmussal ellentétben a paraszti szocializmust képviselte).

(Saját szerkesztés Heil 2023, Ökrös 2023 és Paár 2023 alapján)

Párt, nem sokra rá a bolsevik forradalom véget vett neki (Paár 2023); addig az Egyesült Államokban a politikai populizmus történelmi karriert futott be: az 1850-es évek óta (változó formában, de) jelen van a helyi politikában. Ekkor indult el ugyanis a Know Nothing Movement, a protestáns férfiak mozgalma, mely korai populista-nativista gondolatokat fogalmazott meg válaszul a növekvő Észak–Dél ellentétre, ami polgárháborúhoz vezetett (Ökrös 2023). Ezt követően az 1850–1900 évek között az Egyesült Államok falusi–kisvárosi jellegét elveszítette és urbánus arculatú ország lett (Paár 2023). Szerkezeti átalakulása pedig olyan gazdasági és szociális kihívásokat teremtett, főleg az agrárnépesség, s azon belül is a farmerek számára, melyek az említett farmerpopulizmust hívták életre – nemcsak az Egyesült Államokban, hanem világszerte farmermozgalmak jöttek létre a 19. század végén –, s melyek nemcsak az Észak–Dél törésvonalon, de sok esetben a fekete-fehér ellentétben is túlléptek, hogy ezen embertömegek érdekeit képviseljék. Az első ilyen mozgalmat az Egyesült Államokban 1867-ben alapították Mezőgazdaság Patrónusainak Nemes Rendje (a Grange, azaz az Udvarház) néven,

ezt követte például 1886-ban a Színesbőrű Farmerek Szövetsége vagy 1887-ben a Nemzeti Farmer-szövetségi Mozgalom.

E mozgalmak nyomán jött létre 1891-ben az amerikai Néppárt, melyet a köznyelv David Overmyer demokrata politikus 1982-es kansasi beszéde nyomán populista pártként emlegetett (Heil 2023). Társadalmi bázisát kezdetben az agrárnépesség adta, de idővel szövetséget kötött a munkássággal, a kispolgársággal, az értelmiséggel, és nagy arányban nők és feketék is támogatták (Paár 2023). Programja alulról építkezett, tagjai valós igényeiből alakult ki, így hagyományos és reformer, haladó ideákat egyaránt tartalmazott. Követelte a progresszív jövedelemadó bevezetését, a vasút- és távíró társaságok állami felügyeletbe vételét, a gyermekmunka eltörlését, a női választójogot, a népszavazás és az előválasztás intézményének, valamint a szenátorok közvetlen választásának bevezetését. Vegyes értékrendjét Paár (2023, 91. o.) a következőképpen foglalja össze: „társadalompolitikáját tekintve baloldali demokrata, bizonyos értelemben a szociáldemokráciát amerikai földön helyettesítő, kulturálisan konzervatív, s emellett a liberális jogokat őrző”.

Politikusai nem kívántak betagozódni a klasszikus duális rendszerbe, hanem egy mindentől független politikai irányzatként határozták meg magukat (Heil 2023); egyfajta harmadikutasságot képviseltek – erre utal a Farmerek Szövetsége utódpártjának, az Amerikai Egyenlőség Társasága lapjának a neve is: The Third Power, azaz A Harmadik Erő. Bár a Néppárt az amerikai gazdasági és szociális rendszert nem tudta teljesen átalakítani, számos kérdésben sikeresen érzékenyítette az amerikai társadalmat és befolyásolta a politikát tagállami szinten, például a nyolcórás munkanap, a gyermekek védelme vagy a női választójog bevezetése kapcsán (Paár 2023).

A párt 1908-as feloszlása után a populista politikusok saját mozgalmat alapítottak, vagy csatlakoztak valamelyik nagy párthoz (Republikánus és Demokrata Párthoz), hogy a gyakorlatba ültessék át a társadalmi igazságosság populista programját – így tett például Theodore Roosevelt és Woodrow Wilson is (Paár 2023). Ekkortól már csak egyszemélyes formában élt tovább a populizmus az Egyesült Államokban, azaz egy-egy vezéregyéniség és mozgalom köré szövődött. Ökrös (2023) szerint az 1929-es válság rendezésében például Franklin D. Rooseveltt is populista vezetési stratégiát alkalmazott, hogy összekovácsolja a nemzetet, elősegítse az ország fejlődését és támogassa a demokratikus döntéshozatalt. Ennek megfelelően nyilvános politikai kommunikációt folytatott, melynek során a tömegmédián keresztül hangsúlyozta a korábbi vezetés hibáit, magát pedig a népképviselőt kizárólagos garanciájaként határozta meg. Mindez persze lehetővé tette Rooseveltt számára, hogy hosszú ideig mobilizálja a választóit, hogy a súlyos válsághelyzettel legitimálja a politikai cselekvéseit, és hogy sikeresen bevezesse a New Dealt (1933–1936).

E pozitív konnotáció azonban, mely az amerikai populizmust a társadalmi igazságosság politikai programjaként jellemezte, eltűnt az 1950-es években, amikor Joseph McCarthy szenátor „boszorkányüldözésbe” kezdett (Paár 2023). A populizmus amerikai fellegréből, Wisconsinból származó McCarthy politikai népszerűségét annak köszönheti, hogy neves közéleti személyiségeket és művészeket Amerika-ellenes, azaz kommunistabarát tevékenységek végzésével vádolt meg. Meglovagolta a „vörös hisztéria” hullámát, s vakmerőn fellépett a kulturális, a politikai és a katonai elitekkel szemben. S bár hívei szemében a népi Amerika megtettesítője volt, az ellenfelei modernizációellenes konzervatívának tarották. Ettől kezdve a populizmus egyre inkább a maradiságot jelentette és a totalitárius

ideológiák veszélyével fenyegetett. Ennek ellenére az 1970-es években akadtak azért olyan demokrata párti politikusok, akik az eredeti, szociálisan érzékeny populizmust kívánták adoptálni korukhoz, például Horatio Humphrey minnesotai szenátor (1971–1978), Walter Mondale minnesotai szenátor (1977–1981), Jimmy Carter georgiai kormányzó (1971–1975), későbbi elnök (1977–1981), Fred Harris (1964–1973) oklahomai szenátor. (Harrist a „populizmus keresztapjának” is hívták, mivel túllépett az etnikai és nemi különbségeken, és támogatta a szegregáció felszámolását és az őslakosok jogait, vagyis az eredeti populista programot hirdette.) Az 1980-as évektől azonban egyre inkább megjelent a fogalom manipulatív használata az Egyesült Államokban, s maradi értelmezése átkerült az 1990-es években felszabadult közép- és kelet-európai országok közbeszédébe is. Az 1990-es években a Demokrata Párt igyekezett a populizmus új, szociális és zöld tartalommal való feltöltésére – például Paul Wellstone minnesotai kormányzó (1991–2002) vagy napjainkban Bernie Sanders vermonti szenátor. De – a populizmus harmadikutasságára jellemzően – a jobb oldalon is megtalálhatók képviselői, például Donald Trump (2017–2021) korábbi elnök is sikeresen alkalmazta a populista retorikát (Ökrös 2023). Sőt, napjainkban megfigyelhetjük a populista mozgalmak feléledését. Ilyen például a jobboldali Tea Party Movement vagy a baloldalihoz közelebb álló Occupy Wall Street.

*A populizmus történeti íve
az Egyesült Államokban – idővonal*

1850-es évek: a Know Nothing Movement elindulása, korai nativista-populista gondolatok megfogalmazása.

1850–1900 évek között: az Egyesült Államok urbánus jellegűvé alakulása.

19. század vége: farmermozgalmak kialakulása a világban és az Egyesült Államokban (1867: Mezőgazdaság Patrónusainak Nemes Rendje; 1886: Színesbőrű Farmerek Szövetsége; 1887: Nemzeti Farmerszövetségi Mozgalom).

1891: a People's Party (Néppárt, azaz „populista párt”) megalapítása az Egyesült Államokban. Egyben konzervatív és haladó értékrendet képviselt, programja a társadalmi igazságosságot hirdette. Tagállami szinten sikeresen megvalósította számos követelését (például a nők választójogának és a nyolcórás munkanapnak bevezetése, gyermekmunka eltörlése stb.).

1908: a Néppárt feloszlása.

1930-tól: egyszemélyes populizmusok kialakulása. (Például Franklin D. Roosevelttel 1929-es válságkezelési stratégiája.)

1950-es évektől: a populizmus modernizációellenessé válása – maradiság képviselője, totalitárius ideológiák veszélyével való fenyegetése. (Joseph McCarthy wisconsini szenátor boszorkányüldözése.)

1970-es évek: az eredeti, szociálisan érzékeny populizmus adoptálása demokrata körökben. (Például Horatio Humphrey, Walter Mondiale, Jimmy Carter, Fred Harris.)

1980-as évektől: a fogalom manipulatív használatának megjelenése.

1990-es évek: a populizmus új, szociális és zöld tartalommal való feltöltése demokrata körökben. (Például Paul Wellstone, Bernie Sanders.)

2000-es évek: az egyszemélyes populizmus továbbélése (például Donald Trump és Bernie Sanders), valamint új jobb- és baloldali populista mozgalmak létrejötte (például Tea Party Movement és Occupy Wall Street).

(Saját szerkesztés Ökrös 2023 és Paár 2023 alapján)

Bár a jelen szerzők közül is többen (lásd Hajdú, Paár, Tomšič) az oroszországi narodnyik és az egyesült államokbeli farmermozgalmakhoz kötik a politikai populizmus létrejöttét, térnyerését pedig ezek közül is az „amerikai politika érdemének” tulajdonítják (lásd Scalea 2023, 307), Heil (2023, 237) – Horváth híres munkájára (2002) utalva – kijelenti, hogy a „valódi politikai populizmus Latin-Amerikában alakult ki a két világháború közt”. S mint olyan, szervesen fejlődött ki az ottani, modernizációért kiáltó társadalmakban, a válságból való kiútkeresés részeként (Horváth 2022). Az elégedetlen, frusztrált embertömegek megszólítására, mobilizálására és ezáltal saját, erős politikai bázis kialakítására használta a populista eszmét Getúlio Vargas Brazíliában, Lázaro Cárdenas Mexikóban és Juan Domingo Perón Argentínában. Bár hasonló társadalmi problémák megoldásának igénye hívta létre ezen populizmusokat, számos eltérést mutatnak, például a hatalomra jutás és a politikai szerkezet tekintetében. Vargas először katonai felkelés (1930–1945), majd választás útján szerezte meg a hatalmat (1951–1954); 1937 és 1945 között katonai diktatúrát vezetett be az országban. Cárdenas voksolással nyerte meg az elnöki tisztséget (1934–1940), és egyfajta populista demokráciát

hozott létre. Perónt három ízben is elnöknek választották (1946-ben, 1951-ben, 1973-ben); nem hozott létre totális diktatúrát, de egyes elemeit alkalmazta a fasiszta modellnek (például a központi gazdasági tervezést, az államosításokat stb.).

A Vargas–Cárdenas–Perón nevekkel fémjelzett időszak azonban a latin-amerikai populizmusnak csak a második ciklusa, a klasszikus értelemben vett populizmus (Depablos 2023). Ezt előzte meg az ún. proto- vagy embrionális populizmus, amikor Uruguayban José Batlle y Ordóñez (1903–1907, 1911–1915), Argentínában Hipólito Yrigoyen (1916–1922, 1928–1930) és Chilében Jorge Alessandri Rodríguez (1958–1964) alakított kormányt, mely az oligarchia és a populista kormányok közti átmenet szakaszát képviselte. A harmadik ciklus a neoliborális populizmus, mely az 1990-es években jelent meg: Peruban Alberto Fujimori (1990–2000), Argentínában Carlos Saúl Menem (1989–1995), Brazíliában Fernando Collor de Mello (1990–1992) elnökségéhez köthető, akik azzal vádolták az eliteket, hogy gazdasági recesszióba vezették az országot, és neoliborális megoldásokat kínáltak. A negyedik ciklus a multipoláris technopopulizmus, mely a 21. században jelent meg világszerte, s az új technológiák és alkalmazások révén teszi lehetővé politikai vezetők számára, hogy követőikkel közvetlen kapcsolatot alakítsanak ki és tartsanak fenn. Megtestesítője például Nayib Bukele salvadori (2019–), Rafael Correa ecuadori (2007–2017), Hugo Chávez venezuelai (1999–2013), Álvaro Uribe kolumbiai elnök (2002–2010).

*A populizmus történeti íve
Latin-Amerikában – idővonal*

20. század eleje: *proto- vagy embrionális populizmus*. Képviselői: José Batlle y Ordóñez (Uruguay), Hipólito Yrigoyen (Argentína), Jorge Alessandri Rodríguez (Chile).

1930-tól: *Populizmus*. Képviselői: Getúlio Vargas (Brazília), Lázaro Cárdenas (Mexikó), Juan Domingo Perón (Argentína).

1990-es évek: *Neoliborális populizmus*. Képviselői: Alberto Fujimori (Peru), Carlos Saúl Menem (Argentína), Fernando Collor de Mello (Brazília).

21. század: *Multipoláris technopopulizmus*. Képviselői: Nayib Bukele (Salvador), Rafael Correa (Ecuador), Hugo Chávez (Venezuela), Álvaro Uribe (Kolumbia).

(Saját szerkesztés Depablos 2023 alapján)

A politikai populizmus Európában

1912-ben bukkant fel a populizmus fogalma Európában, Alexinszkij használta először az orosz belpolitikára utalva francia nyelven: „*populisme*”-ként (Scalea 2023). Az 1920-as évektől jelent meg olasz fordítása, a „*populismo*” (vagy korábbi változata: *popolismo*), de kizárólag negatív konnotációit hordozott magában. Ennek oka, hogy számos olasz gondolkodó és politikus, például Piero Gobetti balliberális olasz újságíró vagy Antonio Gramsci, olasz marxista pártmunkás, a narodnyikok kritizálására használta a fogalmat. Így amíg Franciaországban „bizonyos irodalmi körök magukat illeték a »populista« jelzővel” (306), addig Olaszországban a politikai populizmust összemosták a demagógiával,⁵ és előbb a fasisztákat, majd Silvio Berlusconi, Matteo Salvini és Giorgia Meloni jobboldali pártjait bélyegezték meg vele, mert olasz kritikusai szerint a populizmus „nem más, mint az alsóbb néprétegek megtévesztése, irányítása és alávétése” (306). Berlusconi – Trumphoz hasonlóan – üzletemberből lett politikus, aki 1994-ben alapította meg pártját, a Forza Italiát, hogy még ugyanebben az évben az Északi Ligával (Lega Nord) és az Olasz Szociális Mozgalommal szövetségben legyőzze ellenfeleit a parlamenti választáson. Háromszor volt miniszterelnök, és összesen kilenc évig kormányzott. Salvini 2013-ban lett az Északi Liga pártelnöke – a szervezet neve Salvini munkája nyomán változott egyszerűen Ligára, miután nemzeti párttá nőtte ki magát –, mely 2019-ben az Öt Csillag Mozgalommal való szövetségben elsöprő győzelemmel jutott az Európai Parlamentbe. A Meloni által képviselt szervezet, a Fratelli d'Italia a Berlusconi vezette Szabadság Népekből – mely magába foglalta a Forza Italiát és a Nemzeti Szövetséget is – kiválva alakult meg 2013-ban. E párt élén lett Meloni 2022-ben Olaszország első női miniszterelnöke. És bár populistának mondják, kormányzása során törekszik rá, hogy Salvininél stabilabb és kevésbé radikális politikusnak tűnjön, a néppel sem ápol olyan gyakori és közvetlen kapcsolatot, mint a korábbi miniszterelnök. Mellettük még az Öt Csillag Mozgalmat szokták populizmussal vádolni, melynek alapítója a – Zelenszkijhez hasonló

⁵ Scalea (2023) szerint az európai populizmus nem egyenlő a demagógiával, mert az előbbi irányzat pozitív tulajdonságokat is tartalmaz (például a népakarat érvényesítése), és sokkal jobban hasonlít az egyesült államokbeli farmer-, mint az orosz narodnyik mozgalomhoz.

karriert befutó – komikusból lett politikus, Beppe Grillo. A mozgalom alapját egy 2000-es évek elején indított politikai blog sikere adta; változó és sokszor ellentmondásos javaslatokkal lépett fel a politikai színtéren, így vált az elmúlt években euroszeptikusból az európai integrációt támogató szervezetté.

Az Egyesült Királyságban a 19. század végén jelentek meg a populista jellegű mozgalmak, majd a 20. században tovább erősödtek, amikor a tömeges bevándorlás egyre erősebb ellenállást szült a szigetországban (Czene-Joó 2020). Az idegenellenesség hullámát a Conservative and Unionist Party sikerrel lovagolta meg, az 1980-as években különösen Margaret Thatcher tudott ebből és a kulturálisan autoriter álláspontból támogatottságra szert tenni. A brit populizmus azonban nem merül ki a bevándorlásellenzésben, a populizmusra jellemző elitellenesség is megjelent a brit politikában a Labour Party programjaként, valamint az euroszepticismus (vagy nemzeti szuverenitásért való küzdelem) a United Kingdom Independence Party programjaként. Ez utóbbi Anglia leginkább válság sújtotta, leszakadó ipari területein vált népszerűvé a 2010-es években. Ikonikus vezetője, Nigel Farage, aki az Egyesült Királyság Európai Unióból való kilépése mellett kampányolt. Hozzá hasonlóan Boris Johnson miniszterelnök (2019–2022) is populista retorikát alkalmazott: elitellenes, euroszeptikus és botrányhős volt. De Jeremy Corbyn munkáspárti politikus 2015-ös elnökké választása is egyfajta populista forradalomnak tekinthető: Corbyn jóléti intézkedéseket ígért és a nagyvállalatoknak kedvező üzleti szabályozás megváltoztatását. Bár a média ellenszenvvel kezelte, a párton belül létrehozta egy őt támogató szervezet Momentum néven, hogy tovább népszerűsítsék javaslatait.

De Magyarországon is felbukkant a populizmus a korai 1920-as években népi mozgalom formájában. E sajátos eszmei irányzat jellegében az amerikai farmerpopulizmushoz állt közel: a köznépből indult, modernizációért kiáltott, és elvetette a szabadpiaci liberalizmust (Bozóki 1994). Társadalmi bázisát egy olyan radikális politikai közösség alkotta, mely „szakítani kívánt a korábbi nemzetképpel és egy új, a parasztságra építő politikai modellt kínált” megoldásként a magyarországi gazdasági és szociális problémákra (Hajdú 2023, 184). A pártok közül a Nemzeti Parasztpárt kapcsolódott hozzá a leginkább, közös volt bennük az elitellenesség és a nemzeti szuverenitás elsődlegessége.

(Ez utóbbitól függetlenül, a Nemzeti Parasztpárt állítólag támogatta az 1945 utáni kommunista hatalomátvételt.) A mozgalom 1956-ig tartott, a populizmus ezt követően az 1970-es években jelent meg újra, csúcspontját az 1990-es években érte el. Ez az irányzat már kulturális–politikai töltetű volt, középpontjában állt például a határon túli magyarság ügye, a megmaradt társadalmi szolidaritás, a – nyugati mintára történő – gazdaságba való erős állami beavatkozás igénye, a nép és nemzet közti szakadék áthidalása (Bozóki 1994). Harmadik ciklusát – és egyben reneszánszát – napjainkban éli a magyarországi populizmus, a „multipoláris technopopulizmus” részeként – Depablos (2023) Latin-Amerikát jellemző meghatározását felhasználva. Ikonikus alakja Orbán Viktor ötszörös miniszterelnök (2002, 2010, 2014, 2018, 2022), akit a média rendszeresen autokratánaként, populista diktátorként vagy „európai Chávez”-ként emleget (Depablos 2023, 285). Orbán nacionalista identitáspolitikát folytat, a nemzet, a haza és a keresztény vallás védelmezőjeként lép fel. Az általa képviselt „nacionalista, antiimperialista és többpólusú populizmus” szemben áll a „teljes ellenőrzésre törekvő globalista bürokratizmus”-sal „mint az EU brüsszeli intézményei”-vel (286).

A kortárs (európai) demokráciákban a politikai populizmus megjelenésének és térnyerésének számos oka lehet (például a társadalmi megosztottság; az uralkodó értékminták, a politikai szerveződés és a döntéshozatali mód változása stb.), melyek közül Tomšič (2023) szerint az egyik legfontosabb, a politikai elit reagálóképességének és felelősségvállalásának hiánya. Századunk válságai – például a 2008/2009-es gazdasági és pénzügyi világválság, a 2015-ben kezdődött európai migrációs válság, a 2020-ban indult koronavírus-járvány és a 2022. február óta tartó orosz–ukrán háború, valamint a nyomukban kialakuló magas infláció, energiaválság stb. – kezelésében ugyanis a hagyományos politikai pártok mind nemzeti, mind európai szinten „gyenge intézményi teljesítményt nyújtottak” (156), de úgyis mondhatnánk – kevésbé szofisztikáltan –, hogy csődöt mondtak. Emellett értékorientációjuk, mint például a multikulturalizmus és az LGBTQ+ támogatása, is gyakran képezi kritika tárgyát, mivel eltávolodott az „egyszerű őslakos” emberek igényeitől és kívánságaitól” (169). Így a pártok és a választók közötti reprezentációs szakadék egyre növekszik, minek következtében a nép bizalmatlanná vált az elit, s kiváltképp a hagyományos politikai pártokkal szemben.

Ezt az „európai elitrendszer» válságát” használják ki az „új [politikai] arcok” vagy szereplők oly könnyen (166), amikor kampányaikat az elit, a multikulturalizmus és az LGBTQ+ ellenében, gyakran saját személyükre építik fel, és nagy népszerűsége tesznek szert (egyszemélyi populizmus). Tomšič (2023, 173) szerint „az elit- és Európa-ellenes populizmus a csalódott »tömegek« lázadásaként fogható fel a »semmittevő«, Európa-párti elit ellen”. Persze, a demokráciában a politikai sikerhez népszerűsége van szükség, ilyen alapon tehát minden politikai szereplő alkalmazza a populizmus egyes elemeit kampánya során – például retorikájában. A populizmus ereje abban rejlik, hogy a „társadalmi valóság leegyszerűsített felfogásán alapul”, „egyszerű és gyors recepteket kínál a problémák kezelésére” (175). A populizmus megnyitja a politikai teret, lebontja a szklerotikus pártrendszereket, mozgósítja a passzív egyéneket és csoportokat, és bővíti a lehetséges politikai megoldások körét. Kevésbé pozitív aspektusai viszont, hogy megingatja a döntéshozatali folyamatokat, irreleváns elvárásokat ösztönöz az állampolgárok körében, meghonosítja a politikai rendszerrel szembeni bizalmatlanságot, kizárólagosságot és intoleranciát, növeli a politikusok szerepét, erősíti az államközpontúságot, és ezáltal korlátozza az egyéni kezdeményezést a különböző területeken. S „mint ilyen, nem kínál hasznos megoldásokat az európai társadalmak előtt álló problémákra.” (175). Mégsem tekinthető ezen problémák okának, hanem inkább a politikai elit és a demokrácia válságának. Ezért „a populizmus felfogható úgy is, mint figyelmeztetés a demokratikus rendszer igazi képviselővel és gyors reagálással kapcsolatos hiányosságaira” (175).

De felfogható úgy is, mint az új korszellem, mely korunk válságai nyomán alakul ki. Békés (2023) szerint ugyanis ezen válságok (ha nem is közvetlenül, de) a liberalizmus továbbélésének, pontosabban annak „mutálódott”, progresszív változatai (mint például a „gender-, woke-ideológia, moralizáló nemzetközi hozzáállás, zöld flagelláció” – 57) létrejöttének a következményei. S mivel a posztliberalista időszakban a liberalizmus által diktált egyetemes gondolkodásmódnak vége, de még nem alakult ki új vezéreszme – nem véletlen, hogy sokan a történelem végének a végéként utalnak rá, lásd például Hochuli, Hoare, & Cunliffe (2021) –, Békés felveti annak (ki nem mondott) valószínűségét, hogy az akár a populizmus is lehetne. Pontosabban Carl Schmitt (1888–1985) német radikális konzervatív, és Antonio Gramsci (1891–1937)

olasz marxista pártmunkás, gondolataival legitimálja a populizmussal oly sokszor vádolt magyarországi nemliberális demokrácia működését és benne az ismét kétharmados többséggel kormányzó párt, a FIDESZ, politikai és polgári társadalmat érintő stratégiáját.

Békés kifejti, hogy „új világ nem születhet régi értékekből, annál inkább támadhat a régi rend ellenfeleinek összefogásából” (83). Erre pedig Schmitt és Gramsci politikafilozófiai elképzeléseinek metszéspontját tartja a legalkalmasabbnak, különösen a szuverenitás és a hegemonia révén. E pontban ugyanis létrejöhetne egy „politikailag egyesített nép” és a „népi-nemzeti kollektív akarat”, melyekre Békés szerint „a nemzetállam és a benne működő többségi demokrácia védelme érdekében van szükség” (78). Schmitt ugyanis a demokráciát a néppel azonosította, és az ennek egységéből születő állami szuverenitást „organikus demokrácia”-ként fogta fel. Nem véletlen, hogy nemcsak különbséget tett a demokrácia és a liberalizmus között, de egymás ellentétéként is látta őket: míg az előbbi szerinte a kollektív azonosságon, addig az utóbbi az individuális egyenlőségen alapul. Ezért a kormányzat által kiírt népszavazás, a közakarat „liberális privatizációjával” szemben, a legdemokratikusabb formát jelenti. Vagyis – Békés olvasatában – a népszavazás és a nemzeti konzultáció mint a néparakart időnkénti kinyilvánításai, valamint az alkotmányozó többség létrejötte és az annak felelős kormányzati döntések megfelelően Schmitt nemliberális demokráciáról alkotott elképzeléseinek. Gramsci pedig bár az államon a kormányzatot és a polgári társadalmat egyaránt értette, elkülönítette egymástól az államhoz tartozó, kényszereken alapuló „politikai társadalmat” és az önkéntes társulásokból álló „polgári társadalmat”. A politikai rendszer stabil és tartós fennmaradása vagy fenntartása érdekében fontosnak látta az előbbihez tartozó testületek (például állam, hadsereg, rendőrség, bíróság, oktatás stb.) bekebelezését és az utóbbi szervezeteinek „megszállását” – ahogyan Békés fogalmaz –, és az azokon keresztül végzett folyamatos meggyőzést (például újságok, könyvek, társadalmi egyesületek segítségével). Békés szerint Gramsci ezen gondolatai alapot szolgáltathatnak a szuverenista kormányzás tartós társadalmi többségének megteremtéséhez, ezért az olyan politikai stratégiák, mint például a centrális erőter vagy a Nemzeti Együttműködés Rendszerének felállítása, nemcsak a nemzeti blokk és hozzá tartozó konszenzusos hegemonia elérését szolgálják, de Gramsci elméletének gyakorlati megvalósulásai is egyben.

Következtetések

A kötetben a populizmus megfogalmazásával, ókori – újkori – modernkori felbukkanásával és napjainkbeli térnyerésével kapcsolatban a szerzők tollából bemutatott ismeretek, még ha többnyire száraz tények is, irányítóként szolgálnak a populizmusról egyszerre több színtéren zajló vitában. Közös bennük a populizmus meghatározhatatlanságának és negatív konnotációjának felismerése, miközben eltérő a megközelítésük és a vizsgálatuk pontos tárgya. Ez alapján a kötetben a *Hurrá-populizmus*, mint a populizmust támogató szövegezési stílus vagy hozzáállás, három fokozatával találkozhatunk: éljenzők, elfogadók, tagadók. Az első csoportot Békés tanulmánya egyedül tölti ki politikafilozófiai nagyságával, mely a populizmust egy új, talán igazságosabb, őszintébb és egyenebb kor eljövételének tekinti, egyfajta gyógyírnak a liberalizmus és a posztliberalizmus betegségeire, mind politikai, mind társadalmi szempontból. Ha egyetértünk vele, ha nem, Békés műve egyébként a populizmus egyik eddigi legeredetibb megközelítését adja. A középső csoportba Czene-Joó, Depablos, Drexler, Hajdú, Heil, Ökrös, Paár, Scalea, Tomšič tanulmányai sorolhatók, melyek a politikai populizmus koronkénti ország-, azon belül pedig párt-, mozgalom- vagy vezetőspezifikus jellemzőit vizsgálják a kifejezés általuk megfogalmazott keretrendszerében. Az utolsó csoport pedig Petri munkáját öleli fel, melyben a szerző először tagadta a populizmus létezését, majd rávilágított, hogy ha mégis létezik, akkor főszabálya, a népakarat érvényesülése szerint nem lehet a demokrácia ellentéte, sőt, maga „a demokráciához vezető út” (50). A *Hurrá-populista* kontinuum tehát csalóka, hiszen végein nem két egymással ellentétes álláspont található, hanem két eltérő megközelítés, mely ugyanarra az álláspontra érkezik: a populizmus nem megvetendő, hanem elismerendő.

Persze, a populizmus sem csak jó lehet, hiszen mint mindent, a populizmust is lehet rosszra használni: vissza lehet élni vele (mint ideológiával, stratégiával, stílussal, magatartással), s az általa megszerzett hatalommal vagy a nép bizalmával stb. De ha kizárólag negatív tendenciaként tekintünk rá és szélsőséges jelenségekkel kapcsoljuk össze, akkor a történelemhez nem vagyunk hűek, a tudományban nem vagyunk következtetések, a demokráciát pedig alapjainál romboljuk le. Erre kínál megoldást a kötet *Hurrá-populista* stratégiája: kilépést az ördögi körből, a negatív konnotációból, mely megrontja

és kudarcra ítéli a politikai sikert. Hiszen bármely politikai szereplőt feladásra készíthet, de legalábbis eltántoríthat a karrierjétől, ha rasszizmussal, fasizmussal vagy nacionalizmussal vádolják meg. Arról nem beszélve, hogy a szavazóktól, a szponzoroktól és a szövetségeseiktől is elszakíthatja. Hiszen ki akar egy rasszistát, fasisztát vagy náciát ma támogatni? Ezért a megbélyegzésre a megoldás – melyet a kötetben foglalt tanulmányok egymás után alkalmaztak – pragmatikus: megnézni, hogy valójában mit jelent a populizmus, és ha passzol – mint Hamupipőke lábára az üvegcipellő, hogy Petri tanulmányának a címére utaljunk –, akkor büszkén levonni a következtetést, hogy „igen, populista” a szóban forgó politikai párt, mozgalom vagy vezető. S ez a nézőpont valóban egy új politikai korszak eljövételét sejteti. Azt, melyben a *mentegetőzések ideje lejárt*.

Felhasznált irodalom

- Aslanidis, Paris 2016 Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspectiv. *Political Studies*, 1. [Ökrös M. L. (2023): Konstruktív populizmus: Franklin D. Rooseveltt és a New Deal.]
- Békés Márton 2023 Posztliberális szintézis – Gramsci, Schmitt és a nemliberális demokrácia. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 55–88.
- Benczes István – Szabó Krisztina 2023 Társadalmi törésvonalak és gazdasági (ir)rationalitások. A közgazdaságtan szerepe és helye a populizmus kutatásában. *Közgazdasági Szemle*, LXX. évf., január: 23–54.
- Berlin, Isaiah – Hofstadter, Richard – MacRae, Donald – Schapiro, Leonard – Seton-Watson, Hugh – Touraine, Alain – Venturi, F. – Walicki, Andrzej – Worsley, Peter 1968 To define populism. *Government and Opposition*, 2: 137–179. [Petri B. (2023): A populizmus Hamupipőke-jelensége: Diskurzus egy „nemlétező” fogalomról.]
- Borbándi Gyula 1983 A magyar népi mozgalom. New York, Püski-Corvin Könyvkiadó. [Heil K. M. (2023): *A populizmus forrásvidékein – A 19–20. század populizmusainak történeti vázlat*.]
- Bozóki András 1994 Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 3: 33–68. [Heil K. M. (2023): *A populizmus forrásvidékein – A 19–20. század populizmusainak történeti vázlat*.]
- Canovan, Margaret 1981 *Populism*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Czene-Joó Máté 2023 *Populizmus az Egyesült Királyságban: A történelmi gyökerektől a BREXIT populista pillanatán át Boris Johnson bukásáig*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 329–354.
- Depablos, Lucy 2023 *Populizmus Latin-Amerikában és Európában – Összehasonlító esettanulmány*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 261–302.
- Drexler, Stefan Maximilian. 2023. *A biztonság iránti igény és a populizmus vádja között: Adalékok Angela Merkel és a konzervativizmus viszonyához*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 355–400.
- Gramsci, Antonio 1948 Quaderni dal carcere. Torino: Einaudi. [Scalea, D. (2023): *Populizmus az orosz belpolitikától Olaszországon át Európáig*.]
- Gobetti, Piero 1926 *Paradosso dello spirito russo*. Torino, Baretta. [Scalea, D. (2023): *Populizmus az orosz belpolitikától Olaszországon át Európáig*.]
- Hajdú András 2023 *A nagybirtokra épülő politikai rendszer radikális kritikájától a nemzeti szuverenitás baloldali képviseléséig*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 183–220.
- Heil Kristóf Mihály 2023 *A populizmus forrásvidékein – A 19–20. század populizmusainak történeti vázlat*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 221–260.
- Hochuli, Alex – Hoare, George – Cunliffe, Philip 2021 *The End of the End of History: Politics in the Twenty-First Century*. UK, Zer0 Publishing.
- Horváth Gyula 2002 A populizmus Latin-Amerikában. *Múltunk*, 1. 3: 3–51. [Heil K. M. (2023): *A populizmus forrásvidékein – A 19–20. század populizmusainak történeti vázlat*.]

- Inglehart, Ronald F. – Norris Pippa 2016 *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*. Cambridge, Kennedy School of Government, Harvard University. [Ökrös M. L. (2023): Konstruktív populizmus: Franklin D. Roosevelt és a New Deal.]
- Judis, John B. – Teixeira, Ruy 2004 *The emerging democratic majority*. New York, Simon and Schuster. 138–141. [Petri B., 2023, A populizmus Hamupipőke-jelensége: Diskurzus egy „nemlétező” fogalomról.]
- Moffit, Benjamin – Tormey, Simon 2014 Rethinking Populism: Politics, Mediatization and Political Style’. *Political Studies*, 2. [Ökrös M. L. (2023): Konstruktív populizmus: Franklin D. Roosevelt és a New Deal.]
- Mudde, Cas 2004 *The Populist Zeitgeist*. *Government and Opposition*, 3: 541–563.
- Munro, André. é. n. *Populism*. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/topic/populism>. [Petri B. (2023): A populizmus Hamupipőke-jelensége: Diskurzus egy „nemlétező” fogalomról.]
- Ökrös Máttyás László 2023 *Konstruktív populizmus: Franklin D. Roosevelt és a New Deal*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 117–152.
- Paár Ádám 2023 *A populizmus ösvényei – A populizmus helye az amerikai és orosz eszméletörténetben*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 89–116.
- Petri Bernadett 2023 *A populizmus Hamupipőke-jelensége: Diskurzus egy „nemlétező” fogalomról*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 21–54.
- Scalea, Daniele 2023 *Populizmus az orosz belpolitikától Olaszországon át Európáig*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 303–328.
- Semple, Noel 2020 Welfare-Consequentialism: A Vaccine for Populism? *The Political Quarterly*, 4: 806–813. [Petri B. (2023): A populizmus Hamupipőke-jelensége: Diskurzus egy „nemlétező” fogalomról.]
- Soare, Sorian 2017 Populism and Leadership: Is There Anything New Under the Sun?. *European Consortium for Political Research*, 3: 121–149. [Matevž, T. (2023): A hagyományos politikai elitek és a populizmus felemelkedése Európában.]
- Szántó Miklós 2023 *Előszó. Ön populista? Legyen rá büszke!* In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 7–18.
- Tomšič, Matevž 2023 *A hagyományos politikai elitek és a populizmus felemelkedése Európában*. In Heil K. M. – Petri B. eds. *A népszerűség átka*. Budapest, Alapjogokért Központ. 153–182.
- Vergari, Sandra 2017 *Contemporary Populism in the United States*. Baden-Baden, Nomos. [Ökrös M. L. (2023): Konstruktív populizmus: Franklin D. Roosevelt és a New Deal.]

VÁGYAK FELŐL A PSZICHÓZIS FELE – A MŰVÉSZÉRZELEM PSZICHIÁTRIÁJA¹

DOI 10.35402/kek.2023.3.18

Elfogult hang? Vagy lesajnáló értékelés? Nem tudományos közlés egy tudományos weboldal hasábjain? Miért itt, s miért ez? A válasz nem egyszerű, mégis azzá válhat rövid pár pillantásnyi idő alatt. Merthogy egyszerre mindez, ami alább következik. Egy tudós mű, egy megtisztelt gondolkodó közel életműszerűen gazdag teorikus kísérlete, választékosan bűvös megjelenítés, három elvarázsoló kötetben. Nehéz nem elfogultabb, „szerető” hanggal, elkötelezett érzülettel, fantáziadúsabb méltatással körülvenni. A nehézség csupán annyi: egyetlen szerző három opusza, sorozat is meg önálló is, mindegyikben tucatnyi rövid írás és rakatnyi bámulatos kép... – hogyan lehet ezeket másképp bemutatni, mint elfogult bővülettel? Talán csak körbetáncolni lehet, mint egy felmutatott varázkönyvet, bűbajos forrásmunkát, mint az Énekek Énekének tónusát talán...

Gerevich József „vágyművészeti” albumairól van szó. A Szerző a nyolcvanas évek elején a társadalmak terápiáival foglalkozó munkák és népszere-rűségi mutatók mentén indult el, pszichiáterként dolgozott, drogfogyasztással, függésekkel, a vágy-függő létmódok lélektanával foglalkozott, s ha lehetek ily elnagyoló: a mintegy négyszáz tudományos közleménye alapvetően a drogok, alkoholfüggés, agresszió tárgykörében fogant – részint ezek közé számolva a művészetpszichológiai kérdéseket, a pszichiátria és alkotóművészet határán bolyongók, az „esendők” és „érzők” konstruktív irányultságainak kulcskérdéseit is. Az egyelőre három opuszából álló sorozat indító kötete a *Teremtő vágyak. Művészek és műzsák*² volt, amelyben szándéka szerint a Szerző mintegy „szöveggyűjteményt” kínál a művészetek iránt fogékony, műalkotásokat és művészi sorsokat a maguk teljességében befogadni hajlamos nézőközönségnek. E tudós programhoz és ismeret-közlő szándékhoz azonban semmivel sem vállal kevesebbet, mint a művészettörténet toronymagasan kiemelkedő alkotóitól vett művek születését, mesterreit, témaköreit és rejtett jelentéstartalmaik felszínre

segítését, s mindezt lenyűgöző képrészletekkel és impozáns leírásokkal, mégpedig kevésbé a „magas” műtörténet, inkább a releváns befogadáslélektani és közlépszichológiai nézőpont révén, amely egyszerre megközelítés és értelmezés, kérdés és tételezés, érzület és terápia is a diagnózis fölött.

A távolságtartóan leíró könyv-interpretáció innentől már szükségképpen elvadul... Megannyi drága és iszonyatos könyvköltészeti befektetéssel megalkotott („nyugati”) múzeumi albumot is meghaladó változatban pompázik ez a kötet (nem különbül a másik kettő). Annyiban a szisztematikus művészethistóriai közléstől mégiscsak eltér, hogy magából a művel találkozásból indul ki, sőt a mű keletkezéstörténetének háttérében is magát a találkozást, a teremtő „érintést” tekinti kiindulópontnak, s innen veselkedik neki a megértés, a keletkezés, a közlés, a sugallat, a mester és tanítvány viszony, a modellkeresés, a műzsák szerepe, az alkotótárs, a kapcsolatfüggőség, a rejtett önkifejezések, az alkotóterápia, a vágyteljesítő fantázia, a vágyak titokzatos útjai, a találkozásélmény és a műalkotás-inspiráció mélyrétegeinek felszínre hozásának. A „minden élmény végső értelme” szempontjából vizsgált műalkotások mintegy dialógusban elbeszélte állapotrajzai olyan „típuscsoportok” köré szerveződnek, amely felosztásnak általában a műtörténeti elemzés messze nem mindenben képes megfelelni. Merthogy a stílus, a formai jegyek, a képi tartalmak osztályozásán túli világot kiegészíti „a festő és a mű közötti szubjektív viszony” megnevezésével és lélektudományi elemzésével. Egyszerre ikonográfia és pszichológia, ezenfelül a megfeythetetlen rácsodálkozások módszere, s magához a tárgyhoz (pl. Van Gogh és Gauguin találkozásának jelképeként a két üres szék, Madonna-festészetben a Szent, a Szűz és az Anya jelképiségének háttérébe feszülő Nő, egy firenzei renaissance festő Toscanában formált alakján a fülbevaló, mely a korabeli zsidó nők viselete volt... stb.), vagyis a tárgyakon túl mindig mélyebb jelentéstörténethez vezet. Mindezek „puszta” műtörténeti megjelenítése már nem szándéka, ám magát a helyzetfüggő műalkotást a kiválasztott festmények keletkezési körülményeihez viszi vissza, stratégiaként választva a kötetben megjelenített sorsok kettős nézőpontú elbeszélését.

¹ A szerző 2019-es online recenziójának másodközlése. Első megjelenés: www.tit.studio.hu

² Noran Libro, Budapest, 2016, 159 oldal. S ne mulasszuk el kiemelten jelezni: a tipográfia Horváth Edit megejtően hatásos, tiszta, látványos munkája!

Ezekben az alkotó mindig egy másik perszónával, barátal, partnerrel, múzsával, alkotótársal együtt „szólal meg”, adandó esetben nemcsak modellként, hanem élethelyzetre, érzelmi állapotokra, szexusra, életfordulatokra, sikerekre, kibontakozásra is alkotó módon serkentve partnerét, s „avatva” mintegy a kor(szak) legmeghatározóbb személyiségévé, az utókor bámulatának tehetségfelületévé. Életművek és életutak összefüggései, inspirációk és vágyak, ki- és beteljesedések, viszontagságok és sérülések vasos tárháza így a műtörténet, az alkotáslélektan mellett a „függéslélektan” is felületet adva, ezáltal pedig nem „skatulyázva”, hanem komplexebbé, bonyolalmasabban láthatóvá és többre értékelhetővé téve mindazokat, mindenkik előtt, akik ámulatára műzeumba járunk.

Lélekművészet mindez – műfajkör, stílusirány, kevert módszertan egyszerre... A Magyar Tudományos Művek Tára ezt a három kötetet a „nem besorolt” kategóriába helyezi, mintegy „tudományon kívül” (ez kérdőjellel ékes kiemelés!), vagy értetlenséggel vegyesen – talán mert nem tisztán addiktológiai, nem műtörténeti, nem szociálpszichológiai, nem műismertetési, nem térkép, nem objektum, nem katalogizáló eljárás stb. opusz?! Lehetséges, hogy a „művészetlélektan” egybegyűrt tárgyfogalma még mostanáig sem jutott el odáig, hogy tudományrangja legyen? Lehet, hogy az orvosi medicina, a művészeti torzó-szakirodalom, az „intimitás útvesztői” (ez Gerevich 2016-os kötetének is alcíme) vagy az ópiumfogyasztás mint bűnök tere a művészi alkotáslélektanban nem kaphat önálló tudásteret? Elképzelhető, hogy a kommunikáció változatainak, a tabukutatásnak, a párkapcsolati intimitásoknak, a testiségben rejlő izgalmas mítoszvilágnak szinte egyetlen „tudásterületi” klaszifikációja sem képes válaszolni a Gerevich fölterte kérdésekre? Nem vagyok hivatott ezekre mind magyarázatot találni... Annyi bizonyos, hogy ha semmi mást, csupán egy vagy több rendkívül izgalmas művészetlélektan kötetet szerkesztett forrásanyagá a Szerző, akkor már megtette, amit a közérdeklődés számára kínálható művészetesztétikai és alkotáspoétikai igények gyarapításával megtehetett!

A *Művészek és Múzsák* kötet vállalása (Picasso nyomán...) „a művészt és múzsáját egymásba fonódó, szimbiotikus viszonyban láttató” dualitás megjelenítése. Az öt nagyobb fejezetre (s azon belül számos kettősportréra) tagolt könyv a szerelmi frusztrációkkal, csalódások képi tükrével indít, a másodikban összehangolt heteroszexuális kapcsolatok és válságok sérüléstörténete, addikciós hatásai

látszanak, a harmadikban a fizikai és pszichikai erőszak kap teret az autoriter apák, agresszív apagyermek kapcsolatok, szexuális abúziók révén, a negyedikben az „Eltaszított múzsák” kegyetlen visszahatásainak példatára olvasható, az ötödikben pedig a tragikus végkifejletek, betegségből fölépülő erő, a „mélybe zuhantak” és „Paradicsomból kiűzöttek” lázadásai, talpraállásai megjelennek. Egy záró (hatodik) fejezet a boldogságok, eufóriák, viszontagságok ellenére bejárt utak („Lolita-effektus”, „gutaütés expresszionizmusa”, fürdőszoba-kibontakozások, fekete mágia és halottanya-feltámasztás) végtelen kanyarulataiba vezet értő kísérőként, inspirátorként. A találkozások és kapcsolattörténetek árnyainak és fényeinek ekképpen mélyréteg-követései biztosan nem kelthetik az „akadémikus” szférában azt a megismerő alázatot, melynek ugyanakkor nem csupán a művészetlélektan adna alapot, de a művészlélektan és a társadalom kommunikatív szféráinak erőteljesebb találkozásai is példatáru szolgálhatnak.

A *Művészek és Múzsák* tematikus válogatás csupán első a sorban, ezt egy évre rá követte a *Múzsák és festők. Teremtő vágyak* 2. kötet,³ amelyben ha lehet, a fennebbi képek és képzetek még tovább is részletezhető szférái felé csábít Gerevich. „Az alkotások keletkezésének lélektani titkait kutattam, és vágyakat találtam – beteljesületlen és beteljesült vágyakat. Azt vettem észre, hogy sokszor két ember találkozása indítja el az alkotás és a vágyak folyamatát. Sokféle találkozásélmény hozhat létre műalkotásokat. Szerelmi csalódás, átmeneti vagy tartós boldogság, a boldogság látszatát keltő érzelmi függőség és súlyos, nehezen feldolgozható trauma egyaránt vezethet remekművek születéséhez. Akárhogyan is jönnek létre az alkotások, a néző gyönyörködik a végeredményben vagy elszörnyed tőle, felkavarja vagy megnyugtatja” – írja a kötet bevezetőjében a Szerző. „Kémiai találkozások” – hangzik átfogóan a kiváló esztéta, Földényi F. László kötetnyitó kulcsmondata, mely jelzi azt is, hogy a képkultusz és a képözön közötti vékony mezsgyén a műtörténezszer csak mintegy főirányokat jelölnek ki, a műértelmezés igénye azonban akár pedagógiai, akár lélekmérnökségi, akár műkritikai szférákon túli belátásokat is meghaladhat. A képek „projekciós felülete”, a festmény lüktetése, az ábrázolat és a mögötte rejtőzködő élet szimbiotikus kölcsönhatásai épp ezért „a legfőbb identitásként” a megragadhatatlanságot is magukba foglalják: „a pszichológia és az esztétika, a motívumkeresés és az autonóm vizualitás

³ Noran Libro, Budapest, 2017, 191 oldal.

kényes egyensúlyának példái az egyes elemzések”, s ez egyensúlyok egyre bonyolultabbak, vonzerejük lezáratlannak és lezárhatatlannak látszik (előszó, 7–9. oldal).

A kötet írásai valóban nem könnyen besorolhatóak. Látásra nevelés, elmélyedésbe kavarodás, láthatatlanságok észrevétele, alkotói „háttértudások” csatolása, feltáró és megértő „befektetések” nélkül alighanem csupán a képfelület pillanatszerű visszfényére van esélyünk. Picasso, Cézanne, Klimt, Matisse, Leonardo, Modigliani, Gulácsy, Pollock, Fouquet, Fra Filippo Lippi, Rembrandt, Márffy, Ernst és megannyi más műtörténeti „ikon” megértéskémiai analízise zajlik itt nyolc fejezetben mélységek és zuhanások, boldogságok és önvizsgálatok, szemérmességek és háborítottságok, érzelmi függések és időreszketések, dühök és halálok, érzékiségek és tündöklés-performanszok közepette. Huszonkét festő-párharc, szentségtörő merészségek és csendesen megfagyott múzsai állapotok, szemfényvesztés és örökvakság intimitásai váltják egymást. A részletek futama nem nálam, nem révémen elérhető! Kéretik magát az Alkotót kérdezni műve mikéntjéről. De még mielőtt megszólalna, érdemes könyvét a végtelen elbeszélések, a lélektudomány őserdeinek és lényeinek rejtekező vallomásaként megolvasni!

Azonban, még mielőtt teljesnek éreznék az első vagy második kötetet, érdemes belátni a már induláskor is világló perspektívát. Továbbra is a találkozások és festmények viszonyrendjét keresi-követi Gerevich, a trilógiát immár részben újabb irányba tágítva egy máris készülő negyedik kötetben, mely *Szemfényvesztő művészet* munkacímre hallgat. A trilógia harmadik, most kijött opusza többféle festménytörténeti háttérrel ölel fel, *Szerelmek, múzsák, szeretők. Teremtő vágyak 3.*⁴ címen, a háttérrel és alkotók világából megannyi magyar művészt és kevésbé ismert vagy nem ily közelségből ismeretes szereplőt. A folytatásos műtörténeti eposzba illeszkedő históriák jelenetei az élettörténet és alkotás egy-egy műből fölfejtendő sorsvonalát ölelik át. A pszichoanalitikus-pszichiáter munkáját immár Hárdi István rövid előszava, Sárosdy Judit értő összegzése és Tényi Tamás előszava is körberajzolja, kitartóan a Szerző bevezető és utószavával, mint az előző kötetek esetében is. Itt a vágyteljesítés, egymást keresztező vonzatok, kölcsönös függőségek görcsrohamai, műalkotásba fogant szakítás, elbocsátó gesztusoktól a virtualizált halálig ívelő szimbolizáció,

pártában maradt múzsák és rejtekező forráshelyek fenntartói, eltaszított intimitások és hideglelős tárgyiasságok, önvizsgáló szorongások és szurrealista rémálmok, igézetek és szabadulóművészeti kínba rejtekező örömködések felváltva szállítják a megértések kegytárgyait, a szerelmi frusztrációk válási tragédiába vagy örök függések reménytelenségébe fulladt sorsképleteit. Max Beckmann és Mathildája, Amrita Sher-Gil mesebelisége, Rippl-Rónai József és Bányai Elza démoni konspirációi, Ország Lili és Bálint Endre fényjelei, Czigány Dezső és Szilasi Borbála „kiterjesztett öngyilkossága”, vagy Berény Róbert és Breuer Etelka hangszerpárbaja egyképpen azt szolgálja, hogy a „Múzsá-variációk” zárójelenetben Gerevich mintegy tipologizálja „a kétféle nő: az istennő és a lábtörő” (Picasso) közötti változatokat: a láthatatlan, az elérhetetlen, a férfi-, az elcsúfított és megnyomorított, a kényszerműzsák, a klasszikus és az alkotó múzsák bonyolult lélekpagodáját. Rózsák tövisekkel, szexusok fosztottságokkal, szerelmi csalódások életpusztító kölcsönhatásokkal, siker és tragikum, bűvölt boldogság és reménytelen kitértesség együttese lapoz a képek és sorsok között. Rálátás és megértés, beismerés és kutatás ül minden festmény mögött, minden esszészertű portréban, intimitásban, érzelmi okfejtésben, kapcsolati érintésben.

Itt a huszonhárom újabb történet a lehetséges képtelenségét, a kép lehetetlenségét, s a perszonalizált problematikák végtelen sokaságát tükrözi elénk. Kiderül, hogy a szerelmes képrajz, a vágyfestészet, a képzelet lélekalbuma sokkal-sokkal dúsabb és elátkozottabb, mint egy könyvespolcnyi művészettörténeti lapozó. Gerevich nemcsak azzal lep meg bennünket, hogy feldolgozza, megérti, megismeri, levéltárazza, elolvassa, értelmezi, kontextualizálja a műveket és alkotóikat, hanem a művészeti vágy-ipar folytonosságában bekövetkező üzemi baleseteket és termelési melléktermékeket is magába foglaló emborsorsokat egyképpen megbecsüli az értelmező szertartás folyamatában. Érkezhet a negyedik kötet immár, szárnyalóan folytatható ez..., s még messze a lehetséges betetőzés. Olyasmi talán, mint a szerelemről alkotott (talán kevésbé közkeletű Martin Buber-i) értelmezés, mely definícióként maga a szerelem felé törekvést látja a szerelem legfőbb értelmének. Valahol talán Gerevich is ezt, no meg a megértés felé törekvő megértésben láthatja végső értelmét trilógiája teljességének...

⁴ Cultiris – Noran Libro, Budapest, 2018, 191 oldal.

Mózes Katalin műterme

SZERZŐINK

A. Gergely András (Budapest, 1952–2023), folyóiratunk örökös főszerkesztő-helyettese.

Almadi Sejla (Tata, 1986) a Bordeaux-i Egyetemen szerzett doktori fokozatot. A Budapesti Corvinus Egyetem Világgazdasági Tanszékének adjunktusa, a KEDGE BS vendégoktatója, a R.E.D. & Publishing vezetője. Szakterülete a kutatómódszertan, a tudományos írás és az önbeteljesítő jóslatok. *sejla.almadini-corvinus.hu*

Ábrahám Nóra (Kiskunhalas, 1981) a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola Néprajz és Kulturális antropológia programjában résztvevő doktorandája. Az MMA-MMKI művészetelmélet tagozatának ösztöndíjasa. *abrahamnor@gmail.com*

Bajusz Orsolya (Miskolc, 1984) a kortárs művészet határterületeit próbálja megérteni és alkalmazni. PhD-jét a tudománykommunikáció képen és részvételiségen alapuló új formátumainak empirikus kutatásából írta. Első könyve (A patkánykirály, Tiszatáj kiadó) kiadás alatt van. A Tokaj-Hegyalja Egyetem adjunktusa, emellett óraadó a MOME-n, műkritikus, és mostanában egy geológiai energiákat bemutató tanösvény tervein és pályázatain dolgozik. *www.bajuszorsolya.com*

Bakony Alexa (Zalaegerszeg, 1992) MA diplomáját a Színház- és Filmművészeti Egyetemen szerezte 2017-ben dokumentumfilm-rendező művész szakon. Első egészestés dokumentumfilmje, a *Tóbi színei* több mint hetven nemzetközi fesztiválon szerepelt és többek között elnyerte a Magyar Filmkritikusok Díját is 2022-ben. *(aprobakony@gmail.com)*

Balog Iván (Budapest, 1956) Szociológus, ny. egyetemi docens, az SZTE IKIKK, IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpont Diffúzió és Globalizáció Kutatócsoport tagja. Az ELTÉ-n szociológiából 1990-ben diplomázott, majd 2004-ben *Politikai históriák Közép-Kelet-Európában - Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemizmusról* című könyvével PhD-fokozatot szerzett,

2011-ben pedig Bibó István recepciója - Politikai átértelmezések című kötetével habilitált. *balog.ivan56@gmail.com*

Beke Ottó (Zombor, 1981) a Pécsi Tudományegyetemen szerzett PhD-fokozatot irodalomtudományból. Az Újvidéki Egyetem szabadkai székhelyű Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karának docense. *bekeotto1@gmail.com*

Fónai Mihály Ferenc (Sáránd, 1956), szociológus, a szociológia tudomány kandidátusa (CSc). A Debreceni Egyetem nyugalmazott professzora, a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájának tisztagja. Kutatási területei: térségi és társadalmi egyenlőtlenségek, a romák és az oktatás, felsőoktatás, frissdiplomások, frissdiplomások és a prekariátus. *fonai.mihaly@gmail.com*

Kiss Nóra (Nagykanizsa, 1989) néprajzkutató (ELTE BTK), a zalaegerszegi Göcseji Múzeum néprajzos muzeológusa. *kinrabb@gmail.com*

Ménes András (Kecskemét, 1964) Ph.D., közgazdász. Fő kutatási területe: emberi erőforrások és a menedzsment, valamint a tudománytörténet. Publikációi jelentek meg többek közt a Valóság folyóiratban, a Magyar Kémikusok Lapjában és más tudományos folyóiratokban. *menes.andras1@gmail.com*

P. Szabó Dénes (Budapest, 1985) doktori fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájában szerezte meg az Interdiszciplináris Társadalomkutatások Programon. Kutatási területe a kortárs magyar filmek társadalmi vonatkozásai. *p.szabodenes@gmail.com*

Pintér-Szövényi Eszter (Budapest, 1976) településmérnök alapszakos diplomát az Ybl Miklós Műszaki Főiskola, és mentálhigiénés közösség- és kapcsolatépítő szakember mesterszakos diplomát szerzett az Apor Vilmos Katolikus Főiskola képzésében. Jelenleg PhD-hallgató az ELTE Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Programjában több tudományágat felölelő,

leginkább városszociológiai témájú kutatásával, melynek címe *Kreativitás és generativitás kulturális közösségekben. Térérzékelés, használat, ki- és átalakítás. Ön- és közösségfejlesztés.* *eszter.szovenyi@gmail.com*

R. Fedor Anita (Tiszalök, 1975) szociológus, szociálpolitikus. A Debreceni Egyetem Egészségtudományi Kar professzora, témavezető a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolában, az Ihrig Károly Doktori Iskolában, a Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Doktori Iskolában és az ELTE Szociológia Doktori Iskolában. Kutatási területei: prekariátus, egészségszociológia, családszociológia, foglalkoztatáspolitikai, munkavállalói elégedettség. *fedor.anita@etk.unideb.hu*

Simonyi Gabriella (Topolya, 1982) mesterszociológus, mentálhigiénés segítő, integratív gyerekpszichodráma-vezető, negyedéves doktorandusz hallgató az SZTE-BTK Neveléstudományi Doktori Iskolában, ahol kutatási területe a gyermek- és kamaszkori hazugságok. Iskolapszichológusként dolgozik 11 éve a bácsfeketehegyi Nikola Đurković Általános Iskolában. *fekete.gabriella@gmail.com*

S. Nagy Katalin (Nagykanizsa, 1944) DSc, művészettörténész, szociológus, a BME professor emeritusa. *snagykatalin44@gmail.com*

Somogyvári Mihály (Budapest, 1984) szociológus, bv. ezredes, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága, Központi Kivizsgáló és Módszertani Intézet vezetője. (Mihály Somogyvári (Budapest, 1984), sociologist, correctional colonel, Hungarian Prison Service Headquarters, Head of Central Institute For Assessment and Methodology)

Űrmössy Anna (Budapest, 1999) az ELTE Szociológia alapszakán végzett, jelenleg az ELTE Szociológia mesterszakos hallgatója. *anna.urmosy@gmail.com*

Vámos Gabriella (Nyíregyháza, 1990) az ELTE BTK Néprajzi Intézet tanársegédje, az MNM Sesselweis Orvostörténeti Múzeum etnográfus-muzeológusa. *gabriella.vamos@gmail.com*